

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

В. І. Танцюра
С. М. Куліш
О. О. Пересада

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Харків – 2020

УДК
Т 18

Рецензенти:

*Затверджено до друку рішенням Ученої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № від 2020 р.)*

Танцюра В. І.

Т 18 Історія України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш,
О. О. Пересада. – 2-ге вид., доп. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. – 536 с.

ISBN

Навчальний посібник допомагає організувати самостійне опрацювання обов'язкового курсу "Історія України", розробленого згідно з кредитно-модульною системою навчання. Видання знайомить із історією й особливостями протікання найважливіших соціально-політичних процесів в Україні від найдавніших часів до сучасності.

Посібник розрахований на студентів денної, заочної та дистанційної форми навчання у вищих навчальних закладах, а також може бути корисним усім тим, хто цікавиться історією України.

УДК

ISBN

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2020

© Танцюра В. І., Куліш С. М.,
Пересада О. О., 2020

© ....., макет обкладинки, 2020

ЗМІСТ

Передмова	
I. Лекційна частина курсу	
Розділ 1. Стародавня та середньовічна історія України (до другої половини XVII ст.)	
Тема 1. Вступ. Найдавніші цивілізації і стародавні держави на українських землях (VII ст. до н. е. – до 80-х років IX ст. н. е.)	
<i>Лекція 1.</i> Предмет і завдання курсу «Історія України». Найдавніше населення України	
Тема 2. Київська Русь – середньовічна українська держава.....	
<i>Лекція 2.</i> Утворення Київської Русі	
<i>Лекція 3.</i> Особливості формування політичної історії Київської Русі	
Тема 3. Наслідки роздроблення Київської Русі.....	
<i>Лекція 4.</i> Причини роздроблення Київської Русі	
Тема 4. Українські землі під владою іноземних держав (друга половина XVI – перша половина XVII ст.).....	
<i>Лекція 5.</i> Українські землі у складі Великого Литовського та Речі Посполитої	
Розділ 2. Нова історія України (1648–1917 рр.).....	
Тема 5. Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності (1648–1676 рр.)	
<i>Лекція 6.</i> Особливості національної революції	
<i>Лекція 7.</i> Політична криза в Україні після смерті Б. Хмельницького	
Тема 6. Українська державність наприкінці XVII–XVIII ст.	
<i>Лекція 8.</i> Обмеження та ліквідація української автономії (кінець XVII–XVIII ст.)	
Тема 7. Українське національне Відродження XIX ст.	
<i>Лекція 9.</i> Україна в першій половині XIX ст.	
<i>Лекція 10.</i> Розширення Українського національного Відродження в другій половині XIX ст.	
Тема 8. Соціально-політичний розвиток України на початку XX ст.	
<i>Лекція 11.</i> Особливості розвитку України на початку XX ст.	

Розділ 3. Новітня історія України (березень 1917 р. – 2020 р.)	
Тема 9. Національно-демократична революція в Україні.	
Боротьба за державність (1917–1920 рр.)	
Лекція 12. Доба української Центральної Ради.	
Відродження державності (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	
Лекція 13. Українська держава гетьмана П. Скоропадського і відродження УНР Директорією	
Тема 10. Українські землі в 20–30-ті рр. ХХ ст.	
Лекції 14–15. Політичні режими на українських землях у 20–30-ті роки ХХ ст.	
Тема 11. Україна і Друга світова війна (1939–1945 рр.)	
Лекція 15. Політичне становище України напередодні та в роки Другої світової війни	
Тема 12. Криза тоталітарної системи.	
Ідейна та громадська боротьба за державну незалежність	
Лекція 16. Україна в повоєнний період.	
Криза тоталітарної системи.	
Боротьба за державну незалежність	
Тема 13. Україна в умовах незалежності	
Лекція 17. Політична й економічна ситуація в Україні в умовах незалежності	
II. Навчально-методична частина курсу	
Розділ I. Цілі та завдання курсу	
Розділ II. Тематичний план. Розподіл аудиторних годин	
Розділ III. Програма курсу «Історія України»	
Розділ IV. Зміст лекційної частини курсу	
Розділ V. Плани семінарських занять з історії України	
Розділ VI. Організація самостійної роботи	
Розділ VII. Питання до іспиту з історії України	
Розділ VIII. Хронологічна таблиця	
Розділ IX. Короткий термінологічний словник	
Розділ X. Література	

ПЕРЕДМОВА

Вивчення вітчизняної історії вимагає нестандартних творчих підходів. Орієнтація на концепції західних учених, зокрема на їх підручники з історії України, негативно вплинула на вироблення власних методологічних прийомів і засад, які б максимально відповідали об'єктивній істині, історичній конкретиці. За останні роки вийшли з друку безліч нових підручників та посібників з історії України, що нерідко страждають теоретичною невизначеністю, багатофакторними підходами, численністю другорядних матеріалів, дублюють один одного. Дехто стає прибічником культурно-плюралістичного бачення ролі підручника як специфічного орієнтира у сучасному багатоманітному світі. При цьому висловлюється думка про застарілість погляду на потребу існування підручників для вищої школи, затверджених міністерствами або відомствами, наголошується на авторських посібниках і програмах. Такий підхід призводить до занепаду історії України як предмета у середній та вищій школах. Більше того, вона продовжує розчинятися у всесвітній історії – і це шкодить формуванню національної свідомості молоді.

Тому в теоретико-методологічному плані викладання історії України, замість того щоб не повинно обмежуватися лише функцією історичної пам'яті, а нести пізнавальне навантаження відповідно до наукових знань і методів викладання, котрі враховуватимуть сучасний технологічний рівень. Важливо відтворити в курсі історії України з максимальною достовірністю найважливіші елементи й ознаки суспільного буття українців, особливості, що раніше не бралися до уваги.

Політична історія України як наука свідомо ігнорувалася протягом цілих століть. Не отримала вона відповідної підтримки й до сьогоднішнього дня. І не випадково. Адже головною найболючішою проблемою історії України є боротьба українського народу, його політичних сил за власну державу. Як наукова дисципліна політична історія України особливу увагу надає дослідженню етногенезу, формуванню станів

та верств українського суспільства, національно-визвольного руху України, особливостей етнополітичних відносин, виникненню та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Ці та інші питання займають центральне місце в навчальному посібнику, мета якого – зосередити увагу студентів на них як на ключових питаннях історії України.

У першій лекційній частині посібника (усього 17 лекцій) йдеться про найдавніші цивілізації і стародавні держави на українських землях; Київську Русь – середньовічну українську державу; українські землі під владою іноземних держав (друга половина XVI – перша половина XVIII ст.); українську національно-визвольну революцію XVII ст. і становлення української державності наприкінці XVII–XVIII ст.; українське національне Відродження XIX ст., соціально-політичний розвиток України на початку XX ст.; національно-демократичну революцію в Україні 1917–1920 рр.; політичні режими на українських землях у 20–30-ті рр. XX ст.; Україну в Другій світовій війні (1939–1945 рр.; боротьбу за державність незалежної України (1945–1991 рр.); Україну в умовах незалежності.

Друга, навчально-методична частина, створена для послідовного, глибокого та виваженого вивчення історії України з урахуванням різноманітних історичних джерел та літератури. У навчально-методичній частині посібника розроблено й удосконалено програму з курсу «Історія України», робочу програму з предмета, плани семінарських занять, питання до іспиту та самостійної роботи, список використаних джерел тощо.

Навчальний посібник розрахований на студентів, аспірантів та докторантів історичних та інших спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться історією України.

I **ЛЕКЦІЙНА** **ЧАСТИНА КУРСУ**

РОЗДІЛ 1

СТАРОДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ДО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.)

Тема 1. Вступ. Найдавніші цивілізації і стародавні держави на українських землях (VII ст до н. е. – 80-ті роки IX ст. н. е.)

Лекція 1

Предмет і завдання курсу «Історія України». Найдавніше населення України

1. Сучасні концепції вивчення історії та їх застосування при вивченні історії України.
2. Політична історія України як наука: стан і перспективи розвитку.
3. Українські землі в первісну епоху.
4. Східні слов'яни. Теорії та етапи слов'янського етногенезу.
5. Зародження і поширення етноніму Русь.

1. Сучасні концепції вивчення історії та їх застосування при вивченні історії України.

Предметом навчального курсу «Історія України» є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення та спосіб життя, етногенез українського народу, його стосунки з іншими народами, матеріальний та державний розвиток, боротьбу за свою незалежність.

Історія – одна з найважливіших форм самосвідомості людей. Досвідом історії намагаються скористатися різноманітні політичні сили. Посиланнями на історію вони обґрунтовують свої вчинки. Тому в тлумаченні тих чи інших політичних подій простежується безперервна боротьба різних ідей та думок. Це нерідко викликає скептичне

ставлення до історії як науки, що об'єктивно оцінює події та закони історичного розвитку. Часто можна почути слова про те, що історія використовується для обґрунтування завдань політичної боротьби, що кожне покоління, кожна партія заново переписують історію.

Та все ж таки, незважаючи на плюралізм у відповідях як на глобальні питання розвитку людства, так і при інтерпретації окремих фактів, існує об'єктивна істина. Не звинувачувати, а вивчати та пояснювати її – завдання наукового знання.

Пошук та затвердження істини у всі часи були головною метою науки. Історики вивчають минуле не задля того, щоб піти від сучасності. Історія служить сучасності, пояснюючи сьогоднішній день та надаючи матеріал для прогнозування майбутнього.

Історична наука намагається дати цілісне бачення історичного процесу в єдності всіх його характеристик. В історії відбувається накопичення та відкриття нових фактів, удосконалюється теорія з урахуванням розвитку інших наук (культурології, соціології, політології тощо), методи обробки та аналізу джерел. Багато факторів, подій, явищ нашої історії з відкриттям нових джерел, розширенням нашого кругозору, вдосконаленням теоретичного знання сьогодні оцінюються інакше, ніж п'ять – десять років тому.

Знання історії дозволяє ясніше зрозуміти сучасність, але і сучасність, у свою чергу, ставить завдання максимально точного усвідомлення минулого, що має не тільки моральну, але і практичну цінність.

Історія – наука багатогалузева. Вона складається з цілого ряду самостійних галузей історичного знання, а саме: історії економічної, політичної, соціальної, громадянської, воєнної, історії держави і права тощо.

Вивчення вітчизняної історії вимагає нестандартних творчих підходів. Орієнтація на концепції західних учених, зокрема на їх підручники з історії України, негативно вплинула на вироблення власних методологічних прийомів і засад, які б максимально відповідали об'єктивній істині, історичній конкретиці. За останні роки вийшли з друку безліч нових підручників та посібників з історії України, які нерідко страждають теоретичною невизначеністю, багатофакторними підходами, численністю другорядних матеріалів, дублюють один одного. Дехто стає прибічником культурно-просвітницького бачення ролі підручника як специфічного орієнтира в сучасному багатоманітному світі. При цьому висловлюється думка про застарілість погляду на потребу існування підручників для вищої школи, затверджених міністерствами або відомствами, наголошується на авторських підручниках і програмах. Такий підхід призводить до занепаду історії України як предмета у середній та вищій школах. Більше того, вона нерідко розчиняється у всесвітній

історії. У деяких вишах від історії України відмовились повністю, а це шкодить формуванню національної свідомості молоді.

Тому в теоретико-методологічному плані викладання історії України, замість того щоб обмежуватися лише функцією історичної пам'яті, повинно нести пізнавальне навантаження відповідно до наукових знань і методів викладання, котрі враховуватимуть сучасний технологічний рівень. Важливо відтворити в курсі історії України з максимальною достовірністю найважливіші елементи й ознаки суспільного буття українців, особливості, що раніше не бралися до уваги. В цьому відношенні в тяжкому стані знаходилася політична історія України. Вона як наука свідомо ігнорувалася протягом цілих століть. Не отримала вона відповідної підтримки й до сьогоднішнього дня.

В. А. Смолій, О. А. Удод, О. В. Ясь у статті «Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики)»¹ підкреслюють, що уже на межі 1980–1990-х рр. швидкоплинна криза радянського образу минувшини актуалізувала запит на демонтаж офіційної історичної науки. Натомість гостро постали питання про формування та представлення національних образів історії України. Цей період був пов'язаний з появою забороненої спадщини зі спецхранів, а також еміграційних і діаспорних спадщин, які інтенсивно перевидавалися в Україні та вводилися до широкого наукового обміну. Деякі з них мали феноменальний успіх у вітчизняному інтелектуальному просторі. Приміром, протягом першої половини 1990-х рр. найпопулярнішим посібником з української історії був перекладений курс О. Субтельного². Працю було перевидано англійською (1994, 2000, 2009 рр.), українською (1992, 1993 рр.), російською (1994 р.), болгарською, вірменською (2010 р.) мовами. Хвиля перевидань спричинила самотню романтизацію української минувшини, зокрема захоплення її просторово-часовим колоритом.

Головні напрями українського історіописання 1990-х рр. загалом визначалися своєрідним «трикутником»: методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини.

Утім, незважаючи на складні економічні та соціальні обставини 1990-х рр., науковці академічного Інституту історії України не тільки гідно відповіли на численні виклики, а й створили цілу низку самотніх історичних досліджень³. Більше того, постали рельєфні й мас-

¹ Смолій В. А. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики) / В. А. Смолій, О. А. Удод, О. В. Ясь // Укр. іст. журн. – 2012. – № 1. – С. 4–28.

² Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1991. – 512 с.

³ Історія України: нове бачення / під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с. Т. 2. – 494 с; Історія України / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 1997. – 422 с.

штабні конструкції низки епох, які перебували на узбіччі радянського історіописання чи взагалі не розглядалися в його межах: доби Української національної революції 1648–1676 рр., епохи українського відродження XIX ст., голоду 1921–1923 та 1946–1947 рр., голодомору 1932–1933 рр. й низки інших. Нові прочитання отримали періоди Київської Русі та Великого князівства Литовського, Української революції 1917–1921 рр. та радянської державності. Кардинально розширилися студії з обсягу джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історичної регіоналістики, політичної, культурної та соціальної історії. Особливе місце у вивченні історії України займає 15-томний проект «Україна крізь віки», у котрому поєдналися самотутні авторські візії і який донині залишається найповнішим систематичним представленням української минувшини⁴, але ознайомлення й глибоке вивчення цих досліджень навіть у вищих носять обмежений характер.

У нове століття Інститут історії України НАНУ ввійшов з багатьма самотутніми науково-дослідними проектами. Із-поміж них такі капітальні студії, як «Історія українського селянства» (2006 р., т. 1–2), «Історія державної служби в Україні» (2009 р., т. 1–5), «Економічна історія України» (2011 р., т. 1–2), «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (2011 р., кн. 1), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси» (2011 р., кн. 1–2). Завдяки цим працям постали різноманітні зрізи й образи української історії, котрі істотно доповнюють та коригують сучасні явлення про минувшину.

Важливе значення для вивчення історії України мають довідково-інформаційні проекти, такі як «Енциклопедія історії України» (2003–2011 рр., т. 1–8), «Україна: хронологія розвитку» (2007–2011 рр., т. 1–6), «Українські історики. Бібліографічний довідник» (1998–2010 рр., вип. 1–3).

Зроблено надзвичайно багато. Навіть академік П. Толочко, який раніше нещадно критикував історичну науку в Україні за її відставання, в інтерв'ю кореспонденту тижневика «2000» (15–12.02.2013) висловив дещо іншу думку: «Не можна сказати, що стоїмо на місці. Приміром, Інститут історії НАНУ закінчує публікацію «Енциклопедії історії України». Це велике досягнення. І все-таки, значного досягнення, яке називалося би «Українська історична наука», в даний момент немає. У вищій школі наука про минувшину знаходиться поки що на рівні патріотичного краєзнавства»⁵.

⁴ Україна крізь віки / за ред. В. А. Смолія. – К., 1998–1999. – Т. 1–15

⁵ Петр Толочко: «Проклинають прошлое – недостойное занятие» [Электронный ресурс] // «2000». – 2013. – 12.02. – Режим доступа : https://www.2000.ua/v-nomere/forum/mnenie/petr-tolochko-proklinat-proshloe--nedostojnoe-zanjatie_arhiv_art.htm

Можливо, це занадто. Але те, що історія України в значному обсязі вивчається і в середній школі, призвело до дублювання і значних розбіжностей. На жаль, поки що не розроблено чіткої концепції викладання історії України у вишах.

У зв'язку з цим ми пропонуємо у курсі історії України для вищої школи виділити, перш за все, політичну історію як одну з основних складових частин загальної історії.

Адже головною найболючішою проблемою історії України є боротьба українського народу, його політичних сил за власну державу. Як наукова дисципліна політична історія України особливу увагу надає дослідженню етногенезу, формуванню станів та верств українського суспільства, національно-визвольного руху України, особливостей етнополітичних відносин, виникненню та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Ці та інші питання займають центральне місце в навчальному посібнику з історії України. Мета курсу – зосередити увагу студентів і викладачів на них як на ключових питаннях історії України.

2. Політична історія України як наука: стан і перспективи розвитку.

Політична історія вивчає процес розвитку політичних поглядів, відповідних їм державних і політичних структур, усієї політичної надбудови суспільства як у національному, так і у світовому масштабах.

Історія перебуває в зоні особливої уваги дослідників політичної сфери суспільства, оскільки вивчає реальні історичні процеси, особливості участі різних людей, їх угруповань, партій, шкіл тощо. Вона є надзвичайно важливою для політології, насамперед для вивчення політичних подій минулого, аналізу генезису сучасної політики, її зумовленості подіями і процесами минулого. Однак сучасна вітчизняна політологія часто абстрагується від цього, зосереджуючись на загальнотеоретичних політичних виданнях. У курсі загальної історії України проблеми політичної історії надзвичайно розпорошені, деякі з них перекриваються надмірними фактографічними даними, емоційними описами.

Для розуміння сутності й функціонального призначення політичних явищ, інститутів важливо знати історію світових політичних вчень, яка досліджує виникнення і розвиток теоретичних знань про політику, державу, право, демократію, генезис політичних категорій, їхній вплив на політичний устрій.

Головними проблемами предметного поля політичної історії є процеси розвитку функціонування різних політичних сил, пов'язаних з владою і державою, долю й окремі питання яких вирішують під

час реформ, революцій, воєн. Предмет політичної історії становлять конкретно-історичні прояви закономірності розвитку і функціонування всієї політичної надбудови суспільства.

Як наукова дисципліна політична історія особливу увагу надає дослідженню політичних систем та їх структурних компонентів: політичних режимів, партій, громадсько-політичних організацій. Йдеться про суб'єктивні чинники політичного розвитку суспільства, що мають волю, свідомість і здатність впливати на конкретну ситуацію. Залежно від інтересів і рівня свідомості людей у суспільстві формуються державні органи, політичні партії, громадські рухи та інші інституції. В політичній історії людства все більшу роль відіграють різноманітні структури, такі, наприклад, як ООН, військово-політичні блоки, профспілкові та міжпартійні об'єднання.

Актуальність становлення політичної історії як окремого і самостійного напрямку наукового історичного знання обумовлена, на думку київського професора А. Павко, наступними чинниками⁶. По-перше, висвітлення саме політичної історії найбільше зазнало деформацій і навіть сьогодні не позбавлене від «білих плям». По-друге, представники новітніх політичних традицій не завжди дотримуються принципів об'єктивного, незаангажованого висвітлення подій і явищ минулого. Однією із вад політичної історіографії, яка намічалася у перші роки незалежності, стала занадто прямолінійна заміна плюсів на мінуси в оцінці кардинальних історичних подій. По-третє, у відновлені історичної правди про політичне минуле нашого народу національна історіографія наражається на ідеологічну протидію певних владних структур Росії, які не можуть змиритися з самим фактом існування української незалежної держави. По-четверте, аналіз політичних процесів минулого дає можливість знайти відповідь на низку питань сьогодення. По-п'яте, одна з особливостей сучасного суспільно-політичного життя України полягає в тому, що для значної кількості політиків-професіоналів політична діяльність ще не стала першочерговою справою життя і вони переважно працюють «за сумісництвом». По-шосте, активне і цілеспрямоване впровадження історико-політичних знань у навчальний процес у системі вищої освіти забезпечило не тільки прискорення її інтеграції в систему суспільних дисциплін у ВНЗ, а й відкриває нові можливості здобуття гуманітарної, зокрема історичної освіти, сприяє більш ефективному та динамічному формуванню національно-політичної свідомості і цивілізаційних цінностей у молодого покоління.

---

⁶ Павко А. Курс політичної історії України у ВНЗ – вимога часу / А. Павко // Урядовий кур'єр. – 2008. – 28 березня.

Наукові пошуки політичної історії мають непересічне значення для підвищення обґрунтованості висновків політичної теорії, прогнозів, рекомендацій, для утвердження тенденцій до поєднання традицій й суспільно-політичних новацій, для зростання політичної культури населення.

Основні джерела політичної історії України. Вивчення політичної історії України ґрунтується на історичних джерелах, дослідженням яких займається джерелознавство. У науці розрізняють п'ять історичних джерел: речові (знаряддя виробництва, предмети побуту, споруди); етнографічні (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв); лінгвістичні (мова, діалекти); усні (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо); писемні, які є основою історичних знань.

Писемні джерела мають пряме відношення до політичної історії України. Особливе місце серед них займають літописи – «Повість минулих літ» (1111 р.), також Київський (1111–1200 рр.) та Галицько-Волинський (1202–1292 рр.) літописи. У них описані події від створення світу і до кінця як Київської, так і Галицько-Волинської держави. «Повість минулих літ» є безцінним історичним джерелом і першим історіографічним твором на Русі.

Літописання продовжувалося і в литовсько-польську добу. Джерельна база цього часу представлена адміністративно-правовими актами. Загарбання України Литвою і Польщею вимагало нової системи судочинства. Як основу судочинства для українських земель було створено Литовський Статут у трьох редакціях – 1539, 1566 та 1588 рр.

Звертають на себе увагу козацькі літописи Самовидця, Величка, Граб'янки, що передають події часів Б. Хмельницького.

Часи козацької державності (середина XVII–XVIII ст.) відображені в дипломатичних документах Б. Хмельницького, численних мирних угодах між Україною, Московщиною, Польщею, Туреччиною, Швецією; в гетьманських універсалах, «статтях», що були укладені між царем і новообраним гетьманом: «Галицький трактат», Конституція П. Орлика; в царських указах про заборону українських друкарень, ліквідацію Запорізької Січі.

На початок XIX ст. в Україні царський уряд повністю ліквідував автономний козацько-старшинський адміністративний устрій і утвердив загальноімперське законодавство, загальноросійське судочинство і адміністративне управління. Внаслідок цього зникло багато українських установ – Генеральна Військова канцелярія, полкові, сотенні канцелярії, козацькі суди, канцелярія Запорізької Січі, відповідно, не

стало документів, які в них творилися. Тепер законодавчі акти та інші офіційні документи виходили лише від царського уряду, центральних і місцевих державних установ. Вони повністю поширювались і на українські землі й служать джерелами для політичної історії України. Особливо важливими джерелами є матеріали політичних партій і громадських організацій, періодична преса, мемуари, щоденники, приватне листування. Велике значення мають матеріали поліцейсько-жандармських каральних і судово-слідчих органів щодо справ політичних процесів – декабристів, кирило-мефодійців, народників, селянських і робітничих рухів та їх лідерів, царські укази про заборону української мови, письменства. Проте до них треба ставитися дуже критично.

Різноманітними документальними матеріалами наповнена політична історія України ХХ ст., особливо це стосується радянського періоду. Джерелами першочергової ваги є партійні документи: комуністичної та інших партій, місцевих партійних організацій. Наступними за важливістю є акти законодавчої влади: Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів, обласних Рад депутатів. Багато з цих документів видано друком у спеціальних збірниках. Важливе значення має радянська періодична преса, яка поділялася на партійну, органів управління, профспілкову, комсомольську, історичну тощо.

Значна категорія документів перебувала в спецховищах, у закритих фондах архівів і бібліотек. Це документи про голодомор, про культ особи Сталіна, про масові репресії 30-х років, про дисидентський рух в Україні, літературу самвидаву, справи політв'язнів тощо. В радянські часи багато джерел були закриті для дослідників. Тепер для всебічно об'єктивного висвітлення історичного процесу залучаються і ці, раніш недосяжні, джерела.

Працюючи над історичними документами і матеріалами, історик має брати їх не вибірково, а в усій сукупності, що дуже важливо; ставитися до них критично, використовуючи численні публікації джерел, здійснені як за часів Російської та Австро-Угорської імперій, так і радянськими вченими.

Історіографія політичної історії України. Посилення інтересу до історії України, створення багатьох творів про рідну минувшину були одним із проявів національно-культурного відродження, яке розпочалося в Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Саме в цей час розгорнулися збирання і публікації пам'яток народної творчості, видання журналів і альманахів, розвивалася українська літературна мова, відбувалося становлення нової української літератури.

Усі ці процеси вплинули і на розвиток історичних знань та історичної думки. Широко розгорнулося збирання й публікація дже-

рел і пам'яток історичної думки, почали діяти історичні товариства й установи, з'явилися узагальнювальні праці з історії України.

Відлік політичної історії України починається від «Історії Русів» – історично-політичного трактату невідомого автора кінця XVIII ст.⁷ **Це перша політична історія України.** Саме як політичний памфлет «Історія Русів» відіграла значну роль в історії політичної думки України і зайняла в ній почесне місце як твір, що не лише висловив у концентрованій політичній формі політичні погляди попередньої доби та сучасного автора, а й значною мірою вплинув на обґрунтування державницько-самостійницьких прагнень українців. Весь виклад історії України невідомий автор підпорядкував обґрунтуванню на історичному матеріалі права українського народу на свою державність, на рівноправність з усіма народами. «Історія Русів» уся просякнута ідеєю українського патріотизму.

Утверджуючи патріотичний пафос «Історії Русів», у середині XIX ст. вагомий внесок до політичної історії України зробив М. І. Костомаров (1817–1895)⁸. Один із фундаторів новітньої української політології, засновник Кирило-Мефодіївського товариства залишив величезну наукову спадщину з політичної історії України: «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок», «Думки про федеративні начала у давній Русі», «Дві руські народності» та ін. Був прихильником самостійності класової української нації, окремішності української політичної історії. М. І. Костомаров – співець волелюбного демократичного руху українського народу, прагнув до розвитку його національної свідомості. Він в історії української політичної думки залишається людиною, яка однією з перших у XIX ст. піднесла українську ідею до рівня теоретичного усвідомлення.

Одним з видатних істориків був В. Б. Антонович (1834–1908)⁹. Найбільш значними є його праці: «Дослідження про козацтво за актами з 1500 та 1648 рік», «Останні часи козацтва на правому березі Дніпра за актами 1679–1716 рр.», «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768 рр.», «Київ, його доля і значення в XIV–XVI ст.» та ін. В. Б. Антонович коріння політичної історії України відшукав у глибинах суто народної психіки, повсякденного побуту українців, діяльності окремих видатних постатей, віддавав перевагу притаманному

⁷ Історія Русів / пер. І. Драча. – К. : Рад. письменник, 1991. – 319 с.

⁸ Костомаров Н. И. Исторические произведения. – К. : Изд-во при Киевском ун-те, 1989. – 736 с.

⁹ Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.

українцям «січовому принципу широкого демократизму», а не потягу самодержавства чи аристократизму, властивого, на його думку, росіянам і полякам. Йому належить видатний внесок у розробку проблем українського козацтва, гайдамаччини, селянства, шляхетства, міщанства, духовенства.

Окреме своєрідне місце в історіографії політичної історії України займає творчість М. П. Драгоманова (1841–1895)¹⁰. На 60-ті роки XIX ст. припадає розквіт його громадсько-політичної й творчої діяльності. Саме у цей період з'являються цікаві розвідки вченого з політичної історії, літературознавчі праці, а також дослідження про соціально-політичне й культурне майбутнє українського народу в його стосунках з іншими народами. Серед таких найголовнішими були «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Австро-руські спомини», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Опыт украинской политико-социальной программы». У своїх політичних писаннях М. Драгоманов викривав антинародний режим царського самодержавства і закликав до його повалення, проповідував ідеї свободи і демократії, визволення від гноблення українського народу і всіх поневолених народів, ідеї їхньої дружби і єднання. Він рішуче засуджував бюрократичний централізм і виступав за федералістично-демократичну будову держави.

Найвидатнішим істориком, який підвів своєрідний підсумок української історіографії і створив новітню схему політичної історії України, став М. С. Грушевський (1866–1934) – автор майже 1800 публікацій¹¹. Головні праці політичного характеру: «Громадівський рух на Україні–Русі в XIII ст.», «Нарис історії українського народу», «З біджучої хвилі», «Звільнення Росії і українське питання», «Наша політика», «Вільна Україна», «На порозі Нової України. Гадки мрії», «Початки громадянства, генетична соціологія», «З історії релігійної думки України». Автор розкриває у цих працях історичну неминучість перемоги українського народу в боротьбі за державність і не залежність, окреслює напрямки розвитку сфер політичного життя нової України, характеризує її державні символи, новий адміністративний поділ.

М. С. Грушевський побудував свою історичну концепцію самостійності України виключно на фундаменті етнічно-культурного і політичного характеру. Тому не випадково О. П. Оглоблін цілком свідомо на початку 20-х років заповнює певну прогалину схеми М. С. Грушевського розробкою проблеми економічної самостійності України.

¹⁰ Федченко П. М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість. – К. : Дніпро, 1991. – 362 с.

¹¹ Грушевський М. Історія України–Руси. В 11 т. 12 кн. – К. : Наукова думка, 1991–1997.

Отже, у XIX – на початку XX ст. в Україні історична наука і політична історія розвивалися інтенсивно. Більшість українських істориків належали до народницького напрямку в історіографії. Народницькі історики вважали головною діючою силою в історії народні, передусім селянські, маси, проповідували пріоритет інтересів народу, суспільства над інтересами держави.

Лише напередодні та під час Першої світової війни в українській історіографії, особливо політичній, народився новий, державний напрям, головним засновником якого став видатний історик і політолог В. К. Липинський (1882–1931)¹². У своїх працях «Україна на переломі. Замітки до історії державного будівництва в XVII-ім столітті» і «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський розвивав свою концепцію розбудови самостійної української держави. На його думку, українська держава мала будуватися у формі спадкової монархії-гетьманату. Але до 1917 року державницький напрям лише започатковувався, все ще панувала народницька історіографія.

Історіографія політичної України 1917–1991 рр. складається з великої кількості праць радянських учених. Не всі з них задовольняли існуючий режим, але під кінець його існування влада добилась майже повної нівеляції національної ідентичності, зрусифікувавши й історичну науку. Це відобразилось в офіційному виданні вітчизняної історії – восьми томній «Історії Української РСР (в 10-ти книгах)». У ній повністю заперечена автохтонність етногенезу українського народу і підкреслюється думка про те, що він навіки зобов'язаний своїми здобутками Росії.

В роки радянської влади вивчення політичної історії України активізувалося за межами УРСР. За кордоном було опубліковано цінні праці І. Кріп'якевича, Д. Дорошенка, С. Томашівського, Б. Крупницького, А. Яковліва, В. Мякотіна та ін.

У другій половині XX ст. політичну історію України найповніше репрезентував і систематизував учений української діаспори І. П. Лисяк-Рудницький (1919–1984)¹³, автор низки праць з історії, в яких, окрім ознайомлення англомовних читачів з українською історією, було порушено низку важливих питань з української політичної історії та політичної думки. Він уперше здійснив глибокий аналіз історії політичної думки з другої половини XIX ст. до середини 80-х років XX ст.

Аналізуючи українську політичну історію, І. Лисяк-Рудницький дійшов важливих висновків:

¹² Малий словник України. – К.: Либідь, 1997. – С. 233–234.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. – Т. 1. – К.: Основа, 1994. – 554 с.; Т. 2. – 1994. – 573 с.

- про органічне співіснування в українській історії двох традицій: західної – соціально-політичної і східної – християнсько-духовної;
- про те, що процес націотворення, відродження певного народу може відбуватися не тільки шляхом з гори донизу, коли основним чинником є провідна верства, а й навпаки – знизу вгору, через національне самовизначення народу, піднесення його освіти і культури;
- про крах Радянського Союзу внаслідок боротьби за владу в середовищі державно-партійної верхівки, виникнення в Україні масового національно-визвольного руху й організаційного утворення опозиційних політичних структур.

Наприкінці 80-х років ХХ ст., з початком епохи плюралізму і гласності, а особливо після здобуття Україною державної самостійності, політична історія України набула можливості розвиватися легально. Упродовж останніх років вагомий внесок у політичну історію України зробили О. Апанович, С. Кульчицький, А. Трубайчук, П. Толочко, В. Солдатенко, Н. Яковенко, Ю. Павленко, В. Смолій, Ю. Шаповал, Я. Грицак, Я. Ісаєвич, В. Шевчук, М. Тараненко та ін.

Надбанням сучасної політичної історіографії є роботи В. М. Багреництва «Коли і як виникли назви Україна, українець», М. Браїчевського «Походження Русі», Я. Ісаєвича «Україна давня і нова. Народ релігія, культура», В. А. Смолія і В. С. Степанкова «Українська державна ідея», В. Сарбея «Національне відродження України», Ф. Верстюка «Українська Центральна Рада», В. Ф. Солдатенка «Українська революція: концепція та історіографія», С. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя» та ін.

У наші часи яскравим проявом високої поваги до політичної історії України з'явилося опублікування книжки знаного в Україні американського історика Тараса Гунчака «Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії»¹⁴. Автор наочно показав зрушення в українському суспільному житті, які віддзеркалювали динаміку передусім політичного розвитку української спільноти; основну увагу звернув на політичні ідеї: насамперед – самобутності українського народу і створення української держави. Книжка написана на багатій джерельній основі і є взірцем глибокого розуміння значення вивчення політичної історії України.

Викладачі Харківського університету розуміли, що вивчення політичної історії України на сучасному етапі надзвичайно актуальне. Це пов'язане перш за все з тим, що процес відбудови української держави вимагає від її творців і народних мас високої політичної

---

¹⁴ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 228 с.

культури, яка б мала саме український зміст. На превеликий жаль, ця проблема різними політичними силами, течіями, партіями, державними діячами вирішувалася незадовільно, оскільки ті ще не здійснювали необхідного творчого переосмислення українського й світового політичного досвіду. Обходили стороною проблему відродження політичної культури українського народу й історики, політологи, недооцінюючи її значення для розвитку як політичної науки, так і політичної практики.

Ось чому правомірною стала постановка питання про реабілітацію політичної історії України як базової наукової і навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах України. Загальноуніверситетська кафедра історії України Харківського університету активно взялася за вирішення цієї проблеми. Для цього, перш за все, вона підготувала курс лекцій з історії України, в якому соціально-політичний аспект превалював. Це боротьба проти національного гніту, проти ополячення, русифікації, проти асиміляції українців, за волю, за незалежність, за утворення суверенної української держави. Цій меті відповідали і структура курсу лекцій. У ньому йшла мова про етногенез українського народу, про захоплення земель іноземними державами (XVI – перша чверть XVII ст.), про становлення української державності (середина XVII ст.) та її занепад (кінець XVII – кінець XVIII ст.). Важливими були теми про початок боротьби українського народу за національну й політичну емансипацію (XIX ст.), подальший розвиток національного визвольного руху України на початок XX ст. У наступних темах висвічувалася драматична історія боротьби народу України в умовах повалення царизму та здійснення демократичних перетворень після лютого 1917 р. за національно-демократичне відродження та побудову Української Народної Республіки. Цей період характеризувався жорстким випробуванням української державності, посиленням тоталітаризму в умовах диктатури КПРС і закінчувався питанням про боротьбу за створення незалежної суверенної Української держави.

Після реорганізації в липні 1999 р. загальноуніверситетської кафедри історії України в кафедрі українознавства викладачі Танцюра В. І., Семененко В. І., Чорний Д. М., Радченко Л. О., Куліш С. М., Романов С. Г., Серьогіна Н. С. розпочали роботу над посібником з політичної історії України, який вийшов друком у 2001 році. Це був перший в Україні посібник «Політична історія України»¹⁵, рекомендований Міністерством освіти і науки для студентів вищих навчальних закладів. Його отримали майже всі ВНЗ України. Підтримка Міністер-

---

¹⁵ Політична історія України: посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Видав. центр «Академія», 2001. – 488 с.

ством освіти і науки України нашого посібника позитивно вплинула на творчу працю авторського колективу, який продовжував працювати і над другим виданням навчального посібника. Цьому сприяла також поява у науковому обігу нових книг з політичної історії України.

Знаменною подією в науковому та громадському житті держави стала публікація 6-томної «Політичної історії України ХХ століття»¹⁶. Україна першою серед республік, що здобули незалежність після розпаду СРСР, зробила вдалу спробу глибокого й виваженого осмислення своєї новітньої історії з позиції національної ідентичності, продемонструвала не лише високий рівень вітчизняної суспільствознавчої науки, а й утвердження її інтелектуальної самобутності.

Перший том – «Політична історія України» – хронологічно охоплює події кінця ХІХ ст. – до 1917 р. Автори тому Ю. А. Левенець (доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), Л. П. Нагорна (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та М. С. Кармазіна (доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) детально аналізують основні фактори й сутність політичних процесів в Україні, ідейно-теоретичні надбання національної політичної думки, роль «українського питання» в Російській імперії. У першому томі також висвітлено політичні процеси у західноукраїнських землях, тенденції та особливості розвитку України під час революції 1905–1907 рр. і в умовах Першої світової війни.

Другий том – «Політична історія України. ХХ століття» – підготували В. Ф. Верстюк (доктор історичних наук, Інститут історії НАН України) і В. Ф. Солдатенко (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Том присвячений подіям революційної доби 1917–1929 рр. і відтворює складні, суперечливі процеси здійснення соціальних та національно-визвольних революцій, що становить стрижень життя й розвитку української нації. Автори праці розкривають пошук теоретико-правових моделей національно-державної організації й результат її втілення в суспільну практику, а також на основі компаративного аналізу головних напрямів державотворення, запровадження різних форм політичних систем, з'ясовують домінантні орієнтації українців, що стали визначальними для всього їх історичного поступу.

Третій том – «Політична історія України. ХХ століття» – охоплює події 1921–1938 рр. Автори тому В. А. Греченко, Л. В. Гриневич,

---

¹⁶ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002–2003.

С. А. Кокін, С. В. Кульчицький (доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України), О. М. Мовчан, Ю. І. Шаповал (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) дають аргументовані відповіді на такі непрості питання, як – от: «чому сталися три радянські голодомори?», «як розгадати загадку великого терору 1937–1938 рр.?», «чим пояснити на перший погляд дивні перипетії нової економічної політики?», «якою була кінцева мета політики модернізації 1930-х рр.?». Автори справедливо відзначають, що поряд з побудовою радянського ладу як фундаменту тоталітарного політичного режиму було досягнуто істотних успіхів у модернізації господарства й культурному будівництві. Авторам вдалося подолати стихійно-позитивістський підхід до висвітлення подій міжвоєнного періоду, що траплявся в українській історіографії останніх років. Аналіз ідей, які лягли в основу комуністичної доктрини, дослідження її суті й заснованої на ній політики, вивчення зворотного впливу політики на доктрину допомогло науковцям розібратися у багатьох загадках радянської історії взагалі та міжвоєнного періоду зокрема.

Четвертий том видання охоплює період Другої світової війни. Спираючись на унікальний архівний матеріал, сучасні історичні дослідження, В. І. Кучер (доктор історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), В. А. Гриневич та В. С. Коваль спробували переосмислити питання місця й ролі України в контексті передвоєнного партнерства, а згодом – воєнного протистояння двох диктатур. Авторський колектив простежив виникнення й розвиток європейської політичної кризи 1938 р., переростання її у війну 1939 р., означив важливе місце закарпатських українських земель у тих подіях. Авторами вперше проаналізовано політичний процес піднесення рангового статуту СРСР від стану держави-партії до визнаної великодержавності в кризовій ситуації 1938–1939 рр., порушено та одержано аргументовану відповідь на кардинальне й новаторське питання – чи існувала реальна воєнна загроза для Радянського Союзу в 1939 р.? Показано також стратегічні курси тодішньої політики Сталіна й Гітлера на взаємне зближення і партнерство.

Поглиблення вивчення документальних джерел, новітньої вітчизняної та зарубіжної літератури дало змогу авторському колективу повному поглянути на становлення й розвиток партизанського руху, з'ясувати причини невдач у розгортанні партизанської боротьби, джерела формування та поповнення загонів у початковий період, роль ВКП(б) в організації й керівництві ними.

Автори обґрунтовують думку, що створення та діяльність ОУН – і її збройного формування УПА – стало тією ланкою історичного про-

цесу, яка забезпечила перманентність національно-визвольного руху українського народу за власну державність.

Особливість даного дослідження полягає в тому, що в контексті висвітлення політичної історії України значна увага приділялася соціальним й етнічним проблемам, детально розглядалися питання сталінської національної політики, досліджувалися вплив війни на суспільну свідомість та політичний настрій українського населення. Особливе місце відведено дослідженню еволюції моделі радянського патріотизму відповідно до змін, що відбувалися в сталінській національній політиці й ідеології в роки Другої світової та Великої вітчизняної війни, своєрідному рейдові від пролетарського інтернаціоналізму до російського націоналізму.

П'ятий том – «Політична історія України. ХХ століття» – присвячено дослідженню політичної діяльності українців, що проживали в період між двома світовими війнами за межами УРСР. Автори В. П. Трощинський (доктор історичних наук, Українська академія державного управління при президентові України), А. А. Шевченко, Р. Г. Симоненко, С. В. Віднянський (доктор історичних наук, Інститут української археології та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України) та С. Д. Попика обмежуються Європою. У томі йдеться про політичну діяльність української еміграції, що утворюється внаслідок поразки національно-визвольної боротьби в Україні в 1917–1922 рр. Спільною стратегічною метою діяльності всіх українських політичних середовищ як в еміграції, так і в Галичині, Західній Волині, на Закарпатті та Буковині було здобуття самостійної соборної України.

Шостий том – «Політична історія України. ХХ століття» – висвітлює процес саморозпаду радянської системи починаючи від 1945 р., а також охоплює перше десятиліття української незалежності. У ньому розкривається історична закономірність і неминучість розпаду СРСР і крах всіх з'єднувальних елементів – комуністичної ідеології, однопартійної системи, «єдиного народногосподарського комплексу», «пролетарського інтернаціоналізму» тощо. Особливо підкреслюється, що спалах суспільної активності в другій половині 80-х рр. ХХ ст., його непередбачувані наслідки зробили українську політичну історію дійсністю, реальним об'єктом наукового вивчення.

Доказом цієї думки став вихід у світ наступної наукової праці «Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.»¹⁷. По суті, в ній автори продовжили більш послідовно й поглиблено, порівняно з першою

---

¹⁷ Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

книгою, розгляд інтелектуального потенціалу української політичної думки на зламі ХІХ–ХХ ст., проблем державотворчого процесу, теоретико-правових моделей національно-державної організації та способи їх втілення в суспільну практику як у Наддніпрянській Україні, так і в Галичині, проаналізували феномен УСРР/УРСР, продовжили переосмислення значення та місця українських політичних сил у Другій світової війні. Повоєнна доба, колапс СРСР, становлення незалежної України – все це також знайшло відбиток у праці.

Перша частина книги – «На зламі епох (кінець ХІХ століття – 1917 рік)» – включає п'ять розділів. Автори М. Кармазіна, Ю. Левенець, Л. Нагорна аналізують інтелектуальний потенціал української політичної думки на зламі століть, особливості політичного протистояння в Наддніпрянській Україні в умовах системної загальноєвропейської кризи, парадокс стрімкої політизації в період революції 1905–1907 рр. в Україні, зміст політичного життя в Західній Україні на рубежі століть, загострення політичної боротьби в Україні між двома революціями й назрівання революційної кризи.

Таку ж кількість розділів (п'ять) має частина друга – «Вітер революції». В. Верстюк, Р. Пиріг, О. Рубльов, В. Солдатенко розглянули теми: «Революційні процеси в Україні після повалення самодержавства», «Українська Народна Республіка», «Українська держава – спроба соціально-політичної реставрації», «Утворення Західноукраїнської Народної Республіки», «Новий етап революційно-військового протистояння в Україні». У цій частині, у теоретико-методологічному відношенні найбільш обґрунтовано розглянуті активізація національно-державних тенденцій у контексті розвитку загальноєвропейських демократичних процесів, діяльності Центральної Ради в умовах німецького окупаційного режиму, державне будівництво, проблема національних кадрів у Західноукраїнській Народній Республіці.

Автори частини третьої «Українці УСРР/УРСР і за її межами» – С. Віднянський, В. Греченко, С. Кульчицький, Ю. Шаповал – особливу увагу звернули на проблеми «Форма і суть української радянської державності», «КП(б)У в міжвоєнний період», «Економічна політика тоталітарного режиму», «Українці в міжвоєнній Польщі (1921–1939)», «Політичний рух на Буковині і Закарпатті».

У цих розділах підкреслюється, що політика радянської влади на вищих шаблях ієрархічно будованої адміністративно-командної системи, підміна виборчих органів апаратними структурами були неминучими внаслідок диктаторської природи радянської влади, а не через популістську диктатуру пролетаріату. Створення партійно-державницької номенклатури сприяло перетворенню ВКП(б) – КП(б)У на ядро

тоталітарного режиму, який сформувався в СРСР в 1920–30-ті рр. Він характеризувався тотальним відчуженням народу від власності і політичної влади, всебічним контролем усіх сфер радянського суспільства. Для радянського тоталітарного режиму характерними були монополія на владу комуністичної партії, широке використання єдиної ідеології (ідеократичність), контроль за всіма галузями економіки через державні соціально-економічні плани, застосування терору як засобу внутрішньої політики. Встановлення і панування тоталітарного режиму в Україні в 1920–30-ті рр. було величезним випробуванням, призвело до величезних людських жертв.

Частина четверта – «Друга світова війна (1939–1945 роки)» – складається з розділів «Україна на початковому етапі Другої світової війни», «Війна з гітлерівською Німеччиною (1941–1945 роки)», «Україна в добу окупації», «Боротьба за міжнародне визнання українського відтинку нового західного кордону СРСР (1941–1945 роки)». Автори цих розділів В. Гриневич, В. Коваль, В. Кучер, О. Лисенко в деталях розглядають пакт «Ріббентропа – Молотова», сталінські аграрні заходи 1939 року, творення моделі українського радянського патріотизму, катастрофу 1941 року, політичні цілі нацистів в Україні, межу і завдання економічної експлуатації України в добу окупації, особливості самостійницького руху й партизанської боротьби. Особливу зацікавленість викликає питання про боротьбу за новий кордон України, остаточне визнання західних рубежів України, радянсько-польські відносини.

Назва останньої п'ятої частини «Фінал сталінізму», «Відлига», «Застій», «Незалежність (1945–2007 рр.)». Перший розділ – «Останні роки сталінської тиранії (1945–1953 рр.)» – найбільш цікавий і актуальний. Його автори О. Рафальський і Ю. Шаповал підкреслюють, що перемога над нацистською Німеччиною породила в суспільстві сподівання на поліпшення життя. Сталінський режим випробуваними раніше методами прагнув якнайшвидше ліквідувати страхітливі наслідки війни, експлуатуючи патріотичні почуття людей. Разом з тим тривало зловживання владою, порушувались елементарні людські права, придушувались будь-які спроби інакомислення. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного й соціального прогресу. На відбудовах окремих об'єктів використовувалась праця військовополонених, що суперечить міжнародним конвенціям.

Селянство, як і раніше, залишалось найбільш пригніченою верствою суспільства. Усіляко обмежувалося ведення особистого підсобного господарства. Оподатковувалася кожна тварина, кожне дерево,

податок стягувався з реалізації всіх культур, вирощених на присадибній ділянці. Колгоспники одержували за нелегку працю символічну платню, існували в основному за рахунок присадибних ділянок, не забезпечувалися пенсіями, не мали паспортів і не могли без спеціального дозволу залишити село. Колгоспний лад підтримувався репресіями. Осіб, які не виробляли мінімум трудоднів незалежно від свого вікового, сімейного, фізичного стану, виселяли за межі республіки. Виснажене війною і кріпосницькою системою управління, українське село з другої половини 1946 р. переживало голод, якому передувала катастрофічна посуха. Голод 1946–1947 рр. ще раз підтвердив, що Й. Сталін і його оточення вбачали погіршення соціально-економічної ситуації в Україні лише в діях «шкідників» і браку твердості в діях місцевого керівництва. За відсутності «твердості» навіть М. С. Хрущов був звинувачений в «українському націоналізмі». Новий перший секретар ЦК КП(б) України Л. Каганович почав наполягати, що першопричиною усіх проблем є український буржуазний націоналізм, звинувачував у ньому у випадках невиконання планових завдань у промисловості та сільському господарстві. При цьому Каганович заручився підтримкою Сталіна. У червні 1947 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У «Повідомлення тов. Кагановича Л. М. про вказівки тов. Сталіна до проекту постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Особливу увагу у своїх діях сталінський посланець приділяв українським інтелектуалам. У серпні 1947 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», де викривалися «помилки» та «перекручення» у працях М. Петровського, «Короткому курсі історії України», «Нарисах історії України», у 1-му томі «Історії України». Після від'їзду в грудні 1947 р. Кагановича до Москви його політичні акції у викритті українського націоналізму за директивами Кремля слухняно здійснював М. Хрущов, починаючи з критики кіноповісті О. Довженка «Україна в огні». 31 січня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) Сталін виступив з промовою «Про антиленінські помилки і націоналістичні перекручення у кіноповісті Довженка "Україна в огні"». У цій промові кіноповість була названа антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості. Після цього твори О. Довженка піддавалися нищівній критиці на партійних пленумах і нарадах, на пленумі Спілки радянських письменників.

Лінію на боротьбу з «націоналістичними проявами» в Україні було продовжено по війні. У липні 1947 р. ЦК ВКП(б) заслухав звіт ЦК КП(б)У про підготовку, добір і розподіл керівних кадрів в Україні

і прийняв постанову, орієнтовану на розгортання критики «буржуазно-націоналістичної ідеології». У серпні 1946 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який обговорював цю ухвалу. На ньому М. Хрущов знов закликав «виховувати наші кадри в дусі непримиренності до будь-яких проявів буржуазного націоналізму».

Згодом відповідно до вказівок ЦК ВКП(б) було ухвалено ряд постанов ЦК КП(б)У погромницького характеру: «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури»» (1946), «Про журнал сатири і гумору "Перець"» (1946), «Про журнал "Вітчизна"» (1946), Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його поліпшення» (1946), «Про стан поліпшення музикального мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) "Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі"» (1948), «Про журнал "Дніпро"» (1950), «Проти ідеологічних перекручень в літературі» (1951), «Про підсумки VI пленуму правління Спілки радянських письменників України» (1951), «Про видавництво Спілки радянських письменників України "Радянський письменник"» (1951).

Усього за період 1946–1951 рр. було ухвалено 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Цькували не лише письменників. Представниками «антинародного, формалістичного, згубного для радянської музики напрямку» були названі такі українські композитори, як Б. Лятошинський, М. Колесса, М. Верніківський, Г. Таранов.

Не оминули Україну й наслідки «лисенківщини»: була розгорнута боротьба проти «низькопоклонства перед Заходом», а згодом проти «космополітизму».

Усі, хто залишався на окупованих територіях, вважалися підозрюваними або зрадниками. Одними з перших під репресивний механізм потрапили кримські татари. Їх поголовно звинуватили у зраді. У травні Й. Сталін підписав постанову про виселення кримських татар з їхньої батьківщини.

Особливу недовіру режим відчував до західних українців, вбачаючи в них потенційних «бандерівців». До цієї категорії потрапляли всі, хто виявляв найменшу непокору. За підтримку УПА дозволялося виселяти цілі села. Західна Україна перетворювалася на справжній театр воєнних дій. Саме в цьому ареалі відкрито конфронтували прибічники самостійної Української держави (УГВР, УПА, ОУН) і адепти. Принципово важливі рішення щодо протидії українським державницьким силам приймалися в Москві. Разом з тим чимало жорстоких ініціатив виходили з надр ЦК КП(б)У, керівники якого весь час прагнули демонструвати «твердість», боячись бути запідозреними в «м'якотілості». Відзначаючи негативні наслідки радянської Західної

України, не можна заперечувати і реальну модернізацію цього регіону, яка проявилась, зокрема, в бурхливому розвитку освіти. Багато було зроблено в перші повоєнні роки у сфері медичного забезпечення.

Автор другого розділу частини п'ятої – «Україна в добу М. Хрущова» – В. Баран акцентує увагу на питаннях кризи тоталітарного режиму й намагань панівних сил здійснити соціально-економічні реформи й лібералізувати національно-культурне життя. Але спроби реформування не могли вийти за чітко окреслені межі, визначені політичними й ідеологічними принципами функціонування радянського тоталітаризму.

У третьому розділі – «Нереформована "стабільність"» – (1964–1985) Ю. Шаповал зупиняється тільки на двох питаннях: «Від П. Шелеста до В. Щербицького» і «Перехідна зона» Ю. Андропова – К. Черненко: пролог майбутніх змін». Він констатує, що після смерті Й. Сталіна УРСР отримала перспективу реформування у всіх сферах життя, а місцева еліта – шанс на захищеність від періодичних чисток. Однак непослідовні, суперечливі, часто стратегічно нерозумні хрущовські реформи не дозволили зробити десталінізацію незворотнім процесом. З одного боку, вони стимулювали у суспільстві потік критичної свідомості, переоцінок, сподівань на можливість динамізувати й оптимізувати наявну систему, повніше реалізувати потенціал кожної з тодішніх союзних республік. З іншого боку, виникла «контрреформація», адепти якої обстоювали лінію на «наступність» і «стабільність» та вбачали у будь-яких вимогах додержання прав і навіть культурницьких традицій республік небезпеку відцентрованих тенденцій. Перемога саме цієї течії дозволила у середині 1960-х рр. практично реабілітували сталінізм, повести нещадні наступи на місцеві «націоналізми» і на будь-які спроби інакомислення взагалі. В Україні цей наступ набув особливо гротескних і драматичних форм. Режим сам прирік себе на чергові болісні спроби внутрішньо-системної реформації у середині 1980-х рр.

О. Бойко, О. Майборода і М. Михальченко в четвертому розділі – «На шляху до незалежності (1985–1991)» – дійшли висновку про те, що розпад СРСР, перехід його республік у статус незалежних держав стали одними з найвизначніших і найгучніших подій ХХ ст. Для України вони означали здійснення віковичних мрій про право вільно розпоряджатися своїми ресурсами, визначати власну внутрішню і зовнішню політику, про гарантії збереження самобутності, захисту національної гідності українців.

Незалежність сама по собі не могла автоматично докорінно змінити й саму Україну, й життя в ній. Але вона стала шансом, яким нова держава, її керівники, весь її народ могли скористатися.

Розділ п'ятий – «Політичний досвід самостійної України» – написав Г. Касьянов. Тут йдеться про державне будівництво, добу Л. Кучми і загострення політичної кризи за часів його президентства, причини і характер Помаранчевої революції. Але висновки методологічного характеру у цьому розділі майже відсутні. Відображення подій, скажімо, доби Л. Кучми, носить описовий характер. Хоча один із висновків цікавий і справедливий. За Л. Кучми адміністрація перетворилась на велетенського бюрократичного монстра, який впливав на всі провідні сфери життєдіяльності країни. Л. Кучма ретельно відбирав керівництво своєї адміністрації. Всі чотири «другі особи» в період президентства – В. Табачник, В. Кушнар'юв, В. Литвин, В. Медведчук – люди, підкреслює Г. Касьянов, яких аж ніяк не назвеш посередностями: чудово розвинена інституція, добра реакція, величезна працездатність і самоорганізація, витримка і стриманість, уміння орієнтуватись у ситуації, широка ерудиція, здібності до пошуку компромісів; в цьому їм не відмовити – так само, як неможливо не помітити досить стандартних для всієї пострадянської номенклатурної еліти недоліків. Оцінка «Помаранчевої революції», яка закінчилася складанням президентської присяги на Майдані 25 січня 2005 року В. Ющенком, відсутня.

І, нарешті, в останньому шостому розділі частини п'ятої – «QUO VADIS, Україно? (2004–2007)» – В. Котигоренко уже в період президентства В. Ющенка ставить на порядок денний ряд невирішених питань як політичних викликів.

Серед порушених автором питань найбільш значущими стали: 1) якою має бути українська республіка: президентською, напівпрезидентською (парламентсько-президентською) чи парламентською, федеративною чи унітарною, з одно- чи двопалатним парламентом; 2) чи спроможна Україна досягти належного рівня енергетичної безпеки; 3) Україна стоїть перед вибором: інтегруватись в Європейський Союз і прагматично співпрацювати з країнами пострадянського євразійського простору чи навпаки – продовжувати співпрацю з ЄС, але віддавати перевагу інтеграції в ініційоване Росією об'єднання пострадянських країн, зокрема ЄП, Митний союз тощо. Не зникли виклики національній безпеці України та її державному суверенітету. Суспільним імперативом для України є становлення і консолідація сучасної української нації як багатокультурної, поліетнічної громадянської спільноти. Ефективна регіональна політика та адміністративно-територіальна реформа в напрямі децентралізації державного управління й розвитку місцевого самоврядування мають формувати дієву альтернативу ідеям федералізації з їх неминуче деструктивними наслідками для соборності України в сучасних умовах.

Ми не випадково зупинилися на детальному аналізі наукових праць з політичної історії України ХХ століття, ініціаторами яких були Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, Інститут історії НАНУ, низка інших академічних установ і вищих навчальних закладів держави. Для нашого авторського колективу першого видання навчального посібника «Політична історія України»¹⁸ з грифом Міністерства освіти і науки України це була надзвичайно важлива подія. «Політична історія України» на найвищому рівні була визнана як наукова дисципліна, яка свідомо ігнорувалася протягом цілих століть.

Авторський колектив Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна взявся за підготовку другого видання «Політичної історії України», переробленого та доповненого¹⁹.

Автори постали перед складною дилемою: поєднати коло сальний масив опублікованих досліджень з політичної історії України з можливостями вузівського навчального посібника, який має бути водночас ґрунтовним і компактним, не перевантаженим дрібницями.

Посібник відрізняється оптимально продуманою структурою. Близько 40 % тексту присвячено періоду від середньовіччя до кінця ХІХ ст. Видання містить шість розділів: «Політичні аспекти утворення Київської Русі (ІХ–Х ст.)», «Політичні наслідки роздроблення Київської Русі», «Південно-західні руські князівства та їх політика (ХІІІ – перша пол. ХІV ст.)», «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (друга пол. ХІV – перша пол. ХVІІ ст.)», «Українська національна революція та становлення державності», «Ліквідація української державності наприкінці ХVІІ – у ХVІІІ ст.», «Українське національне відродження ХІХ ст.». Понад 60 % матеріалу віддано подіям ХХІ ст. Зокрема, розділи «Нові тенденції в соціально-політичному житті України на початку ХХ ст.», «Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920 рр.)», «Політичні режими на українських землях в 20–30-ті роки ХХ ст.», «Політичне становище України напередодні та в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)», «Криза тоталітарної системи. Боротьба за державну незалежність (1945–1991 рр.)», «Розбудова Української незалежної держави (1991–2008 рр.)», «Партійна система України на межі ХХ–ХХІ ст.».

У розділах посібника виділено низку головних проблем, які наскрізно простежуються від середньовіччя до сучасності. Централь-

¹⁸ Політична історія України : посібник / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Видавн. центр «Академія». – 2001. – 488 с.

¹⁹ Політична історія України : навч. посібник / за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К. : Академвидав, 2008. – 488 с.

ною стала проблема Києворуської держави – одного із найяскравіших політичних феноменів IX–X століть, яка започаткувала державотворчу традицію українського народу. Вона ще не була державою в сучасному розумінні, адже більшість засад державності (державницька ідея, централізоване управління, бюрократична система, політичні інститути, політичні механізми розв'язання проблем і протиріч) тільки зароджувалися. Однак саме в цей період розпочався шлях українського народу до найвищого рівня своєї політичної організації – суверенної Української держави.

До складних проблем віднесено вплив іноземних держав на ситуацію в українських землях та механізм контролю над територією, який практикований чужинцями. Автори обґрунтовано доводять, що не лише експлуатація природних та людських ресурсів, а, перш за все, створення і підтримання контрольованої еліти, політична децентралізація земель обумовлювали ефективність такого контролю, стримували консолідацію українців.

Наступна проблема стосується досвіду формування та функціонування владних демократичних інститутів. Автори послідовно й аргументовано показують зародження демократії від віча доби Київської Русі до сучасної Верховної Ради, висвітлюють взаємодію та протистояння між центральною та місцевою владою. Саме дискретність (переривчастість) традиції демократії на загальнодержавному та місцевому рівнях, відсутність сталого досвіду – такого, що безпосередньо передається від покоління до покоління, є найголовнішою проблемою сучасної України. Тож шлях до європейських стандартів діяльності виборних органів влади закономірно буде у нас значно складнішим, ніж у сусідів.

Серйозну увагу приділено розвитку політичної думки в Україні. Причому здійснюється ретельний відбір персональних діячів, інформація про яких включена до розділів книги. Не повторюючись, а доповнюючи головний текст, у довідках, що виділені іншим шрифтом і добре сприймаються візуально, автори подали додаткову інформацію про внесок провідних інтелектуалів у розвиток політичної думки.

Історія виникнення і зростання політичних партій також у значному обсязі представлена на сторінках посібника. Простежені організаційні зародки в другій половині XIX ст., найбільш типові групи політичних партій початку XX ст. до сьогодення, проаналізовано їх програмні документи за кількома зіставленими параметрами, розкрито масштаби впливу на українське суспільство. Останній розділ посібника повністю присвячений політичним партіям («Партійна система України на межі XX–XXI ст.»).

Серед проблем, які знайшли детальне висвітлення у виданні, слід також відзначити історію формування політичної символіки, політичної культури українців.

До беззаперечних переваг посібника слід віднести уміле виділення саме особливостей розвитку політичних процесів в Україні в рамках СРСР. Так, тут обґрунтовано об'єднані в одній темі матеріали, що охоплюють 20–30-ті та 1945–1991 роки. Посібник відзначає оптимальне співвідношення між фактичним матеріалом і узагальненнями, уникнення зайвої деталізації, водночас аргументованість головних положень, доказовість.

Таким чином, ми вважаємо, посібник вдало на високому науковому й методологічному рівні відображає головні напрями та особливості політичної історії України від доби Київської Русі до початку XXI ст. Автори довели, що політична історія України має право на існування як навчальна дисципліна. Він конче необхідний студентам, що навчаються за спеціальностями «Історія», «Політологія», «Історія держави і права», «Філософія», «Журналістика», «Державне управління», «Міжнародні відносини».

Міністерство освіти і науки України рекомендувало «Політичну історію України» як навчальний посібник для вищих навчальних закладів (Лист «№ 1.4/18-2-1474 від 20.06.2008 р.»). Але цього недостатньо. На нашу думку, політичну історію України необхідно включити в тематичний план як обов'язкову навчальну дисципліну замість загального курсу історії України, яка у великому обсязі вивчається в середній школі.

Література до самостійного опрацювання

Грушевський М. Історія України–Русі в 11 т. 12 кн. – К., 1991–1997.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – 356 с.

Політична історія України: навч. посібник / В. А. Греченко, В. І. Танцюра, В. В. Калініченко та ін.; за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К.: Академвидав, 2008. – 552 с.

Політична історія України: посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – 552 с.

Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003.

Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. / редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

3. Українські землі в первісну епоху.

Немає сумнівів, що політичні проблеми України сучасного періоду багато в чому залежать від цілого комплексу питань стародавньої історії. Цілком зрозуміло, в сивій давнині творилася українська культура, українська мова, все те, що виступає внутрішньою основою суспільно-політичних стосунків в їх головній суті – організації людського життя. Оскільки людина бере початок від роду і вникає кожен у своєму племені й роді, то вже тому його освіта, виховання і склад думок є *генетичними*.

Ось де джерела особливих національних характерів, які глибоко відбилися в найдавніших подіях. Така оцінка відіграє значну роль в *методології*, яка допоможе реальніше вималювати картину давньої політичної історії України.

Це починається з самого розуміння періоду давньої історії України.

Початок заселення українських земель. Територія сучасної України (603,7 тис. кв. км), що тягнеться від Карпат на заході до Дону на сході та від Прип'яті на півночі до Чорного моря на півдні, була заселена з незапам'ятних часів. Найдавніші археологічні пам'ятки на території України датуються приблизно в 150 тис. років тому. Це окремі стоянки людей епох **палеоліту** і **неоліту**, розташовані в основному за течією річок Дніпро і Дністер, а також у Криму і на південному сході країни. В Україні відомо близько 1 тис. пам'ятників палеоліту (150–40 тис. років тому), коли сформувався сучасний вигляд людини, і люди навчилися здобувати вогонь, виготовляти перші знаряддя праці, одяг, будувати примітивне житло. Найдавнішими стоянками людей цього періоду в Україні є: Шари в Криму, Рокосове, Королеве в Закарпатті, Лука-Врублівецька – в Середньому Подністрів'ї (Хмельницька область), Ізюмська – на Харківщині, Амвосіївська – в Приазов'ї (Донецька область), Житомирська.

Мезоліт (10–6 тис. років тому) був перехідною епохою від палеоліту з його привласнюючими формами господарювання до неоліту – з відтворюючим господарством. Початок мезоліту збігається із закінченням льодовикового періоду. Видатним досягненням людського розвитку цього періоду є винайдення лука зі стрілами, за допомогою яких мисливці вражали здобич на великій відстані. В епоху мезоліту стоянки первісних людей дрібнішали, великі колективи розпадалися. В Україні виявлено близько 1000 стоянок мезолітичної епохи. Серед них Мурзак-Коба і Фатьма-Коба в Криму, Гребениківська на Одещині, Туровська на Черкащині та ін. Встановлено, що в ті часи проживало по 3–5 осіб на 100 кв. км.

В епоху **неоліту** (6–5 тис. років тому), що завершує кам'яний вік, давні жителі України почали займатися землеробством і скотарством,

навчилися шліфувати і свердлили знаряддя праці з каменя, виготовляти глиняний посуд. Пам'ятників епохи неоліту в країні налічується близько 500. Епоха неоліту пов'язана з Великим зледенінням, кордон якого в Україні проходив по широті сучасних міст: Луцька, Рівного, Житомира, Чорнобиля, Чернігова і Сум. Льодовик призвів до зниження води у світовому океані на 100 метрів. Зовсім зникло Азовське море, зменшилася площа Чорного моря, зникло чимало його заток. Пік похолодання настає близько 20 тисяч років тому. Але велика частина території країни була вільна від льодовиків і на ній жили люди впродовж усього кам'яного віку. Перехід до землеробства і скотарства сприяв політичним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі парної сім'ї, розквітові племінної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади. Відбулася виробнича *неолітична революція*, яка привела до появи селянської землеробської цивілізації, якій судилось стати панівною до виникнення і широкої розбудови міст.

Енеоліт (IV–III тис. до н. е.) – мідно-кам'яний вік був перехідним етапом від кам'яного віку до епохи металу, до часу остаточного утвердження домінуючої форми відтворюючого господарства. Саме під час енеоліту відбувається перший великий поділ праці, в основі якого лежало відокремлення пастуших племен від осілих землеробів, які в господарстві навчилися використовувати, виплавляти та купувати її. Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська культура (IV–III тис. до н. е.).

Трипільська культура. Перше поселення цієї землеробської культури було відкрито у 1893 р. професором Вікентієм Хвойкою в с. Трипілья на Київщині. Носії Трипільської культури населяли Нижню Наддунайщину, Наддніпрянщину, Побужжя й частково Середню Наддніпрянщину, тобто регіони, що тепер входять до території України, Молдови та Румунії. В Україні виявлено більше як 1000 таких поселень. Розквіт трипільської культури припадає приблизно на 3500–2700 рр. до н. е. Поселення трипільців, які розташовувалися на височині поблизу річок, склалися з 30–40 глинобитних помешкань, розташованих на полу. Кожна споруда досягала в довжину 25–27 м і завширшки 6–7 м, і ділилася всередині на окремі приміщення з вогнищем для кожної сім'ї. Кількість жителів кожного такого поселення складала зазвичай 600–700 чоловік, але інколи досягала 10 і більше тисяч чоловік. Загальну чисельність трипільців сучасна наука оцінює приблизно в 1 млн чоловік. Етнічно трипільці належали до середземноморської раси. На останньому етапі свого існування в трипільському суспільстві почала виділятися родоплемінна верхівка, про що свідчать багаті поховання. Трипільська культура носила яскраво виявлений хліборобський

характер. Трипільці культивували м'яку та тверду пшеницю, ячмінь, просо, жито, бобові рослини, коноплі тощо. Основним знаряддям обробітку землі була мотика з кам'яним або роговим робочим кінцем, траплялися й мідні наконечники. Землеробство доповнювалося скотарством. З пониженням врожаїв трипільці переселялись на нові землі. Вони залишили унікальну розписну кераміку. Використовуючи жовту, червону та чорну фарби, створювали багатоколірні орнаменти.

Приблизно до 2000 р. до н. е. трипільці зникли як єдина етнічна спільнота. Найімовірніше, причиною зникнення трипільської культури стало нашествя кочових народів. Рівень культурно-економічного розвитку трипільців був значно вищим від племен, що їх оточували. Проте мобільні, добре організовані, войовничі й агресивні кочовики змогли взяти верх над порівняно мирними землеробами трипільської культури.

І все ж таки, трипільські племена залишили помітний слід у давній історії України. Вплив їхньої культури простежується від найдавніших часів до наших днів. Багато дослідників вважають, що традиції трипільської культури у видозміненому вигляді існували і в подальші часи й збереглися в культурі українського народу.

Кіммерійці. Наступна сторінка давньої історії України пов'язана з племенами кіммерійців – першого народу, власне ім'я якого дійшло до наших днів. Уперше про кіммерійців згадується в поемі грецького поета Гомера «Одісеї». Існує три версії походження кіммерійців. Перша вважає їх давньоіранським кочовим народом, що прийшов до України через Кавказ. Друга називає батьківщиною кіммерійців Нижнє Поволжя. Третя відносить їх до корінного населення півдня України. Кіммерійці з'явилися в Причорноморських степах близько 1500 р. до н. е. Це були кочові іраномовні племена, об'єднані в племенні союзи. Незабаром кіммерійці заселили всю степову частину України від Дону до Дністра.

Характерними рисами кіммерійських племен були:

- заняття кочовим скотарством, яке було надзвичайно ефективним;
- наявність боєздатної кінноти, за допомогою якої робили походи аж у Передню Азію;
- кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотних руд, а також металообробку. Саме кіммерійці відкрили в Україні «залізний вік»; вони майстерно обробляли залізо, виготовляючи з нього прекрасні мечі і кинджали;
- ці племена переживали перехід від військової демократії до станово-класового суспільства на боці рабовласницького виробництва. Проте утворити повноцінну державу їм так і не вдалося;

- кіммерійці були відмінними воїнами, здійснювали грабіжницькі походи на міста в малій Азії та вели війни з царями Урарту й Ассирії. У них існувала розвинена військова аристократія, про що говорять багаті поховання у великих курганах;

- саме за кіммерійської доби в південних районах землеробської епохи почали виникати укріплені поселення.

Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під тиском скіфських племен. Вчені вважають, що частина кіммерійців розпорошилася в північному Причорномор'ї, певна їх кількість мігрувала до Близького Сходу або ж була асимільована скіфами.

Скіфи. У середині VII ст. до н. е. у південно-українських степах з'явилися іраномовні племена скіфів. Вони вийшли з глибин Азії, спустошливим маршем пройшли по країнах Близького Сходу й осіли у південних областях. Скіфи підкорили собі також і лісостепову частину українських земель. Самоназва цього народу – «сколоти», скіфами ж їх називали греки, і саме ця назва увійшла до історії.

До кінця VII ст. скіфи створили своє державне об'єднання Скіфію. Близько 450 р. до н. е. у Причорномор'ї побував грецький історик Геродот, який у праці «Історія» намалював картину розселення скіфів та їх сусідів. Зокрема, у пониззі Південного Бугу жили калліпіді – «прекраснокінні», вище їх алазони, між Дніпром і Дністром – скіфи-орачі. Степовими просторами володіли скіфи-кочівники і царські скіфи. Геродот вважав, що північніше скіфів жили неври, меланхлени, андрофаги, гелони, будани та ін.

Крім того, розкопки скіфських могильників-курганів у XIX–XX ст. дозволили отримати додаткові відомості про цей народ. Деякі могильні кургани скіфів досягли 20-метрової висоти. Найбільш відомими зі скіфських курганів є Куль-Оба (розкопаний у 1830 р.), Чортомлинський (1863 р.), Солоха (1912 р.). Тут були знайдені безцінні твори скіфського мистецтва: золота ваза зі сценами повсякденного життя скіфів, жіноча гривня, бляха-олень, електрова ваза (Куль-Оба), золоте обкладення гориту (футляра для лука і стріл), мечі із золотими рукоятками, золоті прикраси, велика срібна ваза (Чортомлинський курган), зброя, прикрашена золотом і коштовними каменями, золоті браслети і гривні, золотий гребінь, плоска золота чаша (фіал), бронзовий шолом, срібна позолочена посудина зі сценами полювання скіфів на левів (Солоха).

Скіфська держава вела паразитарно-експлуататорський спосіб життя:

- вважала за потрібне збирати високі податки з навколишніх землеробів, особливо жителів лісостепової зони. Це призводило до їх занепаду та зuboжіння;

- робила постійні напади на своїх сусідів та чинила їх пограбування. Зокрема, агресивними були походи скіфів на задунайські землі, їх військові зустрічі з персидським царем Дарієм, який одержав від них нищівну поразку. Історики вважають, що скіфське військо було одним із найсильніших. Цьому сприяла пристосована для війни структура суспільства та жорстокі варварські традиції. Панівне положення було у царських скіфів. Це були природжені воїни, відмінні наїзники, все життя яких було підпорядковане військовим законам. Звичайне озброєння скіфів: вкладений лук зі стрілами, короткий меч («акінак»), спис, дротики та щит. За деякими даними, скіфська стріла могла пролетіти понад 500 м, що свідчить про високу техніку виготовлення луків і стріл;

- скіфи створили високу матеріальну культуру. Вони увібрали у себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу, Греції, Риму; вплинули на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію населення лісостепової України;

- скіфи поділялися на три царства – басилеї, якими правив головний цар – батько та два його сина, а також на три стани: общинників, воїнів, жерців.

Починаючи з III ст. до н. е. на територію Причорномор'я постійно вдираються все нові хвилі кочовиків з Азії, з якими скіфи були вимушені вести вперту боротьбу. На рубежі III і II ст. до н. е. останнього удару по Скіфії завдали сармати. Частина скіфів була підкорена і асимільована прибульцями, а частина сховалася в Криму, де створила нову скіфську державу на чолі з царем Скілуром зі столицею в Неаполі Скіфському (поблизу сучасного Сімферополя). Ця держава проіснувала до II ст. н. е., після чого була розгромлена племенами готів.

Сармати. Племена сарматів з'явилися на території Причорноморських степів України у II ст. до н. е. Вони розгромили скіфів і більш ніж на 500 років стали повновладними господарями цих земель. Сармати прийшли з областей Нижнього Поволжя і були іраномовними племенами. Вони поділялися на три групи: язиги, алани та роксолани. Особливою войовничістю виділялися алани. Їх походи на Індію, Малу Азію, Крим, Закавказзя відзначалися широкою масштабістю і агресивністю.

Сарматські традиції були цікаві та оригінальні:

- в їх середовищі були залишки колишнього матриархату. Часто їхніми керівниками були жінки – цариці (Томирис, Амагу та ін.).

Жінки цього народу відзначались войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, з чоловіками ходили в походи;

- сарматська культура була близька до скіфської;
- їхнє військо славилось клиноподібною кіннотою і було неперевершеним. Кіннота сарматів істотно вплинула на формування європейських рицарських загонів.

У 372 р. сармати були розбиті гунами, розсіялися у західній Європі, на Кавказі та Хозарському каганаті. Вважається, що частина їх згодом влилася до слов'янського середовища.

Грецькі міста-колонії. Греки з'явилися у Північному Причорномор'ї в середині VII ст. до н. е. Тут вони знайшли родючі, практично незаселені землі і почали будувати свої міста-колонії. Причинами, що підштовхнули греків до колонізації, були такі:

- демографічний вибух, перенаселення міст у самій Греції. Надлишок населення змушений був емігрувати;
- нестача землі;
- торгова експансія, необхідність пошуку нових джерел сировини і ринків збуту;
- усобиці та війни на території Греції; соціальна напруженість. Ті, хто одержували поразку на виборах, вимушені були виїхати на необжиті землі.

Першим грецьким поселенням на території сучасної України було місто Борисфен, побудоване на острові Березань, поблизу нинішнього Очакова. Потім у Дніпровсько-Бузькому лимані з'явилася Ольвія, яка стала незабаром найбільшим грецьким містом у Північному Причорномор'ї. Наприкінці VII – на початку VI ст. н. е. були побудовані міста Херсонес (околиця сучасного Севастополя), Тіра (Білгород-Сіверський), Панті=икапей (Керч), Феодосія, Фанагорія (Тамань), Танаїс (гирло Дону) та інші.

Греки привезли з собою полісну модель суспільного устрою. Вона поєднувала життя міста і навколишніх земель і робила міста-держави самодостатніми, життєздатними. Громадяни полісів мали широкі права (за винятком рабів, жінок та іноземців). Вільні люди мали право брати участь у народних зборах, обирати та бути обраними на державні посади. Народні збори вирішували важливі державні питання. Політичний устрій, який склався в грецьких містах, отримав назву рабовласницької демократії.

Для населення античних міст були притаманні писемність, початкова освіта (читання, письмо, лічба), вивчення риторики, оволодіння музикою. В особливій пошані були історія та філософія, фізкультура та фізичні змагання.

Забудова міст враховувала одночасно підведення водопостачання, спорудження каналізаційних систем, створення приміщень для театральних вистав, спортивних занять та здійснення релігійних обрядів.

Протягом тисячолітнього існування причорноморських міст-держав виділяється два періоди в їхній історії – грецький (друга половина VII – середина I ст. до н. е.) та римський (I ст. н. е. – середина IV ст. н. е.).

У 480 р. до н. е. утворюється політичне об'єднання грецьких міст-колоній у Криму – Боспорське царство зі столицею в Пантикапеї. У I ст. до н. е. подальша експансія Боспорського царства зіштовхнула його з великою Римською імперією. Внаслідок невдалих війн з Римом Боспорське царство почало занепадати, а в 63 р. римські легіони вступили до його столиці Пантикапеї. Всі грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я були вимушені визнати владу римлян.

У перші століття нашої ери північне Причорномор'я стає об'єктом постійних атак з боку численних варварських племен, що просувалися зі сходу. У III ст. на територію Південної України вступають племена аланів і готів. У ході боротьби з ними римляни залишають Ольвію і Херсонес. Але незабаром у Північному Причорномор'ї заявився новий страшний ворог, який прийшов з глибин Азії – гуни. Спустошуючи все на своєму шляху, гуни у 70-х рр. IV ст. вдерлися на територію Боспорського царства, перетворивши його міста на руїни. Завмерло життя і в Ольвії. Лише Херсонес уцілів на деякий час, опинившись на узбіччі головних шляхів гунів. Згодом слов'яни почали називати це місто Корсунем.

І все ж таки, історія античної цивілізації у Північному Причорномор'ї позначилася перенесенням політичної системи управління на місцеві народи, прогресом технології землеробства, ремесла та товарно-грошових відносин, поширенням на **Подніпровщині** досвіду та здобутків високо розвинутої на ті часи античної культури.

4. Східні слов'яни. Теорії та етапи слов'янського етногенезу.

В історичній науці однією з центральних є проблема походження народу (етногенез). Її вирішення дає змогу з'ясувати ареал зародження етносу, джерела його культури, мови, особливості свідомості. Тобто, саме ті глибинні чинники, без яких неможливо уявити рух народу в просторі та часі.

Перші згадки про слов'ян належать ще до I ст. н. е. Такі визнані історики старовини, як Тацит, Птолемей, Страбон, Діодор, знаходили витоки слов'ян за півтори тисячі років до народження Христа, а дехто з них вважав слов'ян нащадками легендарного Афета, сина біблей-

ського Ноя. Вони говорили про те, що слов'яни отримали свою назву від імені свого першого князя Словена, на чолі з яким вони переселилися з Азії до Європи після «вавилонського» змішення мов. На початку нашої ери ці племена познайомилися з готами, і, не розуміючи їхньої мови, почали називати їх «німцями», тобто «німими». Себе ж вони називали «слов'янами», тобто що володіють «словом».

Визнання місця історичної прабатьківщини слов'ян – перша ланка в процесі відновлення родоvodu української нації, ключ до розуміння вітчизняної історії. Одну з перших спроб вирішити питання етногенезу слов'ян зробив літописець Нестор. У «Повісті минулих літ» він писав: «По довгих же часах осіли слов'яни на Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, – (од того), де сіли, на котрому місці». Саме цією фразою було започатковано *дунайську теорію* походження слов'ян, яка протягом XIII–XIV ст. була домінуючою в працях польських і чеських хроністів. Прихильниками цієї теорії стали також відомі російські історики XIX ст. С. Соловйов, М. Погодін, В. Ключевський.

У добу Середньовіччя з'явилася ще одна версія слов'янського етногенезу – *скіфо-сарматська* або *азіатська* теорія, яку було викладено на сторінках Баварської хроніки (IX ст.). Ця теорія базується на визнанні предками слов'ян скіфів і сарматів, які, пройшовши маршем з Передньої Азії узбережжям Чорного моря, осіли в південній частині Східної Європи. Саме тут і сформувався той центр, з якого згодом вони розселилися на північ і захід.

Новий етап у вирішенні проблеми етногенезу слов'ян розпочинається на початку XIX ст. З цього часу вчені помітно розширюють базу своїх досліджень, починають комплексно використовувати письмові, археологічні, лінгвістичні, етнографічні, антропологічні та інші джерела. Поступово фахівцями було локалізовано місцезнаходження давніх слов'ян: вони розташовувалися десь між балтами, германцями та іранцями. Праця відомого чеського славіста Л. Нідерле «Слов'янські старожитності» (1902) започаткувала *вісло-дністровську теорію* походження слов'ян. Відповідно до цієї теорії ще у II тис. до н. е. існувала балто-слов'янська спільність. Саме після її розпаду в ході розселення виникли слов'яни, прабатьківщиною яких Л. Нідерле вважав широкий ареал між Віслою і Дніпром, а центром правічних слов'янських земель – Волинь. Прихильниками цієї теорії в різні часи були Н. Шахматов, В. Петров та інші. Ще одним варіантом вирішення проблеми слов'янського етногенезу стала *вісло-одерська концепція*, обґрунтована польськими вченими Ю. Косташевським, Я. Чекановським, Т. Лер-Сплавинським у 30–40-х роках XX ст. Ця теорія пов'язує слов'янські старожит-

ності з лужицькою культурою, що була поширена у період пізньої бронзи та раннього заліза, і локалізує слов'янську прабатьківщину природними кордонами – річками Віслою й Одером.

У 50–60-х роках польський археолог В. Гензель та російські П. Третьяков, В. Артамонов, Б. Рибаків на основі аналізу нових археологічних та лінгвістичних матеріалів дійшли висновку про не обхідність значного розширення ареалу зародження слов'янського етносу. Так виникла *дніпро-одерська теорія*, що органічно увібрала в себе ідеї та висновки багатьох попередніх теорій (насамперед вісло-одерської) і помістила слов'янську прабатьківщину між Дніпром і Одером. Логіка цієї теорії така: на межі III і II тис. до н. е. індоєвропейська спільнота розпалася на кілька етнокультурних та мовних гілок, однією з яких були германо-балто-слов'яни. Такий розподіл прихильники дніпро-одерської теорії пов'язують з комарівсько-тиренецькою культурою, яка сформувалася в II тис. до н. е. на території Правобережної України та Польщі.

Сучасні українські археологи В. Барак, Д. Козак, Р. Терпиловський суттєво збагатили і розвинули дніпро-одерську теорію, точно визначивши етнічну основу східного слов'янства та ареал його формування. На їхню думку, становлення слов'янського етносу – досить тривалий процес, який пройшов у своєму розвитку кілька етапів. На початковому етапі до межі III–II ст. до н. е. цей процес розгортається головним чином у межах річчч Вісли та Одри, частково поширюючись на Волинь. З появою Зарубинецької культури (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) починається якісно новий етап формування слов'янського етносу, під час якого центр активної слов'янської життєдіяльності переміщується між Віслою і Дніпром.

Часом найбільш активної міграції слов'янських племен є VII століття. На півночі територія слов'ян простягалася до річки Двіни і берегів Ладозького озера; на сході – за течією річок Оки і Волги, на заході – по річках Одер і Ельбі і на півдні – до гирла Дунаю і кордонів Північної Греції.

На цьому величезному просторі, що включає і всю територію сучасної України, поступово виділялися три великі групи слов'янських племен:

- південна – склавіни;
- західна – венеди;
- східна – анти.

Відповідно до давньої загальнослов'янської мови склалися діалекти, що стали основами мов:

- польської, чеської, словацької (західні слов'яни);

- хорватської, сербської, болгарської та македонської (південні слов'яни);
- російської, української та білоруської (східні слов'яни).

У свої чергу, кожна з великих слов'янських груп ділилася на ряд досить крупних племен. Названі в літописі «Повість минулих літ» союзи східнослов'янських племен можна об'єднати в три групи: південно-західну (українську), західну (білоруську) і східну (російську), з яких поступово й склалися східнослов'янські народності.

До південно-західної групи союзів східнослов'янських племен, на основі яких формувалася українська народність, відносились поляни, що мали свій центр у Києві. На захід від них, у лісах мешкали древляни з центром в Іскоростені (сучасний Коростень), на північ від полян і древлян жили дреговичі. На заході, у верхів'ях Південного Бугу розташувалися волиняни або дуліби, а ще західніше, у басейні Дністра жили уличі та тиверці. На північному сході, за течією річки Десни, мешкали сіверяни і радимичі, що мали центр у Чернігові. Білі хорвати селилися у Карпатських горах.

Таким чином, основною сучасного українського етносу стали племена полян, древлян, сіверян, радимичів, тиверців, уличів, волинян, дулібів і білих хорватів.

До західної – білоруської – групи східнослов'янських племен входили і дреговичі. Полочани жили по р. Полоті, притоці Західної Двіни, дреговичі – між Прип'яттю і Західною Двіною на території Полісся.

Північно-східну – російську – групу союзів східнослов'янських племен складали словени, частина радимичів, кривичі і в'ятичі. Словени, або слов'яни ільменські, жили на півночі в басейні озера Ільмень і ріки Волхов, з центром у Новгороді; Кривичі – у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни і Волги; радимичі – між верхів'ями Дніпра і Сожу, з центром у Смоленську; в'ятичі – по верхній і середній течії Оки та Клязьми, що не мали на той час свого центру.

Літописець особливо виділяє плем'я полян, яке значно обігнало у своєму розвитку інші слов'янські племена і було найбільш численним і сильним. Саме з полянами пов'язаний початок будівництва давньоруської держави. Територія їх проживання в VII–VIII ст. почала називатися Руссю, а самі племена – русичами або руськими.

5. Зародження і поширення етноніму Русь.

Дослідники не мають одностайної думки щодо походження назви «Русь». Версії походження назви «Русь» такі:

- русами називали племена норманів («роотсі» – гребець, слово має давньоскандинавський корінь «рос»). Вони заснували слов'янську

державу і дали їй свою назву. Авторів цієї теорії та її послідовників називають норманістами;

- слово «русь» має кельтське походження;
- руси – слов'янські племена Середнього Подніпров'я, які дали свою назву річкам Рось, Росава, Роставиця;
- Рось, Росава, Роставиця мають не слов'янську, а іранську назву, тому у перекладі з іранської «рос» означає «світлий»;
- Русь – давньослов'янське божество;
- Руса – в прослов'янській мові річка. Русь – «країна річок».

Недавно добре відомий у нашій країні дослідник історії давньоруської державності М. Ф. Котляр у своїй статті²⁰ підкреслив, що перші неясні і неконкретні згадки про слов'янські спільності, русь і русів не завжди відносяться саме до слов'ян, адже варяги, вікінги чи нормани ввійшли в наші джерела спочатку під ім'ям русь/рос. Перший наш літопис недвозначно вважає руссю варягів, про це ж свідчить текст «Бертинських анналів» 839 р. – перша датована згадка про ту русь. Так само розповідь Костянтина Багрянородного про збирання данини в Наддніпрянщині називає панівну верхівку (варягів) руссю, а підлеглих їм людей слов'янами. Протягом кінця X і наступних століть ім'я Русь перейшло на східних слов'ян. Це одна, стверджує М. Ф. Котляр, зі складностей вивчення історії східного слов'янства у IX і X ст. І не випадково. Тому що основна концепція походження терміна «русь», поширена в науці минулого, – це походження від назви річки «Русь». Цієї точки зору дотримуються багато сучасних провідних істориків.

Так, на думку академіка П. Толочка, «русь» – слово іраномовного походження, пов'язане з назвою сарматських племен (роси, росмани, роксолани). На межі VIII–IX ст. воно поширилось на Середньому Дніпрі й почало означати назву місцевих слов'янських племен. Тому літописець зафіксував, що поляни стали називатись руссю. Тобто, слов'янське плем'я, яке стало ядром давньоруської держави, спочатку називали полянами, потім за ним закріпилася назва «русь». З часом вона поширилася на всі слов'янські племена. Вже у IX–X ст. колишні міжплемінні східнослов'янські союзи – поляни, древляни, сіверяни, кривичі, волиняни, дреговичі, уличі, дуліби, словени та інші – злились у велику спільність, яка отримала назву «Роду Руського», «Русі». Вірогідно, що зі словом «русь» пов'язані й давні імена річок – Рось, її приток Росави й Роставиці. Слово «русь» вживали у двох значеннях: широкому – на означення всієї території Давньоруської держави; у вузькому –

---

²⁰ Початки Русі. Довкола 862-го року // Укр. іст. журн. – К. – 2012. – № 2.

Середнього Подніпров'я. В епоху пізнього середньовіччя існувала назва Мала Русь, яка означала корінну етнічну територію держави.

На етапі формування держави «Русь», підкреслює П. Толочко, процес інтеграції східнослов'янських племен значно прискорився. Однією з характерних його особливостей була динамізація внутрішньої міграції. Археологічні і писемні джерела свідчать, зокрема, про взаємопроникнення полян на лівий берег Дніпра і сіверян – на правий. У басейні Прип'яті аналогічна картина простежується між древлянами і дреговичами, в Західному Побужжі між дреговичами і волинянами. Слов'янська Новгородщина колонізувалася переважно східними слов'янами з південних земель, хоча мало місце і переселення туди слов'ян західних. У перші десятиліття X ст. утверджується нова назва всіх східних слов'ян – «Русь». Вона рівнозначно відносилась і до країни, і до її народу. Літописні висловлювання «Русь», «Руська земля», «Руські гради», «ми від роду Руського» та ін. вказують на активний процес формування етнокультурної та етнополітичної спільності руського народу.

У XI–XII ст. назва «Русь» поширюється на всю територію східнослов'янського державного простору і стає єдиною, етновизначальною.

Отже, у межах державної території Київської Русі впродовж кінця IX – початку XIII ст. сформувалася відносно єдина етнокультурна і етнополітична східнослов'янська спільність. Її етнічним і етнополітичним ядром була Русь у вузькому значення слова, або «Внутрішня Русь», за термінологією іноземних джерел.

Народ, держава і територія розселення мали єдину назву – Русь, під якою і були відомі світу. І дійсно це було так. На півдні і на південному сході Русі інтегрувались у її державну структуру також тюркомовні торки, печеніги, чорні клубоки. Але це не означає, що в Київській Русі відбувся процес формування єдиної спільноти – давньоруської народності.

Достовірно відомо одне: вже у VIII–IX ст. територія східних слов'ян отримує стійку історичну назву Русі, а самі вони іменуються збірною назвою **русичі** або **руські**.

Першим руським містом, що виникло в середині VI ст., став Київ – «мати міст руських». Згідно з літописом, Київ був заснований полянами на правому високому березі Дніпра і названий на ім'я їхнього князя Кия.

Услід за Києвом почали виникати інші міста східних слов'ян – Новгород, Іскоростень, Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Переяслав, Новгород-Сіверський та ін. Всі вони були у VII–IX ст. центрами самостійних князівств, але першим із них за своїм значенням завжди вважався Київ.

Зростання могутності Києва було пов'язане не лише з його історичною першістю, але і з чисельністю і розвиненістю полян, а також з його вигідним географічним положенням. Вже у VII–VIII ст. слов'янські племена вели жваву торгівлю з населенням Прибалтики і Скандинавії на півночі, Візантією на півдні. Торгівельний шлях з Північної Європи до Візантії, відомий як шлях «з варяг в греки», проходив значною своєю частиною Дніпром, і якраз у центрі його стояв Київ, що користувався від цього безперечними економічними перевагами. Крім того, Київ мав можливість широкого культурного обміну з Візантійською імперією, спадкоємницею високорозвиненої античної цивілізації. Вже на початку IX ст. Київ стає одним із найбільших міст Європи.

У приільменських слов'ян осередок державності виник значно пізніше, сформувавшись навколо городища, що поблизу Новгороду. А сам Новгород з'явився лише на початку X ст. Це протодержавне утворення контролювало території не тільки ільменських слов'ян, а й кривичів, чуді, мері. Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у тому (північному) регіоні, хоча південноруські землі на сто-двісті років випереджали північні в соціально-економічному та культурному розвитку. Силою меча варяги змусили місцеві племена платити їм данину, але ті згодом об'єдналися і вигнали поневолювачів. Та протистояння серед слов'янських правителів, загострення між ними боротьби за владу призвели до того, що на князювання, як свідчить літопис, у 862 р. було запрошено норманського конунга Рюрика, який став правителем Північної Русі.

Отже, протодержави східних слов'ян вирости на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного й тривалого соціально-економічного та культурного розвитку. Але й дотепер існують різні теоретичні міркування щодо державотворення на Русі.

Питання для самостійної роботи

1. Що вивчає курс «Історія України»?
2. Які джерела допомагають нам дізнаватися про минуле та сучасне України?
3. Що означає поняття «політична історія України»?
4. Установіть відповідність між племенами та часом їх перебування на території України.
5. Доведіть або спростуйте твердження: «Трипільська культура належить праукраїнцям».
6. Назвіть народи, які заселяли південь України в давні часи.
7. Які східнослов'янські племена дали початок українському етносу?

Орієнтовні теми рефератів

1. Історія України як наука.
2. Сучасні концепції вивчення політичної історії та їх застосування при вивченні історії України.
3. Періодизація політичної історії України.
4. Суспільно-політичний устрій слов'янських племен.

Література для самостійної роботи

- Баран В. Д.* Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернатива, 1998. – 335 с.
- Баран В. Д.* Слов'яни у первісному і ранньому середньовіччі: зб. вибраних етнологічних пр. / В. Д. Баран. – К., 2011. – 108 с.
- Бунятян К.* Давнє населення України : навч. посібник / К. Бунятян. – К. : Либідь, 2003. – 230 с.
- Відейко М. Ю.* Україна від Русі до Святої Русі / М. Ю. Відейко. – К. : Кріон, 2010. – 255 с.
- Відейко М. Ю.* Повість про князя Кия / М. Ю. Відейко. – К. : Кріон, 2009. – 111 с.
- Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: У 2 т. /* відп. ред. В. А. Смолій, кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Ніка-центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.; Т. 2. – 608 с.
- Давня історія України: У 2-х кн.* – К., 1994, 1995.
- Давня історія України: У 3-х т.* – К., 1997.
- Залізняк Л.* Стародавня історія України / Л. Залізняк. – К. : Темпора, 2012. – 542 с.
- Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи (матеріали Всеукр. наук. конференції).* – Х. : Вид-во ХДУ, 1995. – 354 с.
- Історія України: навч. посібник /* під загальною ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 1997. – 424 с.
- Історія України: навч.-метод. посібник для семінарських занять /* за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.
- Історія України: нове бачення /* під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 2000. – 464 с.
- Калакура Я.* Українська історіографія : курс лекцій / Я. Калакура. 2-ге вид., доп. – К. : Генеза, 2012. – 512 с.
- Касьянов Г. В.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики і небезпеки при написанні нової історії України / Г. В. Касьянов, О. П. Толочко // Укр. іст. журн. – 2012. – № 6. – С. 4–24.
- Касьянов Г. В.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 5–15.
- Колесник І.* Українська історіографія / І. Колесник. – К. : Ін-т іст. України НАНУ, 2013. – 466 с.
- Кондратенко О.* Українська історична наука (1944–1956 рр.) / А. Кондратенко. – К., 2009.
- Котляр М. Ф.* Початки Русі. Довкола 862-го року / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 28–41.

Кульчицький С. В. Про чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1.

Кульчицький С. В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 15–32.

Кириленко С. О. Проблема походження Русі в радянській історичній науці: 1930–1940 рр. / С. О. Кириленко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 191–208.

Литвин В. Історія України : підручник / В. Литвин. Вид. 6-те, доп. – К. : Наукова думка, 2011. – 840 с.

Мартинов А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації / А. Ю. Мартинов // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1.

Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5.

Політична енциклопедія / Гол. ред. Ю. Левенець. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 808 с.

Політична історія України ХХ століття: у 6-ти т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003.

Політична історія України : навч. посібник / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.

Реєнт О. Україна ХІІ–ХХ ст.: Роздуми та студії історика / О. Реєнт. – К., 2009.

Ричка В. М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 4–20.

Смолій В. А. Історія інститутська, історія українська / В. А. Смолій, О. А. Удод, О. В. Ясь / Укр. іст. журн. – 2012. – № 1. – С. 4–28.

Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

Шип Н. А. Дискусія про термін Русь / Н. А. Шип // Укр. іст. журн. – 2002. – № 6. – С. 92–107.

Яремчук В. П. Історична наука в УРСР в «добу Шелеста» / В. П. Яремчук // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3.

Тема 2. Київська Русь – середньовічна українська держава

Лекція 2 Утворення Київської Русі

1. Теорії походження Київської держави.
2. Основні етапи розвитку державності в Київській Русі.
3. Спроби політичної реставрації держави.
4. Політичні наслідки феодального дроблення Русі (друга половина XI – початок XII ст.).

1. Теорії походження Київської держави.

На сьогодні існує більш як півтора десятка гіпотез про походження Русі. Окрім найбільш відомої варязької та її різновиду норманської, можна перерахувати хозарську, готську чи пов'язану з нею герульську, кельтську, полабсько-поморську, прусько-литовську, роську й русинську, волзьку, руську, грецьку, латинську, ревксинальсько-роксоланську, карельську та ін.

Давні літописи про походження Київської Русі. Найдавніший руський літопис – «Повість минулих літ» – заснування державності на східнослов'янських теренах приписує норманам (варягам), яких звали «русь». Запросили їх «княжити і володіти» ними племена чудь, словени, кривичі та весь. Відгукнувшись на це запрошення, три норманських брати Рюрик, Синеус і Трувер спочатку прийшли до словен, де заснували місто Ладогу, залишивши в ньому найстарішого Рюрика. Синеус оселився на Білім озері, а Трувер – в Ізборську. Від тих варягів прозвалась земля Руською. Через два роки Синеус і Трувер померли, а всю владу перебрав Рюрик. Прийшовши до озера Ільмень, він заклав Новгород і сів там княжити. Першими поселенцями в Новгороді були словени, в Полоцьку – кривичі, в Ростові – весь, в Муромі – мурома. Були в Рюрика двоє мужів не його племені – бояри Аскольд і Дир, які, відпросившись до Царгорода, з родом своїм рушили по Дніпру. У дорозі побачили вони містечко, яке поставили троє братів Кий, Щек і Хорив. Жителі того містечка платили данину хозарам. Аскольд і Дир zostали там, зібрали багато варягів і почали володіти полянською землею.

Норманська та антинорманська теорії. Довкола цього літописного твердження, а разом – і навколо проблеми походження Київської держави півтора століття точиться дискусія між так званими норманістами і антинорманістами. Недостатність, суперечливість і неоднознач-

ність історичного матеріалу, різні методологічні підходи, політична заангажованість ставали на заваді об'єктивного дослідження процесу виникнення Давньоруської держави. Позанаукове трактування цієї проблеми було започатковане у середині XVIII ст. в Санкт-Петербурзькій академії наук у політиці між Г. Мюллером та М. Ломоносовим. Перший доводив, що Київську Русь заснували нормани, а другий рішуче спростовував цю версію. Майже одразу полеміка, що спершу претендувала на науковість, переросла в ідеологічне протистояння.

Норманісти, як і антинорманісти, виникнення держави вважали кульмінаційним одномоментним актом, безпосереднім наслідком діяльності конкретної історичної особи. Під впливом такої доктрини опинилося покоління істориків XIX – першої половини XX ст. У центрі дискусії фігурально обмежене коло питань – про походження назви «Русь», про те, до якого етносу могли належати літописні варяги й хто були перші руські князі.

Хоча, як видно з літопису, автор під «варягами» розумів сукупність народів, що жили поза Руссю полянською, київською, в тому числі й тих, що осіли в Західній Європі. Та Русь вважалась варязькою, себто закордонною, а київська – корінною, метропольною. «Варязьку Русь» і вивів у IX ст. Рюрик у Подніпров'я.

Але назва держави не обов'язково відображає сутність її походження. Це простежується на багатьох прикладах з європейської історії, коли назви держав виникали під впливом прийшлих етносів, які з плином часу асимілювалися з місцевим. Так, назва Болгарії походить від імені кочівників-завойовників тюркського походження – болгар; Франції – від імені германського племінного союзу, очоленого франками, які захопили Галлію; Британії – від германського племені бриттів, котре завоювало місцеве кельтське населення.

Не має принципового значення й етнічне походження вояків-ватажків, які були причетні до створення держави. Як соціальний інститут, що виникає тільки на певній стадії розвитку суспільства, держава нівелює етнічні ознаки правлячої династії, висуваючи на чільне місце структури не племінного, а територіального, надплемінного типу. Більше того, розмиванню особливих етнічних, ментальних рис норманської знаті сприяло ослов'янення скандинавів завдяки приватним, а особливо шлюбним зв'язкам. Про глибину цього процесу свідчить хоча б те, що син Ігоря та Ольги став першим князем, названим слов'янським іменем – Святослав. Найдовше зберігалась мовна ознака, що свідчила про приналежність прийшого етносу. Деякий час існувала двомовність, яка побутувала ще при дворі Ярослава Мудрого. Його сини були останніми київськими князями, котрі знали і шведську мову. Тому,

незалежно від того, ким були Аскольд і Дир – норманами, як вважає літописець, чи останніми представниками полянської князівської династії Кия, як вважає більшість учених, – у часи Аскольда (за літописом, між 862–882 рр.) Русь охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів та південно-західних сіверян.

Це дає підстави вважати норманську теорію спростованою. Без сумніву, нормани у IX–XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль. Безперечне й скандинавське походження Рюрикової династії. Але східнослов'янське суспільство ще до появи варягів мало свої протодержавні утворення. Перша руська держава постала з поєднання багатьох, а не лише окремих чинників; варязький був лише одним з них. Руська історія тільки завдяки варягам є такою ж фікцією, як і руська історія без них.

Хозарська гіпотеза. Загальновідомо, що в середині VII ст. тюркомовні племена утворили в пониззях Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу – Хозарський каганат. У VIII ст. він підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обґрунтування тези про хозарське походження Київської держави. Наприклад, у Конституції Пилипа Орлика (1710) стверджувалось, що хозари-козаки першими прийняли християнство ще до Володимира Святого. Це означало, що протокраїнська держава, де головною силою були хозари-козаки, раніше за Володимира прилучилася до європейської цивілізації. Постала ця гіпотеза за конкретної політичної ситуації, на основі пошуку протидії (зокрема, й ідеологічної) політиці Москви. Щоб уникнути будь-яких намагань довести спорідненість історії України та Московії, в т. ч. й щодо віри, П. Орлик і висунув тезу про хрещення «хозар-козаків», наголошуючи, що вони раніше навернулися до цивілізованого світу, не маючи ніякого відношення до азійського деспотизму Москви.

Така точка зору істориками різних поколінь не була сприйнята всерйоз, як і твердження сучасного історика-дослідника О. Пріцака про те, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка – спадкоємицею роду Кия. Археологічні дослідження давнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури.

Насправді Русь і Хозарія були паралельними утвореннями, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах, а ті слов'янські племена, які підкорялися Хозарії, у процесі становлення Київської Русі поступово переходили під її владу. До того ж руси неодноразово вторгалися у хозарські землі. У 60-ті роки X ст. внаслідок війни з русами Хозарська держава перестала існувати. З IX ст. в Європі домінувала Давньоруська держава.

2. Основні етапи розвитку державності в Київській Русі.

Об'єднання земель і племен східних слов'ян. Серед істориків побутує думка, що **перший етап у розвитку києворуської державності був «варязьким»**. Починається він з убивства Аскольда і завершується хрещенням Русі. Його особливістю було панування чужоземної політичної еліти з її об'єднавчо-централістичними устремліннями. Мимовільно її автори виявляють прихильність до норманської теорії, ігноруючи інші визначальні риси політичної історії Київської Русі цього періоду.

Процеси одержавлення території Русі розпочалися ще за Аскольда і Дири. Літопис повідомляє, що вони здійснювали окняжіння територій племінних княжінь уличів і древлян, обкладаючи їх даниною. Київське князівство Аскольда було етносоціальним і політичним середовищем, навколо якого почала формуватися Давньоруська держава. Суперечки стосовно того, звідкіля – з Півночі чи з Півдня – «пішла Руська земля», вирішуються однозначно на користь Півдня. Південні землі були розвинутіші, ніж північні. Зрештою, в IX ст., на етапі зародження східнослов'янської державності у Подніпров'ї, Новгород ще не було. У племінному княжінні ільменських слов'ян організуючим і правлячим центром якого Новгород став у X ст., історичні джерела про події IX ст. не фіксують соціально-політичних процесів, які можна було б вважати державотворчими. Зумовлено це тим, що словени відносно пізно (наприкінці VII – у VIII ст.) прийшли на північ з історичної прабатьківщини. Тому фахівці схильні вважати часом народження першої східнослов'янської (не загальноруської) держави середину IX ст.

Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі й мало надзвичайно важливі політичні наслідки. **Це був перший на Русі династичний переворот**, внаслідок якого було скинуто династію Києвичів. Саме з відомостей про взяття Олегом Києва літописці починають історію єдиної східнослов'янської держави – Київської Русі. Руська Північ була об'єднана з руським Півднем, а Київ проголошено столицею давньоруської держави. Якщо до Олега Руська земля була федерацією племен, то з цього моменту вона почала свій шлях до централізованої держави із самодержавною формою правління. Олег запровадив збір данини на підкорених землях, створював опорні пункти своєї влади у племінних княжіннях.

«Повість минулих літ» розповідає про послідовне поширення впливу центральної влади на землі племінних княжінь – древлян, сіверян і радимичів. Зібрання і консолідація руських земель здійсню-

валися силою. Приєднані землі відразу одержавлювалися, насамперед поширенням на них системи збору данини, судочинства й адміністрації. З перших років існування давньоруської держави данина довго була ненормованою. Її розмір був засобом економічного і політичного тиску на непокірних. Тому тодішнє державне об'єднання не було міцним та організаційно завершеним. Сучасний український історик В. Ричка вважає, що слід відмовитися від спроби датувати час творення Давньоруської держави з точністю до 882 р. Такий підхід є спрощеним й неприйнятним хоча б тому, що в його основу покладені сформовані літописцями кінця XI – початку XII ст. уявлення про поділ Русі на Новгородську і Київську «половини». Віддалені одне від одного сотнями кілометрів, покритих густими масивами й не прохідними болотами, ці протодержавні утворення були різними як за рівнем набутого соціально-економічного, політичного й культурного досвіду, так і за етнічним складом.

У зв'язку з цим сучасні історики М. Є. Горелов, О. П. Моця і О. О. Рафальський в монографії «Цивілізаційна історія України»²¹ в категоричній формі стверджують, що не тільки за часів князювання Аскольда і Дира про якусь цілісність держави говорити передчасно, а навіть і після приходу до влади Олега. Сама її територія більше нагадує вісімку і складається з двох половинок – «зовнішньої і внутрішньої» Русі, що сходяться на Верхньому Дніпрі.

Швидко змінюється ситуація за часів правління Ігоря, Ольги та Святослава. Коли племена деревлян та уличів відмовилися підкоритися і сплачувати данину, Ігор вогнем і мечем скорив деревлян, після трирічного протистояння переміг уличів, які, не бажаючи коритися, мігрували у Подунав'я. Під час повстання деревлян у 945 р. Ігоря було вбито. Його вдова Ольга жорстоко помстилася за це деревлянам: кількох деревлянських князів було вбито, а центр князівства – Іскоростень – спалено.

В. Ричка вважає, що початок існування Київської Русі, як держави, слід відносити до часу правління в Києві княгині Ольги (945–969 рр.).

За княжіння Ольги політична структура Київської держави набуває більш чітких обрисів. Літописи свідчать про суттєву відмінність між державами Олега та Ольги. За Ольги вона стає консолідованішою. Формується адміністративна система, організовуються опорні пункти князівства влади в землях племінних княжінь (погости і стоянки),

---

²¹ Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К., 2005. – С. 166.

регламентується розмір данини – переважно у формі полюддя. Далекоглядні й цілеспрямовані дії Ольги мали вирішальний вплив на процес одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі, що стабілізувало внутрішню ситуацію. Ользі вдалося утримувати у покорі деревлян, і їхні землі остаточно перейшли до Київської держави. Але ці реформи були спрямовані передусім на зміцнення системи визиску підлеглих земель.

На відміну від своїх попередників на Київському престолі, Ольга відмовилася від привнесеної войовничими варягами практики організації збройних походів на Візантію. Натомість вона спорядила мирне посольство й вирушила у 954–955 рр. до Царгорода. Ця подія мала визначальне значення для легітимізації Київської держави у тогочасному християнському світі. Ставши хрещеницею імператриці Олени, київська княгиня продемонструвала тим самим свою духовну спорідненість з Візантійським імператорським домом. Відповідно до тогочасних уявлень східних і південних слов'ян, їхня державність нібито походила від Візантії.

Політична ситуація в Київській державі ускладнилася за правління сина Ольги – Святослава, який вважав головним своїм завданням зміцнення військової могутності держави, мало переймався проблемами внутрішнього життя країни. Святослав більшість часу проводив у військових походах, які здебільшого не відповідали інтересам Київської держави. Постійне відволікання людей від господарських справ та витрати на військові цілі матеріальних ресурсів ослабило її. Навряд чи потрібною була війна проти Хозарського каганату, який об'єктивно зіграв велику роль у зміцненні Київської землі, затримуючи ворожі кочові племена. Історики вважають недоцільними і походи Святослава на Дунай, стверджуючи, що його воєнні авантюри дорого обійшлися Київській державі, яка через таку недалекоглядну політику переживала скрутні часи. Втрачено було опорні пункти в Надчорномор'ї. Договір з греками, укладений в 971 р. після Доростольської поразки, позбавив Русь переваг у зовнішньополітичних зносинах. Печенізька навала, дорогу якій відкрив Святослав хозарським походом 966 р., призвела до спустошення смуги земель на Півдні – печенізькі орди стояли за 30 км від Києва. Матеріальні втрати катастрофічно позначилися на економічному житті держави, погіршилася демографічна ситуація. Посилилися відцентрові сили в «племінних землях». Антихристиянський терор Святослава теж не сприяв нормалізації становища.

Унаслідок цього почався розпад Київської держави, посилення в ній варязького елемента. Так, на землях полоцьких кривичів заснував своє князівство Рогволд, а в землях дреговичів і кривичів – Тур. Після

Святослава на Русі не залишилось ні сильної централізованої влади, ні державної єдності. Молодші сини Святослава – Олег і Володимир – не визнавали «отцем і господином» свого старшого брата Ярополка, який змінив батька в Києві.

Самовладдя київського князя не існувало. Далеко не всі племінні княжіння підкорялися центру. Зміна князя в Києві, коли замість Ярополка внаслідок громадянської війни став княжити Володимир (червень 978 р.), призвела до того, що частина княжінь вийшла з покори. Перед Володимиром постало завдання зміцнити самовладдя, консолідувати державу. Тому свою державну діяльність він розпочав з походів на «відколені» княжіння. Завдяки його старанням Київська Русь з часом стала найбільшою за розмірами державою в Європі. Ця могутня імперія складалася з різних племен, мов, релігій.

Дбаючи про зміцнення своєї влади, захист території, перші київські князі виходили не з ідеї створення могутньої держави (політична їх свідомість ще не сягала такого рівня), а передусім намагалися приростити свої багатства. Адже великий князь, попри все, був найзаможнішим купцем, організовуючи торгівлю між містами. Його залоги (військові дружини) збирали данину, силою забезпечуючи порядок.

І все ж Русь середини – другої половини X ст. мала, хоча й обмежені, але стабільні ознаки державної організації:

- було інкорпоровано до її складу основні східнослов'янські землі (на початок XI ст. її територія становила 1,1 млн кв. км з населенням до 4,5 млн осіб);
- регламентовано данину, створено, хоч і примітивний, державний апарат із князівських дружинників;
- діяло усне звичаєве право (звід норм під назвою «Закон Руський»);
- існувала стратегія зовнішньої політики, зорієнтована на Візантію.

Та все-таки рівень консолідації держави доволодимирської епохи був недостатнім, малоефективним було управління нею. Адже велика територія, розпорошеність населення ускладнювали процес централізації держави, вимагали великих зусиль для захисту земель від пожадливих сусідів, утримання в покорі племінних князів. Тому Русь до Володимира і в перші роки його правління була ще аморфною державою.

Політичний лад Київської Русі складали:

1. *Князь і київська знать.* Вони були вищими представниками державної влади. Це – типові носії монархічної влади. Князівські

дружинники у процесі розпаду родів ставали великими землевласниками, будучи водночас опорою великокняжої влади.

2. *Військо («вої»)*. Воно ще не було регулярним, а збиралося в разі потреби (для походів у чужі землі, упокорення підданих територій). Військо було підпорядковане князеві, але й він залежав від нього. Саме цей чинник був основою політичної організації ранньої Київської держави (IX–X ст.).

3. *Влада і право*. Вони стали вагомими за князювання Володимира, який, приборкавши місцевих князів, зосередив їх у руках своєї династії. Водночас він спрямовував зусилля на розвиток, зміцнення та систематизацію внутрішніх зв'язків у країні.

3. Спроби політичної реставрації держави.

Великий князь київський Володимир, розгортаючи широку програму реформ, мав на меті посилити великокняжу владу. Передусім він зосередився на зміцненні адміністративної влади, спрямованої на ліквідацію племінних князів і запровадження нового адміністративного поділу країни на уділи – землі довкола найбільших міст. Таких уділів було вісім: Тмутаракань, Муром, Ростов, Новгород, Полоцьк, Турів, Псков і Володимир-Волинський. Південна Руська земля з центром у Києві перебувала під безпосереднім керівництвом Володимира. Міста, в які Володимир послав намісниками своїх синів, було обрано не випадково. Здебільшого вони були розташовані на окраїнах держави, потребували особливого захисту від зовнішньої агресії. У міста в середині країни (Чернігів, Переяслав, Любич) нікого зі своїх синів Володимир не послав. У цих рішеннях Володимира простежувалась тенденція до створення великокняжого домену, факт існування якого в Давній Русі піддається сумніву.

Володимир утвердив династичну ідею, за якою тільки його нащадки мають володіти руською державою, яка на той час відігравала консолідуючу роль.

Володимир Святославич (*Володимир Великий; після хрещення – Василій; ?–1015*) – син Святослава Ігоровича, великий князь Київський (бл. 980–1015), один з найвидатніших державно-політичних діячів Київської Русі. В 969–978 рр. князував у Новгороді, а через два роки, перемігши свого брата Ярополка, став великим князем у Києві. Значно зміцнив і розширив кордони Київської Русі (зайняв Перемишль, Червенські міста, підпорядкував Закарпатську Русь і Тмутаракань). Завершив об'єднання всіх руських земель у складі Київської держави. Здійснив релігійну реформу (запровадження християнства). Розвивав політичні, економічні, культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією,

західноєвропейськими країнами. Домагався зміцнення міжнародних позицій своєї держави: саме за нього Київська Русь досягла найбільшої політичної могутності. Після смерті канонізований церквою.

Адміністративна реформа зовсім не означала, що держава поділилася на удільні князівства. Навпаки, державна єдність Русі зміцніла. Сини Володимира були не князями, а лише намісниками князя, повністю залежними від верховного володаря, і цим принципово відрізнялись від своїх попередників – племінних князів і старійшин, які спиралися на місцеві сили, ресурси й традиції, протидіючи централізації країни.

Унаслідок адміністративної реформи основними містами держави управляли, збираючи данину і здійснюючи судочинство, намісники київського князя, які мали в підпорядкуванні чиновників нижчого рангу. Вони заправляли справами у волості. Все це сприяло консолідації, хоч і відносній, державної території, зміцненню рубежів Русі.

Володимир був першим реформатором на Русі. Прогнавши скандинавів, опираючись на міцне місцеве управління, він докорінно змінив орієнтацію Київської держави. Якщо його батько і дід ставили понад усі військові походи, менше переймаючись внутрідержавними справами, то Володимир і діяльність за межами Русі підпорядковував завданням внутрішнього впорядкування. Якщо Олег, Ігор, Святослав були типовими володарями дофеодальної (родоплемінної) епохи, то Володимир своєю діяльністю об'єднав обидві історичні епохи: родоплемінну й феодальну.

Саме він усвідомив необхідність та ініціював проведення правової реформи. У «Повісті минулих літ» йдеться про те, що він думав і про ратні справи, і про «устав земний»; про діяльність київського князя у сфері державного будівництва, про вироблення закону, який би регулював суспільно-правові відносини в державі. Цим він продовжував політичну лінію, намічену «уроками» й «уставами» Ольги щодо зміцнення влади над общинниками-данниками, які жили на землях, що вважалися власністю київських князів, тобто державними. Передбачалося й улаштування вотчинного господарства на землях, які перейшли в двірцеву князівську власність.

Володимир був помітною політичною фігурою і на міжнародній арені. Його шлюб із сестрою візантійського імператора принцесою Анною, укладений під тиском Володимира (військовий похід на Херсонес, нині – Корсунь), зробив його рівним імператорові.

Найвагомішою його історичною заслугою є здійснення релігійної реформи. Починаючи з 980 р., Володимир вів інтенсивні пошуки оптимальної з точки зору об'єднавчих, централізаторських інтересів молодій Київській державі релігійної структури. Ці пошуки заверши-

лися наверненням Русі у християнство за візантійським (східним) обрядом, у віровченні якого втілювався багатющий суспільний досвід, нагромаджений в умовах такого громіздкого й етнічно різноманітного державного утворення, яким була Візантійська імперія. За недостатньої обізнаності в християнських догматах та обрядовості, князю, безперечно, було відомо про підпорядкованість церкви інтересам світської влади. Ця обставина була, мабуть, вирішальною у запровадженні християнства за візантійським взірцем, який щонайкраще відповідав системі політичного устрою Київської Русі, що була тоді відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Християнізація відкрила шлях до визнання за Київською державою права посісти чільне місце в політичній структурі тогочасного світу й на входження до світової християнської спільноти. Як зауважував П. Толочко, внаслідок прийняття християнства Київська держава стала ідеологічним партнером більшості країн середньовічної Європи.

Водночас християнізація Русі не перебувала в односторонній залежності від її міжнародних інтересів та зв'язків. Прийняття християнства було передусім результатом соціально-економічного, політичного й культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, яке за правління Володимира опинилося на переломі історичного розвитку. Саме тоді відходив у минуле родоплемінний побут слов'ян, утверджувалися нові, прогресивні для того часу феодальні виробничі відносини й притаманні їм форми політичного та духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалася ситуація на її зовнішніх межах. Послабилися впливи варязької дружинної еліти, яка орієнтувала політику київських князів на далекі військові походи, через що консервувалися процеси внутрішнього, насамперед соціально-економічного, розвитку. Тому від грабіжницьких війн із сусідніми народами місцева знать переходить до освоєння власних земель, експлуатації своєї челяді. Так народжувалася нова аристократія, об'єднана матеріальною основою буття (землеволодінням) та спільними рисами соціальної психології. Пошуки ідеологічних засобів консолідації цієї еліти й поширення її влади на всі верстви тогочасного суспільства спричинилися до проголошення наприкінці X ст. християнства офіційною релігією.

За правління Володимира не всі давньоруські землі було цілком християнізовано, але більшість населення навернулася, принаймні формально, в нову віру. Було закладено основи церковної організації. Розростаючись у глиб і вшир, вона об'єктивно визначила єдину для всього населення Київської держави релігійну приналежність. Церква

сприяла територіально-адміністративному зміцненню держави, засновуючи єпископії в адміністративно-політичних центрах давньоруських земель – князівствах. Все це відповідало потребам об'єднавчої політики Володимира та згуртуванню країни. Однак процес християнізації держави відбувався повільно, інколи виникали гострі конфлікти (надто у віддалених землях). Населення Київської Русі не завжди схвально реагувало на нові ідеологічні віяння. Християнські проповідники нашкоджувалися на прихований чи прямий опір, який подекуди переростав у фізичне протистояння. Ініціаторами й організаторами опору християнству були насамперед служителі язичницького культу – волхви. Вони спровокували заворушення у Суздальській (1024), Ростовській (1074) землях та на Білоозері.

Дослідники розходяться щодо світоглядного змісту народних рухів, очолюваних волхвами, та незаперечним є те, що всі вони мали передусім риси релігійно-політичної боротьби. Вітчизняні історики О. Моця і В. Ричка слушно стверджують, що важко трактувати їх як рухи, спрямовані насамперед проти феодалських порядків. Сумнівним є й намагання вбачати у цих конфліктах класовий характер. Адже дослідникам не вдалося виявити слідів приватного феодалського землеволодіння в Північно-Східній Русі раніше XII ст. Отже, зіткнення інтересів двох основних класів давньоруського суспільства – феодалів і селянства, що формувалися тоді, ще не могло відбутись.

Церква в тогочасному суспільстві провадила гнучку соціальну політику, виступаючи проти свавілля феодалів, утисків народу та інших крайнощів суспільного життя. Вона сприяла утвердженню єдиних для всього населення морально-етичних норм. Розвиваючи східнохристиянську концепцію верховної державної влади, церква працювала на утвердження в давньоруському суспільстві нової політичної моралі.

Під час святкування в Україні 1025-ліття Хрещення (липень 2013 р.) академік П. Толочко чітко висловив свою думку про велике історичне значення цієї події²². Київська Русь увійшла у Візантійську співдружність православних народів, і це визначило її подальше майбутнє. Разом з християнством на Русі з'явилась писемність, розпочали розвиватись література, архітектура, мистецтво, законодавство, складні види ремесел. Для будівництва храмів із Візантії прибували артілі архітекторів, каменярів, майстрів зі створення мозаїк і фресок, художники. В Київській Русі було споруджено 150 кам'яних храмів. Яскраве свідчення цього – спорудження в Києві величного Софійського собору, який став монументальним втіленням політико-ідеологічних

---

²² Факты. – 2013. – 27 июня.

уявлень давньоруського суспільства про місце Києва і правлячого великокняжого дому в системі тогочасної цивілізації. Київський храм не був простим відтворенням образу Софії Константинопольської. Але, як і вона, Софія Київська стала символом поєднання божественного начала і державної влади. Християнство пов'язало образ Софії з ідеалом соборності, централізованої держави.

Загалом наприкінці X ст. завершився процес формування Київської держави, кордони якої проходили у верхів'ях Оки і Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі – на південному сході та півдні; Дністра, Прута, Західного Бугу, Двіни й Неману, а також охоплювали Карпати – на заході, простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке і Онезьке озера – на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишились також окремі райони в Криму та Приазов'ї.

4. Політичні наслідки феодалного дроблення Русі (друга половина XI – початок XII ст.).

До середини XI ст. у Київській Русі панувала державна власність на землю. Верховним землевласником був великий князь київський, який роздавав маєтки своїм сподвижникам на правах васальної залежності. Так сформувалася складна піраміда землеволодіння. Власник маєтку почувався в межах своїх володінь цілковитим господарем, чия воля ніким не могла бути обмежена. Існував інститут феодалного імунітету. Це сприяло зростанню продуктивності господарювання, але на вищих щаблях суспільної ієрархії породжувало небезпечні для цілісності держави тенденції у сфері політичних відносин. Залежність удільних феодалів від великого князя ставала значно слабшою. Почалися численні усобиці, збройні змагання за землю, владу.

Початок удільному устрою поклав Ярослав Мудрий, запровадивши спільне управління державою всім князівським родом. Київ він заповів старшому синові Ізяславові, Чернігів – Святославові, Переяслав – Всеволодові. Це був необачний хід, що позбавляв владу великого князя економічної основи і посилював його залежність від уділів.

Ярослав Мудрий (бл. 978–1054) – син великого князя київського Володимира Святославича, видатний державний діяч і полководець Київської Русі. У 1019 р. в результаті перемоги над дружиною брата Святополка Окаянного посів Київський престол. Активно займався зміцненням південних кордонів держави від набігів кочівників. Налагоджував і зміцнював відносини Київської держави з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією, Скандинавськими країнами. Зміцнював династичні зв'язки з європейськими королівськими дворами. Три його дочки були дружинами європейських монархів: Єлизавета – норвезь-

кого короля Геральда Суворого, Анна – французького короля Генріха II, Анастасія – угорського короля Андраша I. За Ярослава Мудрого укладено збірник законів – «Правда Ярослава», що є найдавнішою частиною «Руської Правди»; остаточно на Русі утвердилося християнство і затверджено в Києві митрополиту кафедру; створені перші монастирі, набули розвитку освіта й бібліотечна справа.

У часи правління Ярослава Мудрого почала широко використовуватися якраз «Руська Правда» – звід правових норм, окремі статті якого визначали штрафи за вбивства, приниження гідності, регламентували становище ізгоїв – нових жителів міста, котрі порвали стосунки зі своїми общинами. Звичайно, закон насамперед оберігав життя і честь вищих прошарків суспільства. Цей юридичний закон, незважаючи на його початкову новгородську приуроченість, мав важливе загально-руське значення, він відображав життєвий уклад руського середньовічного міста взагалі і зберігав свою юридичну силу впродовж кількох віків.

Дійсно, як вважає П. Толочко, за часів великого князювання Ярослава Мудрого Київська Русь посідала одне з центральних місць в системі європейських політичних відносин. Розширення політичних контактів, безперечно, зумовлювалося потребами економічних зв'язків, в першу чергу з країнами Західної і Центральної Європи. Політику батька намагалися продовжувати його сини, а потім онуки і нащадки більш пізніших поколінь. Але у зв'язку з подальшим розвитком земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва.

У другій половині XI ст. у Київській Русі сформувався порядок престолонаступництва за встановленою чергою, згідно з ієрархією уділів. Якщо помирав київський князь, його місце посідав чернігівський, до Чернігова переходив переяславський, до Переяслава – волинський і т. д. Ця громіздка система, в якій смерть конкретного володаря розворушувала майже весь княжий дім, не могла бути життєздатною. Через деякий час всі генеалогічні лінії переплелися. Це провокувало численні конфлікти, вирішувати які нерідко доводилося за допомогою зброї. Непорозуміння почалися вже за перших Ярославичів, кожен з яких вважав себе претендентом на київський престол. Далі стосунки ще більше ускладнилися. Володимир Мономах, його син Мстислав Великий ще якимось стримували процес соціального розпаду, спровокований діями відцентрованих сил, але від 30-х років XII ст. реальне роздроблення було відчутне в усіх сферах суспільного життя.

Певний час в українській історіографії панувала думка, що Київська Русь у середині XII ст. взагалі припинила існування. З нею пов'язана теорія про перенесення столиці з Києва до Володимира-на-Клязьмі, але вона не витримує критики. Насправді відбувалося фор-

мування на північному сході держави (в суздальській і ростовській землях) другого великого княжіння. Цей процес торкався глибинних пластів соціального буття, зокрема й етнічних.

До середини XII ст. Північно-Східна Русь не становила осібною ділянкою, а входила до складу Чернігівського та Переяславського князівств. Населяли їх народи угро-фінського походження. Соціальна колонізація тільки починалася. У середині XII ст. ситуація суттєво змінилася. Завдяки енергійній діяльності Юрія Долгорукого суздальська та ростовська землі оформилися в окреме княжіння, перш за все економічно, так і політично. Сам Юрій вважав свою вотчину трампліном для вирішального стрибка на великокнязівський стіл. Тому останнє десятиліття свого життя він присвятив відчайдушній боротьбі за Київ і скінчив свій земний шлях, будучи отруєним київськими боярами (1157).

Син Юрія – Андрій Боголюбський докорінно змінив вектор політики, відмовившись від міжусобної колотнечі за київський престол і вдавшись до розбудови на північному сході незалежної держави. В 1162 р. він прогнав з ростово-суздальської землі трьох своїх братів, двох племінників і мачуху. Так були закладені основи його необмеженої деспотичної влади, а сам Андрій присвоїв собі титул «Царя і великого князя».

Учинений Андрієм Боголюбським погром Києва (1169) був конкретним проявом цієї деспотичної політики, мета якої – підірвати могутність та авторитет Києва як загальноруського центра. Київ після того спустошення, за його сподіваннями, не повинен був піднятися з руїн. У наступному (1173) поході його експансія досягла небачених масштабів. Він втягнув у протистояння з Києвом загопи ростовчан, суздальців, володимирців, переяславців, муромців, новгородців, рязанців, дружини туровського, полоцького, пінського, чернігівського, новгород-сіверського, путивльського, курського, торчеського, смоленського та інших князів. Попри те, що цей похід закінчився невдачею, Київ зазнав непоправного удару. В 1203 р. він знову був пограбований внаслідок спільного походу Рюрика Ростиславича, Ольговичів і половців. Навала монгольських орд 1240 р. лише завершила розпочатий північно-східними князями занепад могутності Києва як політичного центру. І все ж в південних руських землях ще довго існували традиції, сформовані в Київській Русі, згідно з якими влада князя опиралася на силу дружини й контролювалася міським віче. Очевидно, що на Русі не прижився монархічний устрій у завершеній формі. Протягом усієї своєї історії вона тяжіла до республіканських форм організації влади. Поширеним був принцип політичного заповіту, коли верховний правитель особисто призначав свого наступника. Але й він застосовувався непослідовно.

Приблизно в 1202–1203 рр. волинський князь Роман Мстиславович запропонував великого князя київського обирати шістьма найбільшими уділами, а всередині уділів запровадити суворий майорат (успадкування влади, власності від батька до старшого сина). Поданий Романом перелік уділів відображав етнічну структуру Русі на початку XIII ст. Українські землі представляли Чернігів і Галич, білоруські – Полоцьк і Смоленськ, російські – Суздаль і Рязань. Так передбачалося забезпечити необхідну політичну рівновагу. Романів план не був реалізований через опір суздальського князя Всеволода Юрійовича. Русь до самої монгольської навали так і не спромоглася виробити ефективну систему престолонаступництва.

Феодальна роздробленість тяжко позначилася на загальному становищі держави. Численні усобиці й феодальні війни, що точилися за місцеві, а то й особисті інтереси, спричиняли політичну, соціальну дестабілізацію, руйнували продуктивні сили країни, призводили до фізичного винищення населення. Усе це послаблювало державу, чим неодноразово намагалися скористатись зовнішні вороги – половці, яких давньоруські князі нерідко залучали до збройних протистоянь. Після кожного спалаху збройної боротьби всередині країни давньоруські правителі були змушені вдаватися до законодавчих актів. У середині X ст. Ольга після придушення деревлянського повстання регламентувала феодальні повинності. Після повстання 1068–1069 рр. з'являється «Правда Ярославичів» – доповнення до «Руської правди». Після повстання 1113 р. Володимир Мономах видав «Устав про закони», маючи на меті полегшити становище феодально залежних верств.

Тим часом у надрах феодального ладу визрівала нова сила, якій належало відіграти значну роль в розвитку країни – міський патриціат. Це була реміснича, торговельна та фінансова еліта, яка поступово й наполегливо перебирала до своїх рук економічні важелі, а часом усе активніше виявляла свої соціально-політичні претензії, створюючи фахові й територіальні об'єднання, що стали зачатками майбутніх цехів та гільдій. Проте Батієва навала надовго затримала цей процес.

Питання для самостійного опрацювання

1. Які перші державні утворення існували на українських землях?
2. Яка теорія походження Київської Русі здається Вам більш аргументованою?
3. Простежте динаміку розвитку політичного устрою в Київській державі.
4. Як вплинуло на політичне життя Київської Русі запровадження християнства?
5. Назвіть головні причини феодальної роздробленості.
6. Назвіть князівства, на які розпалася Київська Русь.

Орієнтовні теми рефератів

1. Зародження державності у східних слов'ян.
2. Передумови утворення держави на Русі.
3. Політична система та державницька ідеологія на Русі. Особливості політики великих київських князів.
4. Процес політичної децентралізації Київської Русі. Київське, Чернігівське, Сіверське, Переяславське князівства: політичний лад і культура.
5. Походження термінів «Русь», «Руська земля».
6. Нормани на Русі.

Література для самостійної роботи

Баран В. К. Походження слов'ян / В. К. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський. – К. : Наукова думка, 1991. – 139 с.

Баран В. Д. Слов'яни у первісному і ранньому середньовіччі: зб. вибраних етнологічних праць / В. Д. Баран. – К., 2011. – 108 с.

Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі / М. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1988. – 259 с.

Котляр М. Ф. Початки Русі. Довкола 862 року / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 28–41.

Моця О. «Анти» – «руси» – «українці»: формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XX ст. / О. Моця. – К. : Наукова думка, 2012. – 215 с.

Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2.

Ричка В. М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 4–20.

Лекція 3

Особливості формування політичної історії Київської Русі

1. Політичний устрій Київської Русі.
2. Етнічні процеси в Київській Русі. Питання про давньоруську народність.
3. Особливості політичної культури Київської Русі.
4. Історичне значення Київської Русі.

1. Політичний устрій Київської Русі.

Система політичної влади. Київська держава спершу не була чітко централізованою. За формою правління вона вважалася ранньо-феодальною монархією. Протягом IX–XIII ст. влада зазнала складної трансформації. На цьому етапі виникла дружинна форма державності. Її особливість полягала в тому, що дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Найсильніші загопи дружинників були зосереджені в ядрі Давньоруської держави – Середньому Подніпров'ї. Стосунки між князем і дружиною були неоднозначними: дружині не можна було наказувати, її потрібно переконувати. У «Повісті минулих літ» Ігор постає залежним від дружини князем. У часи його правління влада князя ще не була достатньо сильною. Тому Ігор був змушений слухатися дружини не тільки щодо укладення миру з Візантією, а й під її тиском вдатися до згубного походу за деревлянською даниною. Але вже його наступниця – княгиня Ольга – у державних справах була більш незалежною від дружинників.

Правителі Русі другої половини X ст. – Святослав і Володимир – діють як справжні дружинні князі. Дружина у всьому їх слухається. Історики вважають, що в епоху Володимира дружинна форма державності почала відходити в минуле. Дружина виконує лише військові функції і вже не є фактором політичного життя, апаратом управління й судочинства. Відбувається процес її розшарування, з'являється прошарок бояр, які стають правлячою суспільною групою.

До дружини входили не лише дорослі чоловіки, але й представники обох статей та усіх вікових груп. Вона поділялася на певні групи, в основному, – на «старшу» і «молодшу». Перша з них складалася з представників військово-феодальної аристократії, яку часто називали «боярами», а друга – рядових професійних воїнів (отроків, «децьких», «пасинків»).

У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія. Носієм монаршої влади був великий київський князь. У його компетенції перебували: охорона кордонів, керівництво військовими походами, збір данини, судочинство щодо васалів, дружинників, вищих посадових осіб, військово-дипломатична діяльність, будівництво шляхів, охорона торговельних шляхів, придушення заколотів, поширення християнства, забезпечення духовенства, скликання княжих з'їздів, призначення на вищі посади, видання уставів, уставних грамот та інших законодавчих актів. У військовій сфері великий князь спирався на тисяцьких, соцьких, десяцьких, які, крім командування гарнізонами, виконували ще й адміністративні функції. У цивільній сфері княжу владу на місцях здійснювали посадники, волостелі, тіуни, мечники, сотники, вірники, ключники, діцькі, отроки, ябедники, які, крім адміністративного управління, виконували ще й окремі військові функції. Великого князя оточували «думці» – члени княжої ради з числа княжих мужів (великих бояр).

У період феодалної роздрібненості відбулася ще одна зміна форми державного устрою: одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішував тоді не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів. Загальнодержавні рішення ухвалювали на князівських зібраннях («снємах»). Систему влади складали князь, боярська рада та народне віче.

Місцева влада. На місцях державну владу уособлювали князі, які мали власні «столи» у землях, уділах і волостях. Як правило, це були сини або інші близькі родичі великого князя. Загалом вони виконували ті ж функції, що й великий князь, але у межах відведеної їм території, де поступово відбувався перехід від дружинної організації управління до двірсько-вотчинної. Уся влада в князівстві була зосереджена у княже-дворі, а в боярській вотчині – в руках службовців князя, з яких складалася боярська рада. Вона у межах сучасних українських земель, особливо в Галичині, на відміну від російських чи білоруських, відігравала важливу управлінську роль.

З часом влада місцевих князів посилювалась, нівелюючи вплив великого князя. Це зумовило необхідність періодичного скликання княжих з'їздів, які ухвалювали законодавчі акти, вирішували питання війни і миру, державного устрою тощо. На такі з'їзди князі прибували в оточенні власних бояр. Проте вони не стали, як у європейських країнах, зародками парламентаризму, оскільки цьому завадив процес занепаду державності. Колишні племінні народні збори в удільних містах-центрах перетворились на віча повноправних громадян міста і передмість, які, крім Новгороду і Пскова, відбувалися нерегулярно.

Рішення на них приймали «одноголосно» шляхом утиску меншості більшістю. Випадки обрання на вічах князів і затвердження рядів (договорів з монархами) можна вважати початками вітчизняного параконституціоналізму (ухил від конституційного процесу) як державно-правової практики. Це явище – одна з особливих ознак тогочасного політичного життя Київської Русі. Така конфігурація влади у давньоруській державі поєднувала в собі монархічну, аристократичну та демократичну моделі управління, які, співпрацюючи і суперничаючи між собою, то посилювали свій вплив, то відтіснялись від державних справ іншими політичними силами.

Міжнародні відносини Київської держави. Від початків свого існування Київська держава прагнула стати активним суб'єктом міжнародних зносин, маючи для цього відповідні кадрові служби. Їх обов'язком було здійснювати вплив на підкорені неслов'янські народи, забезпечувати відносини з близькими та віддаленими сусідами. Згодом, на етапі роздрібнення Київської Русі, вони повинні були налагоджувати стосунки з удільними князями.

Зовнішні інтереси Київської держави сягали країн Арабського Сходу, Скандинавії, Західної Європи. Найважливішим напрямом зовнішньої політики була Візантія, з якою 911 та 944 рр. були укладені договори, а також, попри збройні сутички і недружелюбні дипломатичні маневри, були династичні стосунки, конфесійна спорідненість (після хрещення Русі).

Стараннями дипломатичних місій, завдяки династичним шлюбам Київська держава налагодила різноманітні відносини з Данією, Швецією, Польщею, Угорщиною, Німеччиною, Францією, Флоренцією. На той час Київська держава приваблювала їх своєю економічною, військовою могутністю, високим рівнем культури. Жвавою та прибутковою була заморська торгівля Київської держави.

2. Етнічні процеси в Київській Русі. Питання про давньоруську народність.

Щодо питання про етнічну ідентифікацію Київської Русі точилося немало дискусій, які у своїй основі мали не тільки наукові, а й політичні аспекти. Історики царської Росії твердили, що державу Русь заснували росіяни, які нібито були найдавнішим слов'янським етносом, а українці й білоруси – відгалуження від росіян. Зокрема в «Синописі» – основному підручнику Російської імперії (1674–1836) – період Київської Русі трактувався як перший етап російської державності. Своєрідно інтерпретували етнічну єдність східних слов'ян російські історики М. Карамзін, М. Погодін та С. Соловйов, твердячи,

що Київська Русь була першим центром Російської держави, яка пізніше злилася з Володимиро-Суздальським князівством. Згодом цей центр перемістився до Москви і, нарешті, до Петербурга. М. Карамзін вважав це закономірним процесом державотворення. М. Погодін навіть стверджував, що в давньому Києві й на Київщині в часи руської державності й до монголо-татарської навали 1240 р. жили росіяни та їх предки. Після завоювання Київських земель монголо-татарами росіяни нібито переселились на Середню Оку й Верхню Волгу, а на спустошену Київщину не раніше останніх десятиліть XV ст. прийшли з Прикарпаття українці. Проте далеко не всі російські історики дотримувалися такої позиції. В. Ключевський, наприклад, вважав, що росіяни з'явилися на історичній арені лише після розпаду Київської Русі, тобто не раніше другої половини XII ст.

Останнім часом робляться спроби знову скоригувати історичні події кінця I тис. н. е.: місто Ладога на далекій східнослов'янській Півночі проголошується першою столицею Русі, з якої пізніше ця місія переходить до Новгороду Великого, а лише потім вже до Києва.

Але не всі й сучасні російські дослідники перейшли на такі «урапатріотичні» рейки. Останні відзначають, що таке невелике місто не могло бути столицею. А. В. Кирпичников в статті «Рюрик пришел с Ладоги»²³ вважає Ладогу першою резиденцією представників династії Рюриковичів. Такої ж думки притримуються С. Кузьмін, А. Волковицький²⁴.

Радянські історики дещо пом'якшили шовіністичну гіпотезу М. Погодіна, вигадавши концепцію окремого давньоруського етносу – давньоруської народності, яка нібито стала етнічною основою росіян, українців та білорусів.

Видатний український історик М. Грушевський у праці «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904) категорично відкинув ідею тотожності й спадкоємного зв'язку київської та московської державностей. Заперечив він і постулат про єдину давньоруську народність, стверджуючи, що після занепаду Київської держави її спадкоємицею стала не Володимиро-Московська Русь, а Галицько-Волинське князівство, а пізніше – Велике князівство Литовське. На відміну від великоруської, ця концепція спиралася на літописну спадщину.

Сучасний український історик Я. Ісаєвич, не заперечуючи певної етнічної консолідації населення у межах Київської держави, вважає, що

²³Рюрик пришел с Ладоги // Родина. Славянский мир. – 2001, январь-февраль. – С. 36.

²⁴Петергоф для Рюрика // Родина. – 2003. – № 8. – С. 20.

немає достатніх підстав для тверджень про сформованість давньоруської народності, а тим більше про її монолітність. Інший вітчизняний історик М. Котляр теж стверджує, що східнослов'янські племена були окремими виразними етносоціальними й етнокультурними спільнотами. Археологія, на його думку, свідчить про існування відмінних між собою племен, що виявляється в пам'ятках матеріальної культури, насамперед у похоронному обряді, прикрасах, деяких побутових речах. Водночас М. Котляр чомусь називає ці спільноти «давньоруською народністю». У колективній праці «Історія України: нове бачення» він пише: «Не варто перебільшувати етнокультурної єдності давньоруської народності – місцеві розбіжності в побуті, звичаях, мовних діалектах, фольклорі в часи їх існування (IX–XIII ст.) так і не були подолані. Але залишається безсумнівним науковим фактом походження українців, росіян і білорусів від народу Київської Русі, як би його не називати: давньоруською народністю чи східнослов'янською етнокультурною спільністю». У цитованому положенні помітна певна залежність від тверджень радянської історіографії про те, що поділ давньоруської народності на три окремі народи розпочався в період феодальної роздрібненості (XII ст.) і був етнічним виявом історично закономірних процесів економічної та адміністративної консолідації певних територій, які у політичній сфері призвели до відокремлення князівств.

Було б надто легковажним вважати, що за історично короткий час (одне-два століття) на величезних просторах могла сформуватися єдина народність і за такий же приблизно час – розпастися. Територіальна єдність Київської Русі була відносною. В умовах панування натурального господарства вона набула форми конгломерату різних племен і народів. Її територія була заселена нерівномірно, а окремі частини розділені широкими і непрохідними лісами та болотами. Спільність мови, релігії, культури виявлялася лише на офіційному, надетнічному рівні. Східнослов'янські діалекти розрізнялися між собою не менше, ніж сучасні українська, російська і білоруська мови.

Політична єдність Київської Русі (єдина назва держави, одна правляча династія, загальноруська свідомість правлячої верхівки тощо) ще не є підставою для тверджень про її етнічну монолітність. За суттю Київська Русь була середньовічною імперією, в якій під номінальною владою київських князів були об'єднані 14 слов'янських племен. У VIII ст. вони ще не були єдиним народом. Щоб переплавити ці різно-рідні етнічні утворення в єдину етнокультурну спільноту, необхідні були потужні засоби впливу та час. До того ж Давньоруська держава була не тільки слов'янською. До неї входило багато неслов'янських племен: балтські етнічні утворення, угро-фіни, тюркські народності.

Українські історики Я. Ісаєвич, М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Л. Залізник, І. Рибалка як альтернативу концепції східнослов'янської етнокультурної спільності обстоюють тезу про те, що українська, російська та білоруська народності почали консолідуватися задовго до утворення Київської Русі. На їх думку, поява окремих східнослов'янських народностей була результатом не поділу так званої давньоруської народності на три частини, а консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп, які поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Цей процес, розпочавшись V–VII ст., не був народжений феодальною роздрібненістю, а лише стимульований нею. На базі балто-слов'янських племен у VIII ст. виникли племена кривичів і радимичів – предків білорусів. Північно-східна гілка слов'янських племен інтегрувалася з угро-фінськими племенами (чудь, весь, мордва та інші), ставши основою російської народності. На основі південно-західних племінних союзів (полян, деревлян, сіверян, тиверців, волинян, уличів та білих хорватів) формувалася українська народність.

Після розпаду Київської Русі на території величезної імперії з'являється понад півтора десятка суверенних князівств, серед них шість на території сучасної України – Київське, Чернігівське, Переяславське, Турово-Пінське, Володимиро-Волинське та Галицьке. Але й тоді етнічні процеси в цих геополітичних регіонах не припинялися. Наприкінці XII ст. тут сформувалося щонайменше три діалектно-етнографічні зони: південно-західна (галицько-волинська), карпатська, поліська. Південно-східної говірки тоді не існувало взагалі, а київсько-переяславські говірки мали виразну поліську діалектну основу. Навіть за мовними ознаками до завершення формування української народності не було.

Сумнівною є теза й про домінуючу роль Києва в процесі утворення етнічного осердя українського етносу, оскільки нібито за Середньою Наддніпряниною раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилася назва «Україна», якою пізніше, з XVII ст., стали позначати етнічну територію українського народу. Насправді назва «Україна», яка вперше зафіксована у Київському літописі від 1187 р., стосувалася всієї Південної Русі. Для літописців Україна – це і Середнє Подніпров'я, і Галичина, і землі над західним Бугом та ін. З'явившись у давньоруських літописах XII–XIII ст. на означення окремих південно-західних руських земель – Переяславщини, Побужжя, Пониззя, назва «Україна» в наступні століття вживалася на всі землі, в тому числі Північну Буковину, на яких формувався український народ.

Князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігівсько-Сіверське та Переяславське – через нескінчені уособиці, активізацію

кочівників, міграцію населення з південних районів, а пізніше – монгольську навалу економічно та політично занепадають і втрачають своє колишнє значення.

Кардинально іншою була ситуація у південно-західній частині Русі, де 1199 р. з'явилося нове державне об'єднання – Галицько-Волинське князівство, яке стало безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, майже впродовж півтора сторіччя відіграло вирішальну роль у формуванні українського етносу.

3. Особливості політичної культури Київської Русі.

Політична культура народу розпочинається з моменту усвідомлення ним необхідності державної форми організації свого життя і побудови держави. У цьому контексті Київська Русь історично не була першою державою на етнічній території українців. До неї функціонувала досить розвинута для свого часу політична культура скіфської держави. Вона теж постала не на голому місці. Отже, дослідження політичної культури України сягають глибоких віків.

Київська Русь сформувалася як держава нового зразка внаслідок злиття двох центрів державності, що функціонували у східних слов'янських племен – навколо Києва і навколо Новгороду. Писемна культура Київської Русі засвідчує численні претензії Новгороду і новгородських земель на політичну своєрідність і політичну незалежність. Цей факт важливий тому, що через певні обставини політична самосвідомість російського народу саме Київ визначає первинним центром свого (російського) життя. Ця теза була і нині є одним з головних догматів політичної культури Росії.

Це означає, що офіційна російська, а згодом радянська ідеологія вважали український народ складовою частиною російського, а його культуру – різновидом периферійної культури Росії. Ускладнювала відокремлений розгляд політичної культури України й норманська теорія походження Київської Русі. Гіпотеза про те, що саме нормани є засновниками Київської держави, відіграла значну політичну роль, породила серед окремих представників українського народу комплекс політичної неповноцінності: не ми збудували державу, це зробили чужинці.

Давньоруська держава – Київська Русь – за формою правління була становою монархією. Проте з часів Київської Русі у свідомості народу утверджується взаємне довір'я між владою і громадою. В основі цієї особливості політичної культури – формування зародків самоуправління на народному віче, якому властивий елемент республіканського ладу. Бувало, що народне віче позбавляло князя влади,

самостійно запроваджувало норми співжиття й обирало керівників громади. Наявність традиції політичного самоуправління – одна з характерних рис політичної культури руського народу.

Київська Русь була федеративною державою. Кожна з її земель відігравала окремішню роль в її функціонуванні, розквіті й занепаді. Ця особливість політичної історії також відображена в політичній культурі українського народу і виявляється, по-перше, в живучості ідей федеративного устрою Української держави; по-друге, в історичній самосвідомості народу глибокий слід залишила міжусобна боротьба удільних князів за київський престол. Постійні міжусобні війни спричинилися до послаблення могутності та занепаду Київської Русі. Через політичну роз'єднаність між окремими землями, територіями, чвари між політичними лідерами, рішуче засуджені кожним новим поколінням українського народу, неодноразово були причиною втрати державності. Цей урок з політичної історії України глибоко закоріненний у політичній культурі народу.

Вирішальний вплив на формування і розвиток політичної культури Київської Русі мало її хрещення. Християнство розширило можливості цивілізованої взаємодії Русі з центральною і західною Європою, дало змогу долучитись до надбань світової культури. Традиційно киеворуські князі прислухалися до порад, настанов церкви, визнавали за нею авторитет совісті. Церква могла вимагати від представників княжої влади підкорення певним моральним засадам не лише в особистому, а й у політичному житті: вірності договорам, миролюбності, справедливості. Такі відносини між церквою і державою позитивно впливали на формування політичної культури всього населення. Вона була наповнена принципами християнської моралі й мала високий духовний рівень свого буття.

Політична система Київської Русі, яку уособлювали князі (здійснення законодавчої, виконавчої, судової функції), рада бояр (дума) та збори громадян (віче), виявляла відповідно монархічну, аристократичну та демократичну тенденції. У політичну традицію вживалося звертання князя за підтримкою до боярської думи, що було не обов'язковим, але його ігнорування могло значно ослабити позиції князя. Членами думи були старші дружинники, племінна знать, а згодом церковні ієрархи.

Суттєвим елементом політичної культури тогочасного суспільства була участь громадян у віче, яке, хоч і не могло здійснювати власну політику, видавати закони, суттєво впливало на рішення влади щодо військових походів, престолонаслідування, розподілу посад. А головне – започаткувало демократичні традиції в державі.

У княжу добу була започаткована традиція використання символів, які з часом розвинулися в державну символіку: на монетах, будівельних цеглинах, кахлях, посуді, зброї, металевих відзнаках, ювелірних виробках, печатках проставлявся тризуб, що означало власність князя. Але той знак не посвідчував тільки приватну власність князя, бо його майно було одночасно і громадським, і державним. Тому тризуб символізував не тільки власність князя, династії Рюриковичів, а певною мірою Київську державу, її могутність. І цілком природно, що згодом він набув значення національного державного символу.

Тризуб зустрічається на монетах князя Володимира. З деякими відмінностями він був зображений на монетах Святополка та Ярослава Мудрого. Цілком подібний до цього знак зафіксовано на цеглині, добутій із руїн Десятинної церкви. М. Грушевський визнає тризуб за знак Київської держави. На думку деяких істориків, тризуб запозичений з Візантії. Утворився він з літер грецької азбуки, які складають титул монарха. З часом, зазнавши певних змін, він став геральдичною емблемою, що дає підстави вважати його державним гербом.

Матеріальних пам'яток щодо прапора Києворуської держави не зафіксовано. Проте деякі відомості з питань прапорництва присутні в тогочасних писемних і мистецьких творах. На зламі XIII і XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найпоширенішим кольором був червоний. Використовували також білий та блакитний, рідше – жовтий кольори. Прапор Руської землі був переважно червоний із золотим тризубом – двозубом.

Одним з найхарактерніших виявів політичної культури Київської Русі було запровадження правових норм у врегулюванні внутрідержавного життя. Тодішній збір законів, своєрідний правовий кодекс «Руська правда», яку історики, правознавці схильні вважати своєю рідною протоконституцією, що регламентувала політичні, економічні, морально-етичні, родинні відносини на етапі переходу від патріархально-общинного ладу до феодалізму. Базуючись на звичаєвому праві, вона відчутно вплинула на політичне зміцнення держави, запровадження нових цивілізованих для тих часів політичних традицій, на формування правової культури. «Руська правда» передбачала не тільки відповідальність, але й права громадян, регулювала систему правосуддя і покарань за злочини. Поставши з правової традиції русичів, бо ще за Олега вони мали свої закони, «Руська правда» постійно вдосконалювалася, вбираючи в себе нові правові норми та закони.

Отже, основними рисами політичного життя, які утвердилися в першій половині I тис. і значною мірою визначили політичну культуру сучасної України, є схильність нації до народовладдя, до республіканської форми державного правління, традиція федеративного державного устрою, підкорення політики нормам християнської моралі, гуманізм і соціальна справедливість як вищі принципи державної діяльності.

4. Історичне значення Київської Русі.

Київська Русь відіграла велику роль в українській та світовій історії:

- вперше об'єднала всі східнослов'янські племена в одну державну організацію;
- прискорила політичний, економічний, культурний розвиток східних слов'ян;
- захистила східнослов'янські землі від нападів іноземних держав і кочовиків (Польщі, Угорщини, Візантії, варягів, печенігів, половців);
- підняла авторитет східних слов'ян у Європі, про що свідчать широкі міжнародні зв'язки Київської Русі, шлюбні союзи з королівськими династіями Західної Європи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Простежте динаміку розвитку політичного устрою в Київській державі.
2. Як вплинуло на політичне життя Київської Русі запровадження християнства?
3. Які політичні причини зумовили ослаблення Київської держави?
4. Проаналізуйте аргументацію прихильників і противників концепції єдиної давньоруської народності.
5. Які міжнародні зв'язки і яке значення в історії Європи мала Київська Русь?
6. Визначте історичне значення Київської Русі.

Орієнтовні теми рефератів

1. Соціальна структура населення Київської Русі.
2. Питання про давньоруську народність і формування східнослов'янських народностей.
3. Система політичної влади в Київській Русі.
4. Проблема історичної спадщини Київської Русі.

Література для самостійної роботи

- Белов О.* Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Белов, Г. Шаповалов. – К., 2008.
- Брайчевський М.* Вибране / М. Брайчевський ; упоряд. Ю. Кухарчук. – К., 2009. – Т. 1. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі: Історична думка в Київській Русі; Т. 2. Хазарія і Русь. Аскольд – цар Київський.
- Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – К. : Наш час, 2008. – 158 с.
- Відейко М. Ю.* Україна: від Трипілля до антив / М. Ю. Відейко. – К. : КВІЦ, 2008. – 278 с.
- Відейко М. Ю.* Шляхами трипільського світу / М. Ю. Відейко. – К. : Наш час, 2007. – 296 с.
- Котляр М. Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К., 2008.
- Ричка В. М.* Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1.
- Ричка В.* Володимир Святий в історичній пам'яті / В. Ричка. – К. : Скіф, 2012. – 208 с.
- Ричка В. М.* Візантійські походи київських князів історичній пам'яті східного слов'янства / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 4–20.
- Сойер П.* Епоха викінгов / П. Сойер ; пер. с англ. А. П. Сенина. – СПб., 2008.
- Толочко П.* Літописи Київської Русі / П. Толочко. – К., 1994.
- Федака С. Д.* Політична історія України-Русі: доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.) / С. Д. Федака. – Ужгород, 2000.
- Хазары: евреи и славяне* / редкол. В. Петрухин и др. – М., 2005.

Тема 3. Наслідки роздроблення Київської Русі

Лекція 4

Причини роздроблення Київської Русі

1. Державні утворення Середнього Подніпров'я й втрата між ними соціально-економічних і політичних зв'язків.
2. Вплив на роздроблення Київської держави монголо-татарської навали.
3. Галицько-Волинська держава і початок визволення українських земель у першій чверті XIV ст.
4. Припинення існування Галицько-Волинського князівства.

1. Державні утворення Середнього Подніпров'я й втрата між ними соціально-економічних і політичних зв'язків.

Початок феодалної роздробленості. Ще за життя Ярослав Мудрий поділив державу між своїми синами, намагаючись позбутися того розбрату, який виникав раніше після смерті великого князя (так було після загибелі Святослава й після смерті Володимира Великого). Старший – Ізяслав – почав княжити у Києві, Святослав – у Чернігові, Всеволод – у Переяславі, Ігор – на Волині, а В'ячеслав – у Смоленську. Внукові Ростиславу була віддана Галицька земля. Спочатку Ярославичі жили в злагоді, але незабаром почалися міжусобиці.

У XII–XIII ст. на землях східних слов'ян відбуваються два процеси. З одного боку, має місце постійне дроблення князівств. Кількість їх зростає з 15 у середині XII ст. до 50 в середині XIII ст. і сягає майже 250 у XIV ст. Серед них в Україні виділяються такі, що претендують називатися Великими: Київське, Чернігівське, Галицьке, Волинське, Берестське, Червенське, Дорогочинське, Белтзьке, Бузьке. З іншого боку, в XII–XIII ст., майже 100 років, триває укріплення і розвиток кожної з нових земель-князівств, складаються умови для нового об'єднання українських земель.

Роздробленість, що охопила Русь, отримала назву *феодалної*, оскільки вона була закономірним наслідком еволюції феодалних відносин (розвиток феодалного землеволодіння – вотчин, посилення влади удільних князів і бояр).

Роздробленість кваліфікують також як *політичну*, бо вона призвела до змін в державному устрої Русі, а саме до децентралізації системи управління. Київський князь втратив контроль над удільними князівствами, влада в яких зосередилася в руках місцевих князівств. Централізована форма державної влади змінилася на

поліцентричну. Роздробленість, спричинивши політичне ослаблення Київської Русі, не призвела до занепаду економічного і культурного життя князівств і земель. Цей період поліцентризациї Київської Русі продовжувався до монголо-татарської навали 1239–1241 рр.

Зміна державного устрою не означала, що Київська Русь припинила своє існування, бо:

- по-перше, розпад держави відбувався протягом тривалого періоду, і політична єдність Русі втрачалася поступово;
- по-друге, зберігалися такі елементи загальноруської держави, як її кордони, єдине законодавство, система церковної організації, спільна боротьба князівств із зовнішнім ворогом;
- по-третє, надзвичайно сильними були об'єднавчі тенденції політичного життя. Князі, змагаючись за політичне лідерство, прагнули до відновлення єдності і консолідації Київської держави.

Особливо за часів правління Володимира Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава (1125–1132) було вжито відчайдушних заходів, щоб на новій основі згуртувати Київське, Волинське, Турово-Пінське, Переяславське, Смоленське, Новгородське, Мінське, Полоцьке, Галицьке та Чернігівське князівства; зміцнити міжнародний авторитет Київської Русі шляхом одруження дочок з датським принцом, норвезьким та угорським королями, візантійським царевичем, синів – на польській та моравській принцесах.

Вживалися заходи, щоб розгромити половців, зміцнити становище Києва як координатора політичного життя удільних князівств.

Проте період відродження потужної, єдиної держави був недовгим. Після смерті Мстислава Великого (1132) міжкнязівські стосунки ускладнилися, ставали некерованими та неконтрольованими, з новою силою спалахнула безперервна княжа ворожнеча. Давньоруська держава назавжди зникає як єдине політичне ціле. Йде активний процес її розпаду на цілком самостійні князівства. Яскравим свідоцтвом цьому стало відділення в 1137 р. від Київської Русі Новгорода. Незабаром його приклад наслідували й інші князівства.

Розпад Київської Русі. Найбільшим феодальним князівством на території України було Київське. Воно розташовувалося на багатих землях Середнього Подніпров'я і налічувало 45 міст і безліч інших населених пунктів. Найбільшими містами князівства були Київ, Канів, Черкаси, Овруч, Житомир і Чорнобиль. Київ залишався політичним та економічним центром князівства й одним з найбільших міст Європи. Населення Києва досягало 50 тис. чоловік, тут знаходилися потужна фортеця, княжий двір, адміністративні будівлі, подвір'я місцевої знаті. Крім того, Київ залишався церковним і ремісничим центром усіх

руських земель. У місті знаходилися резиденція митрополита, багато храмів і монастирів, найбільша на Русі Києво-Печерська лавра.

На півдні територія Київського князівства межувала із землями половців, які здійснювали часті набіги на Русь. Київські князі були вимушені постійно піклуватися про захист своїх південних рубежів.

Київ продовжував грати роль центру руських земель, і боротьба за місто між численними князями не припинялася. У період між 1146 і 1246 рр. Київ 47 разів переходив із рук в руки, й у ньому по черзі правили 24 князі. Один князь правив у Києві 7 раз, п'ятеро – по 3 рази, 35 князювань були однорічними. Боротьбу за Київ вели Юрій Долгорукий із Суздаля, Всеволод Ольгович – з Чернігова, Ізяслав – з Переяслава та ін.

На лівому березі Дніпра з центром у давньому Чернігові розташувалося Чернігово-Сіверське князівство. Воно було одним із найбільших і могутніх на українських землях. Князівство займало території північно-східної України, південно-східної Білорусі та західної Росії. У XII ст. з його складу виділилося Новгород-Сіверське князівство.

Традиційно на цих землях правили нащадки Олега Святославича, внука Ярослава Мудрого. Тут розташувалися 46 староруських міст, найбільшими з яких були Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Ніжин, Прилуки, Рильськ, Остер. Князівство мало достатньо розвинене землеробство і ремісниче виробництво.

Страждаючи від постійних набігів половців, чернігівські та новгород-сіверські князі були змушені здійснювати часті походи у степ. Не всі вони закінчувалися вдало. Літопис зберігає розповідь про похід до половців у 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря, який був розбитий кочовиками і навіть потрапив до них у полон. Ця історична подія лягла в основу відомого староруського літературного твору «Слову о полку Ігоревім».

Значним було Переяславське князівство, що знаходилося на лівому березі Дніпра нижче Києва. Воно налічувало 25 міст із центром у Переяславі. Тут успішно розвивалися землеробство, ремесла та різні промисли. Проте головною проблемою князівства була боротьба з половцями, з територією яких Переяславське князівство мало досить протяжний кордон на сході та півдні.

На території південно-західних областей сучасної України виділялися Галицьке і Волинське князівства. Головними містами Волинського князівства були Володимир-Волинський, Любомль (сучасний польський Люблін), Кам'янець, Луцьк, Кременець, Холм. У Галицькому князівстві виділялися міста Галич, Перемишль, Звенигород, Тереховля. Коли в 1199 р. обидва князівства були об'єднані під владою Романа

Мстиславовича, нащадка Володимира Мономаха, який зумів приєднати до них київське князівство, дехто з сучасників думав про початок нового етапу відтворення колишньої території Київської Русі. Проте ця ідея не здійснилася, оскільки не була підтримана іншими удільними князями, особливо східної Русі.

У зв'язку з цим занепад руських земель став незворотнім.

Ці несприятливі обставини в історичному житті Київської Русі були використані ордами Чингізхана, які нанесли їй смертельного удару.

2. Вплив на роздроблення Київської держави монголо-татарської навали.

Перше зіткнення з монголо-татарами. XIII вік є важливим рубежем в історії України й усієї Європи. Це пов'язано з татаро-монгольськими завоюваннями, що мали серйозні наслідки для долі народів Азії та Східної Європи. На Русі монголів називали татарами, звідси з'явився термін «монголо-татари».

У безкрайніх степах далекої Монголії наприкінці XII – початку XIII ст. сформувалася потужна держава на чолі з полководцем Темучином, який у 1206 р. прийняв ім'я Чингізхана. Монголи вели постійні загарбницькі війни, їм удалося підкорити Китай, Середню Азію і Закавказзя. Особливостями монгольської армії були добра військова організація: десятки об'єднані в сотні, сотні у тисячі, десять тисяч склали тумен («тьму»); основа війська – кіннота, що поділялася на важку, середню й легку; використання різноманітної військової техніки при облозі фортець (великих лукав, списів, шабель); продумана військова тактика: після наступу легкої кінноти – відступ, заманювання в пастку, оточення і знищення противника; сувора дисципліна: за втечу одного з поля бою страчували десяток, за втечу десятка – сотню.

Руські князі вперше зіткнулися з монгольськими військами у 1223 р. Коли монголи завдали поразки половцям на Дону, князівський з'їзд вирішив виступити спільно з половцями проти монголів. У битві на річці Калка (31 травня 1223 р.) руське військо зазнало страшної поразки. У цій битві руські князі діяли вкрай не узгоджено. Першим раптово атакував монголо-татар галицький князь Мстислав Удатний. Його підтримали половецькі полки, але решта руського війська залишилася стояти на місці. Під час відчайдушної сутички з монголами половці почали відступати, зім'явши при цьому руські дружини. Побачивши поразку Мстислава Удатного, київський князь Мстислав Романович і чернігівський – Мстислав Святославич стали укріпленим табором на березі річки. Але їх дружини були оточені

монголами. Велика частина руських воїнів була знищена, обидва князі були захоплені в полон і знищені.

Розбивши руських на річці Калці, монголо-татари не зважилися відносно слабими силами рушити углиб країни і відступили на схід. Вони зникли так само раптово, як і з'явилися. Русь зітхнула з полегшенням, але ненадовго.

Похід хана Батия. У 1237 р. похід на Русь очолив онук Чингізхана Батий; було спустошено Північно-Східну Русь (Рязань, Володимир, Москва, Твер). Восени 1238 р. монголо-татари відійшли у степ, де відпочили від важкого походу і поповнили свої ряди.

Навесні 1239 р. Батий почав новий наступ, цього разу його метою були південноруські князівства. На території сучасної України монголо-татари вперше з'явилися під Переяславом. Спроби русичів відбити натиск орди не вдалися, місто було зруйноване і спалене. Наступною жертвою монголів став древній Чернігів. Ослаблена в боях орда не ризикнула відразу рушити на Київ і знову відкотилася в степ.

Тільки восени 1240 р. величезне військо хана Батия підійшло до Києва. Оборonoю міста керував воєвода Дмитро Їкович, ставленик Данила Галицького, людина хоробра й обізнана у військовій справі. Кияни відмовилися здати місто без бою. Облога Києва тривала, за деякими джерелами, понад десять тижнів. Проте сили були нерівними, і місто майже повністю було зруйноване, а населення зменшилося з 50–60 тисяч до 2 тисяч чоловік.

На початку 1241 р. хан Батий рушив на західно-українські землі – Волинь і Галичину. Багато міст не чинили опору монголо-татарам і не були зруйновані. Героїчно билися проти загарбників Володимир і Звенигород, але обидва ці міста були взяті й зруйновані, причому Звенигород так ніколи і не відродився. Були захоплені і зруйновані міста Колодяжин, Кам'янець, Ізяслав, Галич. Кілька міст-фортець (Данилів, Кременець, Холм) відбили атаки.

Навесні 1241 р. монголо-татари вдерлися в Польщу, Угорщину, Чехію. Тут у 1242 р. в битві під Оломоуцем вони зазнали поразки від об'єднаних сил західноєвропейських лицарів і були вимушені повернути на південь. Монголо-татарська кіннота дійшла до узбережжя Адріатичного моря і тільки після цього повернула назад, на схід. Завойовники осіли у степах нижньої Волги й організували тут свою державу – Золоту Орду з центром у місті Сарай-Бату. За площею вона була однією з найбільших держав Середньовіччя, простягнувшись від Іртиша в Сибіру до нижньої течії Дунаю.

Особливості залежності українських князівств від Золотої Орди. Наслідки золотоординського панування. Батий сконцен-

трував зусилля на розбудові держави та освоєнні територій. Він сформував державний апарат, потужну мережу фіскальних органів, податкову систему, розпочав карбування монети, встановив регулярний поштовий зв'язок між регіонами.

Руські князівства потрапили в залежність від Золотої Орди, хоча й не входили до її складу. Іноземне ярмо на руських землях проявилось у таких сферах:

- *економічна*: данина становила десятину майна та продуктів, а якщо родина не могла розрахуватися, то данину сплачували людьми. Збирали данину монгольські урядовці, найвищого з яких називали баскаком;

- *політична*: підтримання перманентної військової загрози. З другої половини 40-х років XIII ст. два темники (військові начальники, які командували десятитисячними військами) постійно нагадували місцевим князям і населенню про можливість каральних акцій в разі непокори. Децентралізація території Русі, спричинена феодалними війнами; підтримання відмінностей в політичному устрої українських земель і толерантне ставлення до православної церкви;

- *військова*: князі делегували до монгольського війська воїнів та брали участь у походах;

- *адміністративна*: руські землі були поділені на улуси між підлеглими Батієві меншими ханами. Переяславська земля деякий час узагалі не мала свого князя.

Особливості монгольського панування в Галицько-Волинському князівстві:

- князівство не ділилося на улуси;
- не було намісників-баскаків;
- правила власні князі;
- не сплачували данину, лише мусили надавати військо для монгольських походів.

Наслідки золотоординського панування:

- великі людські та матеріальні втрати: з 74 міст 49 були розорені;
- занепад ремесла; втрачені цілі ремісничі галузі (виробництво емалі, черні, різьблення по каменю), оскільки ремісників забирали в рабство;

- демографічні втрати;
- втрата військової, культурної, релігійної верхівки негативно позначилася на розвитку суспільства;
- законсервовано роздрібненість Русі;

- запроваджено систему підданства у взаєминах між князем і знаттю, що ґрунтувалася на абсолютній покірності підданців та безмежній владі правителя;

- втрачено державну незалежність Русі, призупинені державо-творчі традиції;

- послаблення Русі, яким скористалися західні держави (Польща, Литва, Угорщина), розділивши українські землі на століття;

- відставання Русі у своєму розвитку від Західної Європи.

Русь, її народ не зуміли розгромити орду на початковому етапі боротьби проти неї, але своїми зусиллями врятували Західну Європу від розорення. І в цьому їх велика історична заслуга перед народами Європи.

3. Галицько-Волинська держава і початок визволення українських земель у першій чверті XIV ст.

Створення Галицько-Волинської держави, формування на її теренах якісно нових відносин між монархом і суспільством, зовнішньополітичних орієнтирів зробило її найяскравішим явищем політичного життя України після розпаду Київської Русі.

Формування території Галицько-Волинської держави. Феодальна роздробленість не обминула й українських земель на заході. Тільки на території Волині в XII ст. існувало до десяти малих князівств, а в Галичині – три князівства. Однак тут майже сто років відбувалося внутрішнє зміцнення і розвиток Волині та Галичини, зароджувались умови для нового об'єднання князівств. Володимир Володаревич (1145–1153) і Ярослав Осмомисл (1153–1187) об'єднали Галицьке князівство, а Роман Мстиславович – Волинське. В 1199 р., після об'єднання Романом Мстиславовичем Галицького і Волинського князівств, почалося майже 150-річне існування Галицько-Волинського князівства. Значно менше відоме воно як королівство і держава.

Українські історики М. Грушевський, Д. Дорошенко послідовно відстоювали точку зору про велике значення у вітчизняній та європейській історії Галицько-Волинського князівства як другої **Української держави**. Лінія її кордонів охоплювала сучасні області України: Волинську, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, Хмельницьку, більшу частину Рівненської, Вінницької та Одеської, Молдавію, а також східні райони Польщі та Румунії, західні – Білорусі. Це не менш ніж 200 тис. кв. км.

Галицько-волинські князі у різні часи володіли або тримали у васальній залежності такі князівства і землі: Київське (1203–1205, 30-ті роки XIII ст.), Турово-Пінське, Городежське, Чорну Русь, територію ятвягів (50-ті роки XIII ст.), на заході – територію навколо Любліна

(1244, 1302), частину Закарпаття (1262 р.). Ці території повністю охоплювали такі області України, як сучасні Житомирська, Київська, Чернігівська, Закарпатська. Це ще приблизно 120–130 тис. кв. км.

Таким чином, загальна влада галицько-волинських князів поширювалась на території площею 320–330 тис. кв. км.

На той час приблизно такими були площі європейських держав. Могутнє Угорське королівство мало територію в 400 тис. кв. км, Польське королівство – 200–250 тис. кв. км. Володимиро-Суздальське князівство, де згодом утворилася Московська держава, займало до 300 тис. кв. км.

Отже, за такими важливими критеріями, як територія, усталені і надійні кордони, Галицько-Волинське князівство цілком відповідало статусу держави.

Особливості внутрішньополітичної боротьби в Галицько-Волинській державі упродовж першої половини XIII ст. Смерть Романа Мстиславовича у 1205 р. спричинилася до тривалої громадянської війни, що супроводжувалася зовнішніми втручаннями. Причини усобиць пояснюють тим, що сини Романа – Данило і Василько – були ще дітьми (4 і 2 роки), неспроможними успадкувати владу. Свавільне галицьке боярство намагалось перешкодити централізаторським устремлінням місцевих князів, тому підтримувало угорців, поляків, запрошувало чернігівських, новгород-сіверських і навіть новгородських князів, протиставляючи їх синам Романа.

Основні події часів боярської смути (1205–1238 рр.) такі:

- фактичний розпад князівства на дві частини: у Волинському князівстві правила вдова Романа Анна (як регент при малолітніх синах Данилі та Василькові); галицькі бояри їй не підкорялися; з 1206 р. Анна з синами переховується в Польщі та Угорщині;

- у Галичині правлять князі, запрошені боярами;

- Польща та Угорщина розділили Галицько-Волинське князівство: Володимир (Волинський) віддали Романовичам, у Галичі посів угорський королевич (1214 р.);

- із 1219 р. починається боротьба Данила Романовича за повернення батьківської спадщини (перший успіх – відвоювання у поляків Берестейської та Забузької земель);

- до 1228 р. Данило Романович об'єднує всю Волинську землю й передає її брату Васильку, сам готується відвоювати Галицьке князівство в угорців і бояр;

- Данило Романович зупинив наступ тевтонських лицарів у битві під Дорогочином у 1238 р.;

- 1238 р. – Данило Романович оволодів Галичем і відновив єдність держави;

- наступного року Данило здобув Київ і посадив там тисяцького Дмитра захищати місто від монголо-татарів. У 1245 р. після рішучої битви під Ярославом Данило остаточно підкорив собі Галицьке князівство і після 40-річної боротьби відновив кордони свого батька.

Правління Данила Галицького (1238–1264 рр.). Внутрішня політика Галицько-Волинської держави. Вчені підкреслюють, що Данило Романович Галицький (1201–1264) був одним із найвидатніших князів середини XIII ст. У 1253 р. Папою Римським у м. Дорогожичі був висвячений у сан Руського Короля. Незважаючи на несприятливі умови та вороже оточення, протягом 40 років вів війну з боярською опозицією і здолав її. Князь об'єднав Галичину і Волинь, доклав величезних зусиль для згуртування Південної Русі. Головними ідеями його життя були відновлення великого Галицько-Волинського князівства та вигнання з Русі монголо-татар. Не все вдалося йому. Занадто сильні були окупанти і занадто слабкою була роздроблена Русь. Останні роки життя Данило Романович хворів, майже втратив зір. У 1264 р. помер у збудованому ним улюбленому місті Холмі.

Діяльність Данила Галицького у **внутрішньому житті** ознаменована була такими заходами:

- Галицько-Волинське князівство розділив на 2 регіони – Галицький і Волинський, віддавши останній своєму брату Василькові, який, по суті, не втручався у політику Данила;

- у внутрішній політиці, як і його батько, Данило опирався на селян і міщанство;

- плідно займався укріпленням та розбудовою міст. У честь свого сина Лева у 1256 р. заснував Львів;

- для пожвавлення діяльності міст запропонував на постійне місце проживання у них кваліфікованих ремісників та купців – німців, вірменів, євреїв;

- захищав смердів від утисків бояр, формував із них спеціальні загони, турбувався про їх побут та створення їм нормальних умов праці.

У **зовнішньополітичних справах** правителів Галицько-Волинської держави переважав західний вектор. Це було зумовлено:

- зміною геополітичної ситуації. Після захоплення у 1204 р. Константинополя хрестоносцями на завойованій ними частині Візантії постала Латинська імперія. Упродовж XIII ст. у Центрально-Східній Європі православні патріархи та Папа Римський вели переговори про унію церков, Нікейська імперія та німецький імператор Фрідріх – про

спільну протидію Риму, Нікейська імперія мала перемови із Золотою Ордою, Святий престол – із Золотоординською ставкою. Усе це змушувало тримати руку на пульсі подій, адже в разі укладення будь-якого союзу українські землі ставали ареною зіткнення ворогуючих коаліцій;

- необхідністю мати зносини з державами, які були охристиненими за західним (римським) обрядом, а також прозахідною орієнтацією князів;

- постійними нападами на державу Золотої Орди і сподіваннями утворити антитатарську коаліцію;

- тиском із заходу (угорці, німецький орден), що в разі порозуміння між Папою Римським і монгольськими ханами в 1250 р., 1252 р. призвело до усунення Галицько-Волинської держави з міжнародної політики. Тому доводилося шукати спільників, маневрувати;

- збереженням у свідомості політиків, деяких ієрархів православної і католицької церков сподівань на відновлення єдності. Мало значення і те, що окремі слов'янські народи (болгари, серби) після 1204 р. погодились на унію;

- участю Данила Романовича у боротьбі за австрійську спадщину в 1248–1253 рр. у складі угорсько-польської коаліції, щоб посадити на австрійський престол свого сина Романа.

Усі ці причини зумовлювали зміну міжнародно-правового та військово-політичного статусу держави, розширення династичних зв'язків, що концентровано постало у проблемі коронації Данила Романовича, унії православної та католицької церков. Данило Галицький приділяв багато уваги церковним справам. Він після перебування в Орді планував організацію боротьби з татарами й, очевидно, погоджувався на унію. Данило відчував, що Папа Римський дотримується подвійної політики і не поспішає з організацією хрестового походу проти татар. Очевидно, тому відносини між Галицько-Волинською державою і Римом ускладнились. Однак наприкінці 1253 р. Данило прийняв королівську корону в Дорогочині від папського легата. Але подвійна гра Рима щодо Галицько-Волинської держави продовжувалась і призвела до зриву планів унії.

Данило здійснив військовий похід проти хана Куремси, в якому здобув перемогу (1254 р.); проте за п'ять років хан Бурундай змусив його визнати зверхність Золотої Орди. Таким чином, антимонгольська політика Данила зазнала краху.

Значення діяльності князя Данила Галицького:

- відновив єдність Галицько-Волинського князівства в умовах боротьби з боярством та зовнішніми ворогами;

- підняв міжнародний авторитет Галицько-Волинської держави;
- був видатним полководцем, дипломатом, державним діячем;
- показав можливість успішної боротьби проти монголо-татар.

4. Припинення існування Галицько-Волинського князівства.

Розподіл та збереження Галицько-Волинської держави нащадками короля Данила. Спадкоємцем Данила Галицького став його син Лев Данилович (1264–1301 рр.). Його правління відрізнялося відносним спокоєм у державі та подальшим її зміцненням. Одружившись з дочкою угорського короля Бели IV, Лев тим самим гарантував безпеку західних кордонів своєї держави. Князь успішно розвивав дипломатичні стосунки із Золотою Ордою, йому навіть удалося відновити фортеці, зруйновані раніше за наказом хана. Лев Данилович приєднав до своєї держави Люблінську землю в Польщі та місто Мукачеве в Закарпатті. Столицю Галицько-Волинського князівства в 1272 р. він переніс до міста Львова.

Син Лева, Юрій I Львович правив порівняно недовго (1301–1308 рр.). Його князювання ознаменувалося двома важливими подіями. Столиця держави була перенесена до міста Володимир-Волинський, а в 1303 р. утворилася окрема Галицька церковна митрополія. Остання подія була особливо важливою для України, оскільки вже наприкінці XIII ст. київські митрополити перебралися до Суздаля, а потім до Москви. Галицька митрополія стала, таким чином, православним центром України. Землі, підпорядковані Галицькій митрополії, почали називати в тогочасних церковних документах Малою Руссю, у той час як землі, підпорядковані митрополиту Київському і Володимирському (з часом він буде зватися митрополитом Московським), отримали назву Велика Русь.

Передостанніми галицькими князями місцевої династії були Андрій Юрійович і Лев II Юрійович, які правили спільно в 1308–1323 рр. Втрутившись до невдалого антиугорського постановня в Закарпатті, галицькі князі втратили місто Мукачеве і прилеглі до нього території. Прагнучи протидіяти зростаючому впливу Литви, вони підтримували дружні взаємини з лицарями Тевтонського ордену. Обидва брати одночасно загинули в сутичці з монголо-татарами.

Останнім галицьким князем був польський родич Романовичів Болеслав Мазовецький. Він прийняв православ'я та ім'я Юрій. Він правив до 1340 р., прагнучи не відступати від політики своїх попередників. Багато міст Західної України за часів правління Юрія II отримали магдебурзьке право, що повинно було обмежити владу місцевого боярства. Незадоволені цим феодалі в 1340 р. отруїли князя, і кня-

зівство перейшло до його литовського зятя Любарта. З цього часу західноукраїнські землі на довгі століття потрапляють під іноземне панування. Галицько-Волинська держава не мала змоги довгий час чинити опір. У 1349 р. Казимир Великий підкорив собі Галичину. Згодом більшість території України опинилась під владою литовських князів. Середньовічна українська держава припинила існування.

Значення Галицько-Волинської держави.

Галицько-Волинська держава була відчутним геополітичним чинником в Європі та вітчизняній історії, оскільки:

- успадкувала політичну традицію Київської держави, збагативши, розвинувши її у контексті тогочасних європейських політичних тенденцій;
- це друга велика держава в українських землях після Київської Русі, спадкоємиця Київської Русі, що продовжила її культурні традиції;
- суттєво впливала на політичні процеси в тогочасній Європі, а її правителі за часів розквіту держави (Роман Мстиславович, Данило Романович) були серед найпомітніших постатей європейської політики;
- за політичним становищем, територією, економічною, військовою могутністю, рівнем культури вона була однією з найбільших держав, що, за винятком Чернігівського князівства, об'єднувала всі етнічні українські землі й розвивалася на єдиній етнічній основі (Київська держава була поліетнічною);
- мала унормовану систему організації влади відповідно до тогочасних політичних тенденцій;
- після занепаду Києва вона ціле століття була головним політичним центром для всієї України, нагромаджувала сили для подальшого розвитку української державності;
- завдяки інтенсивним зносинам із Західною Європою уникла орієнтації на Візантію, непродуктивних азійських впливів.

Політичне життя України XII – першої половини XIV ст. було зумовлене протистоянням князів за право об'єднати під своєю владою київську спадщину, боротьбою суспільства в особі феодалів і частково городян (міщан) за право впливати на князівську (королівську) владу, а також визвольними війнами проти зазіхань зі Сходу і Заходу. Такі політичні інституції як діархії (двовладдя), з одного боку, унеможлилювали деспотичні прояви окремих володарів, а з іншого – послаблювали князівства у боротьбі із зовнішнім ворогом. Особливості геополітичного розташування, ментальні риси українців вперше з такою силою вплинули на політичну історію, спричинилися до припинення існування найпотужнішої після Київської Русі Галицько-Волинської держави.

Питання для самостійного опрацювання

1. Назвіть основні причини роздроблення Київської Русі.
2. Порівняйте особливості політичного життя, характерні для князівств Подніпров'я та Галицько-Волинської держави в XII–XIV ст.
3. У чому полягав вплив Золотої Орди на політичне життя українських земель?
4. Назвіть головні напрями політичної діяльності Галицько-Волинських князів наприкінці XII – в XIII ст.
5. Охарактеризуйте нові ознаки організації та функціонування влади, що з'явилися у Галицько-Волинській державі порівняно з добою Київської Русі.
6. Які причини спонукали галицько-волинських князів на союз із католицьким Римом?
7. Які причини укладення унії між православною церквою Галицько-Волинської держави і католицькою церквою в середині XIII ст.?
8. Які причини обумовили виступ Данила Галицького проти татар?
9. Що призвело до припинення існування Галицько-Волинської держави?

Орієнтовні теми рефератів

1. Громадянська війна в Галицько-Волинській державі в першій половині XII ст.
2. Західна політика Галицько-Волинської держави.
3. Унія між православною та католицькою церквою в середині XII ст.: легенда та дійсність.
4. Галицько-Волинський літопис – пам'ятник політичної думки України XIII ст.

Література для самостійної роботи

Галицько-Волинський літопис // Жовтень. – 1982. – № 7.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакція і редактори) / А. І. Генсьорський. – К. : Акад. наук УРСР, 1961.

Дашкевич Н. Первая уния Юго-Западной Руси с католичеством (1246–1254) / Н. Дашкевич. – К. : Университетская тип., 1984. – 46 с.

Капітан Л. І. Литовсько-польська доба на сторінках «Українського історичного журналу» (1985–2000) / Л. І. Капітан // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3.

Коваленко В. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII–XIII ст. (До питання про перші осередки української державності) / Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 22–28 серпня 1993 р. Ч. 1. – Львів, 1994.

Котляр М. Галицько-Волинська Русь у XIII ст. (До 800-ліття утворення Галицько-Волинського князівства) / М. Котляр // Київська Старовина. – 1999. – № 6.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство (До 800-ліття утворення) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К. : Наукова думка, 1984. – 174 с.; 2-ге вид. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1999. – 213 с.

Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569–1596) / М. В. Харишин // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4.

Чукаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда. 1243–1350 гг. / В. А. Чукаева. – Днепропетровск, 1998.

Юшкова С. В. Нариси з історії виникнення і початковий розвиток феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшкова. – Чернівці, 1997.

Тема 4. Українські землі під владою іноземних держав (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

Лекція 5

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

1. Перехід українських земель під владу Литви.
2. Політичний устрій України другої половини XIV – першої половини XVI ст.
3. Утворення Речі Посполитої. Люблінська Унія (1569 р.).
4. Українська політична, релігійна думка наприкінці XVI – на початку XVII ст.
5. Становлення і розвиток українського козацтва.

1. Перехід українських земель під владу Литви.

Утворення Великого князівства Литовського. Велике князівство Литовське виникло в середині XIII ст. внаслідок діяльності князя Міндовга (1230–1263). На початку XIV ст. князь Вітень (1293 – при бл. 1315) завершив формування литовської державності. Він приєднав землі колишньої Київської Русі – Полоцьк, Турово-Пінське князівство, частину Чорної Русі. Його наступник Гедимін (1316–1341) розпочав просування на землі українського Полісся над Прип'яттю і Горинню. З 1316 р. він першим почав титулувати себе «королем Литовців і Руських». Вів активну боротьбу з Лівонським і Тевтонським орденами у Балтії, завдав кількох поразок німецьким лицарям. Проводив активну політику зі збирання «руських земель», застосовуючи дипломатичні, династичні та військові заходи. Його васалами стали мінський, лукомський, друцький, берестейський, дорогочинський князі.

Сини Гедиміна – Ольгерд (1296–1377) та Кейстут (1297–1382), які правили разом з 1345 р., об'єднали всі литовські землі та продовжили політику батька на розширення Великого князівства Литовського. Розбудовуючи власну державу, вони та їх наступники вели боротьбу на кількох фронтах. За 1340–1410 рр. литовці відбили до 100 військових походів з Півночі – Лівонського і Тевтонського орденів. Лише в XV ст. після поразок під Грюнвальдом (1410) та Свенте (1435) німецькі лицарі припинили експансію на литовські землі.

Від 1340 р. розпочалось протистояння Литви та Польщі за Галичину і Волинь. Під час тривалих війн із польським королем Казимиром (1310–1370) до Великого князівства Литовського відійшла, остаточно після 1377 р., більша частина Волині; Галичина між 1350–1370 рр. перебувала під владою Польщі, а в 1370–1387 рр. – Угорщини.

На Сході та Півдні точилась боротьба з татарами. Ольгерд взяв під свій контроль значну частину українських земель – Чернігово-Сіверщину (1355), Київщину, Поділля (1362, після розгрому татар біля Синіх Вод), Переяславщину. Проф. Моця О. П. у статті «Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи»²⁵ переконливо підкреслює, що воєнний конфлікт 1362 р. із Великим князівством Литовським мав далекосяжні згубні наслідки для самої Золотої Орди. Передусім вона втратила значний обшар стратегічно важливої території, що завдало непоправної шкоди одному з найбільших розвинених в економічній та соціальній сферах її регіонів – Ак-Орді (західному крилу держави), ослабило у цілому Улус Джучі – землі, підвладні нащадкам старшого сина самого Чингізхана. Значення Синьоводської битви, унаслідок котрої східноєвропейський регіон Русі «потягнувся» до західноєвропейської цивілізації, не може бути не оціненим у найпозитивнішому розумінні. Ця подія вважається кінцем татаро-монгольського панування в Україні.

Причини швидкого підпорядкування Литвою руських земель проявились в наступному:

- руські землі були ослаблені золотоординським ігом, що поклало початок просуванню литовців на Русь і сприяло їх успіху;
- населення руських земель віддавало перевагу Литві перед Ордою, у протистоянні між цими державами виступало на боці Литви. У більшості випадків місцеві князі і боярство добровільно визнавали владу Литви. Добровільно визнав владу Ольгерда і київський князь Федір у 1362 р. У зв'язку з цим деякі історики просування Литви в руські землі вважають не завоюванням, а «мирним приєднанням», тихою експансією (О. Бойко, О. Субтельний). В. Й. Борисенко навіть вважає, що визволена спільними силами Україна об'єдналася з Литвою в одній державі як рівна з рівною;
- успішним діям Литви сприяло ослаблення Орди і її розкол на ворогуючі частини внаслідок феодалських усобиць 1360–1370-х рр.

Політика Литви в українських землях. Литовські князі, щоб забезпечити управління величезними завойованими територіями, майже не втручалися у життя українських земель. Литва не змінила адміністративно-територіального устрою українських земель. На чолі удільних князівств замість Рюриковичів були поставлені переважно представники литовських династій Гедиміновичів (сини і племінники Ольгерда).

---

²⁵ Моця О. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // Укр. іст. журн.. – 2012. – № 2. – С. 4–10

Так, сину Ольгерда Володимиру дісталось Київське князівство та Переяславщина, другому сину Дмитру-Корибуту – Чернігівське й Новгородське князівства, старшому сину Дмитру – Брянське й Трубчевське, племіннику Патрикію Наримуновичу – Стародубське. Племінники Ольгерда Юрій, Олександр, Федір і Костянтин Коріатовичі вокняжилися на Поділлі.

У невеликих князівствах влада належала місцевим українським князям. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого литовського князя, несли військову службу, сплачували данину. Повноваження удільних князів на місцях були досить великими, удільні князівства являли собою справжні автономні утворення.

Литва потрапила під великий культурний вплив своїх слов'янських підданих – литовські князі прийняли православну віру, вживали староруську мову, складала закони на основі «Руської правди». Литовські роди зливалися з руською знаттю. Уряд Великого князівства Литовського не перешкоджав місцевому населенню у збереженні і розвитку національних особливостей.

Під впливом таких подій створювалося викривлене продовження давньоруської державності, коли варяги приймали активну участь у її розвитку. Литовці не стали другими варягами. Починаючи з правління Ягайла (1377–1392 рр.), у Литовській державі дедалі більше набирали силу тенденції централізму, а 1385 р. між Литвою та Польщею укладається Кревська унія, яка докорінно змінює становище південно-західних руських земель.

Кревська унія (1385). В умовах загострення внутріполітичної боротьби Ягайло відгукнувся на пропозицію одружитися з молодою польською королевою Ядвігою. Ціною шлюбу була унія, укладена 14 серпня 1385 року в Крево. Ягайло зобов'язувався прийняти католицтво та охрестити своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей у своїх землях; всіма засобами повернути Польщі та Литві втрачені землі; прилучити на вічні часи литовські і руські землі до Корони Польської.

Ягайло прийняв католицтво, отримавши ім'я Владислав. У 1386–1393 рр. польська сторона примусила всіх князів з території Литви, що володіли самостійною волостю, підписати присяжні грамоти, в яких містилась обіцянка за себе і своїх дітей бути вірними королю Владиславу, його дружині та Короні Польській і ніколи від неї не відступати. Це означало, що Велике князівство Литовське фактично скасовувалось як самостійне політичне утворення, а його землі інкорпоровались до Польського королівства.

Така відверта пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт (1350–1430),

що став великим князем литовським 1392 р. Розпочалась тривала і виснажлива боротьба за рівноправні відносини між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Вона не вщухала до 1569 р., визначаючи політичне життя в князівстві.

Ліквідація князем Вітовтом самостійності удільних українських князівств. Велике князівство Литовське у цей період було федерацією кількох автономних князівств, на чолі яких стояли представники династії Гедиміновичів. Однак Вітовт вживав енергійних заходів, направлених на зміцнення централізованої влади. У 1393–1395 рр. він за допомогою зброї усунув волинського, київського, сіверського та подільського удільних князів. Замість них призначалися намісники або близькі Вітовту князі-володарі. Ті руські бояри, які хотіли зберегти свою вотчину, зобов'язані були нести військову службу на користь великого князя.

Після смерті Вітовта (1430) верховна влада у Великому князівстві, згідно з умовами унії, мусили перейти до короля Ягайла. Однак литовська верхівка вирішила по-своєму: без погодження з королем бояри й князі вибирають на великокнязівський престол Свидригайла.

Виступ литовсько-руської знаті на чолі з князем Свидригайлом. Княжіння Свидригайла тривало недовго. Його прихильники розпочали воєнні дії проти поляків на Поділлі і Волині. Улітку 1431 р. польське військо під командуванням Ягайла захопило Володимир і оточило Луцьк. Оборона Луцького замку спромоглася відбити всі штурми польських військ. Ягайло вимушений був укласти перемир'я і відступити. Східне Поділля (Брацлавщина) та Волинь залишились у складі Литви.

Тим часом у Литві виникла змова литовських феодалів проти Свидригайла на чолі з молодшим братом Вітовта Сигізмундом Кейстутовичем, якого проголосили великим князем литовським. У громадянській війні, яка то спалахувала, то згасала, триваючи до 1438 р., він спирався на українські і білоруські землі, хоча серед прихильників мав чимало литовських князів і панів. Саме в ході цієї боротьби постала ідея «Великого князівства Руського». Однак вона так і не переросла в чітку політичну концепцію.

Вирішальна битва між прихильниками Свидригайла і Сигізмунда відбулась 1 вересня 1435 р. на р. Святій біля Вількомира, в якій Свидригайло зазнав поразки. Після 1438 р. під його владою залишилися тільки Волинь і Східне Поділля. У 1440 р. його прихильники убили Сигізмунда, однак Свидригайлу не судилося повернутись до влади. Головою держави – великим князем литовським – було обрано сина Ягайла – Казимира (1440–1492; з 1447 – польський король Казимир IV).

Казимир намагався зміцнити королівську владу, послабивши політичну роль магнатів. У 1447 р. він видав загальноземський привілей, яким розширював права феодалів: гарантував особисту недоторканність; звільняв їх та інших підданих від низки державних повинностей, надавав право вотчинного суду, забороняв селянам перехід із маєтків феодалів на великокнязівські землі і навпаки.

У 1452 р. було остаточно ліквідовано Волинське князівство, а в 1471 р. – Київське. Відтоді удільно-князівський лад в Україні зійшов з арени. З ліквідацією Київського князівства була остаточно перервана традиція державного будівництва на українських землях, започаткована ще в давньоруські часи.

Отже, перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського тривало декілька віків. Воно було далеко не простим. Деякий час Литва намагалася толерантно ставитись до місцевого населення. Але після укладення Кревської унії (1385 р.) українські землі остаточно втрачають залишки автономії, а з 1480 р. потрапляють в епіцентр московсько-литовського протистояння. Після утворення Речі Посполитої (1569 р.) вони стають складовою частиною Польщі, що призводить до форсованого ополячення та окатоличення українського народу.

Московсько-литовські війни і їх вплив на політичне життя в українських землях. У другій половині XV ст. українські землі стали заручниками у протистоянні Великого князівства Литовського з Московським князівством. У 80-ті роки XV ст., остаточно скинувши татарське іго, московський князь Іван III проголосив себе «государем всієї Русі» і тим самим пред'явив свої претензії на всі землі колишньої Київської Русі. Із цим не погодилась Литва, правителі якої розпочали цілу серію воєн з Московською державою. В 1487–1494 рр. точились приховані, неоголошені війни за контроль над верхів'ями р. Ока. Такий характер мало протистояння 1493–1503 рр. за Чернігово-Сіверські землі. Конфлікти переростали у війни 1512–1522, 1534–1547, 1558–1583 рр., які завершувалися з різним успіхом. Так, улітку 1514 р. Москва захопила Смоленськ. У вересні 1514 р. литовське військо під командуванням К. Острозького розбило під Оршою московське військо.

У такій ситуації українські дрібні та середні землевласники розривались між державними інтересами і необхідністю захисту володінь в Україні, виснажували свої матеріальні та людські ресурси у боротьбі на двох фронтах. Невдоволення посилювалось тиском католиків на православних. Усе це спричинило спротив на українських та білоруських землях політиці великих князів литовських, який виявився у повстаннях і переходах на бік Москви.

У 1481 р. князі Федір Бельський, Михайло Олелькович та Іван Гольшанський змовилися вбити Казимира, однак були викриті. Ф. Бельський втік до Москви, а двоє останніх учасників страчені в Києві. У 70–90-ті роки XV ст. деякі чернігово-сіверські, а також руські князі з прикордонних земель литовської Русі – Новосильські, Одоєвські, Воротинські, Белевські, Мезецькі, Трубецькі, Мосальські та інші – перейшли зі своїми володіннями під владу Москви.

Із Москви в Литву втікали великі феодали, що було наслідком політичного протистояння різних політичних сил або незадоволення надцентралістською політикою царів. Так, у 40-ві роки XV ст. у Литві перебували князі Василь Ярославич, Семен Оболенський, Іван Стрига-Оболенський та ін. Найгучніший резонанс мав перехід до Литви князя А. Курбського в 1564 р., командуючого московських військ в Балтії. Він оселився на території Великого князівства Литовського, отримав Ковельське староство від великого князя, став членом Ради, військовокомандувачем. У 70-ті роки XVI ст. був одним із найактивніших захисників православ'я, організатором і натхненником культурно-освітніх заходів. Виключно своєрідний характер мало антилитовське повстання князя Михайла Глинського. Воно спалахнуло 1508 р. в північних районах України. Михайло Глинський – представник татарської сім'ї, яка прийняла українську мову і звичаї. Здобувши блискучу освіту в Німеччині, він займав високі посади при дворі Великого князя Литовського. Звинувачений у зраді, Глинський повернувся до своїх польських маєтків і незабаром підняв повстання. Повстанцям удалося захопити міста Турів і Мозир у Білій Русі, а також обложити Житомир і Овруч. Проте влітку 1508 р. польські війська під командуванням короля Сигізмунда I розбили загопи Глинського. Михайло Глинський з сім'єю втік до Москви, де був прийнятий великим князем Василем III. Племянниця Глинського – Олена – стала дружиною Василя III. Від цього шлюбу народився син Іван – майбутній цар Іван IV Грозний.

У зовнішньополітичних зносинах неодноразово укладалися союзи з Золотою Ордою або Кримським ханством проти Москви, а Москва організувала спільні дії з татарами проти Литви. Від таких заплутаних міжнародних акцій, в першу чергу, страждав український народ. Особливо експансії на українські землі загострилися після появи Кримського ханства.

Утворення Кримського ханства та його експансія на українські землі. Внаслідок міжусобної боротьби у першій половині XV ст. почався розпад Золотої Орди. У 1433 р. у Причорноморських степах між Дніпром і Доном постала татарська держава – Велика Орда,

яка до 1457 р. майже щорічно нападала на Поділля, Волинь, Київщину, Новгород-Сіверщину, Галичину.

У 1443 р. кримські татари відокремились від Золотої Орди і створили нову державу – Кримське ханство, яке охоплювало Кримський півострів, нижнє Подніпров'я, Приазов'я та Прикубання. Перший хан – Хаджі Гірей (1426–1466) – спирався на підтримку Вітовта і тривалий час був союзником Литви. Взимку 1455–1456 рр. кримські татари завдали поразки Великій Орді і перетворились на єдиного справжнього господаря південноукраїнських степів. Центр Великої Орди перемістився на Волгу; вона поступово втрачала вплив і занепадала на початку XVI ст.

Після 1472 р., коли польський король і Великий Литовський князь Казимир уклав союз із Великою Ордою для боротьби проти Москви, геополітичне становище українських земель суттєво змінилося. Кримський хан Менглі-Гірей (1448–1515) став союзником московського князя Івана III, а з 1475 р. – васалом Туреччини. Відтоді Крим перетворився на джерело постійної небезпеки для України.

Іван III уміло розігрував кримську карту у своїй зовнішній політиці. За його намовленнями відбувся один із найжахливіших походів на Київ у 1482 р. Це не завадило йому згодом оголосити себе захисником інтересів Русі. У 1489 р. він заявив Великому князю Литовському і польському королю: «Наші городи, і волості, і землі, і води король за собою утримує», а 1492 р. став називати себе «государем всея Русі» і добився від Великого князя Литовського визнання за собою цього титулу. Водночас він неодноразово закликав Менглі-Гірея до нападів на українські землі.

Кримське ханство на кілька століть затримало освоєння південних степів українським населенням, унеможливило морський зв'язок України із Західною Європою. Напади кримських татар на українські землі були більш руйнівними, ніж монгольська навала. Згідно з підрахунками, у 1450–1647 рр. татари вчинили до 160 набігів на українські землі, внаслідок яких Україна втратила тільки убитими, забраними в Ясир 2–2,5 млн осіб. Руйнація економіки, міст, захоплення полонених для продажу в рабство, сплата данини і викупу знесилювали територію України. Південна Чернігівщина, Переяславщина, Київщина, Брацлавщина перетворилися на пустелю, де навколо поодиноких замків трималися невеличкі групи населення. Стосовно значної території України поширилось поняття «Дике поле».

У 1498 р. стався один із найруйнівніших нападів на Галичину турецького, татарського і волоського війська, які знищили Перемишль, Ярослав, спустошили околиці Львова, Галича, Підгір'я, забра-

ли в полон до 100 тис. бранців. Тільки після цього польський уряд почав дбати про деякі захисні дії в Галичині. Проте все це не дало результатів.

Уряд Великого князівства Литовського обмежився зведенням та відбудовою зруйнованих прикордонних замків, заохоченням Великої Орди до протистояння з Кримським ханством, але головні зусилля спрямував на домовлення з Менглі-Гіреєм.

Отже, фактично українські землі і їх людність були кинуті напризволяще. З моменту виникнення Кримського ханства вони стали для нього головним об'єктом експансії. Експансії сприяли також географічне положення ханства, існування численної армії, підтримка турецької імперії, нездатність польсько-литовської держави захистити свої кордони. Ці та інші чинники наприкінці XV – на початку XVI ст. перетворили Кримське ханство на силу, яка своїми походами загрожувала життєдіяльності українських земель.

2. Політичний устрій України другої половини XIV – першої половини XVI ст.

Українське суспільство XIV – першої половини XVI ст. було становим. Це означало, що перехід з одного стану до іншого внаслідок, наприклад, збагачення був майже неможливим. Обсяг привілеїв відзначався від народження.

До привілейованих станів належали шляхта і духовенство. До шляхти відносились: князі – найбагатша частина шляхти, нащадки удільних князів, не підпорядковувалися місцевій адміністрації; пани – заможна шляхта з давнього боярського роду, земля у якого знаходилась у спадковій власності; бояри – дрібна шляхта, що служила особисто; земляни – середня шляхта, що отримала землю за військову службу з власним загоном.

У 1582 р. відбувся перепис шляхти, і терміни «боярин» і «землянин» замінили на «шляхтич». Ті, за ким шляхетство не визнали, втратили привілеї й перетворилися на селян.

Духовенство не підлягало світському суду. До вищого духовенства входили митрополит, єпископ, архієпископ, до рядового – звичайні священнослужителі. До духовного стану належало майже 10 % населення України. Його позиції змінювались з часом: якщо в XIV ст. православна церква в Литві була панівною, то з XV ст. вона хоч і залишається найчисленнішою, проте поступається правами католицькій.

Непривілейованими станами були міщани і селяни. До міщан відносились патриціат (найбагатші та впливові ремісники-майстри

і купці), бюргер (середній клас: більшість купців, цехові ремісники), плебс (дрібні ремісники і торговці).

Найбільшими містами на початку XVII ст. були Львів (18 тис. жителів), Київ (15 тис. жителів), Біла Церква (10,7 тис. жителів).

Міське населення в середні віки ділилося за цеховою (професійною) ознакою, де привілейоване становище мало купецтво. Перші цехи з'являються ще наприкінці XIV ст. Цех був самоуправною організацією з власним статутом на чолі з цехмістром. Панівне становище в цехах займали майстри, далі йшли підмайстри й учні. Після кількох років навчання підмайстер складав іспит, демонструючи зразок своєї роботи, і за згодою цеху міг бути атестований як майстер. Але кількість майстрів була регламентована, що не давало можливості обдарованій молоді вибитися в майстри.

Самі міста знаходилися в різному правовому становищі залежно від того, на чийй землі вони знаходилися: державній чи приватній. Відповідно сплачували податки й виконували повинності. Окремим містам почали видавати грамоти **магдебурзького права**. Першими одержали його Сянок (1339), Львів (перед 1352), Кам'янець (1374), Береста (1390). Упродовж XV ст. – 60-х років XVI ст. ним користувались до 150 міст і містечок. Спершу в більшості міст широкими повноваженнями користувалися **війти**, але згодом міста викупляли ці повноваження. Міська рада (магістрат) складалася з обраного війта і радців, які утворювали колегію, що поповнювалася шляхом кооптації. Судовою компетенцією володіли ради і лави, їх розмежування не було чітким. Як правило, лава займалася карними справами, рада – цивільними.

Найнижчою й найчисельнішою верствою населення (до 80 %) були селяни. Вони поділялися на «похожих» (особисто вільних) та «непохожих» (кріпаків). Із другої половини XV ст. кількість непохожих неухильно збільшується.

Першим документом, що започаткував закріпачення селянства, вважається рішення шляхти Галичини про обмеження переходу селян до іншого землевласника різдвяними святами за умови сплати викупу. У Литві закріпачення пов'язують із привілеєм Казимира IV 1447 р., пізніше – з Литовськими статутами (1529, 1566, 1588). Литовський статут – кодекс права Великого князівства Литовського, прийнятий у трьох редакціях 1529, 1566 і 1588 років, увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й положення, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та

шляхти, у т. ч. право на **закріпачення** селян. Зокрема, Литовський статут 1588 р. чітко оформив створення єдиного стану кріпацького селянства шляхом злиття закріпачених слуг з різними розрядами селян. Литовський статут був основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст. На території Київської, Подільської та Волинської губерній дія Литовського статуту була припинена сенатським указом від 25 червня 1840 р. У Лівобережній Україні 4 березня 1843 р. він був замінений Зводом законів Російської імперії.

До складу селян входили слуги (особисто вільні селяни, які перебували на службі і за це користувалися землею), данники (особисто вільні та економічно незалежні селяни, які сплачували державі податки (данину)) і тяглові (могли бути і вільними, і кріпаками. Працювали на державній або шляхтянській землі, за що відпрацьовували панщину з власною худобою – тяглом).

На економічне становище України того часу впливало підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію. Найкращі можливості для розвитку торгівлі зерном мали магнати. Саме тому вдосконалювали **фільваркову систему сільськогосподарського виробництва**. («Фільварок» у перекладі з німецької – хутір, ферма). Цій меті повинна була послужити аграрна реформа під назвою «Устава на волоки» (1557) (волок – ділянка землі розміром 16–21 га). Згідно з «Уставою», під фільварок відводилися кращі землі, передбачалася трипільна система господарства, визначалася кількість відробіткових днів, розміри грошових податків тощо. «Устава на волоки», з одного боку – це свідчення закріпачення України, з другого боку, фільваркове господарство, яке основане в ній, забезпечило зерном Західну Європу, було потужною фабрикою виробництва сільськогосподарської продукції.

Отже, фільваркове господарство на кріпосній праці прискорило розвиток економічного потенціалу України, але за рахунок українського народу збагачувалося панство, особливо іноземного походження.

Антифеодальний рух поширюється в Україні у відповідь на закріпачення селян у XV – першій половині XVI ст. Поширеними формами протесту були:

- втечі від поміщиків;
- підпал поміщицьких маєтків;
- убивство поміщицьких слуг або родини поміщика.

Джерела зафіксували і селянські повстання, причому вони мали не тільки антифеодальну спрямованість, а й визвольний характер.

1490 р. – повстання під проводом Мухи, в якому взяли участь близько 10 тис. осіб. Повсталі зайняли Святин, Коломию, Галич,

підійшли до Львова. У битві проти польсько-литовського війська селяни зазнали поразки й відступили до Молдови.

1491 р. – повстання під проводом Андрія Барули, що теж закінчилося невдачею.

Незважаючи на поразку, народні виступи продемонстрували зростання боротьби українців проти соціального та релігійного гноблення.

3. Утворення Речі Посполитої. Люблінська унія (1569 р.).

З XIV ст. у політичне життя України увійшло таке явище як унія. Можна стверджувати, що Україну постійно став переслідувати «жах уній», до яких були схильні її політики.

Політичні причини та наслідки Люблінської унії. На межі між середньовіччям і Новим часом в історії України знаковим явищем стала Люблінська унія 1569 р. між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Зумовили її такі чинники:

- тривалий досвід литовсько-польських союзів XIV–XV ст. Литва та Польща опинились під загрозою з боку Тевтонського ордену і шукали взаємоприйнятних форм боротьби з ним;

- московська загроза. Литва перебувала у стані перманентної війни з Московським царством. Виснажені великими втратами, литовці відчували, що без Польщі не зможуть вистояти;

- династичні розрахунки. Король польський та великий князь литовський Сигізмунд II Август (1520–1572) не мав синів – спадкоємців престолу. Спираючись на власний авторитет, він рішуче підтримав ідею нової унії;

- прагнення української шляхти здобути права, якими користувались польські шляхтичі, та отримати допомогу в охороні своїх земель від набігів кримських татар. Польща, що перебувала на стадії піднесення економічної та політичної могутності, видавалась найкращим союзником.

Зміст Люблінської унії:

- Польща та Литва об'єдналися в єдину державу, яка дістала назву «Республіка» (польською мовою – Річ Посполита, дослівно означає «спільна справа»);

- державу очолив один правитель – король польський і великий князь литовський;

- король обирався польсько-литовським сеймом;
- створено єдині органи державного управління;
- запроваджувалася єдина монета;

- польська шляхта отримала право на землеволодіння в Литві, а литовці – у Польщі;
- Польща та Литва проводили спільну зовнішню політику;
- українські землі переходили під владу Польщі й ділилися на шість воєводств.

Таким чином, Литовське князівство зберегло певну автономію в судочинстві та виконавчій владі.

Наслідки Люблінської унії для України:

- майже всі українські землі об'єдналися в одній державі;
- об'єднання сприяло інтенсивному розвитку економіки та, з іншого боку, посиленню експлуатації селянства;
- українські міста перетворюються на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі;
- українські землі активно залучаються до міжнародної торгівлі, передусім через Балтійське море;
- через Польщу на українські землі поширювався західноєвропейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів;
- українські землі залучалися до нових форм соціального і політичного життя: шляхетська демократія, корпоративна організація суспільства, міське самоврядування тощо;
- необхідність брати участь у роботі сеймиків, сейму, трибуналу, спілкуватися з польськими урядовцями – усе це вимагало від української шляхти якомога швидше пристосовуватися до нових умов. Це спричиняло її колонізацію і денаціоналізацію, що, в свою чергу, призвело до втрати українським суспільством своєї політичної еліти;
- виникнення на українських землях величезних латифундій польських магнатів, закріпачення селянства, постійне зростання визиску підневільного населення і безжальна експлуатація природних багатств України;
- поширюється католицизм, почався наступ на православ'я. Українське населення починає зазнавати релігійних і національних утисків;
- православним українцям заборонялося займати вищі державні посади; у містах православні українці усувалися від участі в самоуправлінні, українські ремісники і купці опинилися в менш вигідних умовах, ніж польські (більші податки, заборона займатися певними ремеслами, обмеження торгівлі тощо);
- в установах панувала тільки польська мова та латинь як мова освіти, судочинства, діловодства.

4. Українська політика, релігійна думка наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Після Люблінської унії, зважаючи на ключову роль релігії у тогочасному суспільстві, боротьба за захист православної віри набула виняткового політичного змісту.

Перш за все, спалахнула полеміка між представниками православної та католицької української еліти, поляками щодо церковного устрою, взаємин між віруючими східного і західного обрядів, освіти, мови і змісту навчання, ролі еліти і народу, козацтва. Фактично це була полеміка про подальшу долю політичної системи Речі Посполитої, гарантії релігійних, національних, станових прав усіх її жителів.

Започаткував полеміку в 1577 р. польський теолог, письменник-полеміст **Петро Скарга** (Повенський, 1536–1612) книжкою «Про єдність церков». У ній засуджувалась православна віра, доводилась потреба унії української церкви з Римом, йшлося про культурні та матеріальні вигоди для української шляхти і духовенства внаслідок об'єднання. П. Скарга критикував втручання мирян у справи православної церкви: використання при богослужінні незрозумілої народу мови; практику шлюбів священників православної церкви та ін.

Першою спробою викриття ворожості до українського народу папства та католицизму стала книга письменника, педагога, культурно-освітнього діяча **Герасима Смотрицького** «Ключ царства небесного» (1587). У ній обґрунтовувалась недоцільність календарної реформи Папи Римського Григорія XIII, містився заклик до всіх православних непохитно стояти на обороні православ'я.

Після Брестського собору 1596 р. розпочалась наступна фаза полемічної боротьби. У відповідь на новий твір Петра Скарги, в якому той доводив правомірність унії між православною та католицькою церквами, заперечував можливість світських осіб обговорювати ці питання, з'явилися праці православних ідеологів Христофора Філарета, Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, Іова Борецького, Захарія Копистенського.

У книзі «Апокрисис» (1596) **Христофор Філарет** – представник шляхетської верстви, прибічник О. Острозького – обґрунтував ідею соборності та демократичності церкви, спростував напади на константинопольського патріарха, застеріг проти порушень релігійної свободи в Речі Посполитій, зауважив, що впровадження унії не відповідає традиціям польського політичного права, засадам шляхетського парламентаризму.

З іншої позиції атакував унію православний письменник-полеміст, чернець монастиря на г. Афон **Іван Вишенський** (прибл. 1550 –

20-ті рр. XVII ст.). Обстоюючи погляди українського демосу і близького до нього нижчого духовенства, він визнавав можливість існування церкви без ієрархії служителів, рівність представників усіх станів суспільства. І. Вишенський засуджував весь політичний лад Польщі, заперечував контакти із західною культурою, закликав православних обмежитися вивченням лише церковних книжок.

Деякі сучасні автори називають І. Вишенського непохитним ортодоксом.

Помітним явищем політичного життя наприкінці XVI ст. став доробок київського католицького єпископамукраїнця за походженням **Йосипа Верещинського** (прибл. 1532–1540 – 1598). У 1590–1596 рр. він зробив кілька проектів перебудови політичного життя в Україні, спираючись на політичну й організаційну модель Війська Запорозького. Йому належить пропозиція щодо створення Задніпровської козацької держави, яка була б своєрідною лицарською корпорацією. Ця ідея була на той час найрадикальнішим виявом політичної теорії національної держави.

Братський рух у боротьбі за політичну консолідацію українського суспільства. Поява і поширення **братств** як національно-релігійних організацій пов'язані з загальноєвропейською тенденцією посилення ролі суспільства під впливом ідей Ренесансу та Реформації. З другої половини XVI ст. в Україні братський рух набув самостійного значення в політичному житті, протистоячи тиску польсько-католицьких елементів.

Перше Львівське Успенське братство засноване 1463 р. міщанами, купцями та ремісниками при церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Услід виникли Луцьке Хрестовоздвиженське (1483), Віленське (1485) братства. Спочатку вони дбали про забезпечення церков книгами, іконами, свічками, опікувалися хворими, сиротами, бідними, зuboжілими громадянами.

Одним з головних напрямів діяльності братств була освіта. У багатьох українських містах існували братські школи, доступні для всіх бажаючих. Членом братства могла бути будь-яка православна людина незалежно від своєї станової приналежності. В основному це були представники дрібних міських торговців і ремісників, але інколи до братств вступали і достатньо багаті люди.

Між 1589–1615 рр. братства виникли майже у 20-ти містах – Кам'янці-Подільському, Рогатині, Острозі, Перемишлі та ін. Знаковим було заснування у 1615 р. Київського братства. У 20–30-ті роки XVII ст. братства діяли в Наддніпрянщині – Немирові, Вінниці, Лубнах.

Окремі ознаки діяльності українських братств зближували їх з протестантським реформаційним рухом XVI ст. в Західній і Центральній Європі. Братства запроваджували принцип виборності служителів церкви, в т. ч. достойних світських осіб, засновували друкарні та школи, вириваючи суспільство з-під цілковитої залежності від духовенства. Саме Львівське братство в 1574 р. допомогло Івану Федорову створити у місті друкарню, де була випущена його перша книга «Апостол», що поклато початок книгодрукуванню в Україні.

Друкарня Львівського братства в 1591–1722 рр. видрукувала 140 книг загальним накладом 160 тис. примірників, які розходилися по Україні, Білорусі, Валахії, Молдові, Болгарії, Московії, Сербії.

Ректорів та викладачів обирали загальні збори братств. Навчання в них відповідало програмам тогочасних середніх шкіл: вивчення класичних мов, діалектики, риторики, поетики, гомілетики (духовного красномовства), арифметики, геометрії, музики.

Братські школи ставали центрами формування нової української еліти, науковими осередками. Вони сприяли формуванню інтелектуального потенціалу нації, створенню передумов для відкриття навчальних закладів вищого типу. Київський колегіум став першим в Україні вищим навчальним закладом, започаткований в 1632 р. київським митрополитом П. Могилою на базі школи Київського Богоявленського братства і «гімназіону» при Києво-Печерській лаврі. З часом став одним із кращих східноєвропейських навчальних закладів. У 1701 р. Київський колегіум дістав титул і права академії.

Політичні причини та наслідки Брестської церковної унії. Окремі українські церковні ієрархії сприймали діяльність братств як один із проявів поглиблення кризи в православній церкві. З метою подолання цієї кризи та упередженості польського католицького керівництва стосовно українців у 1590 р. львівський єпископ Гедеон Балабан провів таємну нараду владик у місті Белзі, де були присутні єпископи Луцький, Холмський і Туровський, що схвалили ідею **церковної унії**. Пізніше до них приєдналися єпископи Володимирський і Перемишльський, а також Київський митрополит Рогоза. Владики погоджувалися визнати авторитет і духовне лідерство римського папи, але при збереженні традиційних православних церковних обрядів. Наприкінці 1595 р. два українські єпископи відбули до Риму для переговорів з папою Климентом VIII, який з готовністю відгукнувся на пропозицію унії. 23 грудня 1595 р. в урочистій обстановці прийняв **українську православну церкву під свою владу**.

Коли таємне стало явним і в Україні відкрито проголосили церковну унію, обуренню більшості українців не було межі. Населення

країни лякала реальна загроза латинізації та полонізації України. На чолі антиуніатських виступів постав найбільший український магнат, князь Костянтин Острозький. Ситуація, що склалася, змусила польського короля Сигізмунда III піти на скликання церковного собору в Бресті з метою остаточного вирішення питання про унію.

В жовтні 1596 р. до Бресту прибули численні представники української шляхти, міщанства і духовенства. З польського боку були присутні деякі католицькі єпископи, представники польської шляхти і короля. З самого початку собор не зміг прийти ні до якої угоди і фактично розпався на два – католицький і православний, причому в католицькому взяли участь митрополит Київський Рогоза і 8 православних єпископів. З 8 по 10 лютого обидва собори проводили свою роботу в Бресті та прийшли до кардинально протилежних рішень: католицький затвердив створення нової уніатської церкви (згодом її стали називати **греко-католицькою**), а православний засудив унію.

Таким чином, в українській церкві стався розкол, який породив непримиренну духовно-політичну боротьбу в Україні. Українське суспільство замість очікуваного порозуміння ще більше розколось. Польський уряд на чолі з королем Сигізмундом повністю став на бік уніатів і почав пряме переслідування православних в Україні. Новий митрополит Київський Іпатій також повів активну боротьбу за здійснення унії. Він переслідував непокірних священнослужителів, відбирав у православних храми і монастирі, школи і друкарні. Підкоряючись владі, велика частина української шляхти почала переходити в уніатство. Проте більшість населення України не прийняла унії та зберегла свою прихильність до православ'я. Частина знаті з князем Костянтином Острозьким (1527–1608 рр.), братства, громадські організації міщан, створені для захисту православної церкви, виступили відкрито проти унії. Довготривала внутрішня боротьба стала одним з головних чинників політичного життя до початку визвольної війни 1648 р. Успіхи в ній у 20-і роки XVII ст. – цілковита заслуга консолідованого українського суспільства, провідну роль в якому на себе прибирало **козацтво**.

5. Становлення і розвиток українського козацтва.

Виникнення українського козацтва: час, причини, історичні обставини. Дослідники вважають, що козацький період в історії нашої держави сягає в далеке XV ст., тривав близько 300 років, пережив литовське, польське, російське та кримсько-турецьке поновлення, пройшов шлях героїчної боротьби за збереження своєї нації, розбудову української державності, захисту свого народу від соціально-економічного та культурно-релігійного гніту.

Слово «козак» уперше зустрічається в «Таємній історії монголів» у 1240 р. За цим джерелом, козак – це самотній, не зв'язаний ні домом, ні сім'єю, схильний до завоювання. В нашій же історії перші згадки про українських козаків зустрічаються в історичних джерелах 80–90-х років XV ст., коли йдеться про населення центральної України, яке вирушало на різні промисли (в «уходи») – полювання, рибальство, видобування солі, селітри або займалося охоронною службою в південних українських степах.

Поступово хутірне козацтво півдня України переростало у самостійну військову силу, примушувало рахуватися і поляків, і татар зі своїм військовим потенціалом.

Так, наприклад, у 1489 р. українські козаки допомогли війську сина польського короля Яна Ольбрехта розгромити татар на Брацлавщині, у 1499 р. – Київському воєводі під Черкасами, у 1514–1535 рр. – Канівському і Черкаському наміснику О. Дашкевичу, у 1506–1512 рр. – Хмельницькому старості К. Лянцкоронському, у 1540 р. – Барському старості Б. Претвичу та іншим воєводам.

Незважаючи на це, литовська та польська знать відмовлялася визнавати козацтво як вільний стан, примушувала його платити данину або працювати на себе. Цей фактор впливав на те, що козацькі хутори на початку XVI ст. почали рухатися на південь, шукати для свого існування більш зручні та безпечні місця, селитися нижче дніпровських порогів.

Особливо інтенсивно козацтво почало розвиватися, диференціюватися та формуватися як значна суспільна сила у XVI–XVII ст. Цей процес прискорили рішення Кревської (1385), Люблінської (1559) та Брестської уній, а також майже щорічні вторгнення татарських орд, які завдавали постійних спустошень не тільки прикордонним поселенням, а й наносили непоправні господарські збитки та винищення людських ресурсів усю Україну.

Козацтво у своєму розвитку пододало такі стадії:

- кінець XV ст. – до 80-х років XVI ст. На початках козацтво було переважно суспільно-побутовим явищем, не мало сталої структури, організації. Тому достовірних згадок про нього небагато. Навіть перша спроба його організації – Січ на о. Мала Хортиця, заснована в 1552–1558 рр. Д. Вишневецьким (Байдою), оповита напівлегендарними сюжетами;

- 80–90-ті роки XVI ст. У цей час козацтво зростає чисельно, виникає два його різновиди: низове і городове, формуються організаційні структури (Запорозька Січ, козачі реєстрові загоны);

- перша половина XVII ст. Козацтво перетворюється на провідника, оборонця і захисника інтересів українства, православ'я, стає політичною силою Речі Посполитої та Східної Європи. З ним починають рахуватися монархи Туреччини, Австрії, Московії.

Утворення Запорозької Січі. Першим значним укріпленням, опорним військовим пунктом, якому судилося ввійти в історію, була Запорозька Січ з пам'ятним замком на о. Хортиця, яку було збудовано між 1552 і 1556 роками.

Вчені вважають, що історія Запорозької Січі досліджена слабо. Ще й досі йде суперечка про те, де саме виникли перші козацькі загони, в якому місці виникло перше січове укріплення, чи є Д. Вишневецький засновником Запорозької Січі і т. ін. Створений Вишневецьким замок на Хортиці став центром запорозького козацтва і базою для походів проти татар.

В силу різних історичних обставин Запорозька Січ міняла місце своєї дислокації. Зокрема, наприкінці 60-х років Січ з Хортиці була перенесена на о. Томаківку; у 1593–1639 – на р. Базавлук; 1638–1652 – в урочище Микитин Ріг; 1652–1709 – на р. Чертомлик; 1709–1711 – на р. Кам'янку; 1711–1734 – в урочище Олешки; 1734–1775 – на р. Підпільну.

Після розгрому Січі Катериною II (1775) частина козацтва перенесла Січ у гирло Дунаю, де вона існувала протягом 1775–1828 років під назвою «Задунайської».

Основні заняття козаків: землеробство, скотарство, полювання, рибальство, торгівля. На Січі були склади, арсенали. У центрі розташовувався майдан із церквою, від нього відходили довгі будинки – курені, у яких жили січовики. Кожен курінь мав назву: Батуринський, Іраклівський, Канівський, Полтавський, Переяславський та ін. Всього до 38 приміщень. Загальна кількість січовиків сягала до 20 тисяч. Чисельність самих козаків залежала від пори року, епідемій, перебігу воєнних подій. Умови вступу до Січі були нескладними. Основним обов'язком козаків була військова служба.

Військове мистецтво козаків, на думку багатьох дослідників, не поступалося найкращим європейським арміям. Запорозька піхота вважалася найбоєздатнішою в Європі. Вона шикувалася у три шеренги: перша стріляла, друга подавала рушницю, третя заряджала їх. Козацька кіннота наступала лавою, тобто півколом, й атакувала ворога не лише з фронту, а й із флангів. Для оборони козаки використовували **табір** – чотирикутне рухоме укріплення з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою ланцюгами возів, усередині якого розташовувалося козацьке військо. Табір використовували і в боях, і у переходах. У разі тривалої облоги або кругової оборони вози могли

засипати землею, створюючи вал, а довкола викопували шанці («вовчі ями») із загостреними кілками на дні. Козаки вмiли успішно штурмувати ворожі фортеці, здійснювали походи на своїх судах – чайках.

Політичний устрій Запорозької Січі. Козацтво хоч і жило на підвiдомчій Польщі території, але досить часто проводило самостійну зовнішню політику. Спроби польського уряду навести між запорожцями лад на зразок регулярного війська наштотувались на рішучій опір. Козаки відмовлялися визнавати владу центральних властей. Замість призначуваних старших обирали власних отаманів. Запорожцям заборонялося самовільно здійснювати походи проти татар, приймати на Січ утікачів. Уряд не визнавав за січовиками жодних прав. Але запорозьке козацтво за досить короткий період виробило власну суспільно-політичну структуру – кіш – і стало значною військовою силою. Кіш був центральним органом управління Запорозької Січі. У його віданні перебували адміністрація, фінанси, суд козацької общини. Виник із часу заснування Січі (XVI ст.), обирався і контролювався козацькою Радою. Вона вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. Повноваження Ради такі:

- оголошення війни і підписання миру;
- організація військових походів;
- покарання злочинців;
- розподіл угідь тощо.

Рішення Ради вважались рішеннями всього війська і були обов'язковими для виконання; проводилися 2–3 рази на рік: 1 січня, 1 жовтня та після Великодня.

Поступово формувався командно-управлінський апарат Запорозької Січі. На радах обирали козацьку старшину:

- гетьмана, або кошового отамана, якому належала вища адміністративна, військова і судова влада на Січі. Гетьман вступав у дипломатичні відносини, затверджував судові вироки, очолював військо;
- воєнного суддю, який за відсутності гетьмана виконував його обов'язки;
- писаря, який очолював канцелярію;
- осавула, що відповідав за оборону Січі й організовував військову службу;
- обозного, який відав артилерією, займався комплектацією війська.

Нижчу ланку командного апарату становили курінні отамани. Усі командні посади були виборними, що забезпечувало високу військову вправність командного складу козацтва.

Вибори старшини відбувалися 1 січня. Символами влади були клейноди – хоругви, булава, печатка, бунчук, литаври і пірнач.

Старшину обирала і кожна паланка (полк), до якої входили 6–7 куренів. Кількість паланок змінювалася від 5 до 8.

Прийняття Радою будь-якого рішення супроводжувалось відправленням релігійного ритуалу. Тому очевидці XVI–XVII ст. характеризували Січ як «християнську козацьку республіку». Демократична процедура проведення ради спиралась на засади рівноправності всіх козаків, право вільного обрання посадових осіб, підпорядкування меншості рішенням більшості, що політично згуртувало товариство. Однак ці обставини, а також несформованість колегіальних органів, що спирались на принципи опосередкованої демократії, породжували охлократичні тенденції, маніпулювання умонастроями учасників Ради.

Отже, Запорозька Січ (Кіш) мала низку ключових ознак державності як форма демократичної республіки з найширшою участю в управлінні козацьких мас, що згодом буде використано при розбудові козацької держави.

Створення реєстрового козацького війська. Щоб приборкати непокірну запорозьку вольницю, польський уряд вдався до політики розколу козацтва. Перш за все, він задумав перетягти на свій бік частину козаків і протиставити їх решті як офіційне вояцтво. При цьому переслідувалася й мета посилити власні військові сили на українсько-татарському порубіжжі.

Ідея створення козацького реєстру належала польському королю Сигізмунду I, який у 1524 р. запропонував сформувати для захисту південних кордонів держави наймане військо із запорозьких козаків. Втілив цю ідею його наступник – Сигізмунд II Август. У 1572 р. 300 найманих козаків були записані в **реєстр** і отримали назву **реєстрових**. Пізніше реєстр збільшувався і становив, залежно від певних обставин, від 1 до 6 тисяч козаків (на сер. XVII ст.).

Права та привілеї реєстрового козацтва:

- право землеволодіння, заняття промислами і торгівлею;
- отримувати плату за військову службу;
- звільнятися від уплати податків та виконання повинностей;
- обирати гетьмана і старшину на козацькій Раді;
- мати власну судову й адміністративну юрисдикцію;
- в містечку Трахтемирів на Київщині мали власний монастир – як шпиталь і арсенал;
- за службу отримували хутори навколо Переяслава, інших прикордонних міст;

- мали право укладання договорів між козаками як самостійною верствою (станом) і державою, що зміцнювало в них почуття політичної значущості й сили;

- універсалами короля Речі Посполитої Стефана Баторія 1578, 1582 рр. була запропонована організаційно-штатна структура регулярного полку та публічно-правове оформлення козацького імунітету в Україні, які використовувалися й надалі. У 20-ті роки XVII ст. уряд Речі Посполитої санкціонував адміністративно-територіальну побудову реєстрового війська з шести територіальних полків на королівських землях;

- реєстровці дістали військові клейноди – корогву (прапор), бунчук, печатку, інші атрибути влади, а також кілька гармат, труби, лаври тощо. Військо Запорозьке реєстрове було зобов'язане тримати на Січі постійну залого, чисельність якої чітко не визначалася.

Поза тим реєстрове військо опинилося у скрутному становищі. З одного боку, воно мусило коритися уряду й виконувати його накази, з іншого – не могло стояти осторонь тих проблем, які стосувалися як невизнаного властями козацтва, так і всього українського народу. Таке двоїсте становище позначилося на всій подальшій долі реєстрових козаків. Зазнаючи утисків від державців, реєстровці мали утримувати в покорі запорожців і широкі селянські маси. З цією метою уряд у 1590 р. збільшив реєстр до тисячі чоловік і розпорядився збудувати в урочищі Кременчук фортецю для недопущення зв'язку Запоріжжя з іншими українськими землями.

Активними заходами й поступками уряд Речі Посполитої прагнув утримати реєстровців на своєму боці й використати у власних військових і політичних цілях. Однією з них були війни з Російською державою. Українське козацтво ставилося до них досить неоднозначно. Союзицькі відносини козаків з Московським князівством за часів гетьманування Вишневецького пізніше переросли у ворожі. Під час Лівонської війни (1558–1583) уряд Речі Посполитої активно використовував козацькі підрозділи у воєнних діях проти Московії. В 1581 р. українські козаки, наприклад, взяли участь в облозі Пскова. Воювали реєстровці і запорожці проти Росії і в наступні роки.

У 30-ті роки XVII ст. старшина Війська Запорозького розділилася на **реєстрову** з дислокацією у прикордонних містах та **нереєстрову** з дислокацією на Січі. Попри те, українське козацтво було конкуруючим чинником щодо Речі Посполитої, розвивалось паралельно і на противагу її офіційним владним структурам.

Вплив зовнішньополітичних чинників на розвиток козацтва постійно посилювався. Війни між Річчю Посполитою, Швецією, Туреч-

чиною, Московією значно посилили попит на військову силу в регіоні. Козацькі загони залучали до різних збройних акцій. Особливо вони були відчутними під час походів запорожців проти турків.

Походи запорожців проти турків:

- 1575 р. – кошовий отаман запорозьких козаків Богдан Ружинський завдав нищівного удару Кримському ханству. Взяли Трапезунд, Синоп, зруйнували фортецю Іслам-Кермен;
- 1586 р. – січовики розгромили татарські бамбули в пониззі Дніпра, захопили місто Очаків, знищили турецький загін у Білгороді і з тріумфом повернулися на Томаківську Січ;
- 1602 р. – козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море і під Кілією розгромили турецький флот;
- 1606 р. – здобуття козаками Варни, найбільшої турецької фортеці на Західному узбережжі Чорного моря, яка вважалася неприступною;
- 1608 р. – запорозькі козаки здобули й спалили Перекоп;
- 1609 р. – козацькі чайки з'явилися біля стін турецьких придунайських фортець Ізмаїл, Кілія, Білгород;
- 1614 р. – козацький флот із 40 чайок, очолюваний П. Сагайдачним, здолав Чорне море і напав на Трапезунд, а потім, рухаючись на захід, спустошував узбережжя. Штурмом було взято Синоп, спалено зброю і весь турецький флот, що стояв у гавані;
- 1615 р. – флот П. Сагайдачного у складі 80 чайок і 4 тис. козаків підійшов до Босфору і атакував Стамбул;
- 1616 р. – П. Сагайдачний з величезною флотилією із 150 чайок, 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа і взяв її в облогу. За кілька днів фортеця була здобута і спалена;
- 1620 р. – у травні козаки завдали поразки турецькому флоту під Трапезундом. У першій половині липня козаки знову розбили турецький флот, спалили у Стамбулі вежу замку Єдикуле, де колись сидів ув'язнений турками князь Самійло Корецький, і спустошили узбережжя під Галатою;
- 1624 р. – улітку козаки здійснили один із найблискучіших походів на Стамбул. Тричі висаджувалися на узбережжя, брали велику здобич і поверталися додому.

Діяльність гетьмана реєстрового козацтва П. Конашевича-Сагайдачного. З появою на українському політичному небосхилі Петра Сагайдачного козацтво перетворилося на потужну політичну силу. Він домігся об'єднання усіх верств українського суспільства навколо козацтва. П. Сагайдачний був найвидатнішим козацьким ватажком до Хмельницького й одним з найталановитіших українських дипломатів,

полководців і державних діячів. Народився він у с. Кульчиці під Самбором на Львівщині. Навчався в Острозі. А потім пішов до Запорожжя, де брав участь у походах на Молдову і Лівонію. Особливу славу здобув морськими походами, зокрема на Кафу 1616 р. Під його керівництвом козацтво остаточно перетворилося на окремий стан, його збройні сили були реорганізовані в регулярну армію з суворою дисципліною.

Щодо польського уряду П. Сагайдачний виявив себе чудовим дипломатом. Ставши в 1616 р. повноправним гетьманом, він узяв за основу своєї політики примирення з Польщею на умовах дотримання всіх автономних прав України. Видатною заслугою Сагайдачного було те, що він зумів поєднати інтереси і дії двох найактивніших частин українського громадянства – козацтва й міщансько-духовної інтелігенції. Проявом цього стало вписування гетьмана з усім Військом Запорозьким до Київського братства.

Завдяки Сагайдачному відбулося висвячення православних ієрархів у 1620 р. Його стараннями козаччина вперше включилася в загальнонаціональні справи, а міщанство й духовенство вперше відчуло підтримку збройної сили, що допомогло їм відчутти більше впевненості й сміливості у своїх планах і діях.

До останнього дня свого життя Сагайдачний проявляв свій талант полководця. Він, якому король на словах пообіцяв задовольнити вимоги українців, поквапився під Хотин, де наприкінці серпня 1621 р. зосередилися дві армії – 100-тисячна турецька і 30-тисячна польська. Сорока тисячне козацьке військо розташувалося під Хотином табором поруч з польським військом. Турецько-татарські війська почали запеклі атаки на козацький та польський табір. Унаслідок бойових дій, що тривали понад місяць, турки втратили понад 80 тис. чол. і, не змігши перемогти, змушені були піти на укладання мирного договору.

Великою втратою для козацтва і всієї України була кончина гетьмана Сагайдачного. Поранений отруєною стрілою під Хотином, він помер 10 квітня 1622 року.

Після смерті Сагайдачного поляки знову осмілилися і почали з новою силою насаджувати уніатство в Україні. Для населення, що не прийняло унії, вводилися додаткові податки. Православні піддавалися постійним переслідуванням та образам. Положення широких народних мас ставало з кожним роком все важчим, наростала хвиля народного невдоволення.

Козацько-селянські війни кінця XVI – першої половини XVII ст. Козацько-селянські повстання в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. були явищем закономірним. Це була реакція на ворожу і шкідливу щодо українського народу політику Речі Поспо-

литої в соціально-економічній, суспільно-політичній та культурній сферах. Протестуючи проти кріпацтва, селяни палили маєтки своїх панів, припиняли наступ польської шляхти на права і привілеї козаків, боролися за збереження магдебурзького права жителів міст.

Повстання Криштофора Косинського (1591–1593 рр.). Одним із перших антифеодальних козацько-селянських повстань 90-х років XVI ст. був виступ козаків, селян-втікачів, міщан під проводом К. Косинського, який був гетьманом реєстрового козацтва. Навесні 1590 р. від імені польського короля займався організацією козаків для оборони Поділля від татар. Козацьке військо залишилося без обіцяної урядом винагороди, що й стало приводом до повстання. З осені 1591 р. і протягом усього 1592 р. козаки зайняли майже всю Київщину і частину Поділля. В лютому 1593 р. козацьке військо на чолі з Косинським зазнало поразки від магнатського війська князів Острозьких у битві під м. П'яткою (нині Житомирщина) і відступило на Запоріжжя. У травні 1593 р. Косинський був убитий в Черкасах слугами місцевого старости О. Вишневецького. Повстання було придушене.

Козацька війна під проводом Северина Наливайка. Повстання продовжувалися і після смерті Косинського. У наступному 1594 р. вони в Україні вибухнули з новою силою на чолі з Северином Наливайком.

Основні події повстання:

- у квітні 1594 р. С. Наливайко одержав дозвіл від князя Острозького набрати військо і розгромити татар на Поділлі, які воювали з Молдавією;
- після розгрому татар звернувся до запорожців повстати проти Польщі; запорожці на чолі з Григорієм Лободою підтримали його;
- розгромивши брацлавську шляхту, С. Наливайко та Г. Лобода пішли на резиденцію коронного гетьмана – Бар, Вінницю, Волинь;
- весною 1595 р. повсталі розділилися: С. Наливайко рушив до Могильова у Білорусію, Г. Лобода – до Південного Подніпров'я;
- після здобуття Могильова селянські заворушення поширилися по всій Східній Білорусії;
- Г. Лобода оволодів Черкасами, Каневом. Правобережна Україна і Східна Білорусія були в руках повсталих;
- влітку 1595 р. коронний гетьман Жолкевський, розгромивши молдавського господаря Розвана, зосередив свої зусилля на війні проти С. Наливайка;
- облога війська Наливайка та Лободи після їх з'єднання відбулася весною 1596 р. під Лубнами. 28 травня цього ж року

Наливайко по-зрадницьки був заарештований прибічниками Лободи та виданий полякам, які стратили його у 1597 році.

Після цього польські війська вдерлися на українські землі. Обезголовлене козацтво не змогло відразу ж організуватися, що значно полегшувало завдання полякам. Польські гарнізони займали місто за містом. Грабежі, насильство і вбивства стали нормою поведінки польських військ.

Придушивши повстання, польський сейм проголосив козаків ворогами держави і прийняв рішення «винищити їх до останку». Але рішення залишилося на папері – здійснити його вже було Польщі не під силу.

Посилення тиску з боку польського уряду (заборона нереєстрового козацтва, будівництво для контролю над козаками фортеці Кодак на Дніпрі та ін.) викликало нову хвилю козацько-селянських повстань.

Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст. У 1625 р. вибух козацько-селянського гніву очолив запорозький гетьман **Марко Жмайло**. Під час жорстокої Куруківської битви (біля Кременчука) коронний гетьман С. Конецпольський погодився на переговори. В результаті:

- запорозький гетьман М. Жмайло був переобраний на Михайла Дорошенка (соратник П. Сагайдачного, учасник Хотинської війни 1621 р. У ранзі полковника брав участь у козацько-селянському повстанні під проводом М. Жмайла. Після обрання гетьманом уклав з урядовими комісарами Куруківську угоду. Загинув під час чергового кримського походу при облозі Кафи у 1628 р.);

- козацький реєстр збільшувався до 6 тисяч;
- була встановлена зарплата реєстровцям – 10 злотих на кожного;
- 40 тис. козаків виписувалися із реєстру і повинні були повернутися до панських маєтків;
- усім учасникам повстання оголошувалася амністія;
- козакам було заборонено робити походи в Крим та на турецькі володіння.

Отже, як видно, Куруківська угода задовольняла інтереси лише козацької старшини. У 30-х роках XVII ст. козацько-селянські повстання вибухають з нової силою. Цей вибух був обумовлений тим, що закінчувалося пільгове користування селянами землею, яку вони одержали від польської адміністрації 20–40 років тому, «випищики» повинні були приступити до виконання панських повинностей, а православна церква повинна була визнати зверхність католиків та уніатів.

Останньою іскрою, що породила козацько-селянський вибух, була сутичка між реєстровими козаками на чолі з гетьманом Григорієм Чорним і нереєстровцями, яких очолював талановитий козицький ватажок **Тарас Федорович (Трясило)**. У березні 1630 р. нереєстровці під Черкасами арештували Чорного і вбили його. Повстання охопило Київщину, Полтавщину, Подніпров'я, Запоріжжя, Переяславщину. Біля Переяслава 15 травня 1630 року. Т. Федорович вщент розгромив коронного гетьмана С. Конецпольського. Успіхи повстанців змусили поляків піти на укладення Переяславської угоди (28 травня 1630 року.), за якою основні вимоги Куруківського договору зберігалися, але реєстр збільшувався до 8 тис. чоловік. Після цього Т. Федорович відійшов на Запоріжжя для продовження боротьби. В 1632–1633 рр. брав участь у війні Московської держави на боці Речі Посполитої. У 1635 р. безуспішно їздив до Москви за дозволом переселитися на Слобожанщину, а чергова спроба закликати козаків до нового повстання не знайшла підтримки реєстрових.

Після Переяславської угоди 1630 р. наступ поляків на українські землі не тільки не припинився, а, навпаки, став набирати ще гостріших форм. Щоб ізолювати Запорозьку Січ від решти України, польський сейм дав згоду (1635) на будівництво Козацької фортеці з високими бастіонами, гарматним обладнанням, утриманням військового гарнізону, збільшенням каральних загонів.

Розташовані у фортеці війська перешкоджали доставляти на Січ зерно, порох, зброю, будівельні матеріали, не давали козакам можливості ловити рибу, полювати, займатися іншими промислами.

У зв'язку з цим в ніч з 11 на 12 серпня 1635 року загін запорожців на чолі з **І. Сулимою** зруйнував Кодацьку фортецю, розгромив її охорону. Старшина реєстровців підступно схопила Сулиму і видала магнатам для покарання.

Через два роки влітку 1637 р. Україну охопило нове повстання під керівництвом гетьмана нереєстрового козацтва Павла Бута (Павлюка). Він закликав селян і міщан знищити реєстрових старшин, оскільки вони зрадили бідноту. Повстання охопило Подніпров'я, Брацлавщину. Битва між повстанцями та польським військом на чолі з польським гетьманом М. Потоцьким відбулася під Кумейками (біля Черкас) 16 грудня 1637 р. Поляки запропонували переговори. Павла Бута та кількох ватажків схопили реєстровці й передали польському командуванню. Згодом їх стратили у Варшаві.

Наслідком поразки цього повстання стала «Ординація війська Запорозького реєстрового» 1638 р. Відповідно до «Ординації»:

- у реєстрі мало залишитися тільки 6 тис. чоловік;

- виборність козацьких старшин ліквідувалася;
- на чолі реєстрового козацтва повинен стояти комісар із шляхтичів;
- осавули і полковники також призначалися лише із шляхтичів;
- жоден козак без паспорта комісара не мав права з'являтися на Запорозькій Січі;
- під страхом кари з конфіскацією майна міщанам та селянам заборонялося вступати в козаки або віддавати за козаків своїх дочок.

«Ординація» 1638 р. породила нову хвилю протесту. У березні 1638 р. загопи запорожців під проводом гетьмана нереєстрових козаків Якова Острянина (Остряниці) підняли на боротьбу Київщину та Полтавщину. Після поразки у Жовнинській битві (13 червня 1638 р.) Острянин залишає повстанський табір і відходить на територію Слобідської України. З дозволу російського уряду козаки оселилися на Чугуївському городищі. В ході козацьких міжусобиць Острянина було вбито.

Реєстрове козацтво вимушено було визнати «Ординацію» 1638 р., яка передбачала існування полків: Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського та Переяславського.

Значення козацьких повстань першої половини XVII ст.:

- боротьба набула національно-визвольного спрямування;
- козацькі вимоги – захист православ'я, скасування кріпацтва, звільнення від польського панування – об'єднали різні верстви українського населення (селян, міщан, православне духовенство, шляхту);
- козаки стали лідерами національно-визвольного руху;
- визнано, хоча й формально, існування православної церкви в Україні, православним надано право будувати церкви, відкривати братства, школи, типографії, навіть обіймати державні посади;
- сприяли поширенню ідеї визволення, підготували ґрунт для національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася в 1648 році.

Причини поразок селянсько-козацьких повстань такі:

- як правило, вони починалися стихійно;
- селяни-повстанці не йшли далі своєї місцевості;
- старшина та реєстровці схилялися до переговорів, а не до рішучих воєнних дій;
- козацька армія поступалася польській у стратегії, озброєнні, вишколі.

Питання для самостійного опрацювання

1. За яких умов українські землі опинились у складі Великого князівства Литовського?
2. Чим відрізнявся політичний устрій князівства Литовського від устрою Київської Русі?
3. Що спричинило утворення Речі Посполитої?
4. Охарактеризуйте становище українських земель у складі польської частини Речі Посполитої.
5. Які причини обумовили створення Люблінської унії 1569 р.?
6. Як вплинув братський рух на політичну консолідацію українського суспільства?
7. Які причини і наслідки релігійного розколу в Україні та появи на її теренах греко-католицької церкви?
8. Проаналізуйте основні етапи політичного становлення українського козацтва.
9. Чому зростала роль українського козацтва в політичному житті Речі Посполитої?
10. Що таке польська «Ординація» 1638 р.?
11. Які причини козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.?
12. Чому козацько-селянські війни цього періоду закінчувалися поразкою?
13. Дайте характеристику діяльності гетьмана Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича).

Орієнтовні теми рефератів

1. Польсько-литовська війна за українські землі в XIV ст.
2. Полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. як пам'ятка політичної думки в Україні.
3. Брестська церковна унія: причини та наслідки.
4. Основні теорії походження козацтва.
5. Початки козацького державотворення.
6. Утворення Запорозької Січі.

Література для самостійної роботи

Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) / Н. О. Білоус // *Укр. іст. журн.* – 2010. – № 1.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – К.: Запоріжжя, 1997.

Запорожская Сечь / А. Р. Андреев, М. А. Андреев, А. В. Мастеров. – М.: Алгоритм, 2008. – 240 с.

Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XV–XVII ст. / Я. Ісаєвич. – К. : Наукова думка, 1966. – 251 с.

Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовіччя Європи / О. П. Моця // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 4–10.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Д. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.

Пашуто В. Образование Литовского государства / В. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 531 с.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998.

Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569–1596 рр.) / М. В. Харишин // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4.

Шабулько Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти / Ф. М. Шабулько // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2.

Шабулько Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабулько. – К. : Наукова думка, 1987. – 181 с.

Шамрай М. Г. Українська козацька держава / М. Г. Шамрай. – Черкаси, 2005.

Шевченко М. В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії / М. В. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1977. – № 2.

Щербак В. Українське козацтво, формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : КМ Akademia, 2000. – 296 с.

Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990; Т. 1. – 1900. – 577 с.; Т. 2. – 1990. – 558 с.; Т. 3. – 1993. – 558 с.

РОЗДІЛ 2

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1648–1917 РР.)

Тема 5. Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності (1648–1676 рр.)

Лекція 6

Особливості національної революції

1. Причини, рушійні сили, періодизація.
2. Розгортання національно-визвольної війни (1648–1657 рр.). Завершення війни. Переяславська Рада 1654 р. Березневі статті.
3. Суспільний та державний лад Української козацької республіки.
4. Козацтво – провідна сила національно-визвольної боротьби українського народу.
5. Політична культура козацтва.

1. Причини, рушійні сили, періодизація.

Зміст терміну «Національна революція 1648–1676 рр.». Сучасні провідні вчені В. Смолій і В. Степанков ще в 1998 р. у статті «Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть»²⁶ зробили суттєвий висновок: за своїми масштабами (територіальними й масовістю участі населення) і змістом, формами й метою боротьби, якісними змінами, що відбувалися в різних сферах буття нації та суспільства, подія, яка розпочалася в 1648 р., становила набагато складніше соціально-політичне явище української історії, ніж те, що визначається терміном «повстання» і «війна». Адже «повстання» (їх були сотні)

---

²⁶ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1, 2.

і «війни» (внутрішні – громадянські і зовнішні – проти агресії сусідніх держав) входили до неї як складові частини. У зв'язку з чим вони вважають її «революцією», враховуючи, що домінантою змісту останньої була боротьба за незалежність і соборність України.

Народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши корінні, глибокі якісні зміни у суспільному розвитку, поступово переросла в національну революцію.

Аргументами на користь терміна «національна революція» є докорінні революційні зрушення: утворення та розбудова Української національної держави; встановлення нових кордонів та поступове формування державної території; прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини; скасування кріпацтва, завоювання селянами особистої свободи, ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів, утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю; визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства; втягнення в орбіту соціальних станів та верств, що проживали на українських землях.

Хронологічні межі революції (війни) в радянській історіографії пов'язували з 1654 р., тобто роком Переяславської ради з Росією. У вітчизняній історіографії в 90-х рр. окреслився перехід від її датування 1648–1654 рр. до 1648–1657 рр. В. Шевчук висловив міркування, що Визвольна війна завершилася у 1678 р. із знищенням турками Чигирини, а юридично оформлено її поразку Вічним миром між Московією і Річчю Посполитою у 1686 р. У 1992 р. В. Смолій і В. Степанков запропонували нову концепцію Визвольної війни (революції), за якою вона закінчувалася у 1676 р. ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні, що збіглася з відлученням від влади П. Дорошенка. Ця гіпотеза не дістала аргументованого спростування у працях науковців, натомість нею користуються більшість авторів сучасних навчальних посібників з історії України.

Причини революції. Головною метою національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького що переросла в революцію, було звільнення з-під панування Речі Посполитої; утворення Української держави. Причини можна назвати такі:

- **соціальні:** до середини XVII ст. вкрай загострилася соціально-економічна ситуація, пов'язана з трансформацією поміщицьких господарств у фільварки. З одного боку, це сприяло зміцненню земельної власності, а з іншого, – посилювало кріпосну залежність, оскільки прибутки польських та українських феодалів були пов'язані з нелад-

ною експлуатацією селян, тому становище українського селянства було найгіршим. Ще однією невдоволеною соціальною верствою було реєстрове козацтво, яке не здобуло всіх прав і привілеїв шляхти. Відбулося скорочення реєстрового козацтва до 6 тис. чоловік, відповідно до «Ординації війська Запорізького» (1638 р.). Нереєстрові козаки перетворилися на кріпаків, було скасовано козацький суд, козакам заборонено обирати гетьмана, а територія їхнього проживання обмежена. У складній ситуації опинилося й міщанство, яке мусило платити великі податки, відпрацьовувати повинності та фактично було позбавлене місцевого самоврядування. Що ж до української шляхти, то вона користувалася значно меншими політичними правами, ніж польська. Отже, більшість населення України була невдоволена соціальною політикою уряду Речі Посполитої;

- **політичні:** відсутність в Україні власної держави, обмеження українців у правах, проголошення їхньої неповноцінності, асиміляційні процеси. Це ставило українців на межу зникнення з історичної сцени як самостійного, самобутнього народу Європи;

- **національно-релігійні:** політика національного і культурного поневолення українців за допомогою католицької та уніатської церкви. Уряд Речі Посполитої прагнув масово окатоличити православних українців, закрити церкви і монастирі, заборонити вживання рідної мови, знищити надбання української культури;

- **об'єктивні:** по-перше, козацько-селянські повстання кінця XV – першої половини XVII ст. дали українському народові значний військовий досвід, піднесли його національну свідомість. По-друге, існування Запорозької Січі, розширення її впливу створювало умови для розбудови в майбутньому Української держави. По-третє, у цей період відбулося послаблення королівської влади. За характером війна була антифеодальною, національно-визвольною;

- **зовнішньополітичні:** сусіди Польщі – Московська держава, Швеція та Туреччина – були зацікавлені в ослабленні Речі Посполитої. Так, Москва підтримувала всі антипольські козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст. Свавільля шляхти підривало міцність держави, влада короля була ослаблена. Європейські країни, послаблені Тридцятирічною війною (1618–1648 рр.), були зайняті своїми проблемами і не втручалися в східноєвропейські процеси.

Рушійні сили національної революції:

- **козацтво** – стало керівною і провідною силою визвольної боротьби, ядром української армії. Формування на основі козацтва нової української еліти суттєво визначило національні інтереси і цілі

національного руху, розробку його політичної програми, здійснення провідної ролі у процесі державотворення. Саме завдяки новій українській еліті соціальний вибух 1648 р. набув характеру національно-визвольної боротьби;

- **селянство** – взяло надзвичайно активну участь у військових подіях. Воно виступало проти національного, релігійного та, насамперед, соціального гноблення – проти земельної власності як польських, так і українських феодалів, проти існуючих форм експлуатації, кріпацтва. Селяне вимагали особистої свободи і права володіння землею;

- **міщани** – відіграли важливу, а в окремих регіонах (Західне Поділля, Волинь, Галичина) – провідну роль у національно-визвольній і соціальній боротьбі;

- **частина української шляхти** – відіграла досить помітну роль у розвитку визвольної боротьби, у першу чергу – у формуванні української еліти, політичної програми, розбудові державності. Але більшість панівного стану суспільства зрадила національні інтереси і придушувала визвольну боротьбу;

- **представники православного духовенства** (особливо його низи) – взяли безпосередню участь у подіях революції, у державотворчій діяльності.

Отже, у визвольній боротьбі взяли участь представники всіх верств українського суспільства, та головною її рушійною силою були козаки, селяни і міщани.

Періодизація національної революції:

Перший період – з лютого 1648 р. до травня 1652 р.: досягнення фактичної незалежності козацької протодержави, завершення Селянської війни.

На початку цього періоду Б. Хмельницький, обраний запорожцями гетьманом, організував нове козацьке повстання. Протягом цього року відбулися перемога повстанського війська в битві під Жовтими Водами (5–6 травня 1648 року); розгром козацькими військами і татарами головних сил польсько-шляхетського війська під Корсунем (15–16 травня 1648 року); перемога селянсько-козацької армії під Пилявцями (13 вересня 1648 року); облога повстанцями Львова та Замостя (26 вересня – 14 листопада 1648 року), урочистий в'їзд Б. Хмельницького в Київ (23 грудня 1648 року).

У кожній з битв спрацював військовий досвід гетьмана, його вміння досягати мети, використовувати розвідку, знання про ворога та його пересування, нав'язувати бої на переправах, фактори раптовості та дезінформації. Саме цими особливостями характеризуються

битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та іншими населеними пунктами. У 1648 р. Богдану пощастило повною мірою використати присутність татарського війська.

У 1649–1650 рр. були здійснені заходи адміністративно-територіального устрою України та зміцнення державних інституцій. На початок 1650 р. було сформовано 16 полків (областей), завершилося творення державних ланок Козацької України. Старшинська рада перетворилася в головний орган державної влади, її рішення були обов'язковими навіть для гетьмана.

На цьому етапі відбулася Збаразько-Зборівська кампанія (1649), яка, в результаті зради татар, завершилася укладанням Зборівської угоди, обмеженням до трьох воєводств козацької території (Київське, Чернігівське, Брацлавське). Спроба створити соборну незалежність Української держави зазнала невдач. Гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацької української автономії у межах Речі Посполитої.

Другий період – з червня 1652 р. – до серпня 1657 р.: погіршення економічного і гетьманського становища козацької України, пошук союзників, конфедерація з Росією. Це один із найскладніших етапів боротьби народних мас під керівництвом Б. Хмельницького. Битва під містечком Берестечко (18–20 червня 1651 року), в результаті повторної зради татар, закінчилася поразкою українського війська та вимушеним Білоцерківським договором (18 вересня), за яким козацькій державі було відведене одно (Київське) воєводство, а гетьману дозволялося тримати лише 20-тисячне реєстрове військо. Білоцерківський договір зводив нанівець автономію держави; польські пани одержали право повернутися до маєтків.

У битві під Батогом 22–23 травня 1652 року було вщент розгромлено польсько-шляхетську армію. Українська держава виборола фактичну незалежність, що створювала сприятливі умови для реалізації національної ідеї. Проте у наступному 1653 р. Жванецька кампанія виявилася катастрофічною для України. Договір татар з поляками не передбачав для неї навіть обмеженої самостійності. Воєнно-політичний союз з ханством став фатальним для реалізації державної ідеї.

8 січня 1654 року відбулася Переяславська рада, укладання українсько-російського договору про приєднання України до Росії.

Кінець другого періоду – 6 серпня 1657 року помер Б. Хмельницький. Смерть Б. Хмельницького виявилася важким ударом для молодій державі.

Третій період – вересень 1657 р. – червень 1663 р.: загострення соціально-політичної боротьби в українському суспільстві, що пере-

творилася на громадянську війну: розкол України на два гетьманства; 2 вересня 1657 року відбулося обрання гетьманом І. Виговського. 28 червня 1663 року гетьманом Лівобережної України був обраний Іван Брюховецький, який зробив ставку на московський уряд; в січні 1663 р. правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю.

Таким чином, Українська держава розкололася на два державних утворення з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, з окремими урядами, які перебували у стані війни. Були створені умови для поділу України по Дніпру між Московщиною і Річчю Посполитою.

Четвертий період – липень 1663 р. – червень 1668 р.: Польща й Московщина ділять Україну в результаті Андрусівського миру, який вони уклали 30 січня 1667 року, на дві частини. Визнавалося входження Лівобережної України до складу Московщини, а Правобережної України – до складу Польщі. Київ на два роки залишався за Московщиною, Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав.

Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив Петро Дорошенко. На початку 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. П. Дорошенко, залучившись підтримкою значної частини населення Лівобережжя, усунув І. Брюховецького і об'єднав козацьку Україну. У червні 1668 р. Військова козацька рада обрала його гетьманом **об'єднаної України**. Відкрилася перспектива відродження возз'єднаної Української держави.

П'ятий період – липень 1668 р. – вересень 1667 р.: нове загострення політичної боротьби, посилення втручання у справи України інших держав.

Московщина і Річ Посполита, не бажаючи втрачати свою присудність в Україні, виступили проти її возз'єднання в одній державі. Гетьман П. Дорошенко опинився у війні на два фронти. Ворожу позицію щодо нього зайняло і Запоріжжя, яке висунуло претендентом на гетьманство Петра Суховія, підтримуваного Кримом. Внаслідок наступу військ Московії на її сторону перейшов Д. Многогрішний, обраний гетьманом Лівобережної України (1668–1672 рр.). Українська держава знову розкололася на два гетьманства.

П. Дорошенку довелося вести боротьбу за владу з різними претендентами: спочатку із П. Суховієм, ставлеником Кримського хана, а згодом із М. Ханенком, який чітко орієнтувався на Польщу і за її підтримки був обраний гетьманом Правобережної України (1670–1674 рр.). Сподівання гетьмана на турецьку протекцію не виправдалися. Починаючи з 1674 р. становище П. Дорошенка погіршується: правобережне населення, розчарувавшись у можливості виборення незалежності, відвернулося від гетьмана, його почали залишати

соратники. Підвладна Дорошенкові територія скоротилася до Чигирини і його округу.

У жовтні 1676 р., коли до Чигирини підступили полки І. Самойловича і московські гарнізони, П. Дорошенко капітулював, присягнувши на вірність цареві. Гетьману не вдалося реалізувати державну ідею, за яку так наполегливо і послідовно боровся Б. Хмельницький.

Падіння гетьманства П. Дорошенка ознаменувало кінець національної революції 1648–1676 рр. Була ліквідована українська державність на Правобережжі, і усі спроби її відновити зазнали невдачі. Державність вдалося зберегти лише на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московщини. Незалежну соборну державу в межах етнічних українських земель було створено лише на короткий період.

2. Розгортання національно-визвольної війни (1648–1657 рр.). Завершення війни. Переяславська Рада 1654 р. Березневі статті.

Початок воєнних дій. Б. Хмельницький, перш за все, ужив заходів для підготовки повстання:

- розсилав універсали із закликом підніматися на боротьбу проти свавілля магнатів і шляхти, тікати на Січ;
- установив контакти з повстанськими загонами в різних частинах України;
- агітував міське населення відчиняти міста перед козацькою армією;
- встановив дипломатичні відносини з Кримським ханством: в обмін на військову здобич та заручників припинялися татарські набіги на південь України. На думку гетьмана, поляки повинні були усвідомити: якщо з Україною Кримське ханство, значить з нею її патрон – Туреччина. В той же час він розумів, що союз із Кримом носитиме меркантильно-кон'юнктурний характер, що він непередбачливий і тимчасовий;
- момент для початку війни було вибрано дуже вдало: протягом першої половини XVII ст. Річ Посполита була виснажена війнами з Московією, Швецією, а також Тридцятирічною війною. Вже наприкінці січня 1648 р. в Україні починається антипольське повстання;
- поляки недооцінили небезпеку повстання. Вони не тільки відправили на його придушення лише 4-тисячний загін, а й включили до загону реєстрових козаків. Реєстровці незабаром обрали гетьманом Ф. Джалалія та перейшли на бік повсталих.

Перші перемоги повстанців (1648 р.):

- 19 жовтня – 6 травня 1648 року – битва в урочищі біля річки Жовті Води, в якій загинув командувач польського загону Стефан Потоцький;
- 15–16 травня 1648 року – битва під Корсунем: у полон потрапили польські командувачі М. Потоцький, І. М. Калиновський;
- 11–13 вересня 1648 року – битва під Пилявцями; польські війська тікали разом із командувачами. Козакам дісталися 90 гармат, запаси пороху та зброї, коні та інше майно на суму близько 10 млн. злотих;
- 27 вересня – 16 жовтня 1648 року – облога Львова, яка була знята тільки після сплати львів'янами викупу – понад 1 млн. злотих;
- 28 жовтня – 14 листопада 1648 року – облога Замостя, що закінчилася перемир'ям із Польщею.

Умови перемир'я 1648 р.:

- припинення воєнних дій;
- повернення козакам їх вольностей;
- учасники повстання амністовані.

Напрямки діяльності Б. Хмельницького взимку 1648–1649 рр.:

- формує Київський полк;
- устанавлює дипломатичні відносини з Туреччиною, Угорщиною, Молдавією, Московським царством;
- веде переговори з польським урядом, вимагаючи ліквідувати в Україні уніатську церкву, повернути запорозькому війську всі привілеї та вольності; визнати гетьмана васалом польського короля;
- заявляє про намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну»;
- проводить мобілізацію до війська.

Відновлення війни. У травні 1649 р. Польща відновила воєнні дії. Б. Хмельницький у союзі з Кримом здобув переконливі перемоги над польськими військами під Збаражем (липень 1649 р.) та Зборовим (серпень 1649 р.). Військовий табір короля Яна Казимира опинився в щільному оточенні під Зборовим. Становище польської армії було катастрофічним. Лише зрада татар, які побоювалися зміцнення українців, врятувала поляків від остаточного розгрому. Кримський хан Іслам-Гірей пішов на переговори з Яном Казимиром, змусивши Б. Хмельницького припинити воєнні дії і теж приступити до переговорів.

Зборівська угода. У результаті 8 серпня 1649 року між сторонами було укладено Зборівський договір:

- Україна у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств під офіційною назвою Військо Запорозьке визнавалася автономією в межах Речі Посполитої;

- кількість реєстрового війська становила 40 тис. осіб, не записані до реєстру козаки мали повернутися у підданство до панів;
- шляхта отримала право повернутися до маєтків, відновлювалося феодалне землеволодіння, попередні повинності селян і міщан.

Таким чином, українська сторона пішла на значні поступки: замість незалежної держави вона змушена була погодитися на автономію, втрачалася територія шести полків, відновлювалася стара модель соціально-економічних відносин. Трагічним наслідком договору стало жахливе спустошення татарами українських земель, на що таємний дозвіл дав Казимир.

Воєнні дії 1651 р. Поразка під Берестечком та її наслідки. Польський уряд, прагнучи не допустити зміцнення України, у лютому 1651 р. знову відновив війну. Вичікувальна, непослідовна тактика кримського хана негативно позначилася на військових операціях українського війська. Закономірним результатом тактики Криму стала найтяжча за всю війну поразка українців під Берестечком у червні 1651 року. Татари залишили поле бою і силою затримали при собі Б. Хмельницького. Українське військо потрапило в оточення і понесло величезні людські втрати (понад 30 тисяч воїнів).

У липні литовські війська взяли Київ. Трагедія під Берестечком і втрата Києва завдали серйозного удару Україні. Укладений 18 вересня 1651 року **Білоцерківський договір** призвів до тяжких для України наслідків:

- влада гетьмана поширювалася тільки на Київщину;
- козацький реєстр скоротився до 20 тис. осіб;
- польська шляхта поверталася до своїх маєтків, а селяни до шляхти;
- Б. Хмельницький розірвав союз із Кримським ханством, позбавився права дипломатичних відносин;
- старшину і полковників затверджував король.

Наслідком цього договору була масова втеча селян із Правобережжя на землі Московської держави – Слобідську Україну.

Воєнні дії 1652–1653 рр. Український народ не прийняв тяжкі умови Білоцерківського договору. Навесні 1652 р. Б. Хмельницький відновив воєнні дії проти Польщі, заручившись у черговий раз підтримкою Криму. 22–23 травня 1652 року козаки розгромили 30-тисячну польську армію під Батогом на Вінниччині. Поляки були оточені та повністю розбиті, полонених у цій битві не брали. Тим часом польська королівська армія, яка налічувала 150 тис. чоловік, взяла в облогу місто Кам'янець-Подільський. Після наполегливого

9-тижневого опору нечисленний гарнізон фортеці капітулював. Король зі своєю армією зупинився в Кам'янець-Подільському. 6–13 червня 1653 року була організована облога Кам'янця-Подільського, але гетьман був змушений її зняти через посилення голоду та спалах епідемії чуми. Не досягнув Б. Хмельницький позитивних результатів і від облоги україно-кримським військом польського табору під Жванцем (11 жовтня – 5 грудня 1653 року). Вона була знята в результаті досягнення кримським ханом угоди з поляками.

Не дав бажаних результатів і молдавський напрямок політики Б. Хмельницького. Чотири молдавські походи (перший – серпень-вересень 1650 р., другий – липень-серпень 1652 р., третій – квітень-травень 1653 р., четвертий – серпень-вересень 1653 р.) були пов'язані з воєнними діями козацького війська проти Молдови, союзниці Речі Посполитої, з метою розірвати її зв'язки з Польщею. У боротьбі за молдавський престол загинув і син Б. Хмельницького Тимофій.

Козацька армія не могла успішно протистояти силам антиукраїнської коаліції (Османська імперія, Валахія, Трансільванія).

Становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.:

- спустошено Правобережжя, де проходили воєнні дії;
- масове переселення, особливо на Лівобережжя, Слобожанщину;
- зменшення населення не менш як на 30 %, що мало наслідком скорочення чисельності української армії;
- війна спричинила занепад господарського життя: сільського господарства, ремесла, торгівлі;
- втома від війни, розчарування в гетьманському правлінні, небажання воювати;
- формування антиукраїнської коаліції у складі Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії, Молдови внаслідок стратегічних прорахунків Б. Хмельницького;
- Б. Хмельницький розумів неможливість перемоги над Польщею без сильних союзників. Гетьман веде переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семиграддям, Швецією. Особливу увагу він приділяє Москві як православної державі;
- Москва лише в жовтні 1653 р. погодилася на підписання договору з Хмельницьким і на війну з Польщею через бажання розширити свої території й залучити козаків до охорони держави. Зі свого боку, Хмельницький сподівався на військову підтримку Москви, щоб утворити власну державу. Цілі сторін не збігалися в перспективі.

Переяславська рада. 8 січня 1654 року на козацькій раді в м. Переяславі розглядалося питання про прийняття Гетьманщиною

московського протекторату. Внаслідок переговорів з послами царя на чолі з В. В. Бутурліним на раді було досягнуто угоду про перехід України під високу руку московського царя. Посли від імені царя гарантували збереження незалежності Української держави, її прав і вольностей, а також її захист від зовнішніх ворогів. Б. Хмельницький, Військо Запорозьке присягою зобов'язалися вірно служити московському цареві. При цьому Переяславську раду не можна вважати все-народною, оскільки там був представлений в основному козацький стан, та й тих, хто присягали в Переяславі в той день, налічувалося лише 284 чоловіка. Але ні внаслідок Переяславської ради, ні внаслідок переговорів з російськими послами, крім словесних обіцянок і запевнень від імені царя, Хмельницький і старшини не дістали ніяких документальних актів, які містили б письмові гарантії, визначали умови переходу Української держави під владу Московського царя, її становище і стосунки з Росією. Для розв'язання цих питань і юридичного оформлення союзу, досягнутого в Переяславі, було вирішено послати до Москви посольство Війська Запорозького.

Хоч царський уряд хотів, щоб до Москви приїхав гетьман Хмельницький або генеральний писар Виговський, очолили українське посольство генеральний суддя Самійло Богданович Зарудний і переяславський полковник Павло Тетеря.

Українські послы урочисто були прийняті царем, а потім почали переговори з боярами і думними людьми. Внаслідок цих переговорів і з'явилися документи, які визначали становище України і характер її стосунків з Росією після Переяславської ради. Цими документами стали так звані «**Статті**» Богдана Хмельницького або **Березневі статті** 1654 р. і жалувані грамоти Війську Запорозькому і українській шляхті. 14 березня послы подали «Просительні статті про права малоросійського народу» в 23 пунктах, підготовлені Хмельницьким, Виговським і старшинами. Під «Статтями» цього ж дня підписані «государеві укази». 11 статей підтверджені повністю без всяких застережень, а інші або підтверджені з застереженням, або цар вимагав додаткових роз'яснень без послів.

21 березня 1654 року були затверджені «Статті Богдана Хмельницького» або «Березневі статті». Основний зміст їх одинадцяти пунктів такий:

1. Визнавалося верховенство московського царя над Україною.
2. Козаки зберігали всі права та вольності, реєстр становив 60 тис. чоловік.
3. Генеральна і полкова старшина отримували платню.
4. Гетьмана мало обирати козацьке військо і сповіщати про це царя.

5. Україна мала право на зовнішні відносини, окрім як з Польщею та Туреччиною.

6. Податки мали збирати українські чиновники.

7. У містах зберігалось самоуправління.

8. Підтверджувалось право київського митрополита і всього духовенства на їхні маєтності.

9. У Києві та на кордонах України з Річчю Посполитою мали розташовуватись російські військові залоги.

10. Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею навесні 1654 року.

11. У разі татарських нападів на Україну передбачалися спільні московсько-українські походи проти Кримського ханства.

«Березневі статті» змінили політичну ситуацію у Східній Європі: Україна сприймала їх як тимчасове явище, а Москва – як перший крок до цілковитого об'єднання і перетворення України на звичайну провінцію Росії, тобто до її повної інкорпорації.

З правового погляду українсько-російський договір 1654 р. дістав неоднозначну оцінку. Радянські історики вважали його за акт возз'єднання України з Росією, окремі автори розглядали як персональну унію, як протекторат Москви над Україною, як військово-політичний союз Москви та України.

У дійсності ж Україна ставала у васальну залежність чи під протекторат московського царя. Цієї думки дотримується більшість істориків. Але головним було те, що угода фіксувала все-таки незалежність України від Речі Посполитої та давала можливість об'єднати всі українські землі в межах гетьманської держави.

Завершення війни. Польща не визнала Переяславський договір. Вона розірвала дипломатичні стосунки з Москвою і розпочала з Росією війну.

Етапи завершення війни 1648–1657 рр. такі:

- **березень 1654 р.** – воєнні дії на території Брацлавщини, Волині, Поділля; безуспішна облога Умані польськими військами;

- **червень-вересень 1654 р.** – українська армія під командуванням І. Золотаренка звільняє від польсько-литовського панування Білорусь. Водночас Кримське ханство укладає союз із Річчю Посполитою проти Московії та України;

- **листопад-грудень 1654 р.** – захоплення польською армією Брацлава;

- **січень 1655 р.** – битва під Охматовим (на Київщині), незважаючи на великі втрати, не надала переваги жодній стороні. Це значно послабило надії українців на допомогу царя, який, до того ж, всіляко

намагався через своїх воєвод підкорити Україну своїй волі, а козацьке військо використати для завоювання Литви й Білорусі;

- **липень 1655 р.** – початок шведської інтервенції до Польщі з метою здобуття балтійського узбережжя;

- **листопад 1655 р.** – під Озерною українсько-російська армія завдала поразки татарам; Кримське ханство знову стало союзником Б. Хмельницького;

- **вересень-листопад 1655 р.** – облога Львова козацькими військами, знята після оплати львів'янами. Становище козацького війська ускладнилося через вторгнення татарської армії на Поділля.

У липні 1655 р. війну проти Польщі розпочала Швеція. За таких умов король Речі Посполитої запропонував мир Б. Хмельницькому, але отримав відмову. Натомість царський уряд згодився на пропозицію польських дипломатів. У вересні 1656 р. Польща і Росія без участі української сторони, представників якої навіть не пустили на переговори, підписали **Віленське перемир'я**. Його умови були такими: припинялися воєнні дії між Московською державою і Річчю Посполитою; Москва і Польща мали вести спільні воєнні дії проти Швеції, яка в цей час напала на Польщу; московський цар Олексій Михайлович отримав можливість бути обраним після смерті Яна Казимира.

Таким чином, антипольський союз України і Москви фактично втратив силу. Б. Хмельницький починає новий тур переговорів про укладення коаліції проти Речі Посполитої, маючи намір розірвати відносини з Московською державою. Але 16 серпня 1657 року Б. Хмельницький помер, залишивши Україну в оточенні ворогів її незалежності та без гідного наступника.

Оцінка діяльності Б. Хмельницького. Серед істориків ніколи не було єдності в оцінці діяльності Б. Хмельницького.

Його оцінювали як справжнього національного героя, про нього складали пісні та думи.

У XVIII–XIX ст. з посиленням залежності України від Росії Б. Хмельницькому почали давати більш стримані і неоднозначні оцінки. Так, Т. Г. Шевченко дорікав йому за те, що віддав Україну під зверхність Росії. П. Куліш критикував Б. Хмельницького за те, що той започаткував добу розрухи, смерті, культурного занепаду. М. С. Грушевський вважав, що в ньому занадто від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, в ньому, мовляв, не видно елементарної державної економіки, руки «державного хазяїна Української землі».

О. Оглоблін оцінював «найбільше місце Богдана Хмельницького в історії України – не як полководця, хоча би й великого, не як дипломата, хоча би й блискучого, а як державного діяча, фундатора

й будівничого Української Козацької держави. Яку б ділянку громадсько-державного життя не взяти – Богдан Хмельницький скрізь виступає як державний діяч великого формату».

Радянські історики, як правило, схвалювали Б. Хмельницького за те, що він возз'єднав Україну із Росією.

Більшість сучасних українських істориків дійшли висновку, що головна заслуга Б. Хмельницького полягає у відродженні української державності, і що без його діяльності не постала б у новітні часи українська незалежна держава.

Зокрема, відомі українські історики В. Смолій та В. Степанков вважають, що Богдан Хмельницький як творець Української держави:

- зумів об'єднати всі патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення;
- спрямував енергію народних мас на розбудову соборної держави та виборення нею незалежності;
- першим виробив наріжні принципи національної державної ідеї, яка стала визначальною у визвольних змаганнях нації наступних сторіч;
- приборкав анархічну стихію охлократій й отаманства старшини; взяв курс на встановлення спадкового гетьманату;
- проявив себе блискучим полководцем, створив боєздатну й добре організовану національну армію, прийняв статут «Статті про устрій Війська Запорозького», збагатив українське військо мистецтво;
- відігравав вирішальну роль у процесі становлення розвідки й контррозвідки української держави;
- створив дипломатичну службу, що забезпечила прорив на шляху до визнання козацької України урядами інших країн як суб'єкта міжнародних відносин, виявив себе тонким і дуже вправним дипломатом.

Через сім років поляки зайняли Суботів, де був похований Б. Хмельницький, розорили його могилу і розвіяли прах за вітром.

3. Суспільний та державний лад Української козацької республіки.

Незважаючи на складні внутрішні й зовнішні політичні умови, Б. Хмельницькому вдалося сформувати 150-тисячне військо. Хоча вищим органом козацької державності, як і раніше, вважалася загальнокозацька рада, гетьман намагався скликати її якомога рідше, а рада генеральних старшин фактично мала дорадчий статус. Псевдо-республіканські методи не влаштовували Б. Хмельницького, і він вперто запроваджував принцип максимальної централізації управління, а в перспективі – систему спадкоємного гетьманства, зосере-

дивши у своїх руках до 1650 р. всю повноту військової, адміністративної, фінансової і судової влади. На цей час були також визначені основні джерела фінансових надходжень: прибутки від промислів, торгівлі, земельного фонду, що знаходився у підпорядкуванні Скарбу Війська Запорозького, податки, оренда, різні збори (тільки від митних казна одержувала до 100 тисяч злотих), конфіскована контрабанда.

Державний апарат Гетьманщини не мав жодних традицій, морально-політичні якості багатьох службовців були невисокими, тільки Б. Хмельницькому вдавалося максимально стримувати егоцентризм старшинської верхівки. Існувала атмосфера недовіри між провідною козацько-шляхетською елітою і рядовим козацтвом та селянами, бо для останніх лейтмотивом слугувало гасло безкласового суспільства «без холопа і без пана». Імпульс революційного процесу швидко перервався, бо гетьман почав насаджувати «звичне послушення» посполитих новим власникам – монастирям і старшині. До того ж не вдалося прорвати економічну блокаду. Гетьманщина була відрізана від ринків Західної Європи. Крім того, будівництво держпарату стримували нестача коштів та брак кваліфікованих працівників. Взагалі козацтво мало надто обмежену спільність інтересів, налаштовану на цілі самого гетьмана в боротьбі з Польщею, що часто не відзначалися якістю й послідовністю.

До кінця 1648 р. контрольована гетьманською канцелярією територія України становила 200 тис. кв. км і простягалася від Слобожанщини до Галичини. Адміністративно вона поділялася на полки, сотні й курені. До куреня входив хутір або село, де було від 10 до 40 козаків, сотня налічувала їх від 70 до 300, у полку було 7–10, а то й 20–22 сотні. У містах фактично існувало двовладдя: поряд із городовими отаманами функціонували магістри й ратуші. Намір поширити козацький устрій на міста реалізувати не вдалося через опір міщанства, яке боролось проти старшинських амбіцій з такою ж упертістю, як раніше опиралося домаганням магнатів. Було ліквідовано польську систему судочинства, яке почало орієнтуватись на статті Литовських статутів і давні звичаєві закони козацтва, що призвело до правової плутанини та зловживань.

Загалом українське суспільство на території Гетьманщини мало перспективу перейти до буржуазного способу життя, але цього не сталося, оскільки правляча верхівка відстоювала норми і традиції середньовіччя у сфері державного устрою.

Водночас боротьба ставала непримиренною через релігійну нетерпимість. Польські війська вважалися захисниками католицизму, а дії українців стимулювали до підвищеної активності православних ієрархів різних країн. Починаючи з 1649 р. до московського патріарха

Йосипа і царя прибували з візитами не тільки єрусалимський патріарх Паїсій, але й назаретський митрополит Габріель, константинопольський патріарх Єремія III, митрополія Наупаттос. Усі вони, виконуючи побажання Б. Хмельницького, переконували керівництво Московії в необхідності об'єднання православного слов'янства, встановлення опіки над Балканами.

Зборівський мирний договір, укладений у серпні 1649 р. Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром, виявився занадто крихким ще й тому, що більшість польських аристократів і шляхти вважала його умови не вигідними для Речі Посполитої, а селянські маси України – несправедливими щодо себе. Виграла від нього тільки частина козацтва, в основному старшинська. Адаже генеральний писар одержував щорічну платню в 1000 злотих, генеральний обозний – 400, полковники – по 300, рядові козаки – по 30 злотих (хлібина коштувала 1 грош). Крім того, старшина володіла ранговими маєтками, на яких працювали залежні селяни, які мріяли про козицький статус. Щедро винагороджений був гетьман. Але мир означав і втрату території шести полків, зростання масового невдоволення, пограбування союзниками – татарами 70 населених пунктів Подільського воєводства.

Хоча національна козацька республіка не була державою у повному розумінні слова, вона все ж мала найхарактерніші ознаки держави:

- політична влада, її уособлювала козацька старшина – нова генерація українського панівного класу. Зосередження в руках фактично довічно обраного гетьманом Б. Хмельницького основних політичних, адміністративних, судових та військових функцій призвело до того, що найважливіші питання він вирішував самотійно, перетворившись на військового диктатора. Його влада була більшою за президентську і наближалася до царської. Не випадково сам Б. Хмельницький був носієм ідеї українського монархізму у формі самодержавного гетьманства, яке б передавалося за спадковістю, а не через процедуру виборів;

- вищим законодавчим органом влади була загальна рада (коло), в якій брали участь усі козаки. У її компетенції були питання військового устрою, війни і миру, обрання старшини, розподілу земель, переговорів з представниками інших країн. Водночас вона була й судовою інстанцією. Збиралася рада раз на рік (1 січня), а також за потреби (неординарні ради). Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалися чернецькою або чорною радою;

- вища виконавча влада на Січі належала кошу в особі кошового отамана, який діяв у межах своїх «вольностей». Розподіл владних повноважень був умовним, здійснювався на основі започаткованого в

Київській Русі звичаєвого права, регулюючого документа щодо цього не існувало;

- чітко окреслена територія. Вона, однак, не була стабільною через військово-політичну ситуацію (крім Середнього Подніпров'я і Запорозької Січі);

- політично-адміністративний устрій. Його утворював своє рідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова й сотенна адміністрація, курінні й городові отамани. Магістри й ратуші здобули право на самоврядування. Найважливішим структурним підрозділом гетьманського уряду була генеральна військова канцелярія, яка здійснювала військове, адміністративне, фінансове й судові управління;

- суд і судочинство, судова система. Продовжували діяти Литовські статuti, Магдебурзьке право, посилювався вплив козацького звичаєвого права. З'явилося й нове джерело права – гетьманські універсали як акти вищої виконавчої влади, обов'язкові для всього населення Гетьманщини;

- суттєві зміни у соціально-економічному устрої. На території Наддніпрянщини селянсько-козацьке дрібне землеволодіння стало основним;

- фінансова та податкова системи, збройні сили, міжнародні зв'язки. Це свідчило про зрілість внутрішнього державно-господарського механізму, зовнішніх зносин.

Виникнення і розвиток військових структур відбувалися поза класичною схемою: держава – військо. Якщо у сусідніх народів армія створювалася для вирішення завдань зовнішньої політики, то в Україні організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорозької Січі) в 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації народу. Військові структури були не тільки ініціатором побудови державної системи, а й базою для її створення. Провідна їх роль виявилась у тому, що козацька військова адміністрація контролювала всі сфери суспільного життя, крім релігійної. Водночас відбувався процес згортання республікансько-демократичних інститутів на користь монархічної форми правління. Усунення козацьких мас від управління державою, добір керівних кадрів за «своєцьким» принципом згодом призвели до того, що рядове козацтво спокійно спостерігало обмеження автономних прав України у складі Російської імперії.

Формуванню української державності стали на заваді несприятливі умови всередині Гетьманщини та невигідна для неї міжнародна ситуація. Про незавершеність цього процесу свідчать недиференційо-

ваність органів влади, невизначеність території та кордонів, паралельне існування двох влад – козацької та королівської, що було зумовлено визнанням гетьманом сюзеренітету (верховного права) короля Польщі. В Гетьманщині великих масштабів набули люмпенізація суспільства, анархо-охлократичні рухи соціальних низів.

Під час складання реєстру (гетьман наказував старшинам дещо збільшувати його) і повернення в Україну польської шляхти спалахнули повстання, які очолювали полковники-радикали: брацлавський – Данило Нечай, миргородський – Михайло Гладкий. На Микитинській Січі підняв бунт козак Черкаського полку Яків Худолій, якого навіть обрали гетьманом війська Запорозького на протипагу Хмельницькому. Коли ці повстання почали загрожувати стабільності козацького устрою, Б. Хмельницький 20 вересня 1650 року видав універсал про застосування смертної кари до їх керівників та активних учасників. Деяких бунтівних старшин було страчено, зокрема й Якова Худолія. Наприкінці травня 1650 р. гетьман звільнив з посад кількох опозиційних старшин.

Дедалі більше ускладнювалось зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Польща намагалася втягнути її до анти-турецької ліги, кримський хан схилив Б. Хмельницького до походу проти Москви. У серпні-вересні 1650 р. 70-тисячне козацько-татарське військо здійснило похід у Молдову, щоб примусити тамтешнього господаря Василя Лупула зайняти дружню позицію щодо України, а також видати дочку Розанду заміж за старшого сина гетьмана Тимофія.

У результаті місії до Стамбула київського полковника Антона Ждановича султан Мухамед IV навесні 1651 р. погодився вважати Б. Хмельницького своїм васалом, тримати при султанському дворі його постійного резидента. На знак приязні султан надіслав гетьману свій каптан, грамоту, пробачив похід у Молдову, велів кримському хану підтримувати союз із Б. Хмельницьким. Це відбувалося вже після того, як гетьман відправив посольство до російського уряду з проханням прийняти Військо Запорозьке під «государеву руку».

Після смерті в серпні 1650 р. канцлера Речі Посполитої Єжи Оссолінського, який був прихильником компромісу з козацтвом, у Варшаві посилила свій вплив партія непримиренних на чолі з гетьманом М. Потоцьким, яка виступала за ліквідацію козацького «бунту» силою. Воєнні дії відновилися в лютому 1651 р. нападом козаків полковника Івана Богуна на поляків, а наприкінці травня козацька рада прийняла ухвалу про наступ на Річ Посполиту. Після поразки козацько-селянської армії під Берестечком влітку 1651 р. було підписано Білоцерківський мир (з 2 липня 1652 року він не виконувався) як «милість короля до своїх підданих». Ним передбачалося зменшити

кількість реєстрових козаків до 20 тисяч, під владою гетьмана залишалась тільки Київщина, він втрачав право на здійснення зовнішньої політики, до своїх маєтків поверталися шляхтичі та євреї. Договір сейм не ратифікував, що дало змогу Б. Хмельницькому його порушувати. Проте незгодних з договором козаків та старшин, які нападали на польських дипломатів, гетьман карав досить жорстоко – до сотні їх було страчено. Але антигетьманська опозиція не заспокоювалась. До неї входили полковники: чернігівський С. Подобайло, миргородський М. Гладкий, вінницький І. Богун, корсунський Л. Мозиря. Вперто зривалося складання реєстру в Білоцерківському та Корсунському полках.

На Лівобережжі з'явилися самозвані претенденти на гетьманську булаву. На Запоріжжі підняв бунт М. Сулима, який хотів оголосити гетьманом Тимофія Хмельницького. Стративши кількох організаторів заворушень, гетьман у січні 1652 р. закінчив складання козацького реєстру.

Незадоволення народних мас труднощами війни проявлялося і в масовому переселенні на Слобожанщину – під захист московської влади. Тисячам козаків та посполитим Чернігівського, Полтавського, інших лівобережних полків надавались там економічні привілеї та пільги. В листі до нового путивльського воєводи Ф. Хилкова Б. Хмельницький висловив бажання якнайшвидше бачити Україну під рукою московського царя. Щоб пригасити незадоволення, вже наприкінці березня 1652 р. гетьман відновив війну з Польщею, розгромивши 23 травня (1 червня) 20-тисячне військо польських гетьманів М. Калиновського і З. Пшнємського під горою Батіг. Щоб забезпечити синові Тимофію молдавський трон, Б. Хмельницький направив у Молдову Вінницький, Брацлавський, Уманський полки для боротьби з ворогами господаря Лупула. Похід закінчився восени 1653 р. поразкою козаків, загибеллю Тимофія, погіршенням відносин з Трансільванією і Валахією.

Загалом 1653 р. приніс Україні багато горя, соціальних потрясінь, дипломатичних і політичних невдач. Внаслідок спустошення Подільського воєводства й південної частини Волині в козацькій армії відчувалася нестача продовольства. У червні обурені козаки докоряли гетьману за продовження тривалих воєнних дій, потурання синові, за спустошення міст і сіл, голод, моровицю, неясність перспектив політичного становища Гетьманщини. На початку червня 1653 р. було розкрито чергову змову проти Б. Хмельницького, а її організаторів страчено. Людські втрати в чотирьох воєводствах України становили щонайменше 40–50 % населення, багато козаків не могли виконувати військову повинність і переходили в стан міщан чи селян. Гетьман вдавався до репресивних заходів щодо козаків, які намагалися уникнути військової служби. Лютували епідемії чуми й холери.

Наприкінці року виникла серйозна криза в українсько-кримських відносинах. Підписання у грудні кримським ханом сепаратного миру з Польщею було зумовлено заборонаю гетьмана брати ясир на козицькій території, зближенням з Росією (6 грудня 1653 року на старшинській раді було схвалено рішення щодо московської протекції). У червні старшинська рада втретє відхилила ідею союзу з Оттоманською Портою, але її рішення Б. Хмельницький приховав від султана. Блокуванню з Туреччиною найбільше опиралися І. Виговський та А. Жданович.

Головні складові геополітичної рівноваги в регіоні змінилися не на користь української самостійності. Сталося це через політику Криму, що в 1649 р. дозволив Польщі уникнути розгрому під Зборовом, трагічну Берестейську битву 1651 року. Саме «кримський» чинник, провал зовнішньополітичного курсу гетьмана у придунайському регіоні стимулювали становлення нової системи міжнародних відносин, що склалася після 1654 року. Вона зумовила масштабні геополітичні зрушення в центральноевропейському регіоні.

4. Козацтво – провідна сила національно-визвольної боротьби українського народу.

Рушійними силами української революції стали козацтво і селянство. Під впливом перших збройних перемог до визвольного руху приєдналася козацька реєстрова старшина, частина не покозаченої української шляхти (до 6 тисяч), заможне міщанство, православне духовенство, що перетворило цей рух на загальнонародний. Усі верстви, які брали в ньому участь, прагнули звільнитися з-під влади Польщі, але їхні соціально-економічні та політичні мотиви були не однако-вими, а дії розрізненими. Селянство, низи козацтва і міщанство прагнули знищити кріпосницькі порядки, а українське шляхетство та реєстрова старшина обмежувались завданнями національного визволення, їх підтримували верхи міщанства й духовенства.

Однією з особливостей революції став небачений розмах покозачення населення. Козацький стан приваблював землеробів, ремісників, інші верстви тим, що давав певні пільги у землеволодінні, користуванні млинами тощо. Чимало людей саме через це хотіло «покозачитися». Водночас періодичними були «чистки козацтва».

Українській визвольній рух набув розмаху вже наприкінці лютого – на початку березня 1648 р., охопивши південь Київщини й Брацлавщини. У травні він переріс у масове антифеодальне повстання, яке, поширившись на східні, центральні й західні землі, наприкінці липня переросло в селянську війну під гаслом «змішати ворожу кров у полі з жовтим піском». За деякими даними, гетьман

мав навіть намір судити полковника Максима Кривоноса за надто жорстоке ставлення козаків його полку до жителів польських і єврейських общин. До аналогічних жорстких дій вдавалася й інша сторона, про що свідчить універсал коронного гетьмана Миколи Потоцького (лютий 1648 р.), в якому він погрожував пограбувати все майно повстанців і поголовно знищити їх сім'ї. Попри грабіжницький і розбійницький характер боротьби, жорстокість, що сягала крайніх меж, сутність цієї боротьби полягала в ліквідації існуючої моделі соціально-економічних відносин, здобутті особистої свободи й утвердженні вільного (фермерського) типу землеволодіння.

Б. Хмельницький на першому етапі боротьби був досить обережним щодо гасла про юридично незалежну козацьку Україну, виходячи передусім з тодішніх політичних правил і реального місця Війська Запорозького в системі європейського світопорядку. Водночас фактом вільного вибору суверена (правителя) він визнав за собою практично незалежний статус. У його політичній програмі поєднувалися традиційні й новаторські ідеї, які спирались на синтез демократизму охлократичного ґатунку, авторитаризму й релігійного відродження православ'я.

Хмельницький Богдан Зиновій (прибл. 1596–1657) – гетьман Війська Запорозького, видатний український політичний і державний діяч, полководець. Народився на хуторі Суботів у сім'ї чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Навчався у Київській братській школі, Ярославському (Львівському) колегіумі. Знав польську, латинську, турецьку й татарську мови. Змолоду брав участь у козацьких походах проти турків і татар, збройних виступах проти Речі Посполитої. Обирався до складу посольств, що вели переговори з польським королем про послаблення утисків та з французькими послами щодо найму козаків на службу до короля Франції. У 1647 р. разом із сином Тимошем прибув на Запоріжжя, а у 1648 р. на козацькій Раді був обраний гетьманом. Цього ж року під його керівництвом почалася національно-визвольна війна проти Польщі. Для результативних воєнних дій проти Речі Посполитої був змушений шукати союзників – укладав військово-політичні умови з Трансільванією, Туреччиною, Московським царством. Займався питаннями створення української козацької армії, розбудови державності: запровадив статут «Про устрій Війська Запорозького», козацько-адміністративно-територіальний устрій, надавав значення зміцненню кордонів, активізації зовнішньополітичних зносин. У складній геополітичній ситуації держави Хмельницький був змушений укласти з Московщиною Переяславський військово-політичний союз. Але після цього намагався зміцнити суверенітет Української держави. Помер у 1657 р. й похований у Суботові.

За тодішньої ситуації кожний стан був своєрідною корпорацією зі своєю внутрішньою ієрархією, відносно автономною, але внутрішньою конфліктною суспільною групою. При цьому соціальний конфлікт в українському суспільстві визрівав давно. Саме масовий рух усіх верств проти економічного, соціального, політичного, національного і релігійного гніту довів, що рушійною силою історії є народ («дух цілого»).

Козацтво, яке стало провідником національно-визвольної боротьби й інтенсивно формувало зародки національної державності, спромоглося до 1648 р. виробити в узагальненій і розпливчастій формі лише ідею обмеженої автономії. В козацькому менталітеті все ще переважали соціальні й релігійні інтереси (бажання зрівнятись у правах зі шляхтою, захистити православну віру) над національно-політичними. Отже, ні Б. Хмельницький, ні його соратники, піднявши на початку 1648 р. повстання, яке переросло у національно-визвольну війну, не мали справжньої програми створення незалежної Української держави, що трагічно позначилося на результатах цієї боротьби. Влітку 1648 р. більшість старшини й козацтва ще не усвідомлювала необхідності домагатися автономії, виявляла готовність змиритися диктатом Речі Посполитої за умови скасування «Ординації» 1638 р.

Наприклад, полковник Яків Хмелько у листі до київського воєводи Яна Тишкевича від 20 травня 1648 року наголошував на намірах козаків дотримуватися лише давніх прав та вольностей і в жодному разі не «привласнювати держави його королівської милості і Речі Посполитої». Про це свідчить і те, що відправлене на початку червня до Варшави українське посольство не мало повноважень домагатися автономії.

Існували серйозні розбіжності й між окремими козацькими полками, яких у різні часи налічувалося від 16 до 36, в основному через специфічні позиції старшинської шляхти. За реєстром 1649 р. на 40 475 козаків припадало 1 324 шляхтичі. Корінними полками вважалися Чигиринський, Білоцерківський, Переяславський, Корсунський, Канівський, Черкаський, східні сотні Київського. До новостворених козацько-шляхетських полків належали: Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський, Стародубський. Полками з орієнтацією на Запорозьку Січ були: Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Лубенський, частина Уманського, південні сотні Чигиринського. До шляхетсько-козацьких полків належали: Брацлавський, західні сотні Київського (на базі Овруцького полку), частина Уманського. Полки Північно-Східної України мали особливу позицію щодо багатьох політичних питань.

Незважаючи на те, що всередині козацтва точилася боротьба угруповань, створювалися впливові клани, що змагалися за вплив на

гетьмана, Б. Хмельницький намагався порушити геополітичну систему, в якій домінували великі держави, підкоривши під владу козацької України Молдову й Волощину. Проте козацька Україна ще не була здатна відігравати роль імперської структури, тим більше, що на Балто-Чорноморських просторах вели боротьбу за ці землі Росія, Швеція, Польща, Туреччина.

У визвольній війні козацтво поступово відходило від підтримки кандидата на трон Речі Посполитої і союзу з ним проти магнатів і шляхти в надії, що вдячний монарх виконає їхні станові та релігійні вимоги. Б. Хмельницький, переосмислюючи уроки кампанії 1648 р., по-новому підходить до визначення мети боротьби. У 1649 р. він вперше в історії української суспільно-політичної думки чітко формулює національну державну ідею: створення незалежної соборної держави в етнографічних межах України. За словами М. Грушевського, з початку 1649 р. програма незалежності України від Польщі не покидала голову гетьмана. Під час переговорів з тодішнім київським воєводою, представником польського уряду Адамом Кисілем, у лютому 1649 р. він кілька разів акцентував увагу на своєму намірі звільнити «з лядської неволі... народ всієї Русі», відірвати «від ляхів всю Русь і Україну». Причому до складу держави мали ввійти всі етнічно українські землі «по Львів і Галич».

Хмельницький почав усвідомлювати спадкоємне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що перебувала в складі Речі Посполитої: «І вступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві князі, а ми у підданстві і у неволі бути у них не хочемо». Тому під час походу українського війська у червні 1649 р. він мав уже чітко сформовану мету: добитися створення незалежної Руської держави від Перемишля до московського кордону. Однак це не означає, що його політична програма мала однобічне спрямування. Хмельницький також виступав за біполярну модель союзу з Кримом, не відмовлявся від пошуків протекції московського царя, намагався відновити політичний діалог з Польщею, планував створити антитурецький альянс разом з Росією та Швецією.

Нову політику гетьмана у січні 1649 р. санкціонував єрусалимський патріарх Паїсій, який (очевидно, не без старань Б. Хмельницького) в супроводі козацького конвою виїхав до Москви, де прохав царя прийняти під свою «високу государеву руку» Низове Військо Запорозьке. Впливали на гетьмана й церковні діячі Києва (за винятком київської ієрархії, що принципово засуджувала повстання) – носії національної ідеології в її визвольному, конструктивно-державниць-

кому аспекті. Якщо боротьбу з повстанцями католицька держава освятила іменем Папи Римського, то патріарх Паїсій пропонував створити міжнародну православну Лігу за участю уряду Гетьманщини – репрезентанта національної української державності.

Гетьманщина (Гетьманська держава) – усталена в науковій літературі назва Української Національної держави, створеної внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького (існувала в 1648–1782 роках). Офіційна назва – Військо Запорозьке (царський уряд звав Малоросією).

Столицею Гетьманату в 1648–1660 рр. був Чигирин; 1663–1668 рр. – Гадяч; в 1669–1708 рр., 1750–1764 рр. – Батурин; в 1708–1722 рр., 1727–1734 рр. – Глухів.

Гетьманський прапор являв собою біле полотнище, оздоблене лиштвою, посередині його в колі знаходився хрест (подібні йому хрести були на саркофазі Ярослава Мудрого), обрамлений вісьмома (по чотири з кожного боку) золотими та двома червоними зірками, а під ним – півмісяць рогами догори.

З кінця XVII ст. у Запорозькій Січі прапорами були сині полотнища з жовтими хрестами, небесними світилами, зображеннями зброї, святих Михаїла, Юрія та інших.

У серпні 1649 р. Гетьманщина була вперше юридично визнана Польщею. За Зборівським договором король визначив таку лінію козацько-українського кордону: Дністер – Ямпіль – Брацлав – Вінниця – Погребище – Паволоч, Коростишев – Горностайпіль – Димер – Дніпро – Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни. Столицею Гетьманату вважався Чигирин, пізніше – Глухів і Батурин. Гетьманат, або Держава Війська Запорозького, мав свій символ – герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею і списом, який стримів з землі поряд з козаком. Аналогічною була й печатка Війська Запорозького.

Єдиного кольору прапора для України в ті часи не існувало. Січова корогва (прапор) була, наприклад, червоного (малинового) кольору, з одного боку на ній зображався у білому кольорі Архангел Михайло, з іншого – білий хрест, оточений небесними світилами. Прапори полків були різних кольорів, переважали малинові, червоні, блакитні, жовті.

На початку 1649 р. в універсалах Б. Хмельницького теза про особисту образу як причину виступу проти шляхти поступається тезі про боротьбу за права православної віри, захист усіх верств українського населення. На переговорах у Переяславі (лютий 1649 р.) з польською делегацією гетьман заявив: Львів, Галич, Холм і прилеглі до них землі повинні відійти під козацьку юрисдикцію, унію необхідно знищити, а реєстр козаків збільшити.

Щоб стимулювати процес передачі землі у власність селян, Б. Хмельницький планував здійснити поступовий перехід від панщини до натуральної та грошової ренти, але ці наміри не вдалося втілити в життя через опір старшини, що поривалася заповнити соціальну нішу, яку раніше займала польсько-литовська та окатоличена українсько-білоруська шляхта. Отже, наявність вільнонайманої робочої сили не відповідала рівню економічного світосприймання козацької верхівки. Вважаючи, що привілейоване становище козацтва – своєрідна плата за ліквідацію ним польсько-шляхетського панування, старшини виражали неприкрите невдоволення розпорядженнями гетьмана щодо так званих рангових маєтностей, які, на її думку, були незначними. Б. Хмельницький жалував верхівці козацтва лише вітряки, хутори, будинки, невеликі села.

5. Політична культура козацтва.

Формування політичної культури козацтва було поступовим процесом. Поставала вона як певне знання та усвідомлення тогочасних реалій суспільного буття. Симптоматичним виявом її став реформаторський проект (1506) Северина Наливайка, який пропонував перенести політичний і військовий центр українського козацтва із Запорозької Січі на незаселені землі між Південним Бугом та Дністром, окреслював видозмінену, порівняно з традиційною, модель козацького устрою. С. Наливайко виходив з політичних принципів та ідеї сильної гетьманської влади, що суттєво відрізнялися від демократичних засад Війська Запорозького. Він намагався забезпечити собі якомога більшу свободу дій і реальну незалежність як від уряду Речі Посполитої, так і від традиційних норм козацького співжиття. Ці його устремління простежуються в окресленні меж гетьманських повноважень: гетьман повинен мати власний реєстр, повну і необмежену владу над козаками. В його програмі «санації» були передбачені репресивні заходи проти козаків, які не корилися владі гетьмана. За єрархією гетьман виступав володарем «першої руки» (після короля) над козаками всієї України, будучи носієм автократичної влади. Відповідно передбачалося зниження політичного статусу Низового Війська Запорозького. С. Наливайко пропонував ліквідувати гетьманську посаду на Запоріжжі, замінивши її посадою поручика, підпорядкованого гетьманові, кардинально реорганізувати соціальну й організаційну структуру Війська Запорозького, щоб зробити його більш керованим. З цією метою він передбачав здійснити своєрідне реєстрування козаків. Дещо ширші права визнавалися лише за так званими «стаційними» запорожцями.

Політична тенденція плану Наливайка зводилася до регіонального автономного виділення військово-політичного утворення та території між Південним Бугом та Дніпром.

Найвиразніше це виявилось в ідеї відведення цьому війську окремої території в Дикому Полі, у вмотивуванні права козаків на стації, а також у формуванні режиму гетьманського єдиновладдя.

Наприкінці XVI ст. письменник Йосип Верещинський запропонував перенести на український ґрунт устрій козацтва за типом «класичної» лицарської корпорації. Ця ідея набула вигляду теоретичної моделі козацької держави у політичному проекті 1596 р. щодо розміщення, політичної реорганізації та економічного облаштування Війська Запорозького на Задніпров'ї. Ідея лицарських територіальних військово-політичних утворень з «вертикальною» політичною залежністю від уряду Речі Посполитої оформилася в проекті у концепцію васального козацького князівства. Утворення окремої української козацької держави в межах Речі Посполитої було на той час найрадикальнішим виявом політичної теорії національної держави.

Йосип Верещинський виходив з того, що політичне представництво державної влади на Задніпров'ї, а також адміністративна влада над некозацьким населенням передавалися князю. Гетьманські повноваження звужувалися до військової влади над Військом Запорозьким. Стрижнем концепції економічного устрою Задніпровської козацької держави стало закріплення земельної власності за військом Запорозьким у формі територіальних полків, яким відповідно до їх чисельності відводилася частина території князівства. Забезпечення матеріальних потреб «товариства Війська Запорозького» мало реалізовуватися за рахунок прибутків від володіння розташованими на території полку містами, містечками, хуторами.

Отже, Йосипу Верещинському вдалося подолати стереотипне уявлення шляхтичів про козаків як найманців, коронних слуг, свавільних воїнів, бунтівників та грабіжників і дійти думки, що вони такі ж лицарі, як шляхтичі, а значить, можуть розраховувати на статус повноправних підданих Речі Посполитої, користуватися відповідними джерелами прибутків і політичними правами. Ідея наближення соціального статусу козацтва до панівного стану, витворення запорожцями васального стосовно Польської Корони державного утворення, визнання новацій у сфері політичного життя суспільства стало значним теоретичним досягненням вітчизняної політичної думки ранньомодерного часу. Прикметно, що запорозька спільнота як певна політична організація спиралася на особливий інституційний механізм і принципи демократичного співжиття, мала специфічні політичну

й психологічну орієнтацію, своєрідні політичні позиції, певну самосвідомість. Причому «козацька етнічна» самосвідомість мала побутовий (нижчий) та ідеологічний (вищий) рівні. На думку українського історика Я. Дашкевича, нижчий побутовий рівень включає: поширення самоназви, наявність національних стереотипів, психологічних бар'єрів щодо інших народів, існування спадковості – «руської крові», тобто генетичної близькості до Київської Русі. Козацтво в цьому відношенні розглядало степ – колиску тюркських народів – як неприйнятний духовний світ – «Великий кордон»; неоднозначно ставились до Росії – близької культурно, але вкрай агресивної духомі, індиферентно – до Білорусі, що асимілювалась і не стала покозаченою. Через релігійні бар'єри існувала неприкрита настороженість до Польщі, Угорщини, Туреччини, католицької Західної Європи.

Вищий, ідеологічний рівень передбачав:

- боротьбу за національні права;
- захист історичних традицій нації (її автохтонність, культ князів, велич Київської Русі, пошана до національних пам'яток минулого);
- право на власну державну мову;
- засудження потурканства, відступництва, ренегатства, протиставлення «руського обряду» «лядській вірі»;
- вияви соціальної пасіонарності і політичної активності.

Водночас козацтво було прикладом негативної стадійної флуктуації (хвилювання) в Україні, яка за своїм геополітичним положенням перебувала на межі трьох цивілізацій, що зумовило глибинні національні суперечності. Адже існування на межі ворожого степу несло загрозу смерті, всілякі ризики, необхідність терпіти труднощі. Це сформувало два типи психо-поведінкової реакції, українського характеру: авантюрно-козацький та зачаєність, самозаглибленість. У такий спосіб була деформована структура українського менталітету, в якій почали переважати соціальні, групові й особисті інтереси, а не національні, державні та суспільні. Протягом віків свідомість українців виявлялася на побутовому, культурному, релігійному рівнях, а не національно-політичному, внаслідок чого виробилася традиція зосереджуватись на приватних інтересах і виникла байдужість до громадсько-політичного, державного буття. Поряд з традиційним індивідуалізмом, що подекуди переростав в егоцентризм, почала проявлятися така риса української ментальності, як групоцентризм.

Селянська сентиментальність, ліризм, поєднаний з жорстокістю, нерациональністю козацького вольового начала обумовили психічну і вітоглядну роздвоєність української душі. Проблема виживання обер-

нулася складними духовними проблемами, а в екстремальному випадку це зумовило анархічну, некерованість, орієнтацію на дію за принципом «тут і зразу». Напевне, головною бідою українців стала нездатність до постійного, цілеспрямованого, вольового розумового зусилля.

Численні зради національних інтересів, вияви кар'єризму, угодовської політики представників вищої влади зумовили появу в українському характері сервілістичних (рабських) ментальних рис – улесливості, підлабузництва, догідництва. Певною мірою ці риси були властиві й представникам козацтва.

Польська імперська політика щодо українських земель викликала потужний спротив в українських масах. На початку XVII ст. назрів конфлікт ментальностей. Хмельниччина стала спробою вирішити гострі політичні, національні, релігійні суперечності, забезпечити державно-політичне, суспільне, духовне впорядкування життя українців, статус релігії, церкви у суспільстві. У цій війні за віру православну релігійний зміст містився у політичних деклараціях, а духовенство відіграло суттєву роль у політичних процесах.

Неабиякі складнощі чекали українське суспільство, що геополітично потрапило до поля тиску двох держав-суперниць, кожна з яких мала вплив на перебіг у ньому соціально-політичних процесів. До того ж Росія і Польща були практично антиподами у вирішенні ключових завдань державного управління.

У Росії, як відомо, панував принцип авторитету державної влади, якій народ поступався вольностями, тому абсолютизм став все проникаючою ідеєю. У Польщі ж шляхта була носієм суверенітету нації, король лише її символом, тобто переміг чинник аристократизму. Для України з її стихійним демократизмом і неструктурованим суспільством вектори впливу міцних адміністративно і мілітарно сусідів «розірвали» суспільство і принесли до нього нетипові методи співжиття.

Події 1648–1676 рр. виявилися типологічно спорідненими з європейськими революціями XVI–XVII ст., які свідчили про зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації. Проте, на відміну від англійської та нідерландської революцій, що завершилися перемогою, українська зазнала поразки. Ці події відбувалися за гострого релігійного, соціального, економічного протиборства.

Європейські історики XVII ст. називали їх «скіфсько-козацькою війною», «великою козацькою війною», «війною козаків з поляками». Якщо для польського соціуму вони означали трагедію, початок розпаду держави, то для українського – спробу створити васальну державність на основі козацтва під протекторатом могутнішої держави. Тобто йшлося про створення ортодоксальної козацької республіки, струк-

турно пов'язаної з Польщею, але яка політично та культурно більше схилилася до московського сходу, шукаючи там опори.

На цей час сформувалася одна з найважливіших політичних ідей, що визначала стратегію гетьманів та козацької старшини, а потім – усіх провідників української нації: необхідність використання суперечностей і конфліктів між сусідніми державами для здобуття свободи. Ця ідея дала змогу українцям вистояти, зберегти національну ідентичність, але вона принесла й немало лиха Україні, особливо тоді, коли лідери занадто переоцінювали значення третіх сил, занадто поклалися на потенційних покровителів. Така поведінка не була ні проявом примітивного інтриганства, ні свідченням браку державницьких намірів, ні бажанням перетворити Україну на маріонеткову державу. Скоріше, це була реакція на надзвичайну складність геополітичного становища України. Деякою мірою таємні домовленості, маневрування, політичне лицемірство відповідали теоретико-ідеологічним настановам і політичній практиці тієї епохи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Які фактори спричинили загострення соціально-економічного і політичного становища на українських землях у середині XVII ст.?
2. Під владою яких держав були українські землі напередодні національно-визвольної війни 1648–1657 рр.?
3. Назвіть періодизацію Української національної революції і дайте їй узагальнюючу характеристику.
4. Назвіть основні військові дії 1654–1657 рр. і охарактеризуйте їх зв'язок з національно-визвольною війною.
5. Охарактеризуйте особливості Української козацької держави.
6. Дайте характеристику рішень Переяславської ради 1654 р. Ваше до них ставлення.
7. В яких документах закріплено українсько-російський союз? Як ви оцінюєте «Березневі статті» Б. Хмельницького?

Орієнтовні теми рефератів

1. Основні ознаки національної революції 1645–1676 рр.
2. Селянська війна (1648–1652) та її політичні наслідки.
3. Причини погіршення геополітичного становища України в 1652–1653 рр.
4. Основні військові події в Україні 1654–1655 рр. і дії українського війська в Польщі 1656–1657 рр.
5. Визвольна війна українського народу і Слобожанщина.

Література для самостійної роботи

- Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.
- Борисенко В. Й.* Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 2006.
- Величко Самійло.* Літопис / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 372 с.; Т. 2. – 642 с.
- Газін В. В.* Павло Тетеря / В. В. Газін. – К. : Арій, 2013. – 224 с.
- Голобуцький В.* Запорізьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1909. – 539 с.
- Головенко Я. М.* Українсько-козацька держава: Історія українського козацтва / Я. М. Головенко. – Маріуполь, 2005.
- Горобець В. М.* Україна: Козацькі війни 1618–1638 рр. / В. М. Горобець. – К. : Кріон, 2011. – 267 с.
- Горобець В. М.* «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / В. М. Горобець. – К. : Ін-т історії НАНУ, 2013. – 200 с.
- Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, права / О. І. Гуржій. – К., 1996.
- Корнієнко О. М.* Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк (1659–1705) / О. М. Корнієнко. – К. : Наш час, 2008. – 488 с.
- Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 406 с.
- Літопис Самовидця.* – К. : Наукова думка, 1971. – 207 с.
- Літопис Гадяцького полковника Григорія Гребінки.* – К. : Т-во «Знання України», 1992. – 192 с.
- Мицик Ю. А.* Джерела в історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ, 1996.
- Мокляк В.* Полтавський полк: Науково-попул. нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. / В. Мокляк. – Полтава, 2008.
- Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка. Запорізька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.
- Наслідки Переяславської Ради 1654 р.* – К., 2004.
- Паньонко І. М.* Організація влади Запорізької Січі / І. М. Паньонко. – Львів, 2006.
- Переяславська Рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія.* – К., 2005.
- Переяславська угода 1654 р.: Історичні уроки для українського народу.* – К., 2004.
- Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998.
- Сас. П.* Хоптинська війна 1621 року / П. Сас. 2-ге вид., випр. і доп. – Біла Церква : Вид. О. Кшонківський, 2012. – 526 с.
- Смолій В. А.* Українська національна революція XVII століття (1648-1676) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 447 с.
- Щербак В.* Українське козацтво, формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : KM Akademia, 200. – 296 с.
- Яворницький Д. І.* Історія Запорізьких козаків: У 3-х т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990; Т. 1. – 1990. – 577 с.; Т. 2. – 1990. – 558 с.; Т. 3. – 1993. – 558 с.

Лекція 7

Політична криза в Україні після смерті Б. Хмельницького

1. Пошук політичних орієнтирів. Початок громадянської війни в кінці 50-х рр.
2. Поширення громадянської війни в Україні на початку 60-х рр. Розкол України на два політичних табори.
3. Боротьба Петра Дорошенка за створення загальноукраїнської держави.
4. Причини поразки Української революції та її історичне значення.

1. Пошук політичних орієнтирів. Початок громадянської війни в кінці 50-х рр.

Політична орієнтація Івана Виговського (1657–1659 рр.) і вплив її на розв'язання громадянської війни. У вересні 1657 р. старшинська рада в Чигирині доручила І. Виговському виконувати гетьманські повноваження до повноліття Юрія Хмельницького. За місяць на Корсунській раді (16 жовтня 1657 року), де були присутні рядові козаки, міщани, духівництво та послы іноземних держав, І. Виговського обрали повноправним гетьманом. Новий гетьман України Іван Виговський мав великий вплив на Юрія Хмельницького, який рахувався з його пропозиціями. Коли бажали щось вирішити або попросити у гетьмана, посередником вибирали Виговського. Іван Виговський був також прибічником незалежності України, але шляхи досягнення цієї цілі у нього були свої. Як стратег Виговський був слабкіший Хмельницького і програв. Якраз при ньому Україна стала Малоросією.

Основою нової української держави колишній державний писар вважав козацьку старшину, шляхту і вище духовенство. Ці три кита нової влади були зв'язані між собою економічним положенням, соціальними інтересами, культурою, поступово зливалися в єдине суспільство. Козацька старшина уже почала віддалятися від козацької маси, отримала землі й сама збирала податки, вела велике господарство і практично злилася з рештками старої шляхти, перетворювалася на новий стан, який мав політичну й економічну владу. Вище духовенство не бажало підкорятися московській церковній ієрархії, вважаючи, зокрема, себе спадкоємцями церкви Київської Русі й більш стародавнім церковним утворенням, ніж московські.

Головним радником Івана Виговського став Юрій Немирич, який навчався в Оксфорді й Кембриджі. Новим митрополитом був обраний Діонісій Балабан, противник Москви, її методів управління і влади. І. Виговський зробив ставку на аристократію і в результаті втратив

гетьманську владу. Отримавши гетьманську булаву, він говорив, що вона буде помічником чесного, поганому на кару. Нікому у війську Виговський потакати не збирався, а військо запорозьке не може бути без страху.

Іван Виговський заключив договір зі Швецією, проводив переговори з Туреччиною, знову домовився з кримськими татарами про союз, заключив перемир'я з Польщею. Московському послу він заявляв, що Великоросія буде Великоросією, Україна Україною. «Ми є військо непереможне!» – підкреслював гетьман.

Але опора тільки на нову аристократію не виправдала себе. Розподіл єдиного українського суспільства на «вищих і чернь» призвів до народного повстання під керівництвом Полтавського і Миргородського полків, підтриманих запорожцями, яких навіть не запросили до Чигирини на вибори нового гетьмана.

До Москви були відправлені донесення запорозького кошового отамана Якова Барабаша і полтавського полковника Мартина Пушкаря, які звинувачували Виговського у намаганнях повернути Україну до складу Польщі. Московський уряд, як завжди, проводив двоєдушну політику.

Україна розділилася на два табори – майже вся старшина не бажала московського абсолютизму і схилилася до союзу і неминучого підкорення Польщі; козацтво, міщани і селянство були проти повернення польської влади, знущань шляхти, панщини, релігійних утисків. Виговський став роздавати полтавські землі своїй старшині, нова шляхта прийшла на полтавські землі і, як на всій Україні, обклала населення великими податками і повинностями. Населення піднялося проти нових панів – розпочалося повстання, гаслами якого були повернення козацьких вольностей, вільна охота і рибна ловля, вільне варіння горілки, вибори гетьмана Чорною радою.

І. Виговський блокував Полтавщину і Запоріжжя вірними йому військами, не бажаючи поширення повстання. Перша бойова сутичка в лютому 1658 р. закінчилася перемогою полтавців і запорожців. Виговський покликав на допомогу татар. Декілька тижнів битва велась під Полтавою, яку не могли взяти до середини червня. У братовбивчому протистоянні загинуло майже 50 тис. українців. У кровопролитному бою загинув М. Пушкар. Виговський втратив кошового Я. Балабана, дозволив татарам грабувати українське населення, що вони й зробили. Татари, захопивши всю здобич, спалили й розграбували Полтаву, а також міста Зіньків, Сорочинці та інші. Іван Виговський думав, що переміг, але це було початком його кінця і розв'язання громадянської війни, до якої він мав безпосереднє відношення.

Після Полтавської битви гетьман вирішив, що може розірвати союз з Москвою. У боротьбі з нею Виговський основну ставку зробив на Річ Посполиту, повернувся до ідеї входження козацької України до складу королівства.

Зближення з Польщею. Гадяцька угода. 16 вересня 1658 року І. Виговський укладає Гадяцьку угоду з Польщею.

Основний зміст:

- Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства утворювали Руське князівство на чолі з гетьманом і входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Визнавалася свобода релігійного віросповідання, зберігалися права і привілеї козаків, дозволялися відкриття 2-х академій і без обмежень – шкіл і друкарень;
- з іншого боку, передбачалося відновлення соціально-економічних відносин, що існували до цього, зменшувалася кількість козаків, збройні сили складались з 30 тисяч реєстру та 10 тисяч найманців;
- польські феодали повертались в Україну, відновлювалось велике землеволодіння, кріпацтво, повинності й податки, покладені на селян і міщан, що існували до 1648 р.;
- гетьман втрачав право на самостійні міжнародні відносини.

Гадяцька угода була національно-державницькою угодою, зрозуміти яку не могло тогочасне українське суспільство, яке не довіряло полякам і боялося, що пани знову повернуть до України кріпацтво. Здійснення цієї програми боялась і Московія. Польська держава мала б з'єднатися з Україною на широких правах федерації, як це було раніше з Литвою, і створити своєрідну конфедеративну державу.

Цій угоді не судилося здійснитися. Вона так і залишилася нереалізованою юридичною пам'яткою епохи української козацької держави Гетьманщини.

Підписання Гадяцького договору спричинило російсько-українську війну. Російський уряд оголосив Івана Виговського зрадником і в червні 1659 р. розгорнув наступ на Україну 150-тисячної армії. 28–29 червня під Конотопом І. Виговський разом з татарами і поляками вщент розбиває московське військо. Але скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Його орієнтація на Річ Посполиту, поступливість у відносинах з нею, терор проти опозиції викликали різке незадоволення в суспільстві. Посилився антигетьманський рух. Новий запорізький кошовий Іван Сірко почав громити союзників Виговського – татар, і вони залишили гетьмана. Проти гетьмана Виговського виступили також старі полковники – Т. Цецюра, В. Золотаренко, Я. Сомко, яким колись не вдалося взяти в руки гетьманську булаву. Поляків, як і найманців Івана Виговського, знищували повсюди,

під Ніжином був убитий Юрій Немирич, автор Гадяцького трактату. Лівобережні міста й містечка відкривали ворота московським полкам і приносили присягу царю.

Чутки, що Виговський віддає Україну назад полякам, загубили його справу. З ним залишилися тільки наймане військо й поляки. Ненависть до Виговського українського козацтва на раді біля Білої Церкви 21 вересня 1659 року була такою великою, що він покинув її під охороною найманців і поляків. На річці Узені зібралась нова рада, яка обрала новим гетьманом Юрія Хмельницького, якому Виговський в жовтні 1659 р. передав гетьманські клейноди, зрікся гетьманства і виїхав до Польщі. Згодом у 1664 р. він був звинувачений поляками в таємних переговорах з Москвою й за наказом тодішнього гетьмана П. Тетері розстріляний. Виговщина в Україні безславно закінчилась. Не можна було боротися за незалежність України, не рахуючись зі своїм народом, а тим більше не можна було це робити в союзі з кримськими татарами й Польщею.

2. Поширення громадянської війни в Україні на початку 60-х рр. Розкіл України на два політичних табори.

Політика Ю. Хмельницького. Коли Юрій Хмельницький вдруге став гетьманом (1659–1663), росіяни йому підсунули нову російсько-українську угоду. Це були сфальшовані московськими дяками статті, які називалися так само, як і колись за Богдана Хмельницького, **Переяславськими**. Це були статті, які вимагали підпорядкування політичного життя України московському урядові, вимагали введення в нові полкові міста України залог московських військ, які віддавали до рук московських воєвод усе економічне життя України. Цей так званий Переяславський договір 1659 р. був підписаний Юрієм Хмельницьким. І саме цей варіант статей і залишався надалі офіційним документом, на якому ґрунтувалися відносини України і Московії в подальші роки.

Згідно з цим фальсифікатом тепер українські гетьмани не могли обиратися без дозволу царя. Обрання їх і старшини мало відбуватися з ухвали московського царя; гетьмани мали присягати на вірність московському цареві. Вони не мали права проводити переговори з іншими державами. Козацька рада не мала права без дозволу царя усувати гетьмана, гетьман не мав права звільняти або призначати генеральну старшину і своїх полковників, не мав права самостійно вступати в походи, а йшов тільки з російським військом, куди накаже цар. Українська церква підпорядковувалась московському патріархові.

Ця нова Переяславська угода фактично робила українську державність автономією Московського царства.

У перші десятиліття після Гадяцької угоди і нових Переяславських статей і до кінця XVII ст. боротьба українців точилась у двох напрямках:

- за остаточне витіснення польсько-панського панування на Правобережній Україні;
- боротьба проти знищення Москвою на лівобережній частині тієї державності, яка склалася у ході визвольної боротьби на чолі з Богданом Хмельницьким.

У 1660 р. Польща укладає зі Швецією перемир'я, домовляється з Кримським ханством і розпочинає війну з Московським царством та Україною за повернення українських територій. Українські війська зазнають поразки, і Юрій Хмельницький вимушений укласти з Польщею **Слободищенський трактат** (18 жовтня 1660 р.). Його основні умови:

- Україна відновлювала державний зв'язок з Річчю Посполитою на умовах Гадяцької угоди 1658 р.;
- Велике князівство Руське не створювалося, Україна отримувала лише автономію на чолі з гетьманом;
- українська армія зобов'язувалася взяти участь у воєнних діях проти Московської держави.

Наслідки Слободищенського трактату для України були надзвичайно тяжкими. За цим трактатом козацька Україна юридично поверталася під Польщу на правах автономії. Крім того, оформився політичний розкол в українському суспільстві на правобережну і лівобережну частини, де домінували різні держави – Польща та Московія. **Від цього часу історія України йде двома різними напрямками.**

Правобережжя відтепер тісно пов'язане з історією Польської держави, Лівобережжя – Московської. У січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся булави і постригся у ченці. Правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю (1663–1665 рр.), на Лівобережжі отримав перемогу отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький (1663–1668 рр.), який зробив ставку на московський уряд.

Українська козацька держава як єдиний суспільно-політичний організм припинила існування. Українські козацькі формування воюють у складі військ своїх держав одне проти одного. В Україні були створені умови для поширення **громадянської війни на початку 60-х років** і для поділу її по Дніпру між Московією і Річчю Посполитою.

Політико-територіальний розподіл України. Війни між Лівобережжям і Правобережжям за активної участі в них Польщі, Московії, Туреччини і Криму набули затяжного, надзвичайно складного і тра-

гічного характеру, супроводжувались все більшим втручанням польського і московського урядів у внутрішнє життя України.

Політика Павла Тетері була пов'язана з орієнтацією на Польщу, продовженням невдалої лінії державного керівництва Івана Виговського. Він спробував об'єднати Право- та Лівобережжя за допомогою поляків і кримських татар, але невдало. Був змушений постійно приборкувати антигетьманські виступи полковників. Не мав широкої підтримки українського населення. В той же час вимагав від Речі Посполитої забезпечити рівноправ'я православної та католицької церков, підтвердити привілеї козацької старшини, дозволити самостійні дипломатичні відносини з Молдовою, розпочати мирні переговори з Московською державою. У 1665 р. призначив наказним гетьманом М. Ханенка. Сам у 1666 р. виїхав до Польщі, але незабаром його було вигнано з країни, і П. Тетеря оселився в Молдові, а в 1671 р. був отруєний.

Гетьман Лівобережної України Іван Брюховецький був обраний на чорній раді, випередивши своїх конкурентів Я. Самка і В. Золотаренка. За поданням нового гетьмана царському уповноваженому їх було страчено, ще близько 50 осіб відправлено до Сибіру.

Іван Брюховецький був блискучим демагогом, умів уласкавити трудовий люд обіцянками. Колишній слуга Богдана Хмельницького став першим гетьманом України, котрий назвав себе «холопом» Московського царя. Більш того, від дістає за це приниження високий чин Московської держави – звання боярина, одружується з московською князівною й укладає так звані **Московські статті 1665 р.** За цими статтями посилювалась адміністративна та економічна залежність України від царату, звужувалась її автономна державність. Брюховецький погоджується на введення в нові міста України нових залог московського війська. Погоджується на те, щоб усі податки збиралися в Україні московськими воєводами і ті передавали їх до Москви. Брюховецький пішов і на ліквідацію української православної митрополії, що викликало велике незадоволення серед українського духовенства.

Зовнішньополітична діяльність Івана Брюховецького також була невдалою. Він не взяв жодної участі в укладанні Андрусівської угоди між Польщею та Московією, за якою Московія і Польща врешті-решт вирішили досягти компромісу за рахунок українських земель. **30 січня 1667 р. вони уклали Андрусівське перемир'я** на 13,5 року. Правобережна Україна остаточно закріпилась за Польщею, Лівобережна – за Московією. Запорозька Січ була поставлена в залежність від обох держав.

В Україні почало поширюватись невдоволення діяльністю Брюховецького. Ясно було, що він утратив булаву. Через те в 1668 р. він скликав старшин і заяв, що бажає відійти від Московії і перейти

під протекторат Туреччини, навіть послав до Стамбулу своїх послів. Турецький султан погодився на цю пропозицію. Татари прийшли на допомогу – розпочалося повстання проти Москви. Проте це вже не врятувало авторитета гетьмана. Він позбувся булави і життя. Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив П. Дорошенко.

3. Боротьба Петра Дорошенка за створення загальноукраїнської держави.

Петро Дорошенко був обраний гетьманом Правобережної України (1665–1676) після П. Тетері. Петро Дорошенко проявив себе як найталановитіший гетьман епохи Руїни або наступного періоду громадянської війни в Україні в 60-ті роки XVII ст. Він рішуче виступив проти умов Андрусівського договору й восени 1667 р. зробив спробу прилучити до Гетьманщини Західний регіон. На його заклик козацька рада проголосила, що Україна не визнає над собою ні влади Польщі, ні влади Московського царства. Дорошенка любили в народі, його підтримували маси козаків, селян, міщан. Козацтво і народ остаточно відвернулися від Брюховецького і послали до Дорошенка своїх представників, пропонуючи йому українське гетьманство. Дорошенко, прибувши в місто Опошню, тут у **червні 1668 р. був одностайно обраний гетьманом всієї України**. Козаки схопили Брюховецького і розстріляли його.

Відкрилася перспектива відродження возз'єднаної Української держави. Проте вкрай несприятливою була геополітична ситуація. Свою негативну роль відігравала і відсутність єдності в діях українських сил.

Запорозькі козаки, що завжди підтримували Брюховецького, виступили проти обрання гетьманом Дорошенка й обрали свого гетьмана – П. Суховія. Крім того, вони уклали союз з кримськими татарами і готувалися до спільного з ними походу до України. Дорошенко, залишивши замість себе наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного, відправився на південь України, щоб протистояти претендентові на булаву П. Суховію, підтриманому кримськими татарами. Роз'єднання козацьких сил, що відбулося, негативно позначилося на розвитку подій.

Д. Многогрішній, опинившись внаслідок наступу російських військ у скрутній ситуації, перейшов на бік Московії і при її підтримці був обраний гетьманом Лівобережної України (1668–1672 рр.).

Українська держава знову розкололася на два гетьманства.

Д. Многогрішній, погодившись на входження України до складу Росії, взяв курс на відновлення прав і кордонів Української держави

періоду Б. Хмельницького. Він підписав із Московською державою **Глухівські статі (1669 р.)**. В той же час гетьман відновив зв'язки з П. Дорошенком, надавши йому військову допомогу. Діяльність Д. Многогрішного не узгоджувалася з офіційною політикою московського уряду. Проти гетьмана була сфабрикована справа про «зраду», і після суду в Москві його заслали до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережної України було обрано лояльно настроєного до Московії Івана Самойловича (1672–1687 рр.).

Боротьба П. Дорошенка за збереження єдності України. П. Дорошенку довелося вести боротьбу за владу з різними претедентами: спочатку із П. Суховієм, ставлеником кримського хана, а згодом із М. Ханенком, який чітко орієнтувався на Польщу і при її підтримці був обраний гетьманом Правобережної України (1670–1674 рр.).

У 1672 р. гетьман приєднався до Туреччини і розпочатої нею війни проти Польщі. Успішні дії турецьких і українських військ змусили польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати **Бучацький мирний договір**, відмовившись від Правобережної України. Основні положення цього договору:

- Поділля відходило до Туреччини;
- Українська держава утворювалася в межах Брацлавського і Київського воєводств;
- Польща мала сплачувати Туреччині велику данину.

Грабіжницьке панування турків на цій території та союз із ними Дорошенка дискредитували гетьмана в очах народу. Коли проти Дорошенка виступив новий гетьман Лівобережної України прихильник Москви Іван Самойлович, до нього почали переходити правобережні козацькі полки. Самойловича було проголошено гетьманом усїєї України.

Сподівання П. Дорошенка на турецьку протекцію не виправдалися. Похід турецько-татарської армії на Правобережжя мав жахливі наслідки. Потік переселенців у Лівобережну Україну та Слобожанщину набув масового характеру. Правобережне населення звинувачувало П. Дорошенка у всіх бідах і нещастях, які принесли з собою татари і турки.

Після відходу турецько-татарських сил активізував воєнні дії на Правобережжі польський король Ян Собеський. У грудні 1674 р. П. Дорошенко пішов на переговори з поляками, погодившись на входження до складу Речі Посполитої, але за умови збереження цілісності України та на основі Гадяцького договору. Переговори зазнали невдачі.

Марно шукаючи протекції різних союзників, П. Дорошенко опинився у глухому куті.

У 1675 р. Дорошенко, покинутий більшістю козаків, розташувався у Чигирині. Підвладна йому територія скоротилася до одного

міста і його округу. У жовтні 1676 р. до Чигирини підійшов гетьман І. Самойлович і взяв місто в облогу. Дорошенко, розуміючи все безглуздя опору, передав Самойловичу гетьманські клейноди. Царський уряд призначив Дорошенка воєводою в місто В'ятку, а після служби колишньому гетьману дали в маєток село Ярополче, де він помер і був похований у 1698 р.

Але й доля Самойловича виявилась нещасливою: це був талановитий полководець і державець, а тому він здавався небезпечним для Москви, Варшави і Стамбула. У 1687 р. він був звинувачений у зраді Московському царству і засланий до Сибіру, де й помер.

Падіння гетьманства П. Дорошенка ознаменувало кінець національної революції та її поразку. Була ліквідована українська державність на Правобережжі, й усі спроби її відновити зазнали невдачі. Державність вдалося зберегти лише на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московії. Незалежну соборну державу в межах етнічних українських земель було створено лише на короткий період.

А Україну продовжували нищити. Московсько-турецька війна 1674–1681 рр. була завершена **Бахчисарайським миром**. У 1686 р. була укладена угода між Польщею і Московією під назвою «Вічний мир», за яким Правобережна Україна залишалась за Польщею, а Запорозька Січ була підпорядкована не гетьману, а московському цареві. У цьому 1686 р. була знищена й Київська митрополія української православної церкви, що була підпорядкована московському патріархові, який став заміняти українських священників на московських і зросійщувати українську церкву.

4. Причини поразки Української революції та її історичне значення.

Революція завершилася для української нації поразкою: не вдалося ні створити державу в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України, хоча за свободу було заплачено неймовірно високу ціну. Втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в яsir, переселень в межі сусідніх країн становили майже 65-70 % всього населення України, яке на 1648 р. налічувало близько 4–5 млн осіб. У Правобережній Україні втрати сягали близько 85–90 % її мешканців. Страхітливих руйнувань зазнали міста й села; було завдано надзвичайно великої шкоди розвитку ремесел, промислів й торгівлі.

Поразки національної революції спричинили:

- відсутність загально визнаної суспільством національно-державницької ідеї; переваження регіонально-кланових інтересів у верхівки;

- переважання в ментальності значної частини еліти, козацтва й інших верств населення особистих, групових, станових інтересів над національними й державними;

- зрада національних інтересів з боку більшості панівного стану передреволюційного суспільства;

- перебування в зародковому стані на початок революції національної державної ідеї, що зумовило політику автономізму її керівництва у 1648 р., яка призвела до залишення ворогові Західного регіону, породивши проблему соборної Української держави;

- принципові помилки у здійсненні соціально-економічних перетворень, що спричинило розкол в українському суспільстві, формування ворогуючих груп;

- ліквідація встановленої Б. Хмельницьким монархічної форми правління й утвердження республікансько-олігархічної форми, що спричинила слабкість центральної влади, міжусобну боротьбу за булаву, всевладдя (отаманств) старшини на місцях;

- грубі прорахунки після смерті Б. Хмельницького урядів у проведенні внутрішньої політики, які викликали загострення соціальної боротьби, що руйнувала підвалини молодого держави;

- великі масштаби люмпенізації суспільства, анархо-охлократичні рухи соціальних низів;

- деструктивна політична роль Запоріжжя протягом кінця 50-х – першої пол. 70-х рр.;

- постійна агресія у різних формах з боку Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства і Порти, спрямована на ліквідацію самостійної Української держави.

Водночас доба української революції засвідчила зародження, існування та розвиток суттєвих для подальшої політичної історії України особливостей. Значення революції полягало в тому, що:

- вона привела до створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.;

- сприяла еволюції української і білоруської націй;

- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти;

- зумовила формування національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;

- стала могутнім імпульсом для розвитку національної самосвідомості, зокрема ідеології елітарного націоналізму;

- зумовила закріплення назви «Україна» за витвореною державою й започаткувала зміну назви «руський народ» на «український народ»;
- істотно збагатила традиції боротьби як проти національно-релігійного, так і соціального гноблення;
- пробудила волю нації до самоутвердження у формі незалежної соборної держави.

Питання для самостійного опрацювання

1. Які соціально-політичні зміни сталися в Україні після об'єднання з Москвою?
2. Період 60–80-х рр. XVII ст. увійшов в історію України як доба Руїни. Чому?
3. Які гетьмани періоду Руїни виступали з ідеєю турецької альтернативи союзу з Московією. Чи була реальною основа такого союзу?
4. Чому Ю. Хмельницький у 1663 р. склав повноваження гетьмана?
5. У чому полягає сенс політичної інтриги І. Виговського?
6. Охарактеризуйте діяльність гетьмана І. Брюховецького.
7. За яких обставин П. Дорошенко був обраний гетьманом?
8. Чому П. Дорошенко зазнав поразки?
9. Як стався політико-територіальний розподіл України?
10. Які наслідки для України мала міжусобна боротьба українських гетьманів?
11. Опишіть діяльність гетьмана І. Самойловича.

Орієнтовні теми рефератів

1. Основні етапи громадянської війни в Україні в 60–90-ті рр. XVII ст.
2. Слобожанський трактат і розкол України на два військових табори.
3. Гетьман П. Дорошенко і його плани возз'єднання козацької України, відмова від влади.
4. Криза й поразка Української революції (серпень 1671 – вересень 1676 рр.).

Література для самостійної роботи

- Газін В. В.* Українці: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) / В. В. Газін // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1.
- Смолій В. А.* Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1, 2.
- Смолій В. А.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. В. Степанков – К. : Альтернатива, 1997. – 367 с.
- Смолій В. А.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1993. – 623 с.
- Смолій В. А.* Українська національна революція XVII століття (1648–1676) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
- Смолій В. А.* Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Темпора, 2011. – 631 с.
- Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах (1500–1700) / Т. Чухліб. – К., 2010.

Тема 6. Українська державність наприкінці XVII–XVIII ст.

Лекція 8

Обмеження та ліквідація української автономії (кінець XVII–XVIII ст.)

1. Наступ на політичну автономію України. Правління гетьмана Івана Мазепи.
2. Причини та наслідки поразки І. Мазепи.
3. Пилип Орлик і Конституція України.
4. Продовження процесу інкорпорації України до складу Російської імперії.
5. Остаточна ліквідація царизмом української автономії України.
6. Політична ситуація на Правобережжі в кінці XVII–XVIII ст.

1. Наступ на політичну автономію України. Правління гетьмана Івана Мазепи.

Після укладання Переяславського договору російська влада неухильно стала втручатися у внутрішнє життя українського суспільства, маючи на меті не лише обмежити гетьманську владу, а й остаточно скасувати автономію України, перетворити на імперську провінцію. Соціальний антагонізм в українському суспільстві, слабкість, непослідовність українських політичних сил, занепад громадської моралі уможливили реалізацію цих напрямів царизму.

Особливості територіально-політичного устрою Гетьманщини в кінці XVII ст. Територія Гетьманщини наприкінці XVII ст. охоплювала Лівобережну Україну та Київ з навколишньою місцевістю. Хоча п'ять слобідських полків очолювала полкова й сотенна старшина, але політично-адміністративну владу у Слобожанщині в основному здійснював від імені царського уряду воєвода Белгорода.

До травня 1686 р. Запорозька Січ підпорядковувалась адміністрації Польщі та Росії, воля гетьмана до уваги не бралася. За договором про «Вічний мир» від 26 квітня (6 травня) 1686 року, Польща відмовилася від протекторату над Січчю.

У середині XVII ст. і до 80-х років XVIII ст. у Гетьманщині й до 1765 р. у Слобожанщині зберігалися особливі збройні сили – козацьке військо. Найбільшу групу становили «городові» козаки – ті, які проживали в населених пунктах. Кількість їх у другій половині XVII–XVIII ст. була різною: формально – від 20 до 30 тисяч, фактично – до 55-89 тисяч. У 70-ті роки XVII ст. були сформовані «охотницькі» (наймані) полки, яких використовували переважно для придушення народних виступів. У липні 1765 р. маніфестом Катерини II замість розформованих

слобідських полків були створені чотири гусарських та один уланський полки. Тогочасна Гетьманщина була старшинсько-козацькою республікою, в якій старшина й козацтво становили елітарну верхівку, що користувалася привілеями й перевагами республіканського правління. Вона поєднувала владну систему Речі Посполитої і сотенно-полкової системи козацької армії. Військовий характер держави зберігався майже до кінця XVIII ст., породжуючи численні проблеми.

Територія Української козацької держави з другої половини XVII ст. на заході межувала з Річчю Посполитою по Дніпру, починаючи від порогів і доходячи до низинної течії р. Сак. р. Сак. Південну межу краю окреслювала р. Орель, північно-західна межа володінь Війська Запорозького і Польщі простягалася вгору по Дніпру до Чигирина, звідти – до Чорного лісу. В окремі періоди кордони змінювалися: наприклад, у 1713 р. внаслідок російсько-турецького договору про мир південний кордон Туреччини пройшов між річками Орель і Самара. Проте навіть 1745 р. Колегія іноземних справ Росії стверджувала, що державні кордони з Польщею остаточно не встановлені. Суттєвим було й те, що до 1754 р. існували внутрішні кордони між власне Росією та Гетьманщиною.

Наступ на політичну автономію України. Правління гетьмана Івана Мазепи. Російський абсолютизм не міг змиритися з існуванням на території Лівобережної України демократичних традицій військово-козацької системи, сфери функціонування Магдебурзького права. Ліквідація цих суспільно-політичних інституцій і запровадження загальноімперських норм були неминучими.

Найбільш чітко політика обмеження автономії України проявилася в Коломацьких статтях, україно-московській угоді, укладеній на козацькій раді, що відбулася над р. Коломак (тепер Харківська область) 25 липня 1687 р. при обранні гетьманом І. Мазепи. 22 статті обмежували й навіть у дечому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України.

Основні умови нової україно-московської угоди такі:

- підтверджувалися надані раніше козацькі та гетьмансько-старшинські привілеї;
- зберігалися 30-тисячне реєстрове козацьке військо і компанійські полки;
- козацька старшина зобов'язувалася наглядати за гетьманом і доносити на нього царському уряду;
- гетьман позбавлявся права заміняти на «урядах» вищу старшину без царського дозволу, а старшина – скидати гетьмана;

- суттєво обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями;
- гетьману заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. Він був зобов'язаний дотримуватися «вічного миру і союзу» з Річчю Посполитою, тобто фактично зректися Правобережжя;
- гетьман зобов'язувався направляти козацьке військо для участі у походах Московії проти Кримського ханства і Османської імперії;
- листи і документи, отримані із сусідніх держав, наказувалося, не відкриваючи, надсилати до Москви;
- перебування у гетьманській столиці – Батурині – полку московських стрільців для контролю над гетьманом;
- українським купцям «під жорстким наказанням» заборонялося торгувати в Московській державі й підтримувати торговельні зв'язки з Кримом;
- українці під загрозою смертної кари зобов'язувалися приймати від царських вояків знецінені московські гроші;
- в окремій статті вимагалось, щоб «никто не голосов таких не испущал, что Малороссийский край – Гетманского регименту, а отзывались бы везде единогласно – их царского Пресветлого Величества самодержавной державы»;
- уперше було законодавчо визначено необхідність злиття українського і російського народів усілякими засобами «неразорванное и крепкое согласие». Для цього рекомендувалося заохочувати українсько-московські шлюби.

Мазепа Іван (прибл. 1639–1709) – гетьман України, політичний діяч і дипломат. Народився на Київщині в шляхетській українській родині. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, згодом – у Варшаві в єзуїтській колегії. Кілька років жив за кордоном – у Німеччині, Франції, Італії, Нідерландах, де вивчав дипломатію, військову справу та мови. У 1659–1663 рр. був на службі при дворі короля Польщі, виконуючи дипломатичні доручення. В Україну повернувся у 1663 р., а в 1669 р. став командиром особистої охорони гетьмана П. Дорошенка. У 1682 р. призначений генеральним осавулом при лівобережному гетьмані А. Самойловичу. У 1687 р. на раді старшин його обрали гетьманом України. На початках свого гетьманства зумів здобути прихильність московського Петра I та його двору. Проте дбав про збереження у Гетьманщині прав і вольностей. Здійснював політику об'єднання українських земель на основі станової держави західноєвропейського зразка з одночасним збереженням традиційного козацького устрою. Дбав про інтереси

козацької та аристократичної верхівки, що викликало невдоволення у нижчих верств населення. Незадоволений політикою московських можновладців, потайки шукав союзу з Річчю Посполитою та Швецією, сподіваючись з їх допомогою відновити незалежність України від Московщини. При цьому жорстоко розправлявся з політичними конкурентами з числа козацьких ватажків. Після поразки шведсько-українського війська у Полтавській битві (1709) разом зі шведським королем Карлом XII відступив у землі, контрольовані турками. Помер у 1709 р. в передмісті Бендер. Похований у Святогорському монастирі румунського міста Галаца.

Період правління І. Мазепи був не простим для українського суспільства. Бюрократ і дипломат за характером, він намагався підтримувати добрі стосунки з Петром I та структурами московського уряду. У внутрішній політиці придушував будь-які вияви козацького «вільнодумства» й водночас зміцнював кріпосницькі домагання старшини, її станові права. При Мазепі процес знищення автономії України і форм виборного козацького правління набирив темпів.

Соціальна політика Мазепи, що насамперед враховувала інтереси старшини (хоча він намагався обмежити її апетити), не давала йому змоги розраховувати на масову підтримку українського населення в 1708 р., коли він змінив політичну орієнтацію. Напевне, мав рацію М. Грушевський, коли писав, що в народних масах Мазепа не мав популярності, його вважали в Україні панським гетьманом, старшинським вірним прислужником московського уряду, пильним виконавцем царських указів, що так важко падали на Гетьманщину.

І. Мазепа, як зазначав М. Брайчевський, реально служив ре-ставрації феодально-кріпосницьких порядків у краї. Як відомо, земельна власність старшин існувала у формі рангових (гетьманські та царські пожалування, надані на період перебування на певній посаді) та приватних володінь. Дедалі виразнішою ставала тенденція перетворення тимчасових (рангових) фільварків на постійні. Генеральні й полкові старшини ставали власниками великих латифундій. Існували також козацькі й селянські господарства по 50-80 десятин, а яких було по 20-30, а то й більше голів великої рогатої худоби. Збільшувалася земельна власність православних монастирів: на початку XVIII ст. їм в Гетьманщині належало майже 300 сіл та хуторів. Старшина, шляхта й монастирська влада різними способами перетворювала козаків на своїх підданих. Цей процес подекуди супроводжувався насильством й зловживаннями. Поглиблювалася майнова нерівність серед козацтва, а 1698 р. вона була узаконена: козаків розділили залежно від майнового стану на виборних (несли військову службу) і підпомічників (надавали допомогу виборним при спорядженні їх на службу).

Становище старшин особливо зміцнилося на початку XVIII ст. Реформи у сфері судочинства та податків (за Мазепи податок з волоки становив у середньому 1 крб. 20 коп. щорічно, а після цього – 2 крб. 88 коп.), опора на еліту свідчили про намір гетьмана створити в Україні прошарок національної аристократії, щоб за її підтримки зберегти оптимальний рівень автономії у складі Російської держави. Свої повноваження І. Мазепа захищав всіма засобами, в тому числі вдавався й до каральних експедицій, провокацій, страт, зближення із царем та його вельможами. Багато уваги доводилось приділяти запорожцям, які іменували гетьмана «вітчимом України». Наприкінці 1689 р. серед них зміцніла група козаків та старшин з пропольською орієнтацією. Гетьману вдалося з допомогою агентурної розвідки перехопити делегацію січовиків, яка прямувала до польського короля. На прохання І. Мазепи Петро I припинив постачання до Січі хліба й зброї, сукна та свинцю. Однак уже в травні 1690 р. запорожці били татар, допомагаючи Польщі, а протягом 1691–1693 рр. на службу до короля перейшло до 2 тис. козаків. Тоді гетьман змінив тактику й домігся, щоб січовикам цар сплатив борги одразу за два роки.

Вербуючи прихильників, Мазепа своєчасно й щедро виплачував козакам кінних полків гроші, сердюкам (гвардії) – одяг та платню. На відміну від І. Брюховецького, який хотів відокремити державні фінанси від гетьманського майна і передати перші під контроль царя, І. Мазепа об'єднав державні й гетьманські фінанси.

Не сприяв підвищенню авторитету гетьмана його конфлікт з організатором визвольного руху на Правобережжі Семеном Палієм. Якщо Палій уособлював демократичну ідею суспільно-політичного ладу в Україні, то Мазепа – аристократично-панську. Не підтримували гетьмана й міщани, які постійно скаржилися на сваволю козацької старшини саме Петру I. Проти Мазепи працював і релігійний чинник, бо, знаючи про його службу при дворі польського короля, українська людинність вірила чуткам про те, що гетьман – таємний католик. Ознайомившись з принципами державного будівництва у Франції, Голландії, Італії, Німеччині, Мазепа став прихильником саме європейських засад державності, які тогочасне українське суспільство сприйняти не могло. Гетьман зробив ставку на «Лева півночі» – шведського короля Карла XII, бо з ним шукали союзу Англія, Франція, він був «Олександром Македонським XVIII ст.», але цей вибір виявився нераціональним.

Саме за Мазепи Росія почала максимально використовувати продуктивні сили, військовий потенціал України для задоволення власне російських, імперських апетитів. Посилилися спроби русифікації населення, особливо верхівки: гетьман і старшина повинні були

всіляко пропагувати змішані шлюби українок з росіянами, в офіційних установах російська мова почала витіснити українську, у важкому становищі перебувало національне книгодрукування.

Майже щорічно російські війська здійснювали походи в напрямі Кримського півострова, бо Росія намагалася закріпитися на Чорному морі. Мазепа теж посилав козаків у такі походи, але вони воювали неохоче, розуміючи, що після захоплення Криму потреба в Запорозькій Січі та реєстровому козацтві зникне.

З початком у 1700 р. російсько-шведської війни козацькі полки регулярно посилали на поля боїв у Балтії та Польщі. Нерідко їх підпорядковували офіцерам-іноземцям, які зверхньо ставилися до козаків, не звертали уваги на значні втрати в боях з вишколеними й краще озброєними шведськими військами. Козаки потерпали також від незвичного клімату, хвороб, незадовільного матеріального забезпечення.

Війна вимагала величезних коштів, тому гетьманська адміністрація постійно запроваджувала нові податки, а це збільшувало соціальну напруженість у суспільстві. Люди втікали на підпорядковану Січі територію, багато їх знайшло притулок на Правобережжі. Частина гетьманської старшини, невдоволенна політикою Мазепи, слала на нього доноси до Москви. Але цар не йняв їм віри. Водночас Петро I виношував плани ліквідації козацьких полків, призначив князя О. Меншикова головнокомандувачем російськими та українськими загонами в Гетьманщині на випадок наближення до неї шведської армії. Російські чиновники почали контролювати витрати на утримання козацьких полків, було реквізовано значну кількість гетьманської артилерії. Цілком ймовірно, що на посаду гетьмана готували О. Меншикова, а клопоти царя щодо надання І. Мазепі титулу князя Священної Римської імперії були зумовлені бажанням «компенсувати» втрату ним булави.

І. Мазепа та його прихильники добре розуміли, що будь-який результат шведсько-російського суперництва матиме для Гетьманщини тяжкі наслідки. Тому після довгих роздумів було вирішено звільнитися від московської опіки, перейшовши під протекторат Швеції. Раптовий поворот Карла XII восени 1708 р. в Україну (замість очікуваного маршу в напрямку Москви) суттєво змінив плани І. Мазепи, який опинився перед важкою дилемою: залишитися вірним царю чи приєднатися до військ шведського монарха. Політичний вибір гетьмана став для Петра I неприємною несподіванкою, тому московська влада застосувала полярні методи поводження з українським народом: з одного боку, суворо карала російських військовослужбовців за наругу над жителями Гетьманщини, ліквідувала деякі статті оподаткування, з іншого – жорстоко карала та знищувала прихильників Мазепи.

Назавжди перейнявшись недовірою до козацької старшини, Петро I влітку 1709 р., відкинувши після перемоги в Полтавській битві обіцянки про збереження «козацьких прав і вольностей», призначив резидентів (наглядачів) при гетьманському дворі. Вони повинні були стежити за переміщенням запорожців на кордонах Гетьманщини, боротися з «мазепинською» агітацією, контролювати зовнішньополітичну діяльність уже гетьмана І. Скоропадського тощо. Ясно, що це був перший крок на шляху до ліквідації гетьманської посади взагалі, що й сталося у липні 1722 р. Згодом настала черга втручання російських представників у кадрову політику Гетьманату, уніфікації українських державних порядків до російських зразків, примусової інтеграції господарства Лівобережної України до російського. З 1712 р. утримання розквартированих в Гетьманщині російських полків було покладене на українських платників податків. Розпорошена й роз'єднана українська еліта виявилася не здатною опиратися імперській політиці царизму. Виступ І. Мазепи та його прибічників лише на короткий час загальмував інкорпораційні процеси, які після його поразки розвивалися з новою силою.

Інакше й не могло бути. Адже з такого важливого культурно-освітнього центру, яким була Києво-Могилянська академія, головним чином поширювалась консервативна, промосковська і промонархічна тенденція у розвитку політичної думки. Саме вони, а не національно-патріотичні й автономістичні ідеї з середовища, близького до козацької старшини, формували суспільну атмосферу.

2. Причини та наслідки поразки І. Мазепи.

Тільки неймовірний збіг обставин міг забезпечити успіх намагання Мазепи протистояти російському царю. Більшість зовнішніх і внутрішніх чинників зумовлювали неминучість його поразки. До них передусім належать:

- розчленованість українських земель між Росією і Польщею, що спричиняло відмінності в політичній орієнтації української еліти, соціальних верхів, духовенства, народних мас на Схід і Захід;
- відсутність чітких планів щодо майбутнього України в основних геополітичних суперників Росії;
- цілеспрямоване руйнування Москвою української державності, ослаблення ролі гетьмана у внутрідержавному житті, розбрат, конфлікти серед козацької старшини, а також між старшиною і гетьманом (конфлікт Мазепи з фастівським полковником С. Палієм);
- обмеженість соціально-політичної бази через недовіру до Мазепи значної частини козацтва у зв'язку з його «дружбою з царем»

(хоч це свідчило, що він був гнучким і вмілим політиком); невдоволення серед селянства, яке вважало його панським, старшинським гетьманом;

- духовно-моральний надлом українського народу, зневіра в результативність боротьби за свою державність;
- недостатність зусиль щодо консолідації української військово-політичної еліти, неефективна протидія політиці московського царя, спрямованої на розкол українського суспільства, використання при цьому релігійного чинника (намагання нав'язати думку, що Мазепа – таємний католик).

Найважливіші політичні наслідки поразки І. Мазепи полягають у тому, що український народ вкотре відчув, що таке бути «під царем»; усвідомив ціну «союзу» з Московщиною, позбувся ілюзій щодо подальшого збереження своїх вольностей і прав; отримав ще один гіркий урок, який полягав у посиленні політичного, соціально-економічного, духовного визиску з боку Москви.

3. Пилип Орлик і Конституція України.

Після смерті 2 жовтня 1709 року І. Мазепи його племінник Андрій Войнаровський відмовився від булави, хоча й успадкував майно покійного. Незважаючи на бажання Карла XII й більшості старшин бачити саме його гетьманом, А. Войнаровський заявив, що не прагне такої честі. Бо відчуває себе скоріше польським шляхтичем, ніж українським козаком. 5 квітня 1710 року з двох кандидатів – прилуцького полковника Дмитра Горленка й генерального писаря П. Орлика – на посаду гетьмана обрали саме другого.

Орлик Пилип Степанович (1672–1742) – гетьман України в еміграції 1710–1742 рр. Походив з литовсько-чеського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільнюсі, а в 1649 р. закінчив Києво-Могилянську колегію. З 1706 р. – генеральний писар, найближчий радник Мазепи. У 1709 р. емігрував, а через рік був обраний гетьманом. Під час процедури обрання було укладено угоду між ним і козацькою старшиною – «Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького козацтва» (Конституція П. Орлика). Навесні 1711 р. П. Орлик здійснив військовий похід на Правобережжя України. Посланці П. Орлика налагоджували зв'язки з Запоріжжям, Буджацькою та Кубанською ордами, донськими козаками, башкирами, казанськими й астраханськими татарами. Ці дії спонукали російську розвідку розгорнути справжнє полювання за ним та його соратниками: 1719 р. у Вроцлаві П. Орлик ледь не був захоплений місією П. Ягужинського, у Гамбурзі полонили А. Войнаровського, у Варшаві – Григорія Герцика, в 1721 р. у Бреславі було зроблено невдалу

спробу захопити сім'ю П. Орлика. Деякий час опальний гетьман проживав у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові. Помер у 1742 р. у м. Яссах.

Конституція складається з преамбули та 16 розділів. Попри проголошення загальних декларацій Конституція передбачала відновлення кордонів України відповідно до угод Б. Хмельницького з Польщею, Росією, Туреччиною. У ній вперше на конституційному рівні зроблено спробу розподілу влади. Законодавча влада мала належати Раді у складі полковників, сотників, генеральних радників полків, послів війська Запорозького. Збиратись повинна вона тричі на рік: на Різдво, Великдень, Покрову. В період між зібраннями Ради всі питання мав вирішувати гетьман як голова виконавчої влади, узгоджуючи свої дії з козацькою старшиною. Передбачались Конституцією і владні противаги: старшина мала право на Раді публічно висловити докір гетьманові за несправедливі, небезпечні для держави, козацьких вольностей вчинки. Особливі повноваження мав Генеральний суд, який наділявся правом притягати до відповідальності навіть гетьмана, якщо він виявиться винним, через нечестивий умисел або випадково.

Попри те, що Конституція Орлика не була втілена на практиці, вона стала одним з найвидатніших документів української державно-політичної думки, української державотворчої історії. Своїм змістом, демократичністю вона випереджала тогочасні європейські суспільно-політичні концепції.

У Конституції визнавалися природні права людини, насамперед право на протест проти гноблення. Вона проголошувала незалежність Війська Запорозького, ідею соборності українських земель, козацького (демократичного) устрою суспільства, надавала вищу законодавчу владу своєрідному парламенту – козацькій раді, яка б скликала тричі на рік: на Різдво, Благовіщення й Покрову. До її складу повинні були входити генеральні старшини (представники Січі) та по одному козакові від кожного полку. Передбачалося, що генеральна старшина, радники, гетьман будуть урочисто присягати на вірність Батьківщині. В статті VI держава Війська Запорозького характеризувалася за сучасною політологічною термінологією як соціальна виборна гетьманська монархія парламентського типу.

Згідно з Конституцією гетьманська казна відокремлювалася від загальнокозацької, а самому гетьману відводився скоріше ранг президента, ніж сатрапа. Якщо він порушував права й вольності козацтва, його зобов'язували звітувати перед радою. Передбачалася і контролююча інстанція, що наглядала б за діяльністю посадових осіб.

П. Орлик увійшов в історію як останній гетьман, який відкрито домагався створення Української держави. Він намагався довести,

що незалежність України позитивно вплине на міжнародне становище і безпеку Європи: відмежує Оттоманську Порту від Московії і зменшить рівень ворожнечі між ними, посилить геополітичну рівновагу в Європі, обмеживши амбіції царизму, небезпечні для свободи на континенті.

4. Продовження процесу інкорпорації України до складу Російської імперії.

29 квітня 1722 року сталося чергове обмеження автономії Гетьманату – було створено Малоросійську колегію. Вона вважалася вищою касаційною й фінансовою установою, створеною формально начебто для боротьби зі зловживаннями в українському судочинстві, незаконним відбиранням угідь у козаків, селян, міщан, примусами їх до «роботи» і покріпаченням. Фактично чиновники колегії наглядали за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин. Президентом Першої Малоросійської колегії було призначено бригадира С. Вельямінова, якому підпорядковувались шість офіцерів та прокурор. У цивільних справах колегія підпорядковувалася Сенату, у військових – головнокомандувачу російською армією в Україні.

Насправді колегії доручалося запровадження нових податків або відновлення колишніх, встановлення політичного нагляду в Україні. Фактично вона стала найвищою касаційною інституцією Гетьманщини, верховним фінансовим органом та контролюючою установою. Прокурор колегії виконував поліцейські функції, зокрема, здійснював арешти підозрюваних у сепаратистській діяльності козаків, описував їхнє майно тощо.

20-ті роки XVIII ст. характеризувалися поглибленням соціальних протиріч в українському суспільстві, високим рівнем зловживань з боку місцевої адміністрації. Служби Гетьманщини виявилися неспроможними зупинити ці процеси. Виховані в умовах недосконалої, але правової атмосфери Речі Посполитої жителі Гетьманщини болісно переживали типові для російського авторитаризму обмеження особистої свободи і недоторканності особи. Можливо, саме це, а не тільки бажання використати козаків як надійних розвідників, диверсантів, військову силу у війні з Туреччиною, примусило царизм дозволити в 1727 р. вибори гетьмана. У жовтні гетьманом Лівобережної України обрали Данила Апостола (1654–1734) – знавця фінансів, гнучкого політика, автономіста проросійської орієнтації. Свою діяльність він розпочав з прохання до царя про відновлення умов договору 1654 р., тобто номінального васалітету. Проте ні в його проханні, ні у відповіді царя не йшлося про визнання Гетьманату самостійною інституцією, а владні функції Генеральної козацької канцелярії дедалі більше

переходили до окремих вельмож або центральних органів Російської імперії. І все ж гетьманська канцелярія мала право вирішувати прикордонні питання безпосередньо з Польщею та Кримом, хоча з дозволу царського резидента. Діяв Генеральний суд із шести старшин, у тому числі трьох російських офіцерів. Російські поміщики могли купувати землі в Україні, але за умови дотримання місцевих законів; їм заборонялося завозити сюди кріпаків з Росії.

З 1728 р. в Глухові працювала Кодифікаційна комісія, яку очолив генеральний бунчужний Яків Лизогуб. За 15 років вона розробила документ під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У ньому налічувалась 351 стаття з 1716 пунктами. В його основу було покладено Литовські статuti XVI ст., принципи хелмського, саксонського та українського звичаєвого права із судової практики. Він повинен був узаконити автономний статус та привілеї Гетьманату. Дванадцять років цей документ знаходився для розгляду в сенаті, а 1756 р. його віддали на доопрацювання гетьману Кирилу Розумовському. Проте й це не допомогло: у 1767 р. Катерина II відмовилась його затвердити. До того ж у 1754 р. на території Російської імперії ліквідували внутрішні митниці, а ідею автономізму стали вважати проявом сепаратизму.

Спираючись на підтримку багатьох старшин, Д. Апостол намагався викорінювати хабарництво, впорядкував земельні справи, провівши в 1729–1730 рр. генеральне слідство стосовно законності володіння маєтками. Він відділив державний і гетьманський скарби, але перший контролювали чиновники Росії, а в другому з двох генеральних підскарбіїв один був росіянином, щоб забезпечити й тут відповідний нагляд. Гетьман визначив розмір точного бюджету Гетьманату – 144 тис. крб щорічно, причому більшість витрат покривались за рахунок експортного мита (евекти). Д. Апостол створив у Глухові першу в Україні співочу школу, друкарню, на початку 1728 р. організував з'їзд українських купців. Загалом життя козацтва й селянства при ньому поліпшилось, стабільнішою стала політична ситуація, розквітла торгівля, було навіть підготовлено універсал про вільну торгівлю. Судочинство велося українською мовою.

Проте царська адміністрація не могла миритися з тим, що ідеї автономії України у складі Росії домінували у свідомості переважної частини українських політиків. Водночас серед багатьох із них формувався своєрідний комплекс національно-політичної неповноцінності, схильність до компромісів, а не боротьби. Нижчі верстви українського суспільства ще мали певні ілюзії щодо месіанської місії російської влади, її здатності відновити соціальну справедливість,

обмежити експлуататорські апетити старшини. Про це свідчить значна кількість чолобитних, поданих до Малоросійської колегії з приводу зловживань адміністрації та старшин. За таких умов на політичному просторі України окреслювалися дві суспільно-політичні течії: угодовська (колабораціоністська) і національно-автономічна. Соціально-економічна кон'юнктура сприяла посиленню впливу саме першого угруповання, яке змирилося з інкорпораційною політикою російського уряду. Кадрові переміщення, арешти опозиційно налаштованої старшини в середині 20-х років XVIII ст. остаточно приглушили опозиційну боротьбу козацької еліти проти інкорпоративних дій царату.

Автономісти, сподіваючись на відновлення української державності, гетьманського правління, усвідомлювали, що це можливо лише шляхом збройної боротьби, а не компромісів та угод. Україну і Росію вони розглядали як дві антитези. Ці думки найповніше втілені в «Історії Русів» анонімного автора.

Найяскравішим представником автономістів був поет, громадсько-політичний діяч Василь Капніст (1758–1823), «Ода на рабство» якого була могутнім протестом проти запровадження кріпосництва в Україні. В. Капніст вів переговори з представниками прусського уряду про надання допомоги в разі збройного виступу проти російського самодержавства.

5. Остаточна ліквідація царизмом автономії України.

У XVIII ст. Україна ще певний час існувала як відокремлена частина Російської імперії, яка, продовжуючи політику «збирання руських земель», активізувала експансію в Балтію, Центральну Європу, Чорноморський басейн. Українську територію вона розглядала як стратегічну базу в реалізації цієї мети.

Унаслідок контактів з російськими структурами дещо змінювалася система козацької служби. Якщо мобілізація Війська Запорозького протягом 1734–1774 рр. відбувалася за полково-курінним принципом, то комплектація – за територіально-міліційним. Козаки несли прикордонну (форпостну), розвідувальну, перевізну й поштову службу. Однак недовіра царського уряду до Війська Запорозького постійно підвищувалась через його невизначену численність, найнижчий серед інших військових організацій рівень дисципліни, сусідство, незацікавленість у конфронтації з Туреччиною та Кримом. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. запорозька флотилія не виявила особливої ініціативи в бойових діях проти Османської імперії, хоч і мала високу мобільність та маневреність. Безумовно, козацтво не бажало виходу Росії до Чорного моря, підкорення нею Кримського ханства, бо це робило Січ в межах Росії недоцільною.

Намір вийти до Чорного й Азовського морів передбачав нові дипломатичні маневри уряду стосовно козацтва. Погодившись із проханням старшини щодо відновлення посади гетьмана, Москва сподівалася на допомогу козацтва у боротьбі з Кримським ханством і Оттоманською Портою. «Вибори» нового гетьмана відбулися наприкінці лютого 1750 року. Новим гетьманом став **Кирило Розумовський**.

Останній гетьман України Кирило Розумовський. Із часом імперська влада поступово звужувала повноваження гетьмана, заборонивши самостійно призначати полковників, мати стосунки з іншими державами, а також взяла під контроль його бюджет.

Головна військова канцелярія втратила статус вищого органа влади, стала лише технічною частиною особи гетьмана. Адміністративні (1751–1760), судова (1760–1763), фінансова (1760) реформи легалізували всевладдя еліти, унезалежили судове і фінансове управління від адміністративного устрою. Водночас вони створили правове поле для бюрократичної інкорпорації української еліти, розвитку корупції та підлабузництва. Регіональне чиновництво Лівобережжя успадкувало ознаки загальноімперської бюрократії.

К. Розумовський у своїй діяльності схилився до республікансько-аристократичного правління в Гетьманщині. У прийнятому старшинською радою документі «Прошення малоросійського шляхетства и старшин, вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии» (грудень 1763 р.) містилася програма відродження державної автономії Гетьманщини, передбачалося відновлення статусу козацької держави Б. Хмельницького. Однак Катерина II вважала, що будь-які автономні формування заважають управлінню країною, прийняттю універсальних законів, ефективній колонізації територій і ліквідації економічних бар'єрів, тому в лютому 1764 р. вона вирішила ліквідувати посаду гетьмана. К. Розумовський майже дев'ять місяців опирався цьому. У листопаді було видано маніфест «Малоросійському народу», в якому йшлося про ліквідацію посади гетьмана і створення Малоросійської колегії. Президентом її та генерал-губернатором краю став граф Петро Румянцев. Частина козаків було зараховано до кавалерійських частин, іншим – надано статус державних селян і названо «військовими обивателями».

Посилення антиукраїнської політики за правління Катерини II (1762–1796 рр.).

Основні події:

- 1765 р. – маніфест про скасування на Слобожанщині козицьких полків і створення замість них регулярних гусарських полків. На території п'яти слобідських полків було утворено Слобідсько-

Українську губернію, до складу якої входили Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Сумська і Харківська провінції;

- 1775 р. – реорганізація місцевого управління в Україні на основі загальноросійського «Учреждения для управления губерниями». Усі новостворені відповідно до нього органи місцевого управління діяли згідно із загальноросійським законодавством;

- зруйнування за наказом Катерини II Нової Січі російськими військами під командуванням П. Текелі;

- 1781 р. – указ Катерини II про створення на території Лівобережної України Малоросійського генерал-губернаторства, що складалося з Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв;

- 1782–1786 рр. – ліквідація у колишній Гетьманщині Генерального суду, полкового й сотенного правління та всіх інших адміністративних і судових установ, які були замінені відповідними загальноімперськими установами;

- 1783 – указ Військової колегії про перетворення лівобережних полків на регулярні карабінерські полки російської армії;

- 1783–1785 рр. – зрівняння правового становища українських станів з нормами загальноросійського законодавства. Указ Катерини II про закріпачення селянства (1783 р.). Зрівняння правового статусу української старшини з російським дворянством за «Грамотою на права, вільності й переваги благородного російського дворянства».

Царський уряд неухильно руйнував колишній політико-адміністративний устрій України, порядки козацького самоуправління, не допускаючи навіть мінімальних прав самостійності. Утвердження великоросійського законодавства, посилення кріпацтва погіршило становище українського народу, хоча це не стосувалося колишньої старшини, за якою було визнано дворянські права та земельні наділи і яка змиралася з утратою автономії Гетьманщини, вона стала підтримувати політику царського уряду. «Продажність» української еліти, «підступність» російської влади зіграли помітну роль у перетворенні України на російську провінцію. Суттєвим було й те, що Українська держава з її демократичною формою правління ніяк не вписувалась у рамки абсолютистської монархічної Росії, демократичні державні інституції були знищені загальноімперським натиском. Це відповідало й інтересам сусідніх держав, які не бажали мати справу із сильною і незалежною Україною.

Через те, що у другій половині XVIII ст. відбувалася дезінтеграція традиційного українського суспільства, перетворення України на провінцію Росії, донора інших культур, вихованці Києво-Могилянської ака-

демії стали основою щойно народженої російської інтелігенції. С. Полоцький, К. Істомін подали ідею про створення у Москві університету, теоретиками російської ідеології були Ф. Прокопович і Д. Туптало.

Певний час домінантні посади в імперії посідали балтійські німці та українці-малороси. Своєрідною компенсацією цього став занепад і ліквідація решток автономного адміністративного устрою України. Українська квазіеліта, зневірившись у можливості відстоювання самостійного шляху розвитку, шукала в імперії нову арену для свого соціального впливу. Відтягнення кращих сил до Росії позбавляло українські установи інтелекту, управлінської волі, зменшувало опір центрові.

Ліквідація української державності також була наслідком відірваності українських суспільних верств від військового устрою держави; відсутності природних кордонів української території, її відкритості; незначного розвитку урбанізації, слабкості міщанства, інтелігенції; психічної двоїстості українців (хитання між лояльністю до московського царя та українським патріотизмом).

Нове дворянство України відірвалося не лише від народу, але й від влади і, будучи мислячою елітою, потрапило у суспільний вакуум. Часто воно виявляло необґрунтовану мрійливість, бурхливу радикалізацію або поривання до містицизму. Національна верхівка українського суспільства перетворилася на інертну політичну силу, її становий егоїзм та пристосовництво витіснили ідеї національно-державного будівництва.

Історичне значення Української козацької держави – Гетьманщини:

- Гетьманщина проіснувала 115 років, відіграла важливу роль в історії і державотворчих змаганнях українського народу. Напередодні приєднання Української держави до Російської (1654) вона охоплювала простір, який окреслювався приблизно такими основними містами й містечками: Ямпіль – Чернівці – Мурахва – Красне – Вінниця – Пилявці – Полонне – Овруч – Чернігів – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Конотоп – Ромни – Гадяч – Полтава – Кременчук – Чигирин. Після «Вічного миру» 1686 р. між Росією і Річчю Посполитою термін «Гетьманщина» застосовується лише стосовно Лівобережної України разом із Києвом і 30–40-верстовою зоною навколо міста. Після скасування інституту гетьманства (1764), а на початку 80-х років і полкового адміністративно-територіального устрою назва «Гетьманщина» вживається як науково-історичний термін;

- створення власної державності захистило український народ від асиміляції, соціального визиску і національно-релігійних утисків з боку польської влади;

- переважну частину свого існування Гетьманщина перебувала під контролем царської влади, яка постійно втручалася в її внутрішні справи і зовнішньополітичні зв'язки. Проте управління та соціально-економічна політика Гетьманщини здійснювалася самими українцями, яким належали ключові позиції в судочинстві, фінансах та армії;
- Гетьманщина забезпечила умови для остаточного становлення українського народу, створила можливості для розвитку його мови і культури;
- історична спадщина Української козацької держави надихала майбутні покоління борців за визволення України. Із нащадків козацької старшини вийшло багато українських діячів, що розгорнули національно-визвольну боротьбу в подальші роки, поєднуючи історичні традиції з новими західноєвропейськими ідеями.

6. Політична ситуація на Правобережжі в кінці XVII–XVIII ст. Устрій Правобережної України під владою Польщі.

Отримавши у своє розпорядження Правобережну Україну згідно з Андрусівським договором 1667 р., Польща ще довгі роки не могла відновити на цих землях свою колишню владу в повному обсязі. Тільки до 1713 р. Правобережна Україна повернулася до шляхетського устрою життя.

Польща відновлювала на Правобережжі порядки, які існували до повстання Б. Хмельницького. Територія Правобережної України була розділена поляками на 4 воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське (хоча сам Київ увійшов до складу російської держави). Польські магнати продовжували захоплювати величезні земельні ділянки, кріпосних селян і худобу, створюючи собі незчисленні багатства. Найбільш великими маєтками в Україні володіли сім'ї Вишневецьких, Потоцьких, Любомирських, Чарториських, Яблоновських, Браніцьких та інших польських магнатів. У володінні кожної значної магнатської сім'ї знаходилися десятки українських міст, сотні сіл та десятки тисяч кріпосних селян. У середині XVIII ст. у Правобережній Україні 40 феодалських сімей володіли 80 % території країни. Посилювався кріпосний гніт, селяни працювали на панщині 4–5 днів на тиждень.

У 1699 р. польський сейм скасував на Правобережжі козацький устрій. Козаки були оголошені поза законом, за винятком невеликої кількості козаків, що наймалися на службу до польських магнатів (надвірні козаки).

У Правобережній Україні міське населення росло не так швидко, як на Лівобережжі. Проте у XVIII ст. розвинулися такі торговельні

міста, як Луцьк, Дубно, Кам'янець, Бар, Бердичів, Умань та ряд інших. Здебільшого ці міста торгували зерном і худобою. Значну частку міщан складало єврейське населення, адміністрація була представлена поляками, а українців у містах було зовсім мало.

В українських землях, підвладних полякам, продовжували розвиватися уніатство і католицизм. Православ'я тут знаходилося в стані глибокої кризи. До середини XVIII ст. на Київщині та Поділлі діяло всього 20 православних приходів. Православне духовенство Правобережжя переважно було зосереджене у монастирях і не відіграло політичної ролі в суспільно-політичному житті країни.

Після ліквідації у 1699 р. козацьких полків на Правобережжі та придушення антипольського повстання 1702–1704 рр. під проводом фастівського полковника Семена Палія боротьба проти соціального та національно-релігійного гніту набула форми гайдамацького руху.

Розгортання гайдамацького руху. Наступ польської влади на національно-релігійні права українців Правобережжя ставав дедалі брутальнішим. Сейми 1717 й 1733 років позбавили православних можливості брати участь у сеймових комісіях і трибуналах. Сейм 1717 р. навіть ухвалив закрити всі православні церкви.

Стихійними борцями за кращу долю українського народу стали гайдамаки (від тюркського «гайде» – гнати, нападати, турбувати). Формування національно-визвольної мети гайдамацького руху відбувалося поступово. Для перших проявів гайдамаччини більш характерними були соціальні вимоги. Гайдамаки виступали проти соціальної кривди – зубожіння одних і необмеженого збагачення інших, принизливого кріпацтва та обтяжливих повинностей. Проте вже перше велике гайдамацьке повстання 1734 р. засвідчило, що гайдамаків спонукало до боротьби усвідомлення значно більшої несправедливості – панування одного народу над іншими. Проти повстанців було спрямовано каральні війська – як польські, так і російські. Невдовзі повстання придушили, чимало гайдамаків потрапило в полон.

Нова хвиля гайдамацького руху припала на 1749–1750 рр. Численні загони гайдамаків, сформовані за давнім козацьким звичаєм, захопили Умань, Вінницю, Летичів, Корсунь, Паволоч. Лави повстанців постійно поповнювалися, тому остаточно придушити гайдамаччину поляки ніяк не могли. У 1768 р. гайдамацький рух переріс в потужне повстання – Коліївщину.

Коліївщина (від слова «кіл», яким було озброєно більшість селян, що взяли участь у повстанні). Це повстання очолив запорізький козак Максим Залізняк. Воно швидко охопило Київщину, Брацлавщину та Поділля. Гайдамаки звільняли селян від польської влади,

скасували спадщину, громили шляхетські маєтки та встановлювали козацькі порядки. Повстанці оточили Умань – один із центрів польського панування на Правобережній Україні. На їх бік перейшов сотник надвірних козаків Іван Гонта з козаками. Після здобуття міста М. Залізняка було проголошено гетьманом. Розгортання повстання викликало жах у царської та польської влади, які боялися, що воно перекинеться на Лівобережну Україну та польські землі. Катерина II віддала наказ російським військам допомогти польській шляхті придушити повстання. Маючи велику перевагу над гайдамаками, російсько-польські війська оточили їхній табір під Уманню та змусили скласти зброю. Ватажків повстання було страчено. Але тільки навесні 1769 р. повстання зазнало остаточної поразки.

Гайдамаччина надовго залишилася в народній пам'яті, відіграла велику роль в ослабленні феодально-кріпосницької системи, польського панування, у розвитку визвольної боротьби українського народу.

У західноукраїнських землях (Галичина, Закарпаття, Буковина) соціальний протест проявився в русі **опришків**. Слово «опришок» походить від лат. *opressor* – знищувач, порушник. Найбільший розмах цього руху пов'язаний з іменем Олекси Довбуша. Його походи тривали протягом 1738–1745 рр. Після смерті О. Довбуша загони опришків очолювали Іван Бойчук, Василь Баюрак, Мирон Штола.

Рух опришків був придушений австрійським урядом лише у першій половині XIX ст.

Поділи Польщі та українські землі. Національно-визвольні рухи знесилювали Річ Посполиту, до краю загострювали внутрішньополітичну ситуацію, створюючи сприятливі умови для втручання сусідніх держав. Ослабленням Польщі скористалися Росія, Пруссія та Австрія, які розділили між собою її землі, внаслідок чого польсько-литовська держава припинила своє існування.

За **першим** поділом 1772 р. до Австрії відійшла Галичина, до Пруссії – територія Помор'я без Гданська, до Росії – Латгалів і частина Східної Білорусії. Після першого поділу Речі Посполитої протягом 1773–1792 рр. королю С. Понятовському та його прибічникам вдалося з метою збереження цілісності Речі Посполитої провести реформи, які зміцнили державу. Але стабілізація країни не відповідала інтересам Пруссії, Росії та частини магнатів і католицького духовенства. На їх запрошення на територію польських земель увійшли пруські та російські війська.

У результаті відбувся **другий** поділ Речі Посполитої (1793). До Пруссії відійшли західні польські землі з Познанню, Гданськ та Тортунь, а до Росії – Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля).

У відповідь на другий поділ Речі Посполитої у 1794 році патріотичні сили почали національно-визвольне повстання на чолі з Т. Костюшком, яке було потоплене у крові російськими військами О. Суворова та прусською армією. Наслідком поразки повстання став **третій** поділ Речі Посполитої у 1795 р. Пруссія включила до свого складу центральну частину з Варшавою, Австрія – південні польські землі з Люблінном і Краковом, а Росія – Західну Білорусію та Західну Волинь. Річ Посполита перестала існувати.

З переходом Правобережної України під владу Росії тут у 1797 р. було створено Київську, Волинську та Подільську губернії.

До Австрійської імперії була приєднана в 1775 р. Буковина, яка перебувала до цього часу у складі Османської імперії. Під безпосереднім контролем Габсбургів перебувало і Угорське королівство разом з українським Закарпаттям. З 1867 р. Австрійська імперія отримала назву Австро-Угорщини.

Таким чином, на кінець XVIII ст. українські землі опинилися у складі двох великих імперій – Російської та Австрійської. В історії України почався новий період.

Уніфікація адміністративно-територіального поділу українських земель у складі Російської імперії. У 1802 р. російський уряд ліквідував Малоросійську губернію і натомість створив Чернігівську та Полтавську. Новоросійську губернію було поділено на Катеринославську, Таврійську і Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську). У 1828 р. вони, а також Бессарабія увійшли до складу Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. У боротьбі з польським визвольним рухом царський уряд у 1832 р. утворив Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Волинської і Подільської губерній. Через три роки Слобідсько-Українську губернію було реформовано в Харківську.

Отже, підросійська Україна була поділена на дев'ять губерній, які в незмінному вигляді проіснували до початку ХХ ст. Значна кількість українців компактно проживала поза межами цих губерній у сусідніх повітах Курської, Воронезької, Белгородської губерній та на Кубані.

Приблизно в цей же час на південних кордонах України було ліквідоване Кримське ханство – багатівікове джерело незлічених бід українського народу.

У 1783 р. російські війська без бою зайняли весь Кримський півострів і приєднали його до володінь своєї імперії. Включення Криму до складу Росії було оформлене офіційним договором з кримським ханом Шагін-Гіреєм. Кримське ханство ліквідується, півострів стає частиною Таврійської губернії. Після цього почався період внутрішньої консолідації українських земель, який забезпечувався тривалою

політичною стабільністю, що настав у кінці XVIII ст. і продовжувався аж до другого десятиліття ХХ ст. Близько 80 % історичних територій України увійшло до складу Російської імперії, а 20 % – до Австрійської імперії династії Габсбургів.

Російська імперія була унікальним явищем у світі. Вона розташовувалася на величезній території, яка становила 1/6 частину земної поверхні та включала сотні різних націй, народностей і племен. Політичний устрій різко відрізнявся від європейських країн. Тут неподільно панувала нічим не обмежена влада государя-імператора, який спирався на бюрократичний апарат і жорстоку поліцейську систему. Серед українських територій, що перебували під російським пануванням, можна виділити 4 великих райони, кожен із яких мав свої відмінні риси в соціально-економічному розвитку: Лівобережна Україна, Слобідська Україна, Правобережна Україна та Південна Україна.

Лівобережна Україна – традиційні українські території на схід від Дніпра. У 1787 р. ці землі були розділені на три губернії: Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, які управлялися російськими губернаторами. Українці становили до 95 % населення цих губерній, в основному це були селяни, що займалися сільським господарством і жили в селах та містечках. Лише незначна частина українського населення проживали в містах, будучи ремісниками і торговцями. Нечисленні представники колишньої козацької верхівки, зрівняні в правах із російським дворянством, займали ряд адміністративних посад і служили офіцерами в армії, хоча переважна більшість чиновників та офіцерів були російськими.

У 1783 р. на території Лівобережної України було офіційно введено кріпацтво, що вкрай негативно позначилося на положенні місцевого населення. Після ліквідації царизмом Гетьманської держави її територія в 1796 р. отримує назву «Малоросійська губернія» з центром у м. Чернігові. До її складу належали землі колишніх Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського (без Києва з округою) намісництв, м. Кременчука і території колишніх Полтавського та Миргородського полків. У 1802 р. замість Малоросійської губернії утворено Чернігівську й Полтавську губернії.

Слобідська Україна охоплювала територію сучасних Харківської, Сумської та Донецької областей, а також деякі прилеглі райони Росії. Ці землі були заселені переважно вихідцями з Правобережної України, селянами і козаками, немало тут було і російського населення. Спочатку на цю територію розповсюджувалися автономні права та пільги, тут існувала полкова адміністративна система. Проте вже в 1765 р. імперський уряд знищив полкову систему, а разом з нею

й автономію Слобідської України, перетворивши її на звичайну губернію Російської імперії. У 1835 р. вона отримала назву Харківської.

Правобережна Україна – це українські землі на захід від Дніпра. До складу Правобережної України входили Київська, Подільська та Волинська губернії, проте сам Київ являв собою анклав із переважно російським населенням. Значну частину жителів цього регіону займали польські магнати і шляхта. Вони майже неподільно панували в органах місцевої влади, зберігаючи свої давні пільги і привілеї. Територія всієї Правобережної України залишалася полем політичного і культурного впливу поляків. Близько 4 % населення було євреями, що займалися в основному торгівлею і дрібним ремеслом. Уряд Російської імперії ввів для єврейського населення «межу осілості», забороняючи йому селитися на схід від Дніпра.

Таке положення справ зберігалось на Правобережній Україні до польського повстання 1830–1831 рр. (війни польських патріотів за відновлення Речі Посполитої у межах до 1772 року). Після придушення цього повстання польський вплив тут різко знизився. Колишні привілеї польської шляхти були ліквідовані. Тут з'явився значний прошарок російського населення, перш за все офіцерів, купців, ремісників, викладачів і студентів, тобто переважно міських жителів. До середини XIX ст. кількість євреїв на Правобережній Україні досягла 10 % всього населення краю.

Південна Україна – територія колишнього «Дикого поля», розташована в Причорноморських степах. До кінця XVIII ст. вона була заселена тільки татарами і запорозькими козаками і мала найнижчу густоту населення в Україні. Приєднання цих земель до Російської імперії дало поштовх до їх швидкого соціально-економічного розвитку.

До складу Південної України входили три губернії: Катеринославська, Херсонська і Таврійська. Близькість морів, розвиток землеробства і скотарства дозволяли вести кордонну торгівлю, приваблювали в ці краї численних переселенців. Крім того, тут ніколи не існувало кріпацтва. Найбільший потік переселенців ішов з України і Росії, але тут було і багато сербів, болгар, німців, греків, молдаван, вірмен та євреїв. Іноземці притягувалися в степові райони України маніфестом 1762 р. Катерини II, згідно з яким вони отримували тут великі пільги. Місцева військово-бюрократична верхівка складалася в основному з російських офіцерів і чиновників.

Стрімкий економічний розвиток краю зумовив швидке зростання населення і міст. На півдні України з'явилися такі великі міста як Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Одеса (остання до середини XIX ст. стала найбільшим за кількістю жителів містом України, випередивши Київ).

Питання для самостійного опрацювання

1. Дайте історико-політичну оцінку діяльності гетьмана І. Мазепи.
2. Визначте роль України у Північній війні.
3. У чому полягають причини поразки шведсько-козацької армії в Полтавській битві?
4. У чому виявилось посилення російського впливу в Україні?
5. Розкрийте сенс створення і напрям діяльності Малоросійської колегії.
6. Що змінилося в російській політиці відносно України при Катерині II?
7. Як відбувалася ліквідація Запорозької Січі?
8. Які соціальні зміни сталися в Україні в другій половині XVIII ст.?
9. Яке історичне значення для України мало завоювання Криму та Причорноморських степів?
10. У чому виявилася «Коліїщина»?
11. Яким чином вплинули на історичну долю українських земель поділи Польщі?
12. Охарактеризуйте положення в Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.
13. У чому полягала своєрідність Слобідської України?

Орієнтовні теми рефератів

1. Основні напрямки політики І. Мазепи (1687–1708 рр.).
2. Воєнно-політичні акції Петра I проти українців, здійснені після переходу І. Мазепи на бік Карла XII.
3. Наступ царизму на українську мову і культуру.
4. Посилення антиукраїнської політики за правління Катерини II (1762–1796 рр.). Ліквідація Гетьманщини.
5. Ліквідація Запорозької Січі.
6. Політика русифікації на українських землях у XVIII ст.
7. Загострення політичної ситуації на Правобережжі. Відновлення польсько-шляхетської влади.

Література для самостійної роботи

Гетьман Іван Мазепа : постаті, оточення, епоха: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2008.

Грузовський І. М. Право Нової Січі (1734–1735) : навч. посібник / І. М. Грузовський. – Х., 2000.

Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К., 1996.

Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007.

Ковалевська О. Іван Мазепа: у запитаннях та відповідях / О. Ковалевська. – К., 2008.

Когут З. Є. Російський централізм і Українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Є. Когут. – К. : Основа, 1996. – 317 с.

Коцур Г. Г. Петро Колнишевський: нескорений духом : монографія / Г. Г. Коцур, Ю. І. Шовкун. – К.- Переяслав-Хмельницький : Книги ХХІ, 2012. – 184 с.

Мельник Л. Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика / Л. Г. Мельник // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6.

Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик. – К. : КМ Академія, 2002. – 187 с.

Моця О. П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. П. Моця // Укр. іст. журн. – 2012. – № 5. – С. 65–76.

Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернатива, 2003. – 415 с.

Рендюк Т. Г. Пилип Орлик. Молдавські та румунські шляхи / Т. Г. Рендюк. – Чернівці : Букре, 2013. – 240 с.

Смолій В. А. Українська державна ідея / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернатива, 1997. – 368 с.

Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви / В. В. Станіславський // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1.

Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі / В. А. Чумак. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.

Чухліб Т. Іван Мазепа / Т. Чухліб. – К. : Арії, 2013. – 224 с.

Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий козацької держави і як літературний герой / В. Шевчук. – К., 2006.

Тема 7. Українське національне Відродження XIX ст.

Із ліквідацією державної автономії українське суспільство було вражено гнітючою атмосферою національного приниження, політичного та економічного гноблення. Проте волелюбний дух, державницьке устремління народу, виразником якого було нове покоління національної інтелігенції, виводили українську спільноту на новий етап політичних змагань за свою державність.

Лекція 9 Україна в першій половині XIX ст.

1. Політичні та економічні наслідки остаточної втрати Української автономії.
2. Початки Українського національного Відродження в Слобідській Україні.
3. Політизація національного руху в першій половині XIX ст.
4. Особливості національного відродження в західноукраїнських землях.
5. Вплив європейських революцій 1848–1849 рр. на політичне життя українських земель.

1. Політичні та економічні наслідки остаточної втрати Української автономії.

Унаслідок остаточної ліквідації автономії Україна опинилася в колоніальній залежності від Росії. Економічна база її була деформована й стала додатком загальноімперської економіки. Українське суспільство втратило еліту, а дворянство майже остаточно зрусифікувалось. Царизм всіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Спираючись на російських поміщиків, яким були роздані великі маєтки, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків.

Особливо в тяжкому становищі опинилося селянство, яке складалося з кількох груп, що різнилися між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, величиною земельного наділу. Основними групами в дореформений період були поміщицькі, державні селяни, а також селяни і козаки, перетворені царською адміністрацією на військових поселенців. Наприкінці 50-х років XIX ст. із 12,8 млн осіб, які проживали в Україні, більше 75 % перебувало в кріпосницькій залежності від поміщиків або виконувало феодалську повинність на користь держави. Протягом першої половини XIX ст., особливо починаючи з 30-х років, поміщики, намагаючись одержати

якнайбільше товарного хліба, посилювали панщину, якою було охоплено майже 99 % від загальної кількості поміщицьких селян. Дедалі ширше застосовувалась урочна система, за якою поміщики давали селянам завдання на день («урок»). Селянські наділи з останніх років XVIII ст. до 1861 р. зменшилися наполовину, а то й більше. Обезземелених і розорених селян поміщики переводили в розряд дворових, які жили й працювали на панському дворі. Водночас поміщики широко застосовували так звану місячину, переводячи таких селян на постійну панщину з видачею місячного утримання натурою. Це була одна з найжорстокіших форм кріп осницької експлуатації.

Деякі зрушення відбулися у промисловості України. Це виявилось у виникненні нових галузей (буряко-цукрової), у збільшенні видобутку кам'яного вугілля, технічному переобладнанні підприємств, перетворенні їх на фабрично-заводські. З середини 30-х – початку 40-х років зросла кількість капіталістичних підприємств, на яких використовувалась наймана праця. При цьому питома вага промисловості в загальному обсязі господарства була невелика. Слабкий розвиток міст не сприяв розвитку капіталістичного сектора. Купецько-міщанська промисловість, зосереджена в містах і містечках, становила незначну частку від поміщицької промисловості. Тому розвиток основних галузей промисловості (гуральництво, суконне виробництво, цукроварня) не призвів до істотного зростання чисельності міського населення. У 40-х роках воно становило лише 8,7 %. Значна його частина ще була пов'язана з сільським господарством, а більшість міст передусім були торговельними центрами. У ці роки в Україні не було жодного міста з населенням понад 70 тис. осіб. Найбільшими містами були Одеса (60,1 тис.), Київ (47,4 тис.), Бердичів (35,6 тис.), Харків (29,4 тис.), Миколаїв (28,7 тис.) тощо. У той час у Петербурзі нараховувалось 470,2 тис. жителів, у Москві – 349,1 тис.

У складному економічному становищі перебували західно-українські землі. Австрійська монархія вважала їх ринком збуту своєї промислової продукції. Природні багатства Західної України використовувались мало. У містах, в основному, розвивалося дрібне ремесло, з переважанням ручної праці. На початку 40-х років у Східній Галичині нараховувалось до 200 таких підприємств (3,9 % від загальної кількості в Австрії).

Слаборозвинутим було й сільське господарство, обтяжене феодално-кріпосницькими відносинами. Земельні багатства перебували в руках магнатів, шляхти, держави і церкви. У Східній Галичині на одне поміщицьке господарство в середньому припадало до 440 га продуктивної землі, а на один селянський двір – до 6 га. Ці пропорції

значно відрізнялися від Лівобережної України, Наддніпрянщини і Правобережжя, де пограбування селян було масштабнішим.

Австрійський абсолютизм закріпив на західноукраїнських землях їх політико-адміністративну роз'єднаність, що виникла в попередні століття. Закарпаття залишалось у складі Угорського королівства і підкорялось Братиславському намісництву, утворюючи його чотири комітети (жупи). Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край – «Королівство Галіції і Лодомерії» з центром у Львові. Східна українська частина краю адміністративно була поділена на 12 округів. На правах окремого округу до королівства входила Буковина з адміністративним центром у Чернівцях.

Політична структура українського суспільства після ліквідації російським царатом Гетьманату і Запорозької Січі також була знищена. Передусім царизм намагався ліквідувати сліди колишньої автономії. Територію України було поділено на генерал-губернаторства і губернії. Вся адміністративно-виконавча влада в них здійснювалася губернаторами, яких призначав цар з подання міністра внутрішніх справ, а в повітах – справниками. Повіти були поділені на стани, очолювані поліцейськими приставами, котрі опирались на підлеглих їм нижчих поліцейських службовців – городових, сільських, соцьких і десяцьких. Уся ця ієрархія тримала населення міст і сіл в беззаперечному підкоренні самодержавній владі царя.

Україну позбавили власних збройних сил, а для придушення будь-яких спроб невдоволення царат утримував на її території армію чисельністю до ста тисяч. Це обтяжувало населення, особливо селянство, чиїм обов'язком було будувати, ремонтувати, обслуговувати казарми.

Процеси духовного життя України були пов'язані зі складною історією формування культурних стосунків між росіянами та українцями. З утвердженням військової та державної могутності Російської імперії припинилися суперечки між російською та українською культурними спільнотами, які виникли після приєднання України до Росії. Тоді на порядок денний постало питання про злиття культур Русі-України і Русі Московської. Українці вважали московську редакцію руської культури зіпсованою неписьменними москвинами, докоряли їм за відсутність шкіл, хизуючись організацією шкільної справи, яка справді тоді була на високому рівні. Москвини вважали українську редакцію руської культури зіпсованою латино-польськими впливами. Питання зводилося до того, яку з цих двох редакцій слід цілком прийняти, а яку повністю відкинути. Влада розраховувала використати українців для європеїзації культури Росії.

Таке протистояння двох культурних спільнот неминуче мало спричинити реванш державної нації, що, зрештою, і сталося. Україна, втративши свою державність і самостійність, поступово була позбавлена й пріоритету в культурній сфері. Значна частина українського панства була деморалізована і подалася на службу імперії, здобуваючи там чини й жалування. У 1805 р. в Петербурзі налічувалося більше 132 тис. осіб української шляхти.

Російська культура, інтегрувавши в себе інтелектуальний потенціал провінцій, отримала потужний заряд розвитку. Серед вищих російських кіл, де ще в першій половині XVIII ст. домінували освіченіші українці, утверджувалася психологія реваншизму. Росіяни ще мстилися за колишнє своє приниження. Замість недавньої моди на українців при царському дворі стало звичною справою висміювання «малоросів».

Із ліквідацією Гетьманату неухильно занепадали культура та освіта, особливо після перетворення Києво-Могилянської академії на вузькопрофесійний навчальний заклад. Чисельність шкіл та учнів у них поступово зменшувалась. У 1789 р. в Лівобережній та Слобідській Україні почали відкривати «народні училища» як своєрідну альтернативу національній школі України. Під особливим пресом опинилися література та книгодрукування. Видавалася лише прорецензована релігійна література. Надруковані раніше книги в Україні збирали і спалювали.

Найважчим для України було позбавлення її національної інтелігенції. Посилилась русифікація так званого Південно-Західного краю (Київської, Волинської, Подільської губерній), «Малоросії» (Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній), «Новоросії» (Херсонської, Катеринославської і Бессарабської губерній), спрямована не тільки проти українців, а й проти поляків, молдаван, греків, інших неросійських народів. Україна стала своєрідним донором, живлячи російську культуру, знекровлюючи свій власний організм.

Після загарбання Східної Галичини (1722) австрійський уряд почав насаджувати тут школи з німецькою мовою навчання. Шкільна реформа передбачала запровадження в краї однокласних і чотирикласних навчальних закладів німецького типу. З наступом католицизму зменшувалась кількість братських шкіл, які в першій половині XVII ст. вивели Україну на рівень найосвіченіших країн Європи. В 1790 р. австрійський уряд фактично ліквідував самостійність Львівського університету, викладання в якому велося німецькою мовою.

У цих умовах єдиною надійною ознакою національності залишалась мова. Це, перш за все, – інструмент письменника. Тому їй належала функція рятівника нації. До середини XVIII ст. загальноживана

літературна мова була своєрідною мішаниною народних і церковнослов'янських елементів з досить відчутним впливом польської і російської мов. В цей час процес повного переходу в літературі на українську мову набуває все більш широкий, а основне – осмислений характер. Боротьба за мову стає боротьбою за українське відродження, українську націю.

2. Початки Українського національного Відродження в Слобідській Україні.

Не можна не згодитись з О. Єфименко, яка переконливо підкреслювала, що перші ознаки відродження з'явилися не на Правобережній і навіть не на Лівобережній Україні, де треба було цього сподіватися, а в Україні Слобідській²⁷. Цієї думки притримувався і Д. Дорошенко. Українське національне відродження розпочалось на тих землях, які до кінця XVIII століття жили своїм власним життям, розвивали політичну й культурну автономію – це були Гетьманщина й Слобідська Україна. Найвиразнішим у ньому було пробудження почуття своєї народності. Національна культура розвинулася найбільше саме на Лівобережній Україні, а разом із нею тут найбільше розцвіла й багата усна народна поезія²⁸.

На початку XIX століття осередком культурного життя Лівобережної України зробився Харків, який у «десятих-тридцятих роках став найбільшим духовним огнищем України»²⁹. Великою подією в житті Харкова було відкриття у 1805 р. університету, який скупчив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на літературній, історичній і етнографічній ниві.

Ініціатор створення університету Василь Назарович Каразін замислив не просто навчальний заклад, а своєрідний науково-навчальний та культурно-ремісничий центр, який міг би дати поштовх до розвитку не тільки самого Харкова, але й усіх східноукраїнських губерній. Перші три тисячі книжок для бібліотеки Харківського університету Каразін особисто зібрав серед московської інтелігенції, передав сюди величезну кількість власних книжок, закупив наочних посібників на 5 тис. крб, закладав і перезакладав власний маєток для покриття боргів. Але В. Каразін не став першим ректором

²⁷ Єфименко О. Я. Історія України та її народу / О. Я. Єфременко.. – К. : Мистецтво, 1992. – С. 195.

²⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Т. II (від половини XVI століття) / Д. Дорошенко. – . : Глобус, 1992. – С. 268.

²⁹ Грушевський М. Історія України, приладнана до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. Грушевський. – 2-е вид. стер. – К. : Либідь. – С. 199.

Харківського університету. Він навіть був усунений від урочистого відкриття першого в Україні Харківського університету³⁰. Ректором став І. С. Рижський, відвертий українофоб, який писав у 1805 році, що українська мова ось-ось перестане існувати, «придет в современное забвение»³¹. Але, незважаючи на це, вже на початку свого існування в Харківському університеті сформувався гурток мужніх людей, які свідомо виступили з думкою працювати для відродження української народності.

В умовах посилення атмосфери переслідування української народності починає писати українською мовою П. Гулак-Артемовський, який різко таврував такі вади суспільства, як самодурство, аморальність, свавілля та деспотизм панів. Езоповою мовою він критикував реакційні порядки в країні й разом з тим вболівав за долю селян. Видатними творами збагачує українську літературу Г. Квітка-Основ'яненко. Різкій сатири він піддав недоліки тогочасного суспільства у повістях «Пан Халявський», «Українські дипломати», п'єсах «Дворянські вибори», «Сватання на Гончарівці» та в інших творах.

Філолог-славист І. І. Срезневський у 1883–1898 рр. у Харкові видав шість збірок «Запорожская старина», в яких опублікував зібрані ним українські пісні та звичаї з власними додатками. «Запорожская старина» стала першою спробою створення нової, цілісної картини українського минулого на основі фольклорних джерел та фольклоризованих текстів. Вона показала великі потенційні можливості для вивчення історії України, закладені в пам'ятках усної народної творчості. І. І. Срезневський переніс основний акцент в зображенні минулого з соціально-політичної на фольклорно-етнографічну тематику, ввів до української історіографії героїв усної народної творчості, розширив її регіональні, соціальні та жанрові рамки. Він продемонстрував непересічне критичне почуття та широку ерудицію, які дозволяли йому поставити окремі, перспективні в науковому відношенні проблеми, зв'язані з початком існування запорозького козацтва, оцінкою історичної ролі гайдамаків. В той же час, «Запорожская старина» далеко відстояла від наукової, академічної історіографії. Як вважає відомий в Україні історик В. В. Кравченко, значення «Запорожской старины» для розвитку української історичної думки не слід перебільшувати. Те, що можна було в ній знайти нового, дуже

³⁰ Денисенко А. Злети та падіння Василя Каразіна // А. Денисенко. Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 87.

³¹ Горбачук В. Т. Барви української мови / В. Т. Горбачук – К. : ВД «КМ АCADEMIA», 1997. – С. 13.

часто виявлялося не достовірним, а те, що було достовірним, частіше за все виявлялося не новим³².

І ще про одну цікаву рису творчої діяльності І. І. Срезневського. На відміну від першого ректора Харківського університету І. С. Рижського, який писав у 1805 році, що українська мова ось-ось перестане існувати, І. І. Срезневський рішуче виступив на захист української мови, вважаючи її не наріччям російської, а однією з найбагатших мов слов'янських. Хоча дехто приписує йому іншу точку зору. Мовляв, Срезневський українську мову вважав «говором» однієї «руської мови»³³.

У Харкові з'являються перші твори молодого вихованця Харківського університету М. Костомарова. 1838 р. під псевдонімом Ієремія Галка він видає перший свій драматичний твір «Сава Чалий», написаний українською мовою. Наступного року виходять збірки віршів «Українські балади», «Вітка» та ін. «Любов до малоросійського слова, – писав Костомаров, – більш-менш приваблювала мене, мені було гірко, що така прекрасна мова залишається поза всякої літературної обробки і зверх того її цілком незаслужено зневажають»³⁴. «В руках харківського гуртка, – пише М. Грушевський, – українське письменство набрало характеру поважного народного діла»³⁵. Під впливом харків'ян такі гуртки з'явилися навіть у Петербурзі й Москві. В кінці 30-х років тут перебувають Гребінка і Шевченко. Поява в 1840 р. першого «Кобзаря» Шевченка була значною подією українського життя. З його появою справді можна було сказати, що українське Відродження з літературного боку цілком забезпечено³⁶.

У 1834 р. на території України виникає й інший просвітницький центр – Київський університет. Його засновники менш за все думали про відродження української народності. Але вже перший ректор Київського університету М. Максимович виявився видатним українським діячем.

В історичних дослідженнях «Откуда пошла русская земля...» (1837), «О происхождении варягов-русов» (1841) він висловив думку про спільні корені російського, українського та білоруського народів, піддав критиці норманську теорію походження давньоруської

---

³² Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – С. 291–292.

³³ Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 375.

³⁴ Мала енциклопедія етнології та етнографії. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 848.

³⁵ Грушевський М. Історія України, приладнана до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. Грушевський. – 2-е вид. стер. – К.: Либідь. – С. 200.

³⁶ Там само.

держави. Фольклористичні праці Максимовича – «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849) та ін. – започаткували українську фольклористику.

Отже, Українське Відродження, яке розпочалось на Слобожанщині, знайшло відгук і підтримку в найважливішому геополітичному регіоні України – Наддніпрянщині.

3. Політизація національного руху в першій половині XIX ст.

Загалом політичне становище українців на початок XIX ст. було найскладнішим у Європі. Рівень їх дезінтегрованості, порівняно з іншими народами, був найвищим за тривалістю, масштабами, наслідками. Через зовнішні чинники українці як нація не змогли консолідуватися в рамках власної держави. Проте навіть за таких складних умов наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед інтелігенції України зароджується ідея необхідності боротьби за відродження національної свідомості народу. Відтоді питання української національної ідеї, українського національного відродження стає найголовнішим в політичній історії XIX ст. Воно пов'язане зі значним підвищенням уваги до найболючіших національних проблем і процесів, з активізацією діяльності національно свідомих суспільних сил. Спираючись на традиції минулих поколінь, українське національне відродження XIX ст. не реанімувало архаїчні форми, а відбирало з минулого все цінне для формування й становлення української нації.

Нова хвиля політизації життя заявила про себе після завершення наполеонівських війн. Війна з Наполеоном справила сильне враження і на українську еліту. Свіжий подих революційних ідей, втілених, зокрема, у правових нормах, сприяв формуванню на слов'янських землях нового політичного та інтелектуального клімату. Вплив наполеонівської кампанії, з одного боку, викликав серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження, з іншого, – пробудив розуміння того, що політична система Російської імперії вимагає глибоких змін. Критично мислячі представники дворянства, особливо офіцерства, дізнавшись дещо про існуючі порядки в Європі, не могли миритися з безправним життям народу, тому об'єднувалися в антисамодержавні таємні організації. Перше таємне політичне товариство «Союз порятунку», створене 1816 р. у Петербурзі, через два роки перестало існувати. Замість нього у Москві виник «Союз благоденства». Він мав свій філіал у Тульчині (Поділля), де був тоді розквартирований В'ятський полк, яким командував Петро Пестель. Проте далі обговорення політичних справ ці «Союзи» не пішли. Внаслідок гострих незгод між різними політичними течіями у 1821 р. перестав існувати і «Союз благоденства».

Того ж року в Україні виникло «Південне товариство», яке започаткувало декабристський рух. Дещо пізніше в Петербурзі оформилося «Північне товариство». Основні осередки руху виникли на Правобережжі. Тут діяли управи Тульчинська (П. Пестель), Кам'янська (В. Давидов і С. Волконський), Васильківська (С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін). Важливим центром був Київ, де періодично відбувалися наради «Південного товариства».

Окремо в Україні, зокрема, у Новгороді-Волинському в 1823 р. виникла таємна організація «Товариство об'єднаних слов'ян», у програмних документах якої з російським патріотизмом, слов'янською єдністю переплітались також ідеї національного визволення взагалі. Разом з тим Україні місця в майбутньому федеративному союзі не знайшлося. Це свідчило про тодішній рівень самосвідомості національної еліти.

Значно далі пішов у національному питанні М. Муравйов – автор «Конституції», що стала програмним документом «Північного товариства». Про незалежність України в ньому не йшлося. Однак у майбутній федерації передбачалося створення Української й Чорноморської «держав» з центрами в Харкові та Києві. Більш консервативно підходили до цього питання керівники «Південного товариства», зокрема П. Пестель, який крім проголошення вірності республіканським і демократичним ідеалам, обстоював ідею досягнення добробуту країни шляхом тотальної русифікації її народів за схемою «єдина територія – єдина держава – єдина мова – єдині закони».

Декабристський рух не мав єдності, хоч усі його учасники погоджувались, що кріпосництво повинно поступитися вільному розвитку сільського господарства. Петербург представляв помірковане крило, Україна – ліве (радикальне). Радикали на чолі з П. Пестелем виношували ідею царевбивства, помірковані прагнули до компромісу з владою. Після смерті Олександра I декабристи зважились на виступ і зазнали цілковитої поразки – у Петербурзі (на Сенатській площі в грудні 1825 р.) і в Україні (повстання Чернігівського полку в січні 1826 р.). Хоч декабристи не залучали до своєї діяльності селян-кріпаків, їх повстання знайшло відгук у народних масах. Селяни прилеглих до Василькова сіл співчували повсталому Чернігівському полку, давали йому необхідні продукти і транспортні засоби. Декабризм не був суто українським явищем, в основному він мав загальноімперський характер.

У тодішню Україну із Заходу і Росії було занесене масонство, представники якого входили до організацій декабристів та інших опозиційних таємних товариств, мали на меті боротьбу за права народів та справедливе влаштування їх життя.

У 1830 р. спалахнуло польське повстання, яке значною мірою відбувалося на території України. Провідною у тих подіях була національна ідея, якій поступалися соціальні проблеми, зокрема, ліквідація кріпосництва. Тому повстання не було підтримане селянами і зазнало поразки, внаслідок чого посилилася русифікація Південно-Західного краю.

Ці події сприяли виходу українців на міжнародну арену. Перший їх політичний дебют на ній відбувся у 1848 р. на з'їзді слов'янських громадських діячів, де польська делегація вступила в гостру полеміку з галичанами з «українського питання». На цьому з'їзді навіть М. Бакунін заявив, що русинське населення Білорусії, Литви і Галіції об'єднається з ким забажає, і ніхто не зможе визначити його майбутню долю. На його думку, бажано було б, щоб вони утворили спочатку з Україною національну федерацію, незалежну від Росії і Польщі.

У другій чверті ХІХ ст. Україною прокотилися селянські антикріпосницькі виступи: у с. Шебелинка Харківської області; селянський рух на Поділлі на чолі з У. Кармалюком, який перекинувся у деякі повіти Волині; 1830–1831 рр. масовими стали виступи селян на Правобережжі; великі селянські заворушення сталися на Київщині, Полтавщині у першій половині 40-х років ХІХ ст.

У січні 1846 р., напередодні загальноєвропейської революції, в Києві виникло **Кирило-Мефодіївське товариство** – перша українська нелегальна державо-політична організація. Тоді почалася політизація українського національного руху, що спочатку розвивався переважно як культурно-просвітний. Організаторами товариства були професор історії Київського університету Микола Костомаров, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і випускник Київського університету Василь Білозерський.

Програмні документи і матеріали, публіцистичні та художні твори, наукові праці, практичну громадську й просвітницьку діяльність Кирило-Мефодіївського товариства пронизує ідея національного відродження України. Кирило-мефодіївці виявили себе справжніми мислителями, послідовними борцями за вільну Україну, інтелектуальною елітою української нації.

Політична програма товариства – «Книга буття українського народу» – стала надбанням українського національно-визвольного руху ХІХ–ХХ ст. Їй належить чільне місце в історії прогресивної суспільної думки України. На її зміст і політичну спрямованість значний вплив справили твори Тараса Шевченка. Авторство цього твору не було з'ясоване ні слідством, ні пізнішими дослідженнями істориків, хоч побутує думка, що його міг написати М. Костомаров.

«Книга» – багатоплановий твір, в якому відображено й оцінено основні події історії з давніх часів до середини XIX ст. Її спрямованість – осуд царів і панів, поділу на стани в суспільстві, гноблення бідних людей багатими і схвалення соціальної боротьби поневоленого народу проти своїх гнобителів. У ній йдеться про визволення та єднання слов'янських народів, повалення самодержавного деспотизму й колоніального гноблення слов'ян Російською, Австрійською і Турецькою імперіями, скасування кріпацтва, національне і культурне відродження, повернення демократичних прав слов'янським народам і серед них – українському. Значна частина тексту «Книги» присвячена історичній долі України та її народу. В Україні, поділеній між Польщею і Росією, панували чужоземці, які придушували волю українського народу, ліквідували його державність – Запорозьку Січ і Гетьманщину, полковосотенний устрій, запровадили кріпацтво.

У кінці твору зосереджено увагу на історичній долі України серед слов'янських народів. «Голос її, що звав всю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському». Україна підтримувала боротьбу поляків за свою свободу і спробу декабристів повалити деспотичний режим у Росії. Цар-деспот «панує над трьома народами слов'янськими» (росіянами, українцями і поляками). Саме Україні належить подати голос, який підняв би на визвольну боротьбу всі слов'янські народи. На Україну покладалася місія: український народ своїм прикладом мужності, самовідданості й довготерпіння у стражданнях повинен підняти на визвольну боротьбу всі слов'янські народи за національне визволення і відродження в усіх сферах економічного, соціального і духовного життя.

Національне відродження України кирило-мефодіївці не мислили без просвітництва. Вони виступили поборниками ідеї поширення освіти серед простого народу, бо вбачали в освіті і науці могутній рушій соціального прогресу, важливий засіб для усвідомлення людьми їх підневільного становища, прагнення до волі. За допомогою освіти вони мріяли досягти національної злагоди і примирення, забезпечити суспільний прогрес, високу духовність і повернення державності.

Один із членів братства – Георгій Андрузький – розробив навіть начерки конституції майбутньої Української республіки, в якій особливу увагу приділив питанням самоврядування. Основою суспільного життя вважалась громада, яка повинна об'єднувати понад 2 тис. родин. Автор описує особливості її функціонування, механізм діяльності області, округу, штату. Держава мала об'єднати 7 автономних штатів: Україну з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом; Польщу з Познанню, Литвою та Жмуддю; Бессарабію з Молдовою і Валахією

та ін. Кожен штат повинен мати свого президента, віце-президента і сенат. У цій слов'янській конфедерації не передбачалося місця для Росії. Чітко було визначено принцип виборності органів влади, простежувалася спроба окреслити функції виконавчих і судових інституцій.

Кирило-Мефодіївське братство було розгромлене царизмом, а його учасники піддані репресіям. Однак його стараннями на порядок денний було винесено національне питання в усій його складності. Йшлося не про протиставлення народів, а про їх спільну боротьбу з імперією за національну незалежність. У цій боротьбі національне перепліталось із соціальним. Складність ситуації полягала в тому, що під владою Російської імперії опинились різні за рівнем соціального і культурного розвитку, конфесійною приналежністю, досвідом державного існування народи. Для кожного з них проблема національного визволення мала специфічний зміст. На жаль, українська громадськість виявилась нездатною запропонувати радикальне вирішення національного питання. Не останню роль у цьому зіграв гіркий досвід попереднього століття. Поразка І. Мазепи певною мірою скомпрометувала ідею збройної визвольної боротьби. Народна пам'ять зберігала спогади про гірку долю Коліївщини, Турбаївської республіки та інших народних рухів. Досвід сусідів – Росії та Польщі (повстання К. Булавина, Пугачовщина, визвольний рух на чолі з Д. Костюшко) – теж не сприяв революційному запалу.

У першій половині XIX ст. заявила про себе панслов'янська теорія, яка отримала офіційне визнання в Росії. Поширилася вона і в інших слов'янських країнах, які перебували під чужоземним гнітом, – у розірваній на три частини Польщі; Чехії, яку контролювала Австрійська монархія; у Словаччині, яку вважали частиною Угорщини; в балканських країнах (Болгарії, Сербії, Боснії, Македонії), захоплених Туреччиною. Тоді у європейських політичних колах виникла думка, що слов'янські народи не здатні до державного життя і приречені на перебування під егідою «державних» сусідів. Це викликало протест серед прогресивної інтелігенції, яка покладала надію на історичний досвід Росії – єдиної слов'янської країни, що своєю могутністю перевершила багато європейських держав. На цьому ґрунті постала ідея об'єднання слов'ян під російським прапором і формування федерації слов'янських країн на чолі з російським царем. До цієї концепції схилилися шовіністичні і демократичні кола України, Білорусі, Польщі. Віддавали їй належне декабристи, кирило-мефодіївці, керівники польського національно-визвольного руху, сподіваючись, що федерація, визнавши існування окремих народів, забезпечить їм, принаймні, обмежену автономію та елементарні національні права. Проте до реалізації цих планів не дійшло.

Кримська війна, що змусила царизм взятися за вирішення невідкладних внутріполітичних проблем, підняла національне питання на принципово новий рівень. «Крах, який потерпіла Росія в Кримській війні, був крахом цілої державної системи», – писав Д. Дорошенко. Після цього в Росії почалися реформи. Уже в 1855 р. були звільнені члени Кирило-Мефодіївського братства П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко. Головним завданням українського і російського суспільства було звільнення селян з кріпацтва.

Переломними стали 60-ті роки XIX ст. – так званий період революційної ситуації. Її сутність полягала в тому, що соціальна криза стала безповоротною. Величезна імперія опинилася на межі краху. Насувалася селянська революція, внаслідок якої селяни звільнилися б силою. Олександром II довелося негайно вирішувати проблему ліквідації кріпацтва.

4. Особливості національного відродження в західноукраїнських землях.

Унаслідок розпаду Польщі західноукраїнські землі (Галичина з 1772 р., Буковина з 1775 р.) опинилися у складі Австрії, називаючись королівством Галичини і Володимирі, а Закарпаття – під Угорщиною. Австрія тоді переживала період «освяченого абсолютизму», реформуєчи різні сфери внутрідержавного життя. Для українців настали дещо кращі часи, оскільки уряд намагався урівняти їх у правах з іншими народами держави, підтримував політику Папи Римського щодо закріплення українських церковних традицій.

У Галичині перший гурток, який свідомо виражав національну ідею, виник наприкінці другого десятиліття XIX ст. У Перемишлі було засноване товариство для поширення народної освіти, історії, української мови й усної творчості. Іван Могильницький створив першу в Галичині «Граматика» української мови. У науковому трактаті «Відомість о руськім язичі» (1829) він спростував погляди окремих польських учених, які не визнавали окремішності української мови, доводив, що початки її сягають часів Київської Русі.

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів, де було утворено напівлегальне демократично-просвітницьке й літературне угруповання «Руська трійця». Термін «Руська» тоді означав «українська». Засновники об'єднання Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький були студентами Львівського університету, вихованцями греко-католицької духовної семінарії. Згуртувавши навколо себе однодумців, які поставили за мету піднесення національної свідомості та

запровадження української мови в усі сфери громадського життя, вони записували фольклор, проголошували у церквах проповіді українською мовою. У 1837 р. тисячним накладом було надруковано підготовлений ними альманах фольклорних творів «Русалка Дністрова» – першу україномовну книгу, видану в західноукраїнських землях. Центральною в ній була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, відродження державності та політичної незалежності. Власті, вважаючи діяльність «Руської трійці» небезпечною, заборонили поширювати альманах, а його укладачів притягли до відповідальності. Незабаром це об'єднання розпалося. У 1843 р. помер М. Шашкевич, найактивніший діяч «Руської трійці». У 1848 р. перейшов на пропольські позиції І. Вагилевич. Тривалий час обстоював ідеї «Руської трійці» Я. Головацький, який з 1848 по 1867 рік був професором української мови та літератури у Львівському університеті, а в 1849 р. – його ректором. Згодом він приєднався до москвофілів і в 1867 р. емігрував до Росії. Загалом діяльність «Руської трійці» засвідчила реальну спробу народу Західної України заявити про свою самобутність.

5. Вплив європейських революцій 1848–1849 рр. на політичне життя українських земель.

Розвиток визвольного руху в Україні стимулювала революція 1848 р., що охопила майже всі країни Західної Європи. Розпочалась вона у Франції в лютому 1848 р., де було повалено монархічний режим і проголошено республіку. Звістка про її перемогу швидко поширилася по Європі, прискоривши виступи прогресивних сил інших країн. У березні 1848 р. спалахнули революції в Австрії, Німеччині, Угорщині, Італії. Під натиском народних мас падали реакційні уряди, проголошувались нові конституції. Національно-визвольні рухи розпочались у Чехії, Польщі, Хорватії, Словаччині, західноукраїнських землях (Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті), які були під владою Австрійської імперії. 13 березня розпочалось повстання у Відні, яке призвело до падіння реакційного уряду Меттерніха і створення уряду із представників дворянства та ліберальної буржуазії.

Революційні події в Австрії («Весна народів») дали поштовх новій хвилі визвольного руху в Східній Галичині, формуванню політичного світогляду українців. У середині березня відбулися демонстрації у Львові, на яких висувались вимоги реформ і перетворення Галичини на польську автономну провінцію Австрійської імперії. Адміністрація краю негайно зреагувала на них, давши згоду на звільнення політичних в'язнів і формування національної гвардії. У середині квітня у Львові виникла Центральна Рада Народова. Її програмою

стала березнева петиція демонстрантів, яку з деякими поправками було вручено імператору.

У центрі політичного життя краю перебувало селянське питання. Страх перед можливістю нового селянського повстання змусив правлячі кола Австрії у квітні 1848 р., майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях, відмінити панщину в Галичині. Проте намагання поміщиків позбавити селян прав на користування пасовищами, лісами і підштовхнути до нових форм залежності спричинило масові селянські виступи. Навесні і влітку під час польових робіт селяни влаштовували бойкоти, відмовлялись працювати в поміщицьких маєтках навіть за гроші.

На хвилі революції у Східній Галичині 2 травня 1848 року у Львові було створено політичний орган – Головну руську раду, покликану представляти українське населення Східної Галичини у центральному уряді. До її складу увійшли верхівка уніатського духовенства і буржуазії, представники інтелігенції та нижчого духовенства. У програмі ради містилась вимога поміркованих реформ у промисловості, сільському господарстві, соціальних відносинах, культурі, забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Місцеві ради в містах, селищах і деяких селах (усього їх діяло 50) були демократичними за своїм складом. До них обирали вчителів, учнів, селян, міщан, нижче духовенство. Ради, розгорнувши активну громадсько-політичну та культурно-освітню роботу, здобули визнання і популярність серед населення.

У середині 1848 р. почалась боротьба за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, її територіальну автономію. Головна руська рада виступила з вимогою до імператора розділити край на дві автономні провінції: Східну (українську) з центром у Львові та Західну (польську). Австрійський уряд проігнорував її.

У другій половині 1848 р. значного поширення набув рух за створення української національної гвардії. В багатьох селах її загони виникли стихійно. Були намагання організувати гвардію у Львові, Станіславі, Бережанах, Тернополі. Прагнення народних мас озброїтись налякало владу, і вона заборонила національну гвардію. Це викликало з боку українського населення різку протидію. У листопаді 1848 р. у Львові спалахнуло збройне повстання міської бідноти, студентів, представників національної гвардії. Австрійські війська жорстоко розправилися з ними. Декілька сотень осіб було віддано до військового суду, заборонено збори, політичні товариства, а також розформовано національну гвардію. У Львові, а згодом в усій Галичині запроваджено військовий стан. Усе це негативно вплинуло на національний рух

у Східній Галичині. Після повної реставрації абсолютизму у 1851 р. Головну руську раду було розпущено.

Одним із найяскравіших творів тогочасної політичної думки є праця священика Василя Подолинського «Голос Перестороги» (1846), що тоді так і не була надрукована, в якій було охарактеризовано україно-польську, україно-австрійську, україно-московську, самостійницьку концепції існування українства. Відкинувши три попередні, В. Подолинський зосередився на самостійницькій концепції, для реалізації якої, вважав, необхідно об'єднати українців на усіх землях. На думку істориків, ця концепція помітно випереджала тогочасну державницьку політичну думку, визначала напрям її подальшого розвитку.

Революційні події у Відні знайшли відгук і в Північній Буковині. Наприкінці березня тут були створені загони національної гвардії. Улітку відбулися демонстрації, сутички гвардійців з військами гарнізону. Майже весь край охопили селянські заворушення. Особливо широкого розмаху набуло повстання в гірських селах, очолюване Лук'яном Кобилицею. Повстанці заволоділи лісами з пасовиськами, відмовилися платити данину поміщикам. У квітні 1850 р. воно було придушене.

Революція сприяла виникненню і розвитку українського національно-визвольного руху в Закарпатті. Це виявилось передусім у вимогах щодо об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Проте австрійський уряд погодився лише на виділення українських районів Угорщини в окремих Ужгородський округ, відкриття кількох народних шкіл із викладанням українською мовою, але незабаром їх було ліквідовано.

Австрійський абсолютизм придушив революцію, розігнав парламент і відібрав у народу більшість здобутих ним свобод. Проте відновити старі кріпосницькі порядки влада побоялась. Відміна кріпосного права була важливим завоюванням революційного й національно-визвольного руху в західноукраїнських землях. Загалом революційні події 1848–1849 рр. сприяли пожвавленню національно-визвольної боротьби народних мас, зближенню українців Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, посиленню їх прагнення до всеукраїнського єднання. І хоч реставрація абсолютизму затримала подальший розвиток національного руху, вона вже не могла повністю нейтралізувати його.

Питання до самостійного опрацювання

1. Яку політику щодо України здійснювали уряди Росії та Австро-Угорщини?
2. Що таке Українське національне Відродження і які причини його обумовили?
3. Як розгортався національно-визвольний рух в Україні і якими були його здобутки?
4. Охарактеризуйте рух декабристів в Україні.
5. Яким було ставлення українців до польського повстання 1830 року?
6. Назвіть засновників Кирило-Мефодіївського товариства та найбільш активних його членів.
7. Дайте характеристику програмним документам Кирило-Мефодіївського товариства.
8. Порівняйте бачення ролі й місця України в документах Кирило-Мефодіївського братства та декабристів.
9. У чому полягає значення діяльності кирило-мефодіївців?
10. Які наслідки мала революція 1848–1849 рр. для Західної України?

Орієнтовні теми рефератів

1. Початок Українського національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).
2. Декабристський рух та українське питання.
3. Кирило-Мефодіївське товариство – перша підпільна політична організація.
4. Становлення українознавства в першій половині XIX ст.
5. «Історія Русів» – перша політична історія України.
6. Особливості відродження в західноукраїнських землях.

Література для самостійної роботи

Багалій Д. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці / Д. Багалій. – Х. : Держвидав України, 1925. – 95 с.

Бойко М. П. Кирило-Мефодіївське товариство: філософські та культурологічні ідеї національної самосвідомості та державотворення / М. П. Бойко. – Дніпродзержинськ, 2006.

Бойко М. П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова) / М. П. Бойко. – Дніпродзержинськ : ВВ ДДТУ, 2008. – 261 с.

Гуржій О. Війна 1812 року: український контекст / О. Гуржій, О. Реєнт, А. Палій; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-ст іст. Укр. НАНУ, 2012. – 154 с.

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Гол. проекту В. А. Смолій. – К., 2009. – Т. 6.

Дзюба І. М. Тарас Шевченко: життя і творчість / І. М. Дзюба. – К. : Альтернативи, 2005. – 702 с.

Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. Письменник, 1991. – 318 с.

- Казьмирчук Г. Д.* Рух декабристів: дискусійні питання та спроби їх розв'язання / Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5.
- Кирило-Мефодіївське товариство*: Зб. док. у 3 т. – К., 1990.
- Магочій П.* Українське національне відродження: Нова політична структура / П. Магочій. – Укр. іст. журн. – 1991. – № 3.
- Меша В. Г.* Українське національне відродження 1905–1914 років (історіографія проблеми) / В. Г. Меша. – К. : Донеччина, 2004. – 155 с.
- Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров (1817–1885) / Ю. А. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 233 с.
- «Русалка Дністрова»*: Документи і матеріали. – К., 1989.
- Сарбей В. Г.* Національне відродження України. Україна крізь віки / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. – Т. 9.
- Сарбей В. Г.* Етапи формування національної свідомості (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7, 8.
- Сергієнко Г. Я.* Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі / Г. Я. Сергієнко // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 14–28.
- Філіпчук В. О.* Початок українського національного відродження на Буковині / В. О. Філіпчук // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2, 3.
- Чухліб Т. В.* Козацьке коріння Миколи Гоголя / В. Т. Чухліб. – К. : Інформ. Аналіт. Атестація «Наш час», 2013. – 271 с.

Лекція 10

Розширення Українського національного Відродження в другій половині XIX ст.

Занепад кріпосницької системи господарювання, активізація колонізаторської політики російського царизму зумовили відчутний спротив їм в Україні. Його найрадикальніших учасників уже не задовольняли культурно-просвітницькі заходи. Представники нової хвилі патріотичної української інтелігенції у своїх програмах боротьби проти національного гноблення починають висувати суспільно-політичні вимоги. Головними з них були ліквідація державно-кріпосницьких порядків, встановлення демократично-республіканської форми правління, державної незалежності України.

1. Скасування кріпацтва та реформи в Україні.
2. Вплив на Українське Відродження громадівського руху.
3. Народницький рух у 60–80-ті роки XIX ст.
4. Посилення національного руху в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
5. Започаткування руху за політичну незалежність України.

1. Скасування кріпацтва та реформи в Україні.

Поштовхом до реформ, що відбулися в 60–70-х роках XIX ст. в Росії та Австрії, були передусім воєнні поразки обох країн. Росія програла Кримську війну 1854–1855 рр. Англії, Франції, Туреччині та Сардинії. Австрія була розбита італійськими і французькими військами у 1859 р., Італією та Пруссією у 1866 році. Загроза внутрішній стабільності з боку селянського руху (в Росії), національно-визвольного руху угорців (в Австрії) примусили імператорів обох держав вдатися до «революції згори» – політичних та економічних перетворень з метою модернізації своїх країн у західноєвропейському дусі. Головними причинами реформи стали нездатність кріпаків через низьку продуктивність праці задовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зубожіння значної частини поміщиків і ріпосних селян, наростання антикріпосницького руху, критика царизму європейською громадськістю за обстоювання кріпосницьких порядків, станового устрою Російської імперії.

Реформи торкнулися різних сфер суспільно-політичного життя (селянська – 1861 р., земська, фінансова – 1864 р., міська – 1870 р., шкільна – 1860–1864 рр., військова – 1864–1874 рр., поліцейська та ін.).

Найважливішою була селянська реформа, яка скасувала кріпосне право в Російській імперії. Умови звільнення селян від кріпосної залежності були викладені в «Положенні 19 лютого», які склалися з Маніфесту від 19 лютого 1861 року та окремих законодавчих актів («Положень», «Додаткових правил»). Найважливіше з них – «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» – містило загальні умови скасування кріпосного права й визначало правове становище селян, які оголошувалися «вільними сільськими обивателями» і наділялись особистими та майновими правами. Вони могли подавати позови і відповідати в суді, бути представниками сторін, мали право утворювати власні органи самоврядування: обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах), сільських старост (на сільських сходах). Однак селяни були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони вважалися «селянами-власниками», а до того – «тимчасово зобов'язаними».

Правовою основою реформи 1861 р. в Україні були як загальні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і спеціальні укази й постанови щодо Катеринославської, Херсонської й частково Таврійської губерній, повітів Харківської та Чернігівської губернії, де існувало переважно общинне землекористування, діяло «Місцеве положення про земельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських». Для губерній Південної України (степова смуга) передбачався єдиний указаний наділ (у різних місцевостях його розмір коливався від 3 до 6,5 десятин на душу). Розміри наділів у повітах Харківської губернії становили: вищий – від 3 до 4,5 десятин, нижчий – від 1 до 1,5 десятин. Якщо дореформений наділ перевищував встановлені норми, поміщик міг відрізати надлишок на свою користь.

У Лівобережній Україні діяло «Місцеве положення про по земельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської». Згідно з ним в основу наділення землею було покладено принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося за общинної форми землекористування, а на основі ділянок, що склалися з садиби та польового наділу або тільки з садиби. Верхня межа наділу на душу залежно від місцевості коливалася від 2,75 до 4,5 десятин. Поміщики отримали право на зменшення наділів селян, заміну угідь, перенесення їх садиб та ін.

Дещо інакше вирішувалися питання земельного упорядкування поміщицьких селян на Правобережній Україні, де панувала польська

шляхта. Намагаючись привернути її на свій бік, царський уряд спеціальним положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній в основу земельного упорядкування поклав інвентарні правила 1847–1848 рр. Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. Коли він був меншим за інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення їм в користування відрізаної поміщиками землі. Під впливом польського визвольного повстання 1863–1864 рр. царський уряд прийняв законодавчі акти, які дещо пом'якшили для селян ці умови. Зокрема, запроваджувався обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів тощо. Незважаючи на половинчастість селянської реформи 1861 р., вона зумовила корінні зміни у розподілі земельної власності, сприяла розвитку капіталістичних відносин як на селі, так і загалом в країні.

Услід за селянською було проведено реформи в інших наважливіших сферах державного устрою Російської імперії, що певною мірою стосувалося й українських земель. Були створені органи земського самоврядування. Земства запроваджувалися лише в шести південних та лівобережних губерніях. На Правобережжі, оскільки там переважала польська шляхта, а царський уряд після повстання 1863 р. не довіряв їй, реформу було здійснено лише в 1911 році.

У компетенції земств були місцеві господарські, соціальні та культурні справи, розпорядження майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, організація медичного обслуговування населення, народної освіти, налагодження поштового зв'язку, страхування, протипожежна справа тощо. У бюрократичній системі імперського державного устрою з'явилася виборна ланка. Хоч функції земств були обмежені, вони ставали осередками ліберального руху, а на Полтавщині – українофільства, привчали населення до самоврядування. Тому царський уряд розгорнув проти них боротьбу, обмежуючи їх матеріальні, фінансові можливості. Селяни обирали тільки кандидатів у повітові земські збори. Далі все вирішував губернатор, який з обраних кандидатів призначав гласних. Це ставило земства під контроль і нагляд державної адміністрації.

Розвиток капіталізму, зростання міст змусили царат піти на поступки міському самоврядуванню. Міську реформу спершу було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові й Херсоні, а протягом 70-х років – в інших містах України, де створювалися виборні міські думи (розпорядчі органи) й міські управи (виконавчі).

Однією з найпоспідовніших була судова реформа 1864 року. Її реалізація була оформлена судовими статутами про заснування судових установ, про кримінальне та цивільне судочинство, про

покарання, які накладалися мировими суддями. Вони діяли окремо від загальної системи законодавства і тому не були внесені у збір законів Російської імперії. Відповідно до цих статутів було утворено загальний та формально рівний для всіх суд: суди загальної юстиції (окружний суд – судова палата – сенат) та суди мирової юстиції (одноособовий дільничний мировий суддя – повітовий з'їзд мирових суддів – Сенат). Запроваджено було й інститут присяжних засідателів. Судова реформа проголошувала виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність їх перед законом, засновувалася адвокатура. У 1889 р. до судочинства були внесені зміни, якими скасовувались або суттєво порушувались найважливіші засади реформи – принципи відокремлення судової влади від влади адміністративної, всестановості суду, виборності судових органів.

Реформа шкільної справи запроваджувала єдину систему початкової освіти. Було відновлено академічну автономію університетів, їх діяльністю керувала рада професорів, яка здійснювала нагляд за студентами. За новим цензурним статутом 1865 р., цензурні установи були передані з відання міністерства народної освіти в підпорядкування міністерства внутрішніх справ. Установлювався суворіший нагляд за друкованими органами.

Зміни також відбулися в організації збройних сил. У 1864 р. було створено 15 військових округів, в Україні – Київський, Одеський, Харківський. Очолював кожний округ головний начальник, він був і командувачем військ. У кожній губернії та повіті створювалися управління військового начальника. Новий військовий статут, затверджений у січні 1874 р., передбачав загальну військову повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років, скорочував терміни військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років – на флоті. Були відмінені тілесні покарання, запроваджувалися єдині кримінальні покарання для військовослужбовців усіх станів; було заборонено використовувати принцип децимації (покарання кожного десятого, якщо винного не знайдено) при покаранні за групові злочини.

Реформи 60–70-х років намагалися пристосувати існуючий суспільно-політичний устрій країни до потреб капіталістичного господарства. Відповідно запроваджувались деякі елементи буржуазної державності: виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління (земські та міські органи самоврядування), виборні органи суду (мирові судді), більш гнучкі буржуазні форми фінікового контролю і цензури, принципи всезагальності в комплектуванні армії та діяльності органів народної освіти тощо. Проте реформи були

непослідовними і зберігали основні дореформені явища й місцеві установи, існуючі порядки. Але у 80-ті – на початку 90-х років уряд удався до контрреформ, які значною мірою ліквідували результати попередніх його реформаторських дій.

2. Вплив на Українське Відродження громадівського руху.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. в Україні організаційно чіткіше окреслився національний рух. Його особливість полягала в тому, що значна кількість української інтелігенції на той час була зосереджена в Петербурзі. Тут була заснована друкарня для видання творів українських літераторів. Духовне життя української громади Петербурга помітно пожвавилось після приїзду туди колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства (В. Білозерського, Т. Шевченка і М. Костомарова).

Новостворений громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал «Основа» зосередився на захисті української мови, літератури, права народу на здобуття освіти рідною мовою, виданні навчальної та науково-популярної літератури. Однак навіть культурницька спрямованість журналу обурювала офіційні кола, шовіністично налаштовану російську та польську інтелігенцію. Під впливом звинувачень і штучних перепон журнал самоліквідувався, але за недовгий час свого існування він відіграв важливу роль у піднесенні національної свідомості українців, дав поштовх для розгортання масового національного руху в Україні.

Патріотично налаштована інтелігенція першою виступила на захист національної гідності українського народу, його права на власну історію, мову, культуру. Їй довелося протистояти як офіційній політиці царизму, так і позиції представників польської та російської інтелігенції, які не визнавали української нації, зневажливо називали українців «хлопами» та «хохлами».

Найбільшу активність у пробудженні самосвідомості виявили студенти Київського університету, які навесні 1860 р. заснували гурток «Українська громада», що ставив за мету працю на благо українського народу. До нього входили М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Чужбинський. Очолив гурток Володимир Антонович.

Друкованим органом, що пропагував українську думку, була газета «Київський телеграф». Його програмні положення декларували, що український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець має віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, дружньо ставитися до всіх братів-слов'ян й допомагати їм у боротьбі

з гнобителями. Проголошувалася солідарність з політичними й соціальними ідеями прогресивної російської інтелігенції.

Одну з течій громадівського руху становили так звані «хлопони» на чолі з В. Антоновичем, які представляли частину української шляхти, що зберегла пам'ять про славне минуле України, розмовляла тільки українською мовою, одягалась в національні костюми, дотримувалася народних звичаїв і обрядів. Спершу вона займалася переважно етнографічною діяльністю, але поступово переходила й до поширення серед селян думок про несправедливе вирішення земельної проблеми реформою 1861 року. Проте адміністративно-поліцейський апарат не дав розвинутися цій течії, змусив її представників приєднатися до громадівців, котрі діяли в містах і займалися культурно-просвітницькою роботою (створювали недільні та щоденні школи, організовували публічні лекції, поширювали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка).

На рубежі 50–60-х років розгорнувся масовий громадівський рух, названий властями «українофільством». Активно працювала громада в Чернігові, видаючи щотижневу газету «Чернігівський листок» (1861–1863). Його літературна частина виходила українською мовою. Видавцем був відомий байкар Леонід Глібов, який друкував статті про зловживання адміністрації, тяжку долю селян.

Діяльність громад викликала серйозну тривогу в урядових колах. У 1862 р. було заарештовано й покарано багатьох її активних діячів, закрито недільні школи. Намагання громадівських лідерів відмежуватися від революційного руху й революційних прокламацій, їх заяви про лояльність до режиму не допомогли. Тривали переслідування громадівців, посилювалися напади на українську школу, літературу, спроби поширювати українське друковане слово. За повної відсутності політичних свобод боротьба за українську мову стала провідною сферою політичної боротьби українства.

Антиукраїнська кампанія завершилася циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва в липні 1863 р., в якому лицемірно стверджувалося, що нібито «більшість малоросіян... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, й що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». Противники ставлення до української мови як до «південноруського наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії, згубних для Малоросії».

Цензурному відомству було дано розпорядження, «щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією (українською. – *Ред.*) мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі

призначених для початкового читання народу, припинити». Проте цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. Циркуляр, проти якого виступив навіть царський міністр освіти О. Головін, супроводжувався закриттям недільних шкіл та адміністративним виданням кількох українських діячів: О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка, В. Лободи та ін.

Після Валуєвського циркуляра громадівський рух почав згасати і в другій половині 60-х років припинив своє існування. Так завершився **перший етап громадівського руху**.

Другий його етап розпочався у 70-ті роки. На той час «старі» громадівці зберегли лише одну організацію – Київську, поряд з нею почали діяти молоді громади. Провідним ідеологом Київської громади був фундатор української політичної історії Михайло Драгоманов.

***Драгоманов Михайло Петрович (1845–1895)** – відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, економіст, філософ. Народився у м. Гадяч на Полтавщині в сім'ї дрібного дворянина козацького походження. Закінчив Полтавську гімназію, історико-філософський факультет Київського університету, здобув науковий ступінь магістра загальної історії, став штатним доцентом кафедри античної історії. Один з найактивніших діячів Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, Київської «Громади». У 1875 р. був звільнений з університету, взятий під негласний нагляд поліції. Проживаючи за кордоном (у Відні, Женеві), опікувався роботою журналу «Громада» – першого українського політичного часопису. У 1886 р. пориває зі «старою» «Громадою», провідні діячі якої були незадоволені його радикальними поглядами. Викладав історію у Софійському університеті, не припиняючи громадсько-політичної діяльності, через що царський уряд вимагав видати його Росії. Під тиском громадськості уряд Болгарії відмовився це зробити. Помер у 1895 р., похований у Софії.*

В основі його політичних поглядів була ідея історичного поступу України до самостійного політичного існування на європейському терені. Особливе місце в них посідало питання про майбутній державний лад, стрижнем якого був принцип державного федералізму: автономні народи-держави, об'єднавшись у федерацію, повалять самодержавство і матимуть рівні права та обов'язки. Декларація київських громадівців 1873 р., яка вважалася «програмою мінімум» або «основою програми», висувала три провідні ідеї: «федералізм», «демократизм», «раціоналізм».

Принцип політичного федералізму поділяли ідейні лідери найбільших українських громад – Київської та Одеської. Так, В. Антонович вважав бажаним ідеалом «вільну федерацію народів», а Л. Смоленський виступав за федеративний республіканізм («інтернаціональну федерацію народів»).

Громадівський рух знову набрав загальноукраїнського звучання. Його діяльністю займалася спеціальна урядова комісія, результатом роботи якої стало видання Емського указу в травні 1876 року. Його ще називають «указом Юзефовича» – помічника куратора Київського навчального округу, який надіслав цареві доповідну записку про «українофільський рух», вбачаючи в ньому «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії». У відповідь на це Емський указ забороняв ввезення на територію Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському нарідччі», крім історичних документів і пам'яток, з дотриманням правопису оригіналів, творів літератури з використанням тільки загальноприйнятого російського правопису. Заборонялися також «різні сценічні вистави й читання на малоруському нарідччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот». Було зупинено видання прихильної до українства газети «Київський телеграф», розпущено громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, звільнено кількох професорів з Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера тощо).

Про шкоду, завдану Емським указом українській культурі, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки. Так закінчився **другий етап громадівського руху**.

Наприкінці 1870 р. в українському народолобстві чіткішим ставав політичний напрям, посилювалися радикально-демократичні тенденції. Виявом цього була модернізація програмних настанов, в яких тісніше поєднувалися соціально-економічні й політичні завдання.

На рубежі 70–90-х років ХІХ ст. відомі українські діячі М. Драгоманов, С. Подолинський та М. Павлик висловили принципові міркування щодо теоретичних засад вітчизняного «громадівського соціалізму», які ввібрали в себе ідеї широких економічних перетворень, соціальної та національної рівності на основі вільної автономії осіб, спілок і громад, народів, а також вільного товариства (федерації) громад і народів. Втїлювати ці ідеї в життя передбачалося за допомогою різноманітних тактичних засобів. Не заперечувалась можливість того, що «простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)».

Радикально-демократичні ідеї українського народолобства підтримувалися молодим поколінням громадівців. Наприкінці ХІХ ст. політи-

зувались багато діячів громадівського руху, що започаткувало третій етап його розвитку. Цей процес простежується вже на прикладі студентських громад «тарасівців». Діяльність «Братства тарасівців» є однією з яскравих сторінок національно-визвольних змагань українського народу. **Це була перша загальноукраїнська політична організація.**

Останньому десятиріччю ХІХ ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Українофільство, що домінувало у 60–70-х роках, вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь обминала українофільські громади й вступала до народницьких гуртків, байдужих до національних змагань. Спроби М. Драгоманова та його послідовників – членів гуртків «українських соціалістів-федералістів» у Петербурзі, К. Арабажина в Києві, В. Мальованого в Харкові та ін. – у 80-ті роки поєднати культурно-національні гасла із завданнями політичного та соціального визволення не були підтримані. Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, котрі стали прообразом українських партій.

«Братство тарасівців» було першим серед них. Виникло воно влітку 1891 р. з невеликої групи одностудентів Харківського університету М. Базькевича, М. Байздренка, І. Липи та дрібного урядовця В. Боровика. «Тарасівці» не збиралися наслідувати українофільські громади з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю. Їх метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної.

«Братство тарасівців» нерідко ототожнюють з харківською групою. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному, що на Чернігівщині, Оргієві – у Бессарабії (сучасна Молдова).

До гуртків «тарасівців» належали селяни, студенти, дрібні службовці, інтелігенція (з середньою та вищою освітою), репрезентуючи усі регіони Східної України. Попри те, що членами братства не були міські робітники, поміщики, капіталісти-промисловці, його можна вважати загальноукраїнською організацією.

Організаційні засади братства були сформульовані в його статуті: політичне виховання членів гуртка; повна автономія і свобода в Україні; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т. Шевченка й Г. Квітки-Основ'яненка; вивчення економічного становища України і турбота про його поліпшення; спілкування про освіту народу, створення бібліотек.

Отже, українські громади відіграли помітну роль у вітчизняному русі другої половини XIX ст. За світоглядною орієнтацією вони об'єднували тодішню вітчизняну демократію від «культурників» ліберально-демократичного до «політиків» радикально-демократичного спрямування. Ідеологія громадівців поєднувала любов до рідного народу, прагнення до всебічного народовивчення, до зближення з простолюдом зі щирим українським патріотизмом – українолюбством. Ці фундаментальні особливості світогляду громадівців відбилися у практичній діяльності, головним змістом якої стало служіння національно-культурному відродженню України.

3. Народницький рух у 60–80-ті роки XIX ст.

Після скасування кріпосного права серед різночинної інтелігенції сформувалася суспільна течія, яку назвали народництвом. У ньому окреслилися три напрями, представлені своїми ідеологами. П. Лавров і його прихильники головним завданням вважали пропаганду серед селян і робітників ідей соціалізму й підготовку їх до боротьби проти самодержавства. М. Бакунін та його послідовники вбачали своє завдання у підготовці народу до збройної боротьби проти держави й створенні союзу вільних асоціацій виробників. П. Ткачов провідною силою суспільства вважав революційну інтелігенцію, яка мала створити підпільну організацію, скинути царя й повести народ до соціалізму. Тобто в народництві сформувалися пропагандистська, анархістська й змовницька течії.

Народництво в Україні розвивалося тими ж шляхами, що й по всій Російській імперії, маючи, проте, свої особливості. Найбільш вдало узагальнює особливості національного руху в Україні другої половини XIX ст. поняття «українське народознавство», яке протягом кількох десятиліть було однією із самоназв демократичних кіл. З огляду на специфіку тодішнього суспільно-політичного буття в Україні існували «українське народолюбство» і «російське народництво» – то логічно близькі, сповнені явища, що діяли самостійно та у взаємозв'язку, мали спільні та осібні риси. Українське народознавство пройшло у своєму розвитку кілька етапів:

- 1) **початковий етап «романтичного народолюбства»** (приблизно з початку XIX ст. до 40–50-х років XIX ст.);
- 2) **«дійове», «реальне народництво»** (60–80-ті роки XIX ст.);
- 3) **«неонародництво»** (з 90-х рр. XIX ст. до лютого 1917 р.);
- 4) **«новітнє» народництво.** Доба Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917–1920 рр.).

4. Посилення національного руху в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Суспільно-політичний рух у західноукраїнських землях другої половини XIX ст. характеризувався надзвичайною активністю. Під впливом революції 1848 р. поживалася політична діяльність різних, часто протилежних за своїми переконаннями суспільних сил.

Західноукраїнське життя у другій половині XIX ст. мало певні, специфічні для цього краю особливості.

По-перше, якщо селяни Східної України шукали кращої долі на сході Російської імперії, то західні українці швидко розорювались, продавали частину землі, бідніли, змушені були емігрувати до Бразилії, Канади, Сполучених Штатів Америки та інших країн Заходу.

По-друге, в містах відсоток українського населення був надзвичайно низький і складав 25–30 % від загальної кількості. Решта міщан були євреї та поляки. Саме вони опанували керівництво економічними функціями міст, особливо їх комерційним життям. Ця специфіка не завжди кращим чином відбивалася на стосунках етносів.

По-третє, в кінці XIX ст. в Галичині нараховувалося близько 200 тис. робітників, які були тісно пов'язані з селом. Тому західноукраїнські землі за розвитком економіки лишалися позаду інших провінцій імперії.

По-четверте, австрійський уряд свідомо культивував у Галичині домінуюче становище поляків. По суті, Галичина перетворилася на польську «державу в державі». Тут полонізувався чиновницький апарат, зміцніла польська інтелігенція, запанували польські школи.

У 60-ті роки XIX ст. внаслідок заборони української мови в Росії посилювався вплив українського письменства у Галичину, що активізувало тут процеси національного самовизначення. Галицьке українство розкололося на **москвофільство й народовство**, що суперечили між собою.

Засновниками й лідерами москвофільства були історик Д. Зубрицький, священники Б. Дідицький, М. Малиновський, поміщик А. Добрянський. Москвофільство було породжене складними умовами українського національного життя в Австро-Угорщині. Спочатку воно мало відносно прогресивний характер. У ньому поєдналися опір насильницькому ополяченню, втрата ілюзій та надій на австрійський уряд, який підтримував курс на придушення українства в Галичині силами польського шляхетства, аристократизм, що зневірився в можливостях власної нації і шукав опір в етнічно спорідненій державі. Головними засадами москвофілів були ідеї про етнічну тотожність росіян, українців і галицьких русинів, заперечення існування українців як нації, а звідси й права українського народу на державне життя,

ствердження необхідності об'єднання всього слов'янського світу під патронатом російського самодержавства як нібито найкращого державного ладу для слов'янських народів.

У другій половині XIX ст. значно розвинулася періодика москвофілів. Вони мали свої організації й товариства: «Народный дом», «Ставропигийский институт во Львове», «Галицко-русская матица», «Общество имени Крачковского». Вони користувалися щедрою фінансовою підтримкою російського самодержавного уряду. У 1881 р. відбувся судовий процес у Галичині, на якому представників москвофільства звинувачували в державній зраді, зносінах з царським урядом на шкоду Австро-Угорщині. Однак вони були виправдані.

Різкої протидії в народі москвофільству спочатку не було, оскільки воно грало на ідеалах соборності України, основна частина якої перебувала у складі Росії. З часом чітко проявилась спрямованість москвофільства на зросійщення Західної України, заперечення політичної та культурної самостійності українського народу, посилося його негативне сприйняття в масах. Проти москвофільства активно боролися М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик. До кінця XIX ст. воно сприймалося всіма здоровими силами українства як чуже, вороже явище. Зокрема, І. Франко назвав його духовним збоченням, патологічним проявом людського духу.

На противагу рухові москвофілів на початку 60-х років XIX ст. серед української інтелігенції Галичини виникла течія, яку назвали «народовством». Лідерами народовців були В. Барвінський, Ю. Романчук, В. Навроцький, О. Огоновський, А. Вахнянин та ін.

Народовці сповідували принципи національного відродження, пропагували народну мову в літературі та школі. Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1864), культурно-освітню організацію «Руська бесіда» (1861), «Просвіту» (1868). Велике значення для розвитку української мови й літератури мало створене в 1873 р. у Львові Літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Шевченка. Це був своєрідний прообраз академії наук з історично-філософською, філологічною та математично-природничо-медичною секціями і підсекціями, з виданням наукових «Записок», збірників, часописів, з дійсним і почесним членством. Тривалий час (з 1897 по 1913 рік) посаду голови Товариства обіймав М. Грушевський.

У 70-ті роки у народовстві виділилася радикальна течія (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.). У 1885 р. народовці заснували свою політичну організацію – Народну раду. У 90-ті роки на основі народовських організацій були створені чотири політичні

партії: Русько-Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Національно-демократична партія та Християнсько-суспільна партія (після 1896 р.).

• **Русько-Українська радикальна партія (РУРП).** Русько-Українська радикальна партія – перша українська політична партія. РУРП утворена в 1890 р. у Львові. Засновниками і лідерами партії були Іван Франко (член партії до 1899 р.), Михайло Павлик (до 1914 р.), В. Будзиновський, С. Данилович, Є. Левицький та ін. Великий вплив на формування ідеології радикального руху мав М. Драгоманов. У своїй діяльності РУРП прагнула поєднувати відстоювання соціальних інтересів українських селян Галичини із захистом національних прав українського народу. Під час гострих внутрішньопартійних дискусій між так званими «старими» (І. Франко, М. Павлик) і «молодими» членами партії (В. Будзиновський, В. Охримович, Є. Левицький та ін.) вперше було висунуто й обґрунтовано постулат політичної самостійності України (книжка Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» і друга програма РУРП).

Після розколу РУРП у 1899 р. частина членів увійшла до складу новоорганізованих Української національно-демократичної партії (УНДП) та Української соціал-демократичної партії (УСДП).

Діячі партії відіграли значну роль в організації селянських страйків у Галичині в 1902 р., січового руху, посідали провідні посади в уряді ЗУНР. У 1919–1939 рр. під час польської окупації Галичини Українська радикальна партія (УРП; колишня РУРП) була однією з найвпливовіших партій так званого легального сектора. У 1926 р. УРП об'єдналася з волинською Українською соціально-революційною партією під назвою Українська радикально-соціалістична партія (УРСП). Чисельність партії досягала 20 тис. чол. Після Другої світової війни діяла в еміграції.

• **Українська національно-демократична партія (УНДП;** спочатку Українське національно-демократичне сторонництво) – провідна українська політична партія у Галичині на кінець ХІХ – початок ХХ ст. УНДП утворилася внаслідок злиття двох важливих політичних течій – національно-радикального крила Русько-української радикальної партії та народовців – членів Народної ради. Установчий з'їзд партії відбувся 16 грудня 1896 року у Львові.

Виробленням ідейно-політичної платформи нової партії займався часопис «Будучність», редагований Є. Левицьким, В. Охримовичем та І. Трушем, у якому були опубліковані проекти програми і статуту партії. Серед провідних діячів партії були: Ю. Романчук (голова), К. Левицький (секретар), О. Борковський, І. Белей, М. Грушевський,

Є. Левицький, В. Нагірний, Є. Озаркевич, І. Франко. З 1907 р. партію очолював К. Левицький.

Нова політична структура поєднала в собі широку організаційну мережу народовців та інтелектуальні надбання українських радикалів. Базуючись на національній платформі, вона об'єднала різні верстви українського суспільства і стала першою реальною силою, що змогла протистояти польському націоналістичному натиску в Галичині.

Ідейно-політична платформа УНДП була поєднанням радикальної програми та програми народовців. Її творці, вдало використавши теоретичні надбання українських радикалів і багаторічний досвід народовців, створили програму центристської партії. Помірковане та лояльне ставлення українських націонал-демократів до існуючої влади позначилося на формуванні національно-політичного ідеалу. Постулат політичної незалежності України не був чітко визначений у програмі партії, і ідея незалежності розглядалася як дуже віддалена перспектива. Центральне місце у програмі партії займала автономістська ідея як найбільш реальна вимога тогочасної політики. Партія наголошувала на необхідності проведення глибокої політичної та економічної реорганізації українського суспільства. Одночасно УНДП продовжувала активно впливати на культурно-освітнє життя Галичини. Вимоги реформи австрійської системи шкільництва й утворення українського університету протягом всього часу існування УНДП були найбільш актуальними напрямками її практичної діяльності.

Демократизм ідейних засад УНДП проявився у прагненні ліквідувати куріальну виборчу систему і запровадити загальне пряме таємне голосування.

У 1918 р. партія відіграла провідну роль у творенні Західно-української Народної Республіки. У квітні 1919 р. змінила назву на Українську трудову партію.

• **Українська соціал-демократична партія (УСДП).** Українська соціал-демократична партія – легальна реформістська соціалістична партія, що діяла в Східній Галичині та Буковині як одна з автономних секцій Соціал-демократичної робітничої партії Австрії, згодом – як самостійна партія в західноукраїнських землях у складі Польщі. УСДП стояла на позиціях незалежності й соборності України. Спиралась на промислових і сільськогосподарських робітників. Значного впливу в суспільно-політичному житті регіону не мала. Створена у Львові 17 вересня 1899 року «молодими» радикалами, які вийшли з РУРП.

У роки Першої світової війни УСДП співпрацювала із Союзом визволення України, взяла участь у заснуванні й діяльності Головної Української Ради, пізніше – Загальної Української Ради, Української

Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–1919 років. Із січня 1919 р. перебувала в опозиції до уряду ЗУНР, підтримувала соціалістичний уряд Директорії УНР.

З 1920 р. УСДП перейшла на радянофільські позиції, висунувши у січні 1922 р. вимогу возз'єднання західноукраїнських земель з УСРР. У березні 1923 р. відповідно до рішень VI з'їзду УСДП остаточно перейшла на комуністичні позиції. Частина членів УСДП приєдналася до Комуністичної партії Західної України. Процес поступової відбудови партії на соціал-демократичних засадах завершив з'їзд УСДП, що відбувся у грудні 1928 р. у Львові. УСДП брала участь у спробах консолідації національно-державницького табору, засудила політику «нормалізації», виступила проти диктатури фашизму і комунізму. Але у 1930-х рр. УСДП організаційно була дуже слабкою і помітної ролі у політичному житті не відігравала. Припинила діяльність на початку Другої світової війни.

5. Започаткування руху за політичну незалежність України.

Наприкінці XIX ст. у Західній Україні під впливом радикалізації суспільно-політичного життя активізується політична думка. Член Русько-української радикальної партії Ю. Бачинський у 1895 р. видав знамениту книжку під назвою «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена»). В ній автор першим у вітчизняній суспільно-політичній думці порушив питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній державі.

***Бачинський Юліан Олександрович (1870–1940)** – український громадський і політичний діяч, публіцист. Здобув освіту в Львівському і Берлінському університетах. Протягом 1905–1906 рр. перебував у США та Канаді. В 1918 р. – член Української національної Ради в Галичині. 1919–1921 рр. – голова дипломатичної місії УНР у Вашингтоні. З 1921 р. – в еміграції. В 1933 р. приїхав до УРСР, працював науковим співробітником «Української Радянської Енциклопедії». У 1934 р. заарештований та засуджений до 10-річного ув'язнення у таборах ГУЛАГу, де 6 червня 1940 року помер.*

Політична самостійність України, вважав Ю. Бачинський, є необхідною умовою її економічного і культурного розвитку. Це була смілива спроба обґрунтувати функції майбутньої держави, яка повинна мати свої фінанси, армію, торгівлю, промисел, здійснювати внутрішню і зовнішню політику.

Ю. Бачинський не вважав створення держави самоціллю, а бачив у ній лише найважливіший засіб для забезпечення можливості вільного культурного розвитку народу. В далекому майбутньому, на його думку,

відпаде необхідність в її існуванні. Відповідно асимілюються нації, злившись в один антропологічно-культурний тип. У цьому питанні Ю. Бачинський перебував під впливом класичної схеми марксизму.

Він стверджував, що самостійність України не стосується лише українського народу, а є справою всіх націй, які населяють її етнічну територію, наголошував, що спільний інтерес змусить їх усіх стати українськими патріотами.

Ідеї Ю. Бачинського справили помітний вплив на всіх національно свідомих українців. У 1895 р. під впливом молодих радикалів (Ю. Бачинського, М. Ганкевича, О. Колесси, Є. Левицького, В. Охримо-вича) змінила свою програму **Русько-українська радикальна партія**. Висунуту нею раніше вимогу перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах було доповнено положенням про державну самостійність України. Проте політичну самостійність українського народу ця партія розглядала як стратегічну мету.

Самостійницьку позицію зайняла **Українська соціал-демократична партія (УСДП)**. Її основною метою було досягнення українським народом національного визволення і політичної самостійності, створення вільної держави українського люду, української республіки.

Незалежність України визнавала й **Українська національно-демократична партія**, програма якої передбачала завоювання українсько-руським народом культурної, економічної та політичної самостійності, злиття його в монолітний національний організм.

Проблема державності у програмах українських партій наприкінці XIX ст. певною мірою була нав'язана політичним романтизмом. Проте загалом ці програми адекватно відображали напрям думок, прагнень передової української інтелігенції.

Отже, у другій половині XIX ст. в західноукраїнських землях активізується суспільно-політичний рух, а якому злились різні течії, що виражали інтереси й ідеологію різних прошарків населення. Динаміка цього руху найяскравіше проявилась у загостренні протиріч між москвофілами, народовцями та радикалами. Важливу роль у розвитку національної самосвідомості та національного руху як у західних, так і в східних українських землях відіграли народовські періодичні видання, культурно-освітні та наукові товариства, програми й політичні документи перших українських політичних партій.

На політичному обрії України постали нові сили з числа української інтелігенції та молоді, які, відійшовши від культурництва, зосередилися на політичних проблемах українства, стали виразниками державницьких самостійницьких ідей. Багатьом з них згодом випало втілювати їх, обстоювати у жорстокій боротьбі. Це покоління, як і той

політично нестійкий час, І. Франко назвав «Молода Україна». Висунення ідеалу незалежної Української соборної держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці ХІХ ст. Це свідчило про завершення процесу формування новітньої державницької ідеології свідомого українства.

Питання для самостійного опрацювання

1. Дайте характеристику головним реформам у Російській імперії у другій половині ХІХ ст.
2. Як вплинули російські реформи на Україну?
3. Назвіть головні соціально-економічні зміни в Україні в другій половині ХІХ ст.
4. Дайте оцінку етносоціальної структури населення України у другій половині ХІХ ст.
5. Охарактеризуйте основні напрями в українському національному русі другої половини ХІХ ст.
6. Яких форм набув процес політизації національного руху в західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.?
7. Дайте оцінку Емського акту.
8. Що об'єднувало та розмежовувало перші національні партії?

Орієнтовні теми рефератів

1. Політика царського уряду в українському питанні в другій половині ХІХ ст.
2. Поглиблення соціального розшарування українського суспільства.
3. Громадський рух в Україні та його ідеологи.
4. Особливості національного руху в західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.
5. Перші політичні партії в Західній Україні в кінці ХІХ ст.

Література для самостійної роботи

Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.

Голубенко П. Русифікація України і український культурний процес у ХІХ ст. / П. Голубенко // Березіль. – 1994. – № 12.

Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. – 128 с.

Колесник І. І. Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи (до 200-річчя Миколи Гоголя) / І. І. Колесник // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2.

Кондратюк Н. Нариси історії українського національного руху ХІХ ст. / Н. Кондратюк. – Тернопіль, 1993.

Корольов Г. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти / Г. Корольов. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2012. – 250 с.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1996. – 376 с.

Круглашов А. М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А. М. Круглашов // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 73–92.

Молчанов В. Державницька думка Михайла Драгоманова / В. Молчанов. – К., 1994.

Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті роки XX ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

Наумов С. О. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. / С. О. Наумов, С. І. Посохов // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1.

Прохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К. : Критика, 2013. – 559 с.

Присяжнюк Д. П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність. Традиціоналізм / Д. П. Присяжнюк. – Черкаси, 2002.

Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. І. Світленко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3, 4.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1817–1914). Зб. документів і матеріалів. – К. : Ін-т. іст. Укр. НАНУ, 2013. – 810 с.

Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.) : навч. посібник / Н. М. Щербак, Н. О. Щербак. – К., 1997.

Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: корпоративний аналіз (1899–1918 рр.) / В. Д. Яремчук. – К. : Ін-т. іст. Укр. НАНУ, 2012. – 504 с.

Тема 8. Соціально-політичний розвиток України на початку ХХ ст.

Початок ХХ століття в історії України характеризується загальним революційним піднесенням, що було викликане гострими класовими протиріччями, національним гнобленням, політичним безправ'ям населення. Вибух народного гніву назрівав. Посилилась активність політичних сил, розгорнувся процес утворення перших політичних партій в Україні. Рубіж ХІХ і ХХ ст. значною мірою зумовлений революцією 1905–1907 років. Після її поразки розпочався широкомасштабний наступ реакції, складовими частинами якої були погроми суспільних організацій, посилення національного гніту. Перша світова війна зумовила розкол національного руху, руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилення його розвалу.

Лекція 11

Особливості розвитку України на початку ХХ ст.

1. Зміни в соціальній структурі суспільства.
2. Національний рух на початку ХХ ст. Перші політичні партії України. I і II Державні думи.
3. Український громадсько-політичний рух під час революції 1905–1907 рр.
4. Соціально-політичні процеси в Україні в період третьочервневої монархії (червень 1907 – липень 1914 р.). III і IV Державні думи.
5. Соціально-політичний та національний рух на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.
6. Політичні сили українства під час Першої світової війни.

1. Зміни в соціальній структурі суспільства.

Характеристика соціального складу. Згідно з підсумками загальноросійського перепису населення 1897 р., у Російській імперії проживало приблизно 30 млн, в Східній Галичині перепис 1900 р. зафіксував близько 3 млн українців. Проте на провідних ролях була російська або польська еліта. Середні й нижчі верстви міст становили росіяни та євреї. Нижча сільська верства переважно складалась з українців. Загалом у дев'яти українських губерніях українців нараховувалось більше 80 %, росіян – 12 %. У Східній Галичині українці становили 63 % населення, поляки – третину. Дуже низьким був рівень урбанізації українців – 5,5 %, тоді як 38 % росіян і майже 44 % євреїв російської частини України мешкали у містах. Наприкінці ХІХ ст.

існувало чотири великих міста: Одеса (понад 400 тис. осіб), Київ (250 тис. осіб), Харків (175 тис. осіб), Катеринослав (115 тис. осіб). Тут нараховувалося 35 % усього міського населення Наддніпрянської України. На 1914 р. населення Києва і Одеси становило понад 500 тис. осіб, Харкова – приблизно 250 тис., Миколаєва і Херсона – приблизно 100 тис., Житомира, Новочеркаська, Полтави – 60–80 тис. чол.

На початку ХХ ст. в Україні тільки-но формувався потенціал для виникнення національної еліти. За переписом 1897 р. у Росії не менш ніж 57 тис. спадкоємних дворян, 50 тис. священників (разом із сім'ями) визнали рідною мовою українську. Але для значної кількості їх була характерна подвійна лояльність та ідентичність: Україні й Російській імперії. Тому вони не стали беззастережно, як у Польщі чи Угорщині, на чолі визвольних змагань.

Серед господарських верств міста і села бракувало освічених людей. У 1897 р. було зареєстровано 47 тис. українців з середньою та вищою освітою, з них понад половину – на Лівобережній Україні (0,3 % українського населення), а росіян 143 тис. (5 % російського населення України).

Єдиною реальною силою українського руху на цьому етапі була світська інтелігенція. У своїй діяльності вона була тісно пов'язана з селянством через земства, судові установи, початкові школи, лікарні, переймались його вимогами, захищала його інтереси. Кількісний склад спеціалістів на селі становив 83025 осіб. Найбільше сільської інтелігенції проживало на Правобережжі (понад 38 тис. осіб); Лівобережжі та Слобожанщині – майже 27 тис.; Півдні – приблизно 20 тис. Територіально сільська інтелігенція була розподілена нерівномірно: від 500 до 100 осіб на повіт. До 1917 р. її кількість зросла удвічі. Значну частку спеціалістів становили представники духовенства. Напередодні Першої світової війни майже половина активістів українського руху походила з села, на відміну від другої половини ХІХ ст. Поява сільської інтелігенції потребувала нових умов організації суспільства: створення профспілок, національних організацій тощо.

Іншим класом, який сформувався на початку ХХ ст., стали робітники. За переписом 1897 р., в Україні їх кількість становила приблизно 1,5 млн осіб. 387 тис. осіб із них були зайняті у промисловості. У зв'язку з розвитком промисловості від початку ХХ ст. до 1917 р. прискорювалося зростання пролетаріату. У 1910 р. у промисловості України було зайнято 475 тис. робітників, у 1917 р. – 839 тис. Чисельність пролетаріату зростала за рахунок міграції робітників із російських губерній, які оселялися здебільшого у південних районах. Ситуацію використав царат для проведення русифікаторської політики у найбільших про-

мислових центрах Наддніпрянщини. Резервом поповнення пролетаріату стали й дрібні виробники.

Протягом перших 15 років ХХ ст. кількість робітників в Україні значно зростає і досягла приблизно 20 % (3,612 млн. осіб) від загальної кількості робітників Російської імперії. Найбільші центри зосередження пролетаріату – Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь. У 1917 р. концентрація пролетаріату у цих містах сягнула понад 70 %. На Лівобережжі його більшість зосередилася у Харківській губернії (104 тис.), на Правобережжі – в Київській губернії (101 тис.). У 1917 р. сільськогосподарських працівників, які приєдналися до пролетаріату, налічувалося 1,2 млн. осіб. До непромислового пролетаріату належало також понад 230 тис. осіб найманих робітників.

Етнічний склад робітників Наддніпрянської України був неоднорідним: росіяни-шахтарі становили 70 %, металісти – 69 %, залізничники – 49 %. В аграрно-промисловому комплексі у південно-західних і західних губерніях переважали робітники українського походження. Загалом серед пролетаріату частка українців становила приблизно 70 %. Національний склад робітництва впливав на формування й розвиток національно-державницьких ідей на наступних етапах. На Сході та Півдні, де у міському населенні переважав російськомовний компонент, серед пролетаріату панували проросійські настрої, натомість у західних областях – самостійницькі тенденції.

Значні зміни відбулись і в середовищі поміщиків. Протягом 1877–1917 рр. відбулось істотне скорочення землеволодіння дворян. Більшість своїх земель вони втратили через соціально-економічні умови. Господарства після реформ 60–70-х років ХІХ ст. почали занепадати. Скороченню дворянського землеволодіння сприяли також аграрна криза наприкінці ХІХ ст., повстання селян у 1905–1907 рр., реалізація Столипінської аграрної реформи. У 1905 р. на Наддніпрянщині налічувалося 21,6 тис. поміщицьких маєтків. Упродовж 1905–1907 рр. поміщицькі землеволодіння скоротились у Київській губернії на 33,2 %, Чернігівській – 43,1 %, Полтавській – 31,1 %, Харківській – 40,5 %, Катеринославській – 52,7 %. Це сталося тому, що відбулася соціальна еволюція поміщиків. Збувши свої маєтки, вони часто ставали чиновниками, лікарями, художниками, письменниками, вчителями, науковцями, поповнюючи лави інтелігенції. Поступово поміщицькі землеволодіння обмежувалися, поміщиків витісняли із соціальної структури суспільства, формуючи на їх основі господарства нового, капіталістичного типу.

Особливості промислового розвитку. Наддніпрянська Україна в промисловому виробництві Російської імперії посідала друге місце.

На її території найбільш стрімко розвивались великі підприємства у металургійній та кам'яновугільній промисловості. Були створені нові промислові центри: вугільно-металургійний Донбас, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий басейни, Південно-Західний цукробуряковий район. Зокрема, у 1900 р. п'ять найбільших заводів Півдня виробляли 49 % металургійної продукції. У загально-російському виробництві їх частка становила понад 25 %. Вугільні шахти Донбасу на початку ХХ ст. продукували 75 % усього видобутку вугілля в Росії. Постали нові центри сільськогосподарського машинобудування (Харків, Одеса, Бердянськ), металургійного виробництва (Юзівка, Катеринослав). На початку 90-х років ХІХ ст. в Україні вироблялося 30 % чавуну, а на початку ХХ ст. – більше 60 %. Високі показники були характерні й для інших галузей. У 1913 р. продукувалося від загального виробництва в Російській імперії 72,3 % залізної руди, 58 % сталі, 69 % чавуну, 37 % прокату, 50 % сільськогосподарських машин, 40 % паровозів. На початку ХХ ст. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва була на одному з перших місць у світі. Промислове виробництво зосередилось у великих промислових центрах на Сході Наддніпрянщини та у містах Півдня – Харкові, Луганську, Катеринославі, Миколаєві, Одесі. З 1890 до 1902 р. кількість великих підприємств, на яких працювало від 1000 осіб, зросла на 141,5 %. Значним досягненням стало будівництво Харківського та Луганського паровозобудівних заводів.

Концентрація капіталу та робочої сили сприяла монополізації промисловості. На початку сторіччя створюються потужні синдикати «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Трубопродажа» (1902), «Гвоздь» (1903), «Продуголь» (1904). Останній контролював 75 % видобутку кам'яного вугілля у Донбасі. Але слід мати на увазі, що, поперше, процес монополізації торкнувся лише металургійної, кам'яновугільної, залізорудної галузей. Легка та харчова промисловість залишались немонополізованими. По-друге, форма монополізації української промисловості була найпростішою, а саме – синдикат (угода промисловців про спільну цінову політику), тоді як у розвинутих країнах монополіні об'єднання передбачали концентрацію капіталу в одних руках та угоди про спільну виробничу політику. Типовою формою монополістичних об'єднань там уже були концерни та трести. По-третє, концентрація робочої сили була вкрай нерівномірною. На найбільших металургійних та металообробних підприємствах Донбасу та Катеринослава працювало до 3 тис. робітників, і таких заводів-гігантів було порівняно небагато (Брянський рейковий завод у Катеринославі, Луганський паровозобудівний). В Одесі та Києві

на жодному з підприємств не було більше 500 працівників. Основна маса найманих працівників була зайнята на невеликих та середніх за розміром підприємствах і до того ж в ряді галузей наймана праця використовувалась сезонно (наприклад, у цукроварні).

Важливою особливістю промислового розвитку України був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо Схід і Південь України досить швидко перейшли на капіталістичні рейки і бурхливо розвивали промислове виробництво, то на Правобережжі домінував аграрний сектор.

Поступово в українських землях склалася певна спеціалізація промислових регіонів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя – цукрової. Кількість цукрових заводів на Правобережній Україні протягом 1898–1904 рр. зросла із 122 до 144 і до 1914 р. практично не змінилась.

Зміни в сільському господарстві України. Незважаючи на те, що на території України був зосереджений величезний промисловий потенціал, вона все ж залишалася сільськогосподарським районом імперії, в якому в селах проживало 80 % населення. Темпи зростання чисельності робітничого класу були високими, але все ж таки станом на 1917 р. кількість найманих працівників сягала лише 892 тис., причому у провідних галузях промисловості зосереджувалися, як правило, робітники-росіяни. Українська нація залишалась переважно аграрною. Феодальні відносини гальмували розвиток капіталізму в сільському господарстві, а невирішене аграрне питання посилювало конфронтацію у суспільстві, сприяло зростанню соціального напруження та політичної нестабільності. Поміщицькі землеволодіння занепадали, а громада виявила нездатність ефективно господарювати і контролювати настрої селян. Це зумовило запровадження **аграрної реформи в Російській імперії**, яку ініціював прем'єр-міністр П. Столипін. Реформи передбачали руйнування громади, в якій вбачався головний стримувальний чинник розвитку продуктивних сил сільського господарства. Почалося реформування з публікації указу від 9 листопада 1906 року, згідно з яким скасовувався закон 1893 р. про непорушність селянської громади. Попри те, що указ мала затвердити Державна дума, його відразу почали втілювати в життя. Юридичної сили він набув лише 14 червня 1910 року за Положенням про землеустрій (травень 1911 р.), у якому йшлося про створення відрубних та хутірських господарств шляхом ліквідації черезсмужжя. За угоди 1/5 домовласників можна було отримати землю однією ділянкою. В Україні найбільшого поширення набули хутори, а в інших регіонах Російської імперії – відруби.

За Законом від 14 червня 1914 року в індивідуальну земельну власність перейшло від 48 до 51,7 % у Правобережній, від 34,2 до 42 % – степовій та від 13,8 до 16,5 % – Лівобережній Україні. Хутірських господарств у Наддніпрянщині протягом 1906–1913 рр. було створено 226 тис., площа яких сягала 3817838 десятин. Ці показники були значно вищими, ніж в інших місцевостях європейської Росії, де з общини загалом виділилось 24 % селянських господарств, а переселилося на хутори лише 10,3 % господарств.

Позитивне значення аграрної реформи П. Столипіна полягало в тому, що сільське господарство почало перехід до інтенсивних методів організації роботи, зростання врожайності, збільшення посівів селян. Також збільшилася частка товарної селянської продукції, чому сприяв розвиток різних видів кооперативів: кредитних, виробничих, збутових, споживчих. Зокрема, утворено перші кооперативні союзи, Київський кредитний банк. Валовий прибуток сільського господарства у 1913 р. становив 52,6 % від загального, а товарообіг за роки реформи збільшився на 45 %. Проте загалом проблема реформування аграрного сектору була нерозв'язаною: сільське господарство мало низьку ефективність; механізація та забезпечення сільськогосподарською технікою перебували на низькому рівні; мінеральні добрива застосовували лише у великих спеціалізованих господарствах.

2. Національний рух на початку ХХ ст. Перші політичні партії України. I і II Державні думи.

Загальноросійські партії в Україні. Чимало як зросійщених, так і національно свідомих українців вступали до лав загальноросійських політичних партій, які того часу утворювалися. Однією з них була **Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП)**, яка обстоювала соціал-демократичні позиції і виступала від імені робітників. Її було створено в 1898 р. на першому з'їзді в Мінську. 1903 р. на другому з'їзді було ухвалено її програму та статут. Програма передбачала повалення царизму, проголошення демократичної республіки і – як кінцеву мету – соціалістичну революцію та побудову соціалізму. На цьому з'їзді в наслідок розбіжностей у розумінні організаційних принципів і тактичних питань партія розділилась на дві фракції – більшовицьку і меншовицьку. В Україні організації діяли здебільшого в промислових центрах, де переважали російськомовні робітники, пропагували свої ідеї російською мовою, ігнорували українське національне питання, агітували за інтернаціональне згуртування людей праці у боротьбі проти самодержавства та буржуазії. Перші соціал-демократичні гуртки виникли у містах Донбасу в остан-

ні роки ХІХ ст. Під час революції 1905–1907 рр. в Україні нараховувалося понад 18 тисяч членів РСДРП. Вони брали участь у страйках та збройних виступах робітників. Більшість осередків РСДРП діяла серед пролетаріату Києва, Одеси, Харкова. В її організаціях не припинялись дискусії між лівими і правими (більшовиками і меншовиками) щодо стратегії і тактики боротьби. У період наступу реакції чисельність осередків цієї партії зменшилася.

Серед російських політичних партій, які проголошували захист інтересів селянства, найвпливовішою була партія соціалістів-революціонерів (есери). Вона створена на початку ХХ ст. внаслідок об'єднання народницьких гуртків і груп, що утворилися з уламків «Народної волі». Основною метою партія вважала повалення царизму, здійснення революційного перевороту, побудову соціалістичного суспільства. Для кінцевої мети есери, зокрема, застосовували терор. Есерівські організації діяли у Харківській, Житомирській, Волинській, Полтавській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Координував їх український обласний комітет.

Оскільки в Україні на початку ХХ ст., зокрема у 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях, були широкі селянські виступи проти поміщиків, есери мали сприятливий ґрунт для своєї праці. Через це уже в перші роки існування партія есерів мала чимало прихильників в українському селі.

Водночас на території України посилювався анархістський рух. Він найбільше поширився у Катеринославі та Одесі. Ідеї анархізму побутували серед народницької інтелігенції, активізувавшись у революційні 1905–1907 рр.

На початку ХХ ст. відбулося партійне самовизначення й оформлення конституційного руху в Російській імперії. У 1905 р. з'явилась партія кадетів та октябристів, які мали у своїх лавах по 7–8 тис. осіб. Найвпливовішими організаціями кадетів були Київська, Харківська, Херсонська та Чигиринська, що об'єднували інтелігенцію. Більше 5 тис. октябристів діяли у Севастополі, Керчі й Катеринославі, об'єднуючи службовців державних установ, діячів земств, військових.

Також на території України виникли чорносотенні «Союз русских людей», «Союз русских рабочих», «Русское общество», «Двуглавый орел», «Русское собрание» та Монархічна партія.

У цих організаціях перебувало понад 200 тис. членів, або 50 % загальноросійської кількості. Найбільші філії СРН були у Волинській (99,3 тис. членів), Херсонській і Катеринославській (більше ніж по 17 тис. членів), Подільській губерніях (14,7 тис.). Сучасні дослідники слушно зазначають, що у чорносотенному русі були представлені всі

стани та соціальні верстви населення імперії. Дворяни, що сподівались зберегти у недоторканності станові права; поміщики Лівобережжя та Півдня України, які плекали надію на захист від селянських бунтів та переділу землі; купецтво, здебільшого дрібне та середнє, яке найбільше відчувало конкуренцію з боку купців єврейського походження по містах та містечках; селяни Правобережної України, які сподівались здобути землю за рахунок поміщиків-поляків; робітники Катеринослава, Одеси, котрі сподівались на захист своїх інтересів від експлуатації. Водночас чорносотенці залучали до своїх лавх і декласовані елементи. Такі масштаби поширення в Україні були обумовлені низкою факторів. По-перше, чорносотенна ідеологія робила ставку на широкі соціальні верстви, майстерно використовуючи популізм, соціальну демагогію та шовіністичні гасла. Вони обіцяли соціальний захист усім згаданим верствам населення, подолання всевладдя бюрократії, збереження самодержавства, економічної та політичної стабільності, традиційних культурних цінностей від зазіхань неросійських народів (перш за все євреїв та поляків) та Заходу.

У жовтні 1905 р. українські губернії стали місцем кривавих єврейських погромів, спровокованих і організованих якраз чорносотенцями. Лише по Чернігівській, Київській, Катеринославській, Полтавській та Херсонській губерніях їх нараховують 219 (майже 65 % від тих, що мали місце у зоні осілости євреїв). Особливо жажливими вони були в Одесі, Києві, Умані, Херсоні, Катеринославі, Ніжині. В ряді міст вони переростали у насильство над освіченими людьми, інтелігенцією незалежно від національності та конфесійної приналежності. Погроми супроводжувались грабунками, спаленням будинків, убивствами. Всі національні і загальноросійські партії демократичного спрямування, що діяли в Україні, рішуче засудили погромників, організували захист людей, протидію, в тому числі збройну. Але сам факт погромів, безкарність більшості учасників не могли не породити у частини суспільства відчуття уседозволеності, політичного та правового нігілізму, допустимості насильства для досягнення соціальних та політичних цілей.

По-друге, форсування їх чисельності мало штучний характер, було пов'язане з посиленою діяльністю місцевої адміністрації та православної церкви, які намагались створити противагу українському національно-визвольному руху. Так, в Олександрівську засновниками організації були жандармський ротмістр, судовий слідчий та справник; у Харкові – губернський секретар, за всебічного сприяння губернатора М. М. Пешкова; на Поділлі та Волині – архієпископ Антоній. По-третє, російськомовна інтелігенція українських губерній шукала захисту в чорносотенному таборі, побоюючись втратити провідні

позиції у культурно-освітній сфері. Серед провідних діячів, ідеологів були професори Харківського університету А. Вязігін, Київського – Т. Д. Флоринський, публіцист, співробітник газети «Киевлянин» А. І. Савенко, директор київської гімназії А. В. Стороженко. По-четверте, представники політично активних етнічних українців з вищих верств суспільства бажали продовжувати користатися перевагами належності до пануючих станів (і нації). Їх відлякували радикальні соціалістичні вимоги, наявні у програмах більшості українських партій.

У кінці 90-х років XIX ст. до політичної діяльності почали активно долучатися представники єврейства. З'явилися їх перші революційно налаштовані гуртки – в Бердичеві, Житомирі, Києві, Кременчузі, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві. З 1897 р. у Росії, Литві та Польщі почав діяти «Бунд» – Всеросійський єврейський робітничий союз. Єврейська партія соціалістичного спрямування виникла у 1899 році. Під час революції її називали Єврейська соціал-демократична партія «По'Алей-Ціон». У 1905 р. була організована Сіоністсько-соціалістична робітничка партія (ССРП), трохи згодом – Соціалістична єврейська робітничка партія (СЄРП) та Єврейська народна партія (ЄНП, або Фолькспартай).

Специфічна ситуація залишалась з поляками. Втративши свою державність, поляки стали для українців зразком патріотизму, національної самосвідомості та самоповаги. Однак прагнення поляків до відродження Польщі у кордонах до 1772 р. напружували відносини з українцями.

Утворення перших українських політичних партій. Оскільки українська національна еліта на межі XIX–XX ст. не бажала розчинитись в загальноросійських партійних об'єднаннях, вона почала утворювати власні партійні структури. У боротьбі за українську державницьку ідею головну роль розпочали відігравати представники нової генерації, рішуче налаштовані на боротьбу за політичні і національні права українців і України.

Першою українською партією у Наддніпрянській Україні стала **Революційна українська партія (РУП)**. РУП та партії, які виокремилися з неї, а також Українська соціалістична партія належали до ліворадикальних політичних організацій. РУП заснували студенти Харківського університету Д. Антонович, Б. Каменський, Л. Мацієвич, М. Русов у лютому 1900 р. на «Раді чотирьох» у Харкові. Керівництво партії прагнуло розробити ідею державного самовизначення України. Першу програму партії за пропозицією Д. Антоновича написав адвокат М. Міхновський, який прославився своїми самостійницькими ідеями. Влітку 1900 р. у Львові була надрукована програма під назвою «Самостійна Україна», після чого її таємно розповсюджували на Наддніпрянщині.

На відміну від Галичини, де ідея незалежної державності українського народу була вельми поширеною, гасло «самостійної України» не було прийнято політичною елітою. Відхід від ідеї самостійності сприяв виокремленню з РУП націонал-радикалів, які у 1902 р. під керівництвом М. Міхновського та М. Макаренка створили **Українську народну партію (УНП)**. Майже одночасно від РУП відокремилися й народники на чолі з М. Шаповалом та М. Залізнякам, що приєдналися до партії соціалістів-революціонерів. У 1903 р. стався другий розкол – від РУП відмежувалась група на чолі з Б. Ярошевським, яка створила Українську соціалістичну партію (УСП). Вона великої ролі у політичному житті не грала.

Натомість РУП діяла досить активно. РУП мала місцеві організації – Вільні громади – у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Львові. РУП проводила масштабну видавничу і культурно-просвітницьку роботу: друкувала за кордоном, транспортувала на Наддніпрянщину і розповсюджувала брошури, авторами яких були члени партії, а також відомі європейські соціалісти К. Кауцький, В. Лібкнехт, А. Бебель. В 1902–1905 рр. видавала кілька друкованих органів, найпомітнішими серед яких були часопис «Гасло» (загалом побачив світ 21 номер) та газета «Селянин» (34 номери). Усі вони були розраховані на селян, сільськогосподарських робітників, ремісників. Разом із загальноросійськими політичними партіями РУП організувала й спрямувала селянський рух у Харківській і Полтавській губерніях у 1902 році.

У грудні 1902 р. у Києві відбувся перший з'їзд РУП, на якому були присутні шість делегатів. До обраного з'їздом Центрального комітету з трьох осіб увійшли Д. Антонович, С. Голіцинський, В. Козиненко.

У 1903 р. київська вільна громада РУПу запропонувала для обговорення «Нарис програми» партії, в якому було висунуто вимогу повної автономії України у «внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною Радою, яко законодавчими зборами і яко вищою заступничою політичною інституцією країни».

У партії розгорнулася дискусія про співвідношення боротьби за національне і соціальне визволення, яка не припинялася протягом усього часу існування українських соціал-демократичних організацій. Особливо загострилася вона в 1904–1905 роках. На сторінках журналу «Праця» Д. Антонович у статті «Неіснуюче питання» висловився про те, що дискутувати стосовно національного питання зайве, оскільки поняття «нація» вигадала буржуазія. М. Меленевський, П. Тучапський доводили, що висунення українським робітничим класом самостійних вимог є шкідливим, ускладнить формування централізованої робіт-

ничої партії в масштабах всієї Російської імперії. М. Порш стверджував, що «національне питання існує і воно виявить себе ще більше тоді, коли розвалиться Росія».

У грудні 1904 р. РУП спробувала зібрати в Києві другий з'їзд, але він не відбувся через розбіжності у ставленні до російської соціал-демократії та баченні майбутніх відносин з Росією. У січні 1905 р. частина діячів партії на чолі з М. Меленевським заснувала Українську соціал-демократичну спілку («Спілка»), що увійшла до складу РСДРП на засадах автономної організації. Її планувалось перетворити на організацію для роботи серед селян усієї Росії під прапором РСДРП. У статуті організації, затвердженому в роки першої російської революції, відзначалось: «Спілка» займається організацією пролетаріату, що говорить українською мовою у місцевостях, де немає комітетів РСДРП, її громади самостійними організаціями. Програма «Спілки» орієнтувалась на програму РСДРП.

У грудні 1905 р. відбувся другий з'їзд РУП, який започаткував існування **Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)**. Її лідери М. Порш, Д. Антонович, С. Петлюра, М. Ткаченко, В. Винниченко, взявши за основу Ерфуртську програму німецької соціал-демократії, головними цілями програми УСДРП визначили встановлення в Росії демократичної республіки й «автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України». Сейм повинен займатися земельними питаннями та народною освітою. Партія виступала за право кожної нації на культурне і політичне самовизначення, боротьбу «проти націоналістичних напрямів кожній нації», створення відповідної кількості шкіл для кожної нації на території України пропорційно національному складу населення. Водночас наголошувалось, що УСДРП визнає Україну тільки в етнографічних кордонах. В аграрному питанні партія, виходячи з інтересів вільного розвитку класової боротьби на селі, вимагала передачі всіх казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватновласницьких маєтків крайовим самопорядкуванням; знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах; відміни законів, які обмежують права селян вільно розпоряджатись своєю землею; впровадження права розділу громадської землі і права виділу; примусового державного перемешування земель коштом великих землевласників.

У наступні роки УСДРП і «Спілка», маючи в своїх рядах 3 тис. і 10 тис. членів відповідно, вели активну роботу серед пролетаріату і селянства України. Обидві організації, будучи інтернаціональними за

своїм складом, співробітничали з загальноросійськими політичними партіями, організаціями єврейських, польських робітників в Україні.

Поразка революції негативно відбилась на діяльності усіх політичних партій Російської імперії, в тому числі й українських. Вони перестали бути масовими. Їх керівні центри, друковані органи змушені були емігрувати. Пожвавлення і поновлення їх діяльності в Росії сталося у 1911–1912 рр., але це піднесення національної боротьби було перервано Першою світовою війною.

На правому фланзі українського національно-визвольного руху знаходилась створена у 1902 р. з ініціативи М. Міхновського **Українська народна партія (УНП)**. Її лідери вийшли з РУПу, не погоджуючись з програмними настановами щодо пріоритетності соціального визволення й автономії України у складі Росії. Вони виступали за повну національну незалежність України. Керівниками партії також були М. і С. Шемети, О. і С. Макаренки, О. Степаненко та ін.

***Міхновський Микола Іванович (1873–1924)** – визначний український громадсько-політичний діяч, активний прихильник державної незалежності України, основоположник і перший ідеолог українського націоналізму. Закінчив юридичний факультет Київського університету, працював адвокатом у Харкові. В 1914 р. мобілізований до царської армії, підпоручик. У березні 1917 р. працював у Київському військовому суді. Першим висунув ідею створення національних збройних сил. Один з організаторів і голова товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», від якого на Українському національному конгресі обраний до Центральної Ради. Влітку 1917 р. М. Міхновський був одним з керівників повстання полуботківців, учасники якого планували збройним шляхом взяти владу в Києві і проголосити незалежність України. Влітку 1917 р. М. Міхновського за наказом В. Винниченка заарештовано і відправлено на Румунський фронт. Восени 1917 р. повернувся на Полтавщину, де взяв участь у створенні Української демократично-хліборобської партії (УДХП). У період Української Держави стояв в опозиції до гетьманської влади, належав до Українського національно-державного союзу. Негативно ставився до політики Директорії УНР. У 1924 р. був заарештований співробітниками ДПУ. Обставини смерті остаточно не з'ясовані (за одними даними, був розстріляний, за іншими – був звільнений з ув'язнення і незабаром знайдений повішеним).*

Програмні орієнтири УНП спочатку визначала робота М. Міхновського «Самостійна Україна». У ній вперше на Наддніпрянській Україні було висунуто гасло «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі». Основні положення брошури «Самостійна Україна» є такими:

- державна самостійність як головна умова існування української нації;
- державна незалежність як національний ідеал у сфері міжнаціональних відносин;
- лідером національного руху має стати національна інтелігенція, яка на відміну від попередніх генерацій національної еліти (польсько-литовської доби, імперської доби) має працювати на користь свого народу;
- незалежність України має бути досягнута у будь-який спосіб, не виключаючи насильницький. Боротьба за Україну – «кривава та безпощадна»;
- Україна для українців. Українські справи мають вирішуватися її народом, а не його гнобителями;
- розрив з українофільськими гаслами та організаціями поміркованого напрямку. Національно свідомі еліта є політичним та ідейним нащадком не українофілів попередньої доби, які були схильними до компромісу з імперською політикою Росії, а нащадком Шевченка, Мазепи, Хмельницького.

Спираючись на досягнення історичної та правової науки початку ХХ ст., М. Міхновський рішуче відкидав аргументи противників незалежності України: говорити, «ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, є тільки впливом нещастя, й що це був договір двох рівних сторін, двох держав, які, залишаючись «цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей». Московські царі, а потім і російські імператори порушили Переяславський договір. Нинішня державна адміністрація поводить себе в Україні як у завойованій країні. Цей факт сам по собі спростовує поширювану прихильниками царату тезу про існування єдиного російського народу, братерство українців і великоросів.

Для поступального розвитку України потрібна власна держава, здатна акумулювати матеріальні і культурні ресурси на користь нації. Тому весь національно-визвольний рух необхідно об'єднати та спрямувати до однієї головної мети: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна, від гір Карпатських аж по Кавказькі». На думку М. Міхновського, лідером національного визволення може стати тільки українська інтелігенція, нове покоління якої виходить на арену політичної боротьби.

У 1902–1904 рр. він написав і видав у Чернівцях та Львові теоретичні й програмні роботи – «Робітницька справа у програмі

УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Робітницьке свято Першого мая», «Десять заповідей УНП». У 1906 р. з'явилась «Програма УНП», у якій було конкретизовано ідею всеукраїнської революції, суб'єктами якої повинні стати українські робітники і хлібороби. Висловлено було мінімальні вимоги щодо термінового поліпшення економічного стану експлуатованих верств українського суспільства у Російській імперії, запровадження місцевої автономії в адміністративному житті, судовій, релігійній, просвітницькій справах. Головна мета – створення самостійної української держави, що забезпечить соціальні перетворення у соціалістичному напрямі.

М. Міхновський відкидав можливість співробітництва УНП із загальноросійськими ліберальними та соціалістичними партіями, доводячи, що «чуже лихо не болить», і справа визволення України може бути тільки справою українського народу. Ідеї М. Міхновського «не спрямовуються проти російського чи польського селянина, робітника-неукраїнця. Вони мають на увазі російських чи зрусифікованих урядовців, поміщиків чи капіталістів різних національностей, які експлуатують український народ, прагнуть зрусифікувати його, позбавити національних коренів... націоналізм Міхновського – це, головним чином, оборонний, захисний націоналізм. Це – антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації», – зазначають сучасні історики І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко.

УНП не стала масовою загальноукраїнською організацією. Центром її діяльності був Харків. Члени організації брали участь у Харківському «Обществе распространения в народе грамотности», заснували «Третє харківське товариство взаємного кредиту» (1909–1914). У 1903 р. була створена бойова організація партії – «Оборона України», яка мала оголосити у вирішальний час загальноукраїнське повстання. М. Міхновський видавав у Харкові часописи «Слобожанщина» (1906 р.) та «Сніп» (1912 р.).

На відміну від соціалістичного крила і правого флангу українського національно-визвольного руху в Західній Україні виникли ліберальні партії – Українська національно-демократична партія (УНДП), на Наддніпрянщині – Українська демократично-радикальна партія (УДРП). Якщо в Галичині УНДП була найвпливовішою партією, то в російській частині України українські ліберали поступалися українським соціалістам.

УНДП ідейно і організаційно була підготовлена сорокарічною діяльністю народовців – течії української політичної думки, що орієнтувалася на створення самостійної української держави. До партії належали багато представників радикалів, незгодних з соціалістичними пріоритетами своїх лідерів.

Програма партії містила вимоги демократизації політичного життя в Австро-Угорщині з використанням легальних, парламентських засобів; рівноправ'я українського і польського населення в Галичині: поділу Галичини; на українську (східну) і польську (західну) частини: приєднання Північної Буковини до Східної Галичини та утворення українського Коронного краю; запровадження прогресивного податку, захисту інтересів селян (викупу великих земельних володінь і наділення селян землею).

У спеціальній резолюції про Наддніпрянську Україну партія зазначала: «Будемо підтримувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютистичної російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей».

Керівний орган партії – Народний Комітет – очолив Ю. Романчук.

Романчук Юліан (1842–1932) – визначний політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст, що стояв на чолі українського національного руху в Галичині. Закінчив Львівський університет, працював учителем гімназії. Був ініціатором утворення і керівником Народної Ради, у 1899 р. – співзасновник і до 1907 р. – голова УНДП. У 1891–1897 та 1901–1918 рр. обирався до австрійського парламенту: в 1907–1910 та 1916–1917 рр. керував українською фракцією; 1910 р. – віце-президент палати послів Австрійського парламенту. В роки Першої світової війни керував Українським Допомоговим Комітетом і Українською Культурною Радою у Відні. В листопаді 1918 р. у Львові приймав присягу членів Державного Секретаріату ЗУНР. Виступав як член-засновник товариств «Просвіта», Наукового ім. Т. Шевченка, газети «Діло» та інших інституцій, видань. Видавець-редактор та дослідник текстів творів Т. Шевченка. Ініціював і був видавцем-редактором бібліотеки української класики «Руська Письменність», 23 томи якої побачили світ у 1904–1920 роках.

Активно працювали в партії М. Грушевський, І. Франко, О. Барвинський, Є. Левицький, В. Охримович. Впливовим друкованим органом була щоденна газета «Діло» (1888–1939), на сторінках якої обговорювались найважливіші питання програми і тактики партії, українського національно-визвольного руху взагалі.

У Наддніпрянській Україні виникнення ліберальної партії також спиралося на майже сорокарічний досвід руху «громад» – культурно-просвітних об'єднань представників свідомої української інтелігенції. У 1897 р. на з'їзді «громад» у Києві була заснована «Загальноукраїн-

ська безпартійна демократична організація» (інший варіант назви – «Всеукраїнська загальна організація»). Восени 1904 р. вона перетворилась в Українську демократичну партію (УДП). Керували нею О. Лотоцький, Є. Тимченко, В. Чеховський, Є. Чикаленко. Паралельно з УДП С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький, Ф. Матушевський створили **Українську радикальну партію (УРП)**.

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик української літератури. Походив з сім'ї священика. Закінчив Київський університет. Був членом Київської загальної організації, київської української студентської громади. Один із засновників Української демократично-радикальної партії. Його двічі заарештовували протягом революції 1905–1907 рр. У вересні 1908 р. став співзасновником Товариства українських поступовців. В 1917 р. був головою ЦК Союзу автономістів-федералістів, головою УПСФ, заступником Голови Центральної Ради. Після ліквідації Центральної Ради відійшов від активної політичної діяльності. У 1920-х рр. – академік, віце-президент ВУАН. 2 липня 1929 року заарештований і в березні 1930 р. засуджений у справі СВУ до 10 років тюремного ув'язнення, помер в одному з таборів ГУЛАГу 10 березня 1939 року.

Наприкінці 1905 р. УДП і УРП об'єднались в єдину **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Громади партії існували в Полтаві, Чернігові, Лубнах, Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Катеринодарі, Санкт-Петербурзі, групи – у повітах Полтавської та Чернігівської губерній. Спроби створення ієрархічної партійної структури мали місце протягом 1906 року. Але вони не були втілені в життя. По-перше, через погіршення політичних умов для діяльності опозиційних сил. Значна частина української ліберальної інтелігенції вимушена була відійти від партійної діяльності внаслідок запровадження в дію урядового циркуляра від 14 вересня 1906 року, яким заборонялось членство у незареєстрованих організаціях земським і муніципальним службовцям. По-друге, через практику подвійного членства, коли діячі УДРП належали водночас до інших партій. Так, до ПНС входили І. Шраг, М. Онацький, П. Чижевський, до УНП – брати В. і М. Шемети та ін. Відкритий, напівлегальний характер функціонування партії надав їй можливості широко користуватись засобами легальної преси. Власні газети – «Рада», «Хлібороб», «Рідний Край», російські ліберальні «Полтавщина», «Десна» (Чернігів) друкували інформацію про з'їзди партії, діяльність місцевих громад, тексти документів програмного і тактичного характеру.

Програма окреслювала конкретні напрями політичної реформи в Росії: дотримання загальнолюдських прав, розподіл влади між

загальнодержавним парламентом і крайовими сеймами. Перший має стежити за дотриманням прав громадянина та нації у всій державі, керувати зносинами з іншими державами, зовнішньою торгівлею, митною службою, армією, справами війни та миру, фінансами для загальнодержавних справ. Усіма іншими справами в Україні має відати Українська Виборна Народна Рада (сейм), що розробляє крайову конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент. Так само, як і українські соціал-демократи, ліберали вимагали загального, рівного, прямого виборчого права із закритим голосуванням та пропорційної виборчої системи. На відміну від українських соціалістичних партій, УДРП обійшла стороною питання взаємовідносин з іншими націями, які жили в Україні. В економічній сфері, зокрема в аграрній галузі, її вимоги були близькі до вимог ПНС: усі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні землі повинні стати крайовим земельним фондом під порядкуванням самоврядних громад чи округ, та цей фонд використовувався б для потреб хліборобів; примусовий викуп за кошти краю земель приватних власників, перш за все тих, які не експлуатуються власною працею. УДРП була радикальнішою, ніж загальноросійські кадети, орієнтуючись на республіканський устрій, не визнаючи монархії.

Після поразки першої російської революції УДРП фактично припинила своє існування. Українські ліберали у вересні 1908 р. створили **Товариство українських поступовців (ТУП)** з метою об'єднання українських політичних сил у блок на міжпартійній основі. Його лідерами стали М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко. Це була нелегальна громадсько-політична організація, що діяла на Наддніпрянській Україні у 1908–1917 роках. У 1908 р. в умовах спаду суспільно-політичного життя в Україні провідні діячі національного руху усвідомили необхідність єднання своїх сил незалежно від партійних соціально-політичних програм.

ТУП очолювала Рада (перебувала у Києві), яку обирали на щорічних з'їздах. Осередки організації – «громади ТУП» – діяли по всій Україні (близько 60), а також у Петербурзі та Москві.

Основні напрями діяльності – культурницька робота (створення «Просвіт», клубів, поширення видань), виховання національної свідомості, створення блоків з іншими організаціями у відстоюванні політичних свобод, участь у виборах і роботі Державної думи, поширення кооперативного руху. ТУП виступало за запровадження української мови у середній школі, судівництві, церковному житті.

Політична програма ТУП включала: утвердження парламентаризму в Росії, федералізація Росії, національно-територіальна

автономія України. Неофіційними друкованими органами ТУП були газети «Рада» та журнал «Украинская жизнь» (виходив у Москві). Останній редагували С. Петлюра та О. Саліковський.

Ліберали намагались зберегти та поширити україномовну пресу в Росії. В 1913 р. виходило 19 україномовних періодичних видань невеликими тиражами (в Галичині, для порівняння, існувало 66 українських видань), російськомовних видань – 226.

3. Український громадсько-політичний рух під час революції 1905–1907 рр.

Причини революції 1905–1907 рр. в Україні. Перша російська революція 1905–1907 рр. була викликана низкою політичних, економічних, соціальних причин, серед них:

- не вирішене до кінця аграрне питання (селяни страждали від малоземелля, відсутності коштів на розвиток господарств, сплати викупних платежів за отриману внаслідок реформи 1861 р. землю);
- нужденне становище робітничого класу (найдовший у Європі робочий день, найнижча заробітна плата, високий травматизм на виробництві, відсутність страхування на випадок непрацездатності та безробіття, відсутність профспілок та колективних договорів);
- збереження станів (духовенство, дворяни, міщани, селяни) та станової нерівності, відсутність елементарних особистих та політичних свобод (свободи совісті, свободи слова та друку, свободи об'єднання у громадські організації та політичні партії);
- національна та національно-релігійна дискримінація (гоніння на національну культуру, зокрема обмеження сфери використання української мови, межа осілості для євреїв, для них же – обмеження доступу до отримання вищої освіти, заборона доступу до державної служби та деяких інших видів діяльності для неправославних);
- архаїчний державно-політичний лад. Росія залишалась єдиною в Європі абсолютною монархією без народного і навіть без станового представництва у вищих ешелонах влади. Уся повнота законодавчої і виконавчої влади була зосереджена в руках монарха;
- зовнішньополітичні провали, зокрема, украй невдалий для Росії хід війни з Японією.

Перебіг подій революції. Початком революції стали події 9 січня 1905 року («кривава неділя»), коли за наказом уряду в Санкт-Петербурзі була розстріляна мирна робітнича демонстрація, учасники якої хотіли подати царю петицію про свої потреби. В історії першої російської революції історики виокремлюють дві стадії:

- період піднесення (висхідна лінія) – 9 січня – грудень 1905 р., кульмінацією якого стало грудневе збройне повстання;

- період спаду (низхідна лінія) – січень 1906 – 3 червня 1907 року.

Основні події в Україні у період піднесення революції:

- повстання на броненосці «Потьомкін» у червні 1905 р.;
- загальноросійський політичний страйк (жовтень 1905 р.).

Участь у ньому взяли промислові робітники, залізничники, поштові службовці, нижче чиновництво, прикажчики, студентство та учнівська молодь. Наслідком страйку стало вимушене видання маніфесту Миколою II «Про удосконалення державного порядку», яким населенню дарувалися громадянські свободи та проголошувалося створення представницького законодавчого органу;

- антиурядові виступи та повстання в армії та на флоті. Відбулись виступи у військах, розквартированих у Полтаві, Харкові, Чернігові, Черкасах, Білій Церкві, Умані, Смілі;

- створення та діяльність Рад робітничих депутатів в Одесі, Києві, Миколаєві, Катеринославі, робітничих селищах Донбасу;

- збройні повстання робітників у Харкові, Катеринославі, Горлівці, Олександрівську (грудень 1905 р.);

- протягом усього року – селянські виступи в усіх регіонах України (вимоги щодо зниження орендної плати, підпали поміщицьких садиб, страйки найманих сільськогосподарських працівників тощо). Восени селянський рух охоплював 64 з 94 повітів українських губерній. Найбільшим став виступ у селі Великі Сорочинці на Полтавщині, який був жорстоко придушений владою, загинули 63 селянина.

Основні події в Україні у період спаду революції:

- створення кооперативів та профспілок. Набуло масового характеру після легалізації профспілок законом, виданим у грудні 1905 р.;

- масовий селянський рух (страйки найманих сільськогосподарських робітників, колективні вимоги щодо зменшення орендної плати за землю тощо). Діяльність в українських селах осередків Всеросійської селянської спілки;

- вибори до I Державної думи. Створення Української думської громади;

- 42-денний страйк моряків торговельного флоту в Одесі, який завершився укладенням колективного договору між судновласниками та профспілкою моряків;

- терористичні акти проти представників царської адміністрації (1906–1907 рр. у Російській імперії було вбито та поранено 97 тис. посадових осіб);

- перехід реакції у наступ.

Український громадсько-політичний рух під час революції 1905–1907 рр. Революційні події сприяли пожвавленню не тільки соціального, але й національно-визвольного руху. Громадсько-політичний рух в Україні в цей період мав такі здобутки:

- у листопаді 1905 р. у Полтаві відбувся з'їзд учителів, на якому ухвалено платформу з питання про організацію в Україні національної школи. Платформа проголошувала боротьбу за викладання в народній школі українською мовою, підготовку та видання підручників рідною мовою, відкриття тимчасових учительських курсів з української мови, літератури та історії України, вивчення цих предметів у вчительських семінарах та інститутах, поповнення шкільних бібліотек українською літературою та підручниками, видання українського часопису для дітей;

- у серпні 1905 р. Київський університет, як і багато інших навчальних закладів Росії, знову отримав автономію;

- у лютому 1907 р. силами студентства Харківського університету, за підтримки ректора Д. І. Багалія, постала українофільська культурно-просвітня організація – безпартійне товариство студентів-українців вищих шкіл Харкова, інша назва – Харківська студентська громада. Громада систематично скликала загальні збори, проводила засідання з читанням доповідей, обговорювала питання про заснування українознавчих кафедр при університетах в Україні взагалі і кафедри української історії (українською мовою) – в Харківському університеті зокрема. На початку осіннього семестру 1907 р. в громаді в стінах Харківського університету першу лекцію українською мовою прочитав М. Ф. Сумцов. Ця подія стала справжнім святом для всього українства. Харківська студентська громада збирала кошти на будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченку, видала літературний збірник творів молодих українських письменників;

- від кінця 1905 р. почали з'являтися українські періодичні видання. Першою україномовною газетою стало видання М. Шемета (у Лубнах) «Хлібороб». У ній опубліковано постанови сільських сходів про землю, освіту, автономію України. Однак із п'ятого випуску уряд заборонив друкувати газету. Незабаром україномовні газети почали виходити у Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові. Були засновані перші україномовні журнали «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Посів», «Село». Усього протягом 1905–1907 рр. виходило 24 українських видання;

- виникли осередки культурно-освітньої організації «Просвіта» у Києві, Одесі, Чернігові, Ніжині (всього 35 осередків). У діяльності

«Просвіти» брали участь М. Аркас, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Лисенко, Панас Мирний, Д. Яворницький;

- розпочали діяльність Українські громади у I та II Державних думах. Українська громада у I Державній думі складалась із 45, а у II Державній думі – із 47 депутатів. Політична платформа була вироблена за допомогою М. Грушевського і включала: право України на автономію в межах Росії, українізацію школи, судочинства, церкви та місцевих адміністрацій;

- результатом роботи української фракції у Державній думі була розроблена й затверджена Декларація про автономію України як програмний документ та основа законопроекту про національно-територіальний устрій. Декларація передбачала надання українським землям Російської імперії національно-територіальної автономії; функціонування вищого законодавчого органу автономії України (сейму), центральних і місцевих органів управління; створення рівних умов для розвитку мов народів імперії; забезпечення прав національних меншин; запровадження навчання національними мовами. Утілення положень Декларації у життя створювало оптимальні умови для розв'язання національних проблем;

- Державна дума розглянула два проекти аграрної реформи. Перший проект передбачав передання селянам за помірну плату в користування державних, церковних і частини поміщицьких земель. Другий проект проголошував усі державні землі загальнонародною власністю та передавав їх селянам як безпосереднім виробникам сільськогосподарської продукції;

- у тісному зв'язку з аграрним питанням розглядали питання національно-територіальної автономії та встановлення демократичного ладу в країні;

- представники українського депутатського корпусу активно захищали громадянські права і свободи українців. Депутати вимагали амністії політв'язням, скасування смертної кари та рівності громадян перед законом. Активізувались депутатські запити стосовно незаконних дій властей і певних політичних сил в Україні.

Радикальні плани перебудови суспільно-політичного устрою Російської імперії не були реалізовані. Указом від 8 липня 1906 року Микола II розпустив Думу й проголосив нові вибори, які відбулися в січні-лютому 1907 р., в умовах спаду революції. За своїм складом II Дума виявилась лівішою, ніж перша. Від України в II Думі було 102 депутати, з них кадетів – 10 (проти 36 в I Думі), соціал-демократів – 11 (проти 5), трудовиків – 40 (проти 28). За соціальним складом: помі-

щиків – 16, попів – 4, селян – 59, інтелігентів – 17, робітників – 6. Як і в I Думі, частина депутатів-українців у кількості 47 чоловік створили в II Думі Українську думську громаду. Основні напрями її діяльності:

- українська проблематика у II Державній думі активізувалася порівняно з її станом у I Держдумі;
- актуальною стала проблема створення умов для розвитку національної освіти. Українські депутати вимагали відкриття українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах. Важливого значення депутати надавали роботі над законопроектом «Про загальну освіту». Так, у школах навчання повинно відбуватися рідною для учнів мовою, а російську мову вивчати як окремий предмет. Спірні мовні питання в освітніх закладах мали вирішувати шляхом референдуму;
- українська фракція загалом підтримувала ідею скасування поміщицького землеволодіння і передання землі селянам, акцентуючи на тому, що українські селяни потом і кров'ю заплатили за неї й мають повне право вільно жити і працювати на рідній землі;
- українські депутати брали участь у розробленні законів, що стосувалися військово-польових судів та амністії політв'язнів. Ця діяльність була підтримана широкими громадськими колами.

У відповідь органи правопорядку усіма засобами намагалися не допустити санкціонування Державною думою законопроектів, тиснули на народних обранців. Продовжуючи наступ проти революції і посилюючи реакцію, уряд 3 червня 1907 року розігнав II Думу. Маніфест 3 червня 1907 року про розпуск II Думи, виданий одночасно з новим виборчим законом, фактично означав так званий третьочервневий державний переворот. Перша російська революція зазнала поразки.

Революція 1905–1907 рр., у якій активну участь взяли українці, незважаючи на поразку, стала важливою віхою в історії нашої країни. Її значення полягає в тому, що:

- вона завдала серйозного удару самодержавству;
- передусім показала силу й міць робітничого класу, активність у революційних виступах селянства й демократичної інтелігенції; характер і роль у суспільному житті різних політичних партій;
- перебіг революції яскраво продемонстрував, що найбільш радикальні, часом екстремістські позиції в її ході займали більшовики та есери, що призвело до ускладнення суспільно-політичного і економічного положення країни;
- у роки революції в Україні посилювався національно-визвольний рух, оформилися й діяли українські політичні партії, на вищий рівень піднеслася національна свідомість українського народу,

суттєво розширилась його політична і культурна діяльність, в опозиційних сил з'явився інструмент легального офіційного впливу на владу – думські трибуни.

4. Соціально-політичні процеси в Україні в період третьочервневої монархії (червень 1907 – липень 1914 р.). III і IV Державні думи.

Столипінська політична реакція. Внаслідок поразки революції 1905–1907 рр. тимчасово переміг царизм. По всій країні встановився режим репресій, що за іменем одного з його основних натхненників і провідників – голови царської Ради міністрів П. Столипіна – дістав назву столипінського. Третьочервневий виборчий закон зводив нанівець проголошену 1905 р. демократію. Це був перший крок у масштабному наступі реакції. За новим виборчим законом ще більше урізувалися виборчі права робітників, селян та неруських народів і забезпечувалося переважання в Думі чорносотенних поміщиків та представників великої торгово-промислової буржуазії. Поміщики й найбільші капіталісти, що разом становили менше 1 % населення Європейської Росії, обирали 64,4 % всіх виборщиків, а робітники й селяни разом – тільки 24,8 %. Вибори, що відбувались влітку і восени 1907 р., дали царизмові бажаний склад Думи, в якому переважали праві (чорносотенці), октябристи й кадети. Лише поміщиків у III Думі засідало 202 чол. Від українських губерній було обрано 111 депутатів, в тому числі 64 поміщики, 13 священників і тільки 20 селян. За партійністю: 55 правих і російських націоналістів, 41 октябрист, 5 кадетів.

Однією з найважливіших складових третьочервневої монархії був наступ проти революційних сил, який позначився: воєнним або надзвичайним станом; стратою робітників і селян без суду і слідства; засланням на каторжні роботи; забороною діяльності усіх опозиційних партій, розгромом профспілок, кооперативів тощо; значним посиленням антиукраїнської політики уряду.

Уже на початок 1908 р. в тюрмах томилося понад 200 тис. чол. За 1907–1909 рр. військово-польові суди Росії ухвалили 5 тис. смертних вироків. Сильно постраждали революційні партії. Нещадне переслідування їх розпочалось уже в 1906 р. і неослабно тривало протягом кількох років. Харківська організація РСДРП тільки за другу половину 1907 р. зазнала 8 провалів. Після розгрому в травні 1909 р. харківська організація РСДРП припинила своє існування до кінця 1911 р. Якщо в роки революції в Харкові в партії есерів налічувалось понад 700 осіб, то протягом наступних двох років їх залишилось кілька десятків. На початку 1910 р. організації у місті уже не існувало.

В січні 1907 р. була проведена загальноукраїнська ліквідація «Спілки», а разом з нею й УСДРП. Практично не постраждала від репресій зовні непомітна організація УНП (керівник М. І. Міхновський).

Посилення національного гніту. У центрі уваги П. Столипіна завжди знаходилось і **національне питання**. Репресивну політику уряду П. Столипіна щодо тогочасного українського національного руху можна узагальнити основними положеннями:

- українознавство кваліфікувалося як «австрійська інтрига», що загрожувала національній безпеці Російської імперії;
- заборонялося введене ще в 1905 р. викладання українською мовою у школі, скасовувався циркуляр міністра народної освіти від 1906 р., за яким учителям дозволялося «використовувати малоросійську мову для роз'яснення того, що учні не зрозуміли», обмежувалися розмови вчителів з учнями українською мовою навіть у позаурочний час, не дозволялося співати українських пісень, декламувати українські вірші, виконувати українські мелодії на музичних інструментах;
- закрилися Київська, Одеська, Чернігівська, Полтавська, Ніжинська та інші регіональні «Просвіти»;
- обмежувався продаж українських книжок та передплата газет національною мовою;
- заохочувалася діяльність так званих «богданівців», тобто прихильників курсу Богдана Хмельницького на об'єднання Росії й України;
- набував чинності циркуляр від 20 січня 1910 року про заборону реєструвати будь-які іноземні товариства та клуби, в окремій інструкції пояснювалося, що це обмеження стосується перш за все українських організацій;
- заборонялося вживання у пресі слів «Україна» та «український народ».

Коментуючи всі ці кроки, П. А. Столипін у Державній думі 1911 р. говорив: «Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішньому часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою Малоросійської України на автономно-територіальних засадах»³⁷.

Таке відношення П. А. Столипіна до України не випадково викликало незадоволення ним з боку українського есера Д. Богрова, який у вересні 1911 р. у Києві смертельно поранив його. Ця подія, між іншим, зашкодила проведенню аграрної реформи. Крім того, реформу було розпочато зі значним запізненням; перехід від натурального типу

³⁷ Машкін О. М. П. А. Столипін та Україна / О. М. Машкін // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 85.

економіки до ринкових відносин в умовах самодержавства й адміністративних принципів управління економікою і рівноправні способи розподілу землі завжди викликають опір. Без надійної соціальної бази в особі ініціативних і кваліфікованих прошарків населення такі перетворення приречені на поразку. Політика впровадження фермерських господарств і переселення селян не послабила соціальні протиріччя на селі, а загострила її.

Загалом, становище робітників України на початку ХХ ст. було одним з вагомих факторів посилення соціальної напруги. Загострення соціальних протиріч неминуче вело до революційного вибуху.

Українське питання в III та IV Думах і активізація українського національно-визвольного руху. Ця проблема доказово і ретельно розглядається професором Д. М. Чорним у навчальному посібнику з політичної історії України³⁸ у розділі 7.3 «Українські фракції в парламенті Росії та Австрії на поч. ХХ ст.». В ньому автор підкреслює, що новий антидемократичний виборчий закон, прийнятий урядом П. Столипіна, репресивна політика центральної та місцевої адміністрації щодо всіх національних партій, тиск на виборців під час голосування призвели до того, що у III (1.11.1907 р. – 9.06.1912 р.) і IV (15.11.1912 р. – 6.10.1917 р.) Думах українських фракцій не було.

У 1907–1914 рр. влада розгорнула наступ на національні права народів Російської імперії. Пропагувалась ідея «Великої Росії», яка на шпальтах проурядових видань, у виступах лідерів чорносотенних і навіть частини правих лібералів розшифровувалась як «Росія для росіян». Увесь український рух оголошувався сепаратистським, таврувався як мазепинство. В залежності від поточної кон'юнктури імперський пропагандистський апарат то закликав ігнорувати українство як щось штучне, вигадане, мертве, то спрямовував на нього репресії як на реальну небезпечну, грізну і велику силу. Це означало, що організована політична боротьба українців викликала розгубленість влади та її прибічників.

На початку 1908 р. за ініціативою А. І. Савенка, Т. Д. Флоринського, А. В. Стороженка в Києві виник «Клуб русских националистов», який став інтелектуальним та організаційним центром антиукраїнського руху. На сторінках періодичної преси, в спеціальних записках до уряду, виступах на крайових і загальноросійських конференціях та з'їздах чорносотенців вони намагались довести, що український рух викликаний австрійською та німецькою інтригою, спрямований на піддрив устоїв православ'я та російської державності. Чорносотенні теоретики відкидали існування української мови, українського

---

³⁸ Політична історія України : навч. посібник / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академвидав, 2008.

народу, розробляли власну версію історії українського козацтва, закликали уряд до жорсткої політики щодо українства. Намагаючись відволікти увагу простих людей від демократичного руху, чорносотенці використовували політичні технології, побудовані на доносах, насильстві, нагнітанні в суспільстві атмосфери страху, роздмухуванні антисемітських настроїв. Особливо галасливу та масштабну кампанію російські націоналісти організували в 1913–1914 рр. з метою недопущення широкого відзначення 100-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка. Демократичним силам, що діяли в українських губерніях імперії, стала зрозумілою необхідність зусиль для подолання правої загрози. Тому в передвоєнні роки посилювались консультації між українськими діячами та представниками загальноросійських ліберальних і народницьких сил.

Настання політичної реакції. Репресії щодо опонентів самодержавного режиму, примусили всі українські партії змінити тактику. В ці роки політичні лідери шукали будь-якої можливості заявити про українські вимоги. Особливої ваги набули три напрями політичної діяльності. По-перше, співробітництво із демократичними (поступовими, за термінологією тих часів) фракціями в Думах – кадетами і трудовиками та соціал-демократами, які почали усвідомлювати вагу національного, зокрема українського питання, в демократизації імперії. По-друге, залучення широкої української громадськості до обговорення українських вимог, що лунають з думської трибуни, організація кампаній масової підтримки знизу цих вимог. По-третє, участь у політичних дискусіях, політичній полеміці із представниками інших таборів, ознайомлення громадськості, зокрема європейської, із українськими вимогами та потребами.

Подібна тактика використовувалась у 1908–1914 рр. у зв'язку із обговоренням в думах питань бюджету, про українську мову викладання в школах, створення Холмської губернії, з приводу заборон святкування Шевченківських роковин. В III Думу за підписом 37 депутатів було подано законопроект про допускання української мови у початковій школі паралельно з російською, видання підручників та книжок з урахуванням українських умов, використання української мови в сільських судах. Проте ці скромні вимоги не були прийняті. Українську мову не дозволили вивчати в початковій школі, хоч іншим народам – полякам, латишам, литовцям, естонцям, татарам, євреям – було дозволено мати такі школи.

Перші широкі дебати безпосередньо з українського питання відбулися в IV Думі у травні-червні 1913 р. в ході сесії, на якій розглядався державний бюджет, зокрема витрати на освіту. Ініціатива

належала трудовикам і кадетам, до яких приєдналися соціал-демократи. Готуючись до виступів, вони тісно співпрацювали з українськими політиками. Промовці аргументовано довели, що існує жорстоке переслідування українського слова; посилаючись на висновки педагогічної науки, показали сумні наслідки заборони викладання рідною мовою для розвитку освіти народу, народної самосвідомості. З думської трибуни зазначалось, що політика уряду шкодить міжнародному іміджу країни, оскільки в Австро-Угорщині діють школи з українською мовою викладання. Спроби членів партії октябристів заперечити існування української мови і української нації викликали бурхливу реакцію громадськості. Українська інтелігенція виступила із заявою 118-ти. Серед підписантів були колишні члени Думи П. Чижевський, І. Шраг, Ф. Штейнгель, публіцист С. Єфремов та ін. Селяни Катеринославської губернії зібрали 1790 підписів під листом на захист національних інтересів. Ці документи були направлені в Думу.

У передвоєнний період поживилася полеміка між різними політичними силами, активну участь у якій брали українські ліберали та соціал-демократи. Однією з найзначніших постатей став С. Єфремов, статті, фейлетони, замітки якого з політичних та літературних питань систематично з'являлись у газеті «Рада», інших виданнях. У центрі уваги його публіцистики цієї доби – об'єктивна оцінка стану українського руху після поразки революції 1905–1907 рр., питання тактики. На думку С. Єфремова, український рух має бути здатним працювати з українськими масами. Активно полемізував він з чорносотенцями, лідерами російських кадетів (П. Струве) з українського питання. У його міркуваннях домінувала теза, що «не слід поступатись перед будь-ким своїми національними домаганнями або занадто великі надії покладати на когось, окрім самих себе».

Вагомими напрацюваннями української політичної думки стали ідеї українського соціал-демократа Л. Юркевича (Рибалки). Полемізуючи з українськими лібералами, він доводив необхідність робити ставку на середній клас як основну силу національного руху. У полеміці з лідером більшовиків В. І. Леніним він показав співвідношення між правом націй на культурне і політичне самовизначення та створенням пролетаріатом кожної нації власних соціал-демократичних організацій.

Наприкінці 1900-х років розпочалась теоретична робота ідеолога українського консерватизму В. Липинського. Він вважав, що розбудова незалежної української держави неможлива без збереження повноцінної соціальної структури суспільства, в якому мають бути представлені всі класи і групи. В публіцистичних та історичних працях В. Липинський доводив необхідність повернення до україн-

ства полонізованої польської шляхти із збереженням нею своїх класових характеристик (так звана концепція територіалізму або «крайовства», що наслідувала погляди хлопоманів ХІХ ст.). В умовах наближення війни В. Липинський закликав до об'єднання всіх переконаних українських державників, висуваючи формулу «ясна і виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільським, ні австрофільським намулом». Власне бачення майбутнього України, стратегії і тактики руху запропонував член УСДРП, згодом ідеолог українського націоналізму Д. Донцов. Більшість українських діячів усвідомили в цей час необхідність самостійної тривалої і копіткої політичної роботи з масами, яка згодом має дати позитивні наслідки.

Донцов Дмитро Іванович (1833–1973) – політичний публіцист, ідеолог українського націоналізму. Належав до Революційної української партії (РУП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У 1914–1918 рр. – голова й активний член Союзу визволення України (СВУ). У 1917 р. жив у Львові, де здобув ступінь доктора права. В березні 1918 виїхав до Києва, де очолив Українське телеграфне агентство. Один із керівників Української хліборобницько-демократичної партії. З 1922 р. мешкав у Львові, де був одним з засновників Української партії національної роботи і редактором її друкованого органу «Заграда» (1923–1924). У 1939 заарештований і ув'язнений у польському концтаборі. З 1939 р. жив у еміграції в Німеччині, Чехословаччині, Франції. З 1947 р. оселився в Канаді, де викладав українську літературу в Монреальському університеті, співробітничав в українських виданнях.

У своїх працях «Модерне Москвофільство» (1913), «Історія розвитку української ідеї» (1917), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати наших традицій» (1938), «Московська отрута», «Росія чи Європа» (1955), «Ключ доби» автор обґрунтував необхідність політичної незалежності України, виступав проти російського імперіалізму в усіх його проявах, застерігав від орієнтації на Москву, незважаючи на те, чи вона буржуазна, чи пролетарсько-соціалістична. У філософських концепціях Д. Донцова яскраво виражені ідеї інтегрального націоналізму – ідеології ОУН, що заперечувала ліберальні цінності й проповідувала рішучі дії заради національних інтересів. Обстоюючи ідею самостійності України, Д. Донцов завжди зберігав виразну антиросійську позицію.

5. Соціально-політичний та національний рух на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.

Соціальна та економічна структура західноукраїнських земель. Політичне становище українського населення в Австро-Угорщині, яке

на 1910 р. становили 8 % від загальної кількості населення імперії та проживало на території Галичини, Буковини й Закарпаття, було складним. Угорська влада на Закарпатті взагалі не визнавала існування українців. Однак на Буковині та в Галичині виникли й успішно розвивались українські культурно-просвітницькі організації («Просвіта» з 1868 р., Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка з 1873 р.) та політичні партії. Українські представники були у рейхстазі та провінційних сеймах. У Галичині влада фактично належала полякам, на Буковині – німцям і румунам.

Населення Галичини протягом 1733–1910 рр. зросло з 2,3 до 8 млн осіб, Східної Галичини – з 1,8 млн до 5,2 млн, Буковини (1774–1910) – з 0,07 до 0,52 млн, Закарпаття (1777–1910) – з 0,25 до 0,5 млн.

Етнічний склад імперії був неоднорідним. Основну масу становили українці: на 1910 р. у Східній Галичині проживало 62,8 % українців від загальної кількості населення краю, на Північній Буковині – 58,5 %; на Закарпатті у 1857 р. – 69,7 %. Значними етнічними групами були поляки (у Східній Галичині 1900 р. – 22,7 %), румуни (на Буковині 1900 р. – 31,4 %, 1910 р. – 34,4 %), угорці (на Закарпатті наприкінці ХІХ ст. – 26 %). Проживали тут також євреї, німці, чехи, словаки, вірмени та ін.

Основна маса українців проживала у селах; міщан було понад 9 % від загальної кількості. Так, на Галичині на початку ХХ ст. селяни становили 85 % населення, на Закарпатті на межі ХІХ–ХХ ст. у містах мешкало лише 7 % жителів.

Більшість населення західноукраїнських земель була зайнята в сільському господарстві: 1900 р. у Галичині понад 80 %, на Буковині – 71,3 %, на Закарпатті – 85 %. У Галичині в 1893 р. налічувалося майже 4,5 тис. поміщиків; у 1902 р. їх кількість зменшилася до 3 тис. осіб. Майже 75 % поміщицьких земель краю зосереджувалися в руках 493 осіб.

Цей регіон характеризувався найнижчим в імперії рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. 94 % усіх господарств мали землі менше, ніж 10 га, а близько половини – 2 га землі й вважалися економічно відсталими. Серед усіх селянських господарств налічувалося майже 80 % бідняцьких, 15 % середняцьких і лише 5 % заможних. Помітним було збільшення їх кількості унаслідок дроблення, супроводжувалося зменшенням земельних наділів. Наслідком цього стало агарне перенаселення краю. Це викликало масову еміграцію західноукраїнського селянства, яка досягла найбільших розмірів. На початку ХХ ст. зі Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало 250 тис. осіб, із Закарпаття 170 тис. Протягом 1890–1913 рр. кількість емігрантів із західноукраїнського регіону становила майже

1/3 приросту населення краю за цей період. Проте еміграція лише частково розв'язувала проблему аграрного перенаселення й послаблювала соціально-економічне напруження.

Лише приблизно 10 % населення Галичини проживало у великих і малих містах. Основна економічна функція міст полягала в торгівлі та комерційній діяльності. З появою залізниць, через які пішов потік західних товарів, багато місцевих підприємств, не витримавши конкуренції, розорилися. Значна кількість тих, які вистояли в цій боротьбі, мали ремісничий характер. Польські магнати добилися власного розвитку промисловості. У 1901 р. ними було створено спілку фабрикантів, швидкими темпами стали розвиватися нафтові промисли в районі Дрогобича і Борислава, які фінансувалися переважно за рахунок англійського та австрійського капіталу. До 1914 р. ці промисли давали до 5 % світового видобутку нафти.

Зростала кількість пролетаріату. У 1902 р. налічувалося 230 тис. робітників. Серед них 18 % – українці, 24 % – євреї, решта – поляки.

Австрійська статистика класифікувала все населення Буковини за зайнятістю на чотири групи: сільським господарством займалося 75,71 % населення; у промисловості було задіяно 11,11 %; у торгівлі й на транспорті – 7,25 %; на державній і військовій службі, у вільних професіях і безробітних – 5,93 %. Соціальний склад працюючого населення був представлений п'ятьма групами: самостійні господарі (на 1910 р. 34,4 % усіх працюючих), службовці (2,58 %), робітники (12,34 %), поденники (17,36 %), члени родин, що допомагали (33,32 %). Рівень писемності на Буковині був одним із найнижчих в імперії. На початок 1914 р. вміли читати і писати лише 45,2 % населення краю. Серед українців Буковини майже не було великих землевласників, заможної промислової і торгової буржуазії.

Буковина та Закарпаття були внутрішніми колоніями австрійського центру, буковинські українці серед усіх західноукраїнських селян вважалися найзаможнішими, насамперед тому, що великі румунські землевласники не мали такого помітного впливу у Відні, як поляки та мадяри. Політика Відня зводилася до використання українців як противаги румунам. У зв'язку з цим українці мали певні політичні важелі. На межі століть це спричинилося до формування добре організованої системи освіти, можливості навчатися в Чернівецькому університеті та відносно сприятливих політичних умов. Ще у 1884 р. у Чернівецькому університеті було відкрито кафедру української мови та літератури, яку очолив С. Смаль-Стоцький.

Зростання національно-політичного руху в Галичині. У Східній Галичині на початку ХХ ст. сформувалася свідомо своїх політичних

інтересів українська спільнота, яку вже неможливо було залишати поза увагою. Для розвитку українського руху Галичина мала сприятливі умови. Українці хоч і обмежено, але користувалися демократичними правами: обирали своїх представників до крайового сейму й австрійського парламенту, мали вільну українську пресу, умови для розвитку української мови, освіти. Учасники українського національного руху застосовували легально-еволюційні методи для відстоювання своїх інтересів. Вони проявилися в наступному:

- в діяльності українського парламентського представництва в австрійському парламенті. Після виборів 1907 р. у парламенті Австрії кількість депутатів-українців зросла майже в 10 разів порівняно з 1897 роком. Українці здобули 32 мандати (із 516 осіб). Провідну роль у них відігравала УНДП як провідна парламентська партія. Українська фракція наголосила на тому, що буде в опозиції до уряду, поки не будуть створені умови для самостійного розвитку українського народу. Вона зосередила увагу на викритті зловживань місцевої адміністрації під час проведення виборів, українізації освіти та відкритті українського університету у Львові, адміністративному поділі Галичини на українську і польську частини, створенні українського Коронного краю, реформі виборчого закону до Галицького сейму. Наприкінці 1907 р. фракція добилась від уряду визнання необхідності проведення деяких реформ у Галичині. У 1910 р. проблему поділу Галичини на дві частини розглядала Державна Рада у Відні. Східною Галичиною прокотилась хвиля масових народних віч на підтримку відповідного рішення. У 1914 р. було змінено Крайовий Статут. У новому сеймі мало бути 221 місце, з яких 62 віддавалось українцям. Усе це свідчило про зародження елементів політичної автономії українців у Галичині. Перша світова війна перервала ці реформи;

- у проведенні масових виступів сільськогосподарських робітників і селян. Найширших масштабів і гостроти набули страйки в 1905–1906 рр. у Галичині. Вони охопили 384 сіл і 35 повітів;

- у зростанні політичної активності і завершенні формування основних політичних партій, зокрема завдяки українській студентській молоді. Серед співзасновників і активних діячів українських партій були представники студентського руху Є. Левицький, В. Охримович, М. Ганкевич, О. Колесса, О. Партицький, Ю. Бачинський;

- у загостренні на початку ХХ ст. українсько-польських відносин. Конфронтація розгорталася навколо трьох основних проблем: селянського питання, суперечок навколо університету і вимог щодо проведення виборчої реформи, причому як до віденського парламенту, так

і до Галицького сейму. Польсько-український конфлікт між двома національними елітарними колами (в основному студентськими) переріс у конфронтацію між двома народами. Особливо гострим та актуальним було селянське питання, зумовлене низькими заробітками сільськогосподарських робітників у великих маєтках. У 1902 р. вони розпочали масовий бойкот жнив, що охопив понад 100 тис. сільськогосподарських робітників у великих маєтках Східної Галичини. Поміщики апелювали до польської громадської думки, стверджуючи, що страйк є спробою українців витіснити поляків із їхніх спадкових земель. Проблема, яка могла б об'єднати пригноблених українських і польських селян, була успішно використана для розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Особливості українського національного руху на Буковині на початку ХХ ст. Охарактеризуємо найбільш виразні з них:

- у віденському парламенті буковинці разом із галичанами входили до «Українського клубу»;
- у листопаді 1905 р. у Чернівцях було скликано Національну Раду, на яку прибули представники всіх українських товариств краю, депутати буковинського сейму та австрійського парламенту. Тут відбулося організаційне оформлення буковинського народовства в політичну партію, яка мала офіційну назву – «Національна Рада русинів на Буковині», неофіційну – Національно-демократична партія;
- у червні 1906 р. утворилася Радикальна партія, метою якої було поєднання боротьби за визволення українського народу із широкими соціально-економічними перетвореннями, встановлення соціалізму;
- 1909 р. відбулося відродження товариства «Руська Рада», тепер вже зі статусом «мужицької партії». Ініціатором цих подій став лідер народовців С. Смаль-Стоцький;
- народовська «Національна Рада» розгорнула боротьбу за введення загального прямого рівного виборчого права. У 1907 р. на виборах за новим виборчим законом у всіх українських виборчих округах перемогли народовці.

Основні особливості українського національного руху на Закарпатті на початку ХХ ст. Вони такі:

- розвивався у надзвичайно важких умовах примусової мадяризації краю;
- завдяки опору мукачівського єпископа Ф. Фірцака та його прибічників угорська влада не змогла придушити на Закарпатті український національний рух;

- в українському національному русі цього періоду продовжував панувати русофільський напрям, але зародилася також народовська (українофільська) течія;
- органом народовського руху став тижневик «Наука» (1897), редактором якого з 1903 р. був греко-католицький священник А. Волошин;
- розвиток народовського напрямку на Закарпатті відбувався під впливом і в тісній взаємодії з галицьким та буковинським народовством;
- народовський напрям у цей період був досить аполітичним, обмежувався питаннями мови, літератури та освіти. Народовці не домагалися надання автономії чи самоврядування краю. Головним завданням вважали збереження існуючих проявів національного життя, що в майбутньому могли б сприяти відродженню краю;
- народовці посилюють роботу серед селян. Напередодні Першої світової війни майже в кожному українському селі вони організували читальню;
- бурхливо розвивалися молодіжні спортивно-пожежні товариства «Січ». Перше товариство виникло в Кіцмані в 1902 році Січовики проводили велику пропагандистську роботу по селах, намагалися навертати молодь до суспільної діяльності. На 1910 р. товариства існували у 110 селах краю;
- 1903 р. засновано союз хліборобських спілок Буковини «Селянська каса» (голова С. Смаль-Стоцький), який об'єднав капітали місцевих кооперативних спілок. 1913 р. виникла страхова компанія «Карпатія»;
- активно діяли українські культурно-просвітні товариства. Центральним була «Руська бесіда», що мала 8 філій і понад 120 читалень на місцях. Діяло також товариство «Руський народний дім», яке для незаможних українських дітей відкрило «Бурець ім. Ю. Федьковича». Існували також станові організації «Руська школа» (українське учительство), «Зоря», «Поміч» (ремісники), «Праця» (робітники), «Жіноча громада» (жінки) тощо. Культурно-освітні, політичні та економічні товариства буковинських українців становили основу й джерело оновлення національного відродження.

6. Політичні сили українства під час Першої світової війни.

Перша світова війна була жорстокою сутичкою держав за перерозподіл світу. Країнам Антанти – Англії, Франції, Росії – протистояли Германія, Австро-Угорщина, Туреччина. У війні брали участь 33 країни, було мобілізовано 65 млн солдат, з котрих 10 млн загинуло та 20 млн було поранено.

Царизм розраховував приєднати Галичину і Буковину, захопити чорноморські протоки, Константинополь. Буржуазні політичні партії Росії підтримували царизм у розпочатій імперіалістичній війні, висунувши гасло: захист вітчизни, війна до переможного кінця. На засіданні Державної думи лідер кадетів П. М. Мілюков заявив: «В цій боротьбі ми всі заодно: ми не ставимо умов і вимог, ми просто кладемо на терези боротьби нашу тверду волю подолати насильника».

Буржуазні партії розгорнули широку шовіністичну кампанію. У великих містах Росії – Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі – проводились патріотичні маніфестації.

Українське питання завжди займало важливе місце у міжнародній політиці ведучих країн Європи. М. Грушевський у щоденнику напередодні війни писав: «Німців надзвичайно цікавить українське питання» і «воно впливає на оголошення війни». Германія і Австрія прагнули розчленити Росію, відірвати від неї Україну, Прибалтику, Польщу, Кавказ, обіцяючи їм народам незалежність, але під егідою цих країн.

Отже, імперії, у складі яких знаходився 30 мільйонний український народ, воювали між собою. Біля 3,5 млн українців в Росії та 250 тис. в Австрії повинні були воювати за чужі інтереси, вбиваючи один одного. Українські землі, особливо Галичина, стали місцем дуже важких битв на Східному фронті. Знову, вже не перший раз в історії України, почався пошук орієнтації та шляху для досягнення незалежності України.

Соціалістичні партії II Інтернаціоналу, «забувши» рішення Базельського конгресу (1912 р.), виступили на підтримку війни. Національний фактор виявився сильнішим за інтернаціональний.

Всі соціалістичні партії Росії вважали світову війну за своїм характером імперіалістичною. Але ж як під час війни вести боротьбу з самодержавством? Саме це питання розділило меншовиків та есерів на три основні напрями: патріотичний або оборонський, центристський або пацифістський та революційно-інтернаціоналістський.

Більшовики вважали, що захист батьківщини в загарбницькій війні означає захист царизму, імперіалістичних урядів. Звідси їх гасло – поразка «свого» уряду (загальне для революціонерів всіх воюючих країн) та перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Розбіжність у керівництві РСДРП значно «згладжувалась» на місцях, де проводилась тактика «єдності знизу». В Україні, як і в інших регіонах Росії, багато соціал-демократичних організацій не розколювались, хоча більшовики і меншовики займали різні позиції з багатьох питань.

Війна надзвичайно утруднила роботу соціалістичних партій. Проте, незважаючи на часті арешти, активно діяли соціал-демократи Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст України.

Українські соціалістичні партії на початок війни були дуже ослаблені внутріпартійною боротьбою («ліквідаторство») та репресіями царизму. До того ж війна застала УСДРП розколотою по обидві сторони кордону. Частина українських соціал-демократів на чолі з С. Петлюрою та В. Винниченком, які видавали у Москві журнал «Украинская жизнь», стали оборонцями.

Царизм уже в перші дні війни відповів на цю позицію ще однією антиукраїнською акцією. Всі політичні українські видання було закрито. Редактора журналу «Шлях» було заарештовано за публікацію статті про Л. Українку, а журнал заборонено. Багато хто з українських політичних діячів опинився на засланні. В листопаді 1914 р. було заарештовано і заслано в Симбірськ, а потім у Казань М. Грушевського. «Кінець українству» – таке було гасло російської адміністрації³⁹.

У серпні-вересні 1914 р. у Галичині сталася найкрупніша битва світової війни, у ході якої російські війська розгромили австро-угорське угруповання, яке втратило 400 тис. чол., у тому числі 100 тис. полоненими. Армії Південно-Західного фронту зайняли всю Східну Галичину, частину Західної та майже всю Буковину. Але українські землі не були воз'єднані з Україною. Тут було створено воєнне генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем О. Бобринським. У промові перед представниками міста Львова він виклав свій план дій: «Східна Галичина і Лемківщина – корінна частина єдиної великої Русі; в цих землях корінне населення завжди було російським, тому устрій їх повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій»⁴⁰.

Адміністрація генерал-губернатора, воєнні органи влади руйнували українське життя у Східній Галичині. Було закрито українські газети, журнали, видавництва, бібліотеки; заборонено викладання в школах українською мовою; заарештовано та вислано у Сибір українську інтелігенцію, селян, міщан. Тільки київський комітет допомоги зареєстрував 15 тис. засланих.

Українське питання стало предметом дискусій на сторінках столичних газет і журналів, засіданнях IV Державної думи. Одним з ініціаторів цієї дискусії став П. Струве, який ще до війни виступав у пресі

³⁹ Грушевський М. Новий період України. За роки від 1914 до 1919 р. / М. Грушевський. – К., 1992. – С. 9.

⁴⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – С. 6.

зі статтями антиукраїнського характеру. Праві кадети та октябристи підтримали розпуск урядом Столипіна у 1910 р. Українського культурно-просвітительського руху «Просвіта», як начебто «ослабляє єдність російського народу», розчиняючи в ньому українців та білорусів.

У вересні 1915 р. думські фракції соціал-демократів і трудовиків висловили протест проти переслідування української преси.

Дискусія на сторінках преси, виступи з трибуни Думи привернули увагу широких кіл суспільства до тяжкого стану українства і його культури.

У роки війни діяльність українських соціалістичних партій, як і російських, була надто утруднена. Але в 1915 р. визвольний рух в Україні пожвавився, виріс інтерес до нього з боку інтелігенції, робітників, молоді. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах були відновлені або заново створені нові українські гуртки, групи, організації. Вони нелегально видавали газети, листівки, працювали в «Просвітах», клубах, бібліотеках. Велику допомогу надав В. Винниченко. В 1915 р. він нелегально знаходився у Києві, Харкові, Катеринославі. За його ініціативою у Харкові стали видавати газету «Слово», яка відстоювала автономію України.

В 1915 р. відношення значної частини українських соціал-демократів до війни змінилось. З оборонством було покінчено. Вони виступили проти війни, самодержавства, за автономію України.

Українські соціал-демократи співробітничали з російськими соціал-демократами. Проте деякі російські соціал-демократи недооцінювали значення національного питання в Україні. Саме ця думка відображена в рішенні зборів українських соціал-демократів (51 чоловік) у серпні 1915 р. в селищі Катеринівськім, неподалік від Катеринославу: «З російськими соціал-демократами в класовій пролетарській боротьбі йти разом і солідарно». Але не вступати в блоки до тих пір, доки російські соціал-демократи не змінять свого відношення до національних питань, «не признають головного українського постулату – автономії України».

Історія українських есерів до лютого 1917 р. вивчена недостатньо через відсутність джерел. Деякі відомості є в книгах Д. Дорошенка і М. Залізняка, а також в уже згаданій записці департаменту поліції про український рух в роки Першої світової війни.

Після розколу РУП створювались окремі групи, організації українських есерів, які знаходились під ідейним впливом російської партії соціалістів-революціонерів. Активними учасниками цих організацій були М. Залізник, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Гуртки україн-

ських есерів брали участь в революційних подіях 1905–1907 рр. в Одесі, Сімферополі та інших містах України.

У 1907 р. відбувся з'їзд українських соціалістів-революціонерів, який з'єднав групи і організації в Українську партію соціалістів-революціонерів. Проте програму партії не було прийнято. Найважливіші її пункти було сформульовано в листівках, зверненнях до українського народу. М. Залізник писав, що вже в ці роки партія вимагала не лише автономії, але й створення незалежної української демократичної республіки.

В 1907–1908 рр. найбільш активні організації українських есерів було розгромлено. В 1913–1915 рр. деякі з них були відновлені. Активно виявила себе київська організація, яка видавала нелегальну газету «Боротьба».

Українські есери виступили проти війни і займали поразницьку позицію. У зверненні до української інтелігенції, селян, робітників відзначалось, що поразка царизму в війні полегшить боротьбу українства за свободу і незалежність. Крім того, власті Росії прагнуть захопити Галичину та Буковину і там задушити українське життя⁴¹.

Товариство українських поступовців (ТУП) також виступило проти війни, але зайняло нейтральну позицію щодо воюючих сторін. Про це свідчить декларація Ради ТУП, опублікована нелегально у грудні 1916 р. українською і російською мовами. «Цю війну ми визнали чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії. Поставившись цілком негативно до війни, ми зайняли нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі».

Значно поживався і розширився соціалістичний рух серед української молоді, особливо серед студентства. У грудні 1914 р. в Харкові був створений «Український соціалістичний колектив», який домагався перестрою Росії в демократичну федеративну республіку. У наступному році в Харкові було створено дві студентські організації – «Коло незалежних» і «Українська студентська громада». Вони також вимагали автономії України, політичних свобод, восьмигодинного робочого дня, ліквідації національних та релігійних обмежень.

Центром політичного життя українців у Петрограді був український клуб. Тут читали лекції, реферати, проводились концерти, працювало товариство «Українознавство», курси «Українознавства». В столиці нелегально діяла Петроградська організація УСДРП та «Головна рада», яка об'єднувала українську студентську молодь, видавали друкований орган – «Український студент».

---

⁴¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – С. 9–11.

Таким чином, у важкі роки війни активізувався національно-визвольний рух в Україні. Українські соціал-демократи покінчили з оборонством і закликали робітників і селян вести боротьбу проти війни, самодержавства і за автономну Україну. Але українські політичні партії і в цей час не були масовими і впливали на незначну частину народу. Однак їх діяльність з початку ХХ ст. підготувала політичне піднесення цих партій у 1917 році.

Вже згадувалось про особливості орієнтації українських соціал-демократів Галичини. В серпні 1914 р. у Львові було створено Союз визволення України (СВУ), до якого ввійшла частина членів УСДРП (Д. Донцов, А. Жук, В. Дорошенко та ін.), «Спілки» (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Бендзя), групи українських есерів (М. Залізник, Ю. Бачинський), а також представники інших партій і організацій.

СВУ розгорнув велику пропагандистську діяльність. У серпні-вересні 1914 р. він опублікував відозви і звернення до «Українського народу Росії», «До громадської думки Європи», до болгарського, румунського і німецького народів, до солдат Росії. У вересні 1914 р. СВУ почав видавати у Відні «Вісник Союзу визволення України» (під час війни вийшло 90 номерів) та «Українські вісті» німецькою мовою. В зверненнях та на сторінках газет було сформульовано програму і тактику «Союзу».

СВУ вважав, що головним винуватцем війни була царська Росія, яка призвела увесь світ до катастрофи. «Союз» підкреслював, що Україна «у своїх визвольних прагненнях завжди шукала допомоги у німців». Незалежна Україна, за задумом діячів СВУ, буде конституційною монархією під протекторатом Австрії. Один з представників Габсбурзької династії – Вільгельм – готувався стати українським монархом. За це Австрія обіцяла Східній Галичині розширену автономію.

В історіографії СВУ розглядався як націоналістична організація, а її діячі – як агенти австро-німецького імперіалізму. Ці висновки хибні, хоча гроші СВУ одержував від Австрії та Германії чималі. Політика СВУ була короткозорою, далекою від реальності і тому провалилась. Керівники Союзу визволення розуміли, що Германія і Австрія ніколи не дадуть Україні незалежності. Але СВУ вважав хазяйнування німців в Україні (культурних колонізаторів) меншим злом.

СВУ як союзник Австрії в боротьбі проти Росії сформував легіон «січових стрільців» (2000 чол.). Їх примусили прийняти присягу на вірність Австрії і без підготовки відправили у вересні 1914 р. на фронт. Вони добре воювали, але австрійське командування ставилось до них вороже. Керівництво Австрії звалювало поразку своїх військ

у Галичині влітку 1914 р. на «зраду» українців. Почався терор проти них. Тисячі українців було загнано в австрійські концтабори.

У жовтні 1916 р. Галичина одержала розширену автономію, але в її адміністрації хазяйнували поляки. А про автономію Східної Галичини «забули», завдавши страшного удару українцям та керівникам «Союзу». Його діяльність обмежилась опікою над полоненими.

У численних публікаціях СВУ відмічалось, що його програму і тактику підтримували М. Грушевський, українські політичні партії. Але це суперечить дійсності. М. Грушевський неодноразово висловлювався проти політики «Союзу», його австро-германської орієнтації. Керівництво Товариства українських поступовців (ТУП) ще в 1914 р. заявило, що СВУ не має права виступати від імені українців Наддніпрянщини.

Важливо відзначити позицію емігрантської групи лівих українських соціал-демократів. Вони вважали війну загарбницькою з обох сторін і виступили проти оборонства Петлюри та германофільства СВУ.

Таким чином, українські політичні партії, віддавши на початку війни данину оборонству, з 1915 р. виступили проти війни і самодержавства. Цьому сприяло назрівання революційної кризи в Росії.

Питання для самостійного опрацювання

1. Охарактеризуйте національний, соціальний і професійний склад населення Наддніпрянської України на початку ХХ ст.
2. Які чинники впливали на формування української національної еліти на початку ХХ ст.?
3. Визначте характерні ознаки економічного розвитку Наддніпрянської України на початку ХХ ст.
4. Чим відрізнявся процес виникнення українських політичних партій в Наддніпрянській Україні від Західної України?
5. Чому більшість українських політичних партій головним завданням національного руху на початку ХХ ст. вважали боротьбу за автономію?
6. Назвіть особливості формування та діяльності загальноросійських політичних партій в Українських землях Російської імперії.
7. Зазначте особливості революції 1905–1907 рр. у Наддніпрянській Україні.
8. Поясніть, у чому сутність столипінської аграрної реформи. З'ясуйте, як вона вплинула на стан сільського господарства та соціальне становище на селі.
9. Проаналізуйте діяльність українських депутатів у Державних думах Росії.
10. Порівняйте програмні засади на політичну діяльність українських політичних партій ліберального спрямування в Наддніпрянській і Західній Україні.
11. Охарактеризуйте етнічний і соціальний склад населення Західної України.
12. Визначте спільні ознаки українського руху Східної Галичини, Буковини та Закарпаття.
13. Проаналізуйте прояви кризових явищ у соціально-економічному житті України в період Першої світової війни.
14. З'ясуйте сутність позицій європейських країн щодо українського питання напередодні та під час Першої світової війни.

Орієнтовні теми рефератів

1. Політична програма українського націоналізму на початку ХХ ст. (у творах М. Міхновського та Д. Донцова).
2. Українська преса в 1906–1915 рр.
3. Досвід української політичної публіцистики (М. Грушевський, С. Єфремов, С. Петлюра).
4. Український кооперативний рух у Східній та Західній Україні: порівняльний аналіз.
5. Загальноросійські політичні партії (кадети, есери, чорносотенці, соціал-демократи) та український національно-визвольний рух.

Література для самостійної роботи

Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луч» / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1992. – 178 с.

Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 6. – С. 68–91.

Аркуша О. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.

Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М. : АИРО–ХХ, 2000. – 264 с.

Босак О. І. Українські соціал-демократи в суспільно-політичному русі Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / О. І. Босак. – Запоріжжя; Львів : Дике Поле, Фенікс, 2001. – 130 с.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упоряд. О. Реєнт. – К. : ТОВ «Вид-во «КЛІО», 2013. – 784 с.

Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900–1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, 2001.

Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. Репринтне видання 1920 р. / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. літератури України, 1990 – Ч. 1. – 348 с.; Ч. II. – 328 с.

Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення Столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) / І. Власюк // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004. Вип. 7. – С. 48–54.

Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття. Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1996. – 124 с.

Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: проблеми світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси / В. А. Гошовська. – Х., 1997. – 422 с.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К., 2000. – 360 с.

Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 рр. / І. Карпинець. – Львів : ВД «Панорама», 2009. – 408 с.

Коник О. О. Селянські депутати з України в І і II Державних думах Російської імперії / О. О. Коник // Укр. іст. журн. – 1995. – № 1.

Колесник В. Ф. Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К., 1998. – 226 с.

Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України / Ю. П. Лавров // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4, 5.

Лисенко О. В. Причини непорозумінь між західними та східними українцями на початку ХХ ст. / О. В. Лисенко // Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 149–167.

Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. Литвин. – К. : ВД «Альтернативи», 2003. – 487 с.

Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменяр. – 2000.

Машкін О. М. П. А. Столипін та Україна / О. М. Машкін // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 73–97.

Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: соціально-професійний аспект / Н. Ф. Мисак. – Львів, 2005. – 20 с.

Могильний Л. Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України / Л. Могильний. – К. : ПанТот, 2011. – 296 с.

Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський; передмова і післямова П. Дорожинського. – Видання журналу «Самостійна Україна», січень 2000. – 34 с.

Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і роки ХХ ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

Реєнт О. П. Ідея соборності України і спроби її реалізації в ХІХ–ХХ ст. / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 7–15.

Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 338 с.

Реєнт О. П. Українці в Державній Думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст. – 2009. – № 16. – С. 318–335.

Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

Соціальна історія Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : посібник для практичних занять та самостійної роботи для студентів історичних факультетів / упоряд. В. О. Куліков, М. В. Проценко. – Х. : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 63 с.

Ткаченко І. В. Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914) / І. В. Ткаченко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 55–67.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроби державного регулювання (18477–1914). Зб. док. і матеріалів. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. – ХІІ, 810 с.

РОЗДІЛ 3 НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р. – 2020 Р.)

Тема 9. Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920 рр.)

Національна революція мала на меті відродження української нації в усіх сферах суспільного буття – економічній, політичній, духовній, державотворчій. Саме тому основний урок подій 1917–1920 рр. в Україні – трагічні наслідки від спроб лідерів нації розірвати пов’язані між собою складові цілісного революційного процесу. Вони призвели до серії прорахунків, невдач, поразок, до провалу планів, накреслених на початках революційного руху. Добре відомо, що розбудова державності в Україні проходила в умовах гострого протистояння різних політичних партій та сил. Характерно, що сучасна політична арена України своєрідно повторює чимало складових тодішньої гами суспільних чинників від національного і більшовицького радикалізму до консерватизму. Так само, як і в ті роки, демократичні сили сучасної України нездатні поставити національні інтереси вище партійних, поступитися політичними амбіціями лідерів. Тому історичні паралелі української революції і сучасної доби надають політологам можливість осмислити роль складних соціально-економічних і політичних чинників революції, сприяють поступу до майбутнього.

Лекція 12

Доба української Центральної Ради. Відродження державності (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

1. Утворення Центральної Ради, її склад і політична програма.
2. Політична діяльність Центральної Ради після більшовицького перевороту. Проголошення Української Народної Республіки.
3. Проголошення радянської влади в Україні. Українсько-більшовицька війна.
4. Причини поразки Української Центральної Ради.

1. Утворення Центральної Ради, її склад і політична програма.

Наприкінці лютого 1917 р. в Росії почалася нова демократична революція. 2 березня імператор Микола II зрікся престолу, а вже 3 березня в Петрограді був сформований Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Тимчасовий уряд ставив за мету скликання в недалекому майбутньому Установчих зборів, які повинні були визначити форму державного устрою країни та прийняти конституцію. Новий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усією територією колишньої імперії, у тому числі й над Україною. Тимчасовий уряд проголосив низку демократичних свобод: створення і діяльність політичних партій, відміна цензури, свобода мітингів і демонстрацій. Була скасована смертна кара на фронті та в тилу.

Одночасно з Тимчасовим урядом виник паралельний орган влади – Ради робочих і солдатських депутатів, центральною з яких була рада Петрограду. Спочатку провідне положення в радах посідали партії соціал-демократів (меншовиків) та есерів. Ставлячи за мету подальше «поглиблення» революції, ради вносили величезну дестабілізацію в політичне й економічне життя країни. 14 березня рада Петрограду видала наказ № 1, який проголошував створення в армії солдатських комітетів, що отримали практично всі повноту влади. Віднині офіцери могли командувати тільки безпосередньо під час бойових дій. Цей наказ миттєво зруйнував колишню імператорську армію, зробивши її фактично небоєздатною, почалося масове дезертирство з фронтів.

4 (17) березня 1917 року за ініціативою представників ТУП та українських самостійників на чолі з М. Міхновським було порушено питання щодо формування органу, який би представляв інтереси українства у нових умовах. 7 (20) березня було обрано президію Української Центральної Ради (УЦР), а через два дні опубліковано звернення «До українського народу», в якому висловлювалося споді-

вання, що український народ сам творитиме свою долю. Головна мета діяльності ЦР на цьому етапі – об'єднання українського народу, поступове відродження державності. Головою Української Центральної Ради було обрано М. Грушевського (1866–1934) (кандидатура Д. Дорошенка не пройшла), його заступниками – Ф. Крижанівського, Д. Дорошенка, Д. Антоновича.

До Центральної Ради входили представники всіх українських національних партій: **автономісти** – УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія), УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів – колишня ТУП), УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів); **самостійники** – УПСС (Українська партія соціалістів-самостійників), УДХП (Українська демократично-хліборобська партія).

Спочатку УЦР була малочисельною (на початок квітня – кілька десятків осіб), а програма її політичної діяльності – аморфною. На початку свого існування вона нічим не відрізнялась від інших громадських організацій, які масово утворювались в революційній Росії.

Нездатність і відкрите небажання Тимчасового уряду вирішувати національне питання, стрімке зростання національної свідомості та політичної активності українців сприяли перетворенню Центральної Ради на орган національної влади. Велику роль у цьому процесі зіграв Всеукраїнський національний конгрес у квітні 1917 року.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український історик, політичний і державний діяч. Народився в м. Холмі (тепер м. Хелм, Польща). Навчався у Тифліській гімназії, на історико-філологічному факультеті Київського університету. Брав активну участь у діяльності київської Громади. В 1894 р. очолив кафедру української історії у Львівському університеті. В 1898–1913 рр. очолив НТШ у Львові. Політичну діяльність розпочав у Галичині, будучи одним із засновників Української націонал-демократичної партії (1899). Один з ініціаторів і голова Товариства українських поступовців. У 1914 р. звинувачений російським урядом в австрофільстві та засуджений до заслання в Росію. У 1917 р. повернувся до Києва, був обраний головою Української Центральної Ради. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського емігрував до Чехо-Словаччини, потім – Австрії, де вів широку науково-організаційну діяльність. У березні 1924 р. повернувся до Києва, обраний членом Української Академії Наук. У 1929 р. звинувачений в організації Українського націоналістичного центру та заарештований. У 1931 р. висланий до Москви. Помер за нез'ясованих обставин у Кисловодську. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

Український національний конгрес – 6–8 (19–21) квітня 1917 року. працював у Києві. На ньому були представлені 1500 делегатів від

усіх українських губерній, Кубані, українських громад Москви та Петрограда, усіх фронтів. Конгрес підтримав діяльність Центральної Ради, визнавши її представницьким органом влади, і переобрав її склад. До Центральної Ради увійшло 118 осіб (пропорційно від українських губерній, столиці, великих міст та партій). Додатково дозволили добрати 15 % свого складу, зокрема, представників від національних меншин. УЦР знову очолив М. Грушевський, а заступниками його стали В. Винниченко (УСДРП) та С. Єфремов (УПСФ). Із цього моменту УЦР стала дійсно представницьким органом усієї української демократії.

Конгрес визнав, що тільки національно-територіальна автономія України у змозі забезпечити потреби українського народу та всіх інших народів, які живуть на українській землі, а єдиною відповідною формою державного устрою для Росії Конгрес визнав «федеративну демократичну республіку». Конгрес висловився за повагу прав та захист національних меншин.

Протягом весни-літа 1917 р. Центральна Рада декілька разів поповнювала свій склад шляхом корпоративних виборів (на селянському, військовому, робітничому з'їздах) та кооптації (поповнення за рішенням самої ради). Саме таким шляхом до УЦР були введені представники національних меншин. Влітку 1917 р. до УЦР входило 822 члени, з яких 180 представляли неукраїнські партії.

Політична програма Центральної Ради включала національно-територіальну автономію України у складі Російської федеративної республіки, соціальні перетворення, зокрема, розв'язання аграрного питання. На думку голови УЦР М. Грушевського, автономна Україна мала отримати усі атрибути державності: «Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензованого) громадського самоврядування, від самого низу аж до верху – до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». Грушевський був упевнений в тому, що така форма організації політичного життя України є сумісною з федеративним устроєм Російської республіки.

Найактивнішою серед громадських організацій була діяльність Товариства українських поступовців, які на своєму з'їзді 25 березня (6 квітня) 1917 року, перейменувавшись у Союз українських автономістів-федералістів, висловились за негайне (до скликання Всеросійських установчих зборів) проголошення автономії України і Статуту автономії України. У липні 1917 р. союз перейменували в Українську партію соціалістів-федералістів (есери).

Боротьба за автономію України визначалась як головне завдання діяльності практично всіх партій. Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), провівши у квітні 1917 р. у Києві конференцію, автономію України визначила як «невідкладне, пекуче завдання поточного моменту для українського пролетаріату всієї України». Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) визнав «найбільшою потребою українського народу негайне переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншостей». Партія виступила за «повну соціалізацію землі» й українізацію царської армії шляхом зосередження українців-військовиків в окремих полках. УПСР налічувала восени 1917 р. майже 75 тис. членів і була найбільшою серед українських партій. Цю партію підтримувала Українська селянська спілка. У березні 1917 р. відновила діяльність Українська народна партія М. Міхновського, на основі якої наприкінці 1917 р. було створено Українську партію соціалістів-самостійників (УПСС). Боротьба за автономію України не була винятком і для самостійників, очолюваних М. Міхновським. У травні 1917 р. на Полтавщині виникла Українська демократично-хліборобська партія, яка виступала за збереження приватної власності на землю.

Але шлях до автономії України був складним. У середовищі УСДРП побутували сумніви щодо реальності соціалістичної революції в Україні без підтримки пролетарів Заходу. Керівництво партії вважало Ради робітничих депутатів лише політичними центрами демократії, а не владними органами. У промові на IV з'їзді УСДРП В. Винниченко зазначив: революція знищила царизм, а значить, і будь-який ґрунт для «самостійників», тому українство повинно захищати ідею федеративно-демократичної республіки. У липні 1917 р. II з'їзд УПСР проголосив своєю метою встановлення диктатури революційної демократії, соціалізацію землі. Лідери партії, до якої належав і М. Грушевський, вважали, що до літа 1917 р. загальноросійська революція себе вичерпала, тому слід починати національну українську революцію і УЦР повинна перебрати на себе владу. Партія обстоювала тезу добровільної федерації суверенних націй у демократичній Росії.

Однак і УПСР, і УСДРП мали надто слабкий зв'язок партійних осередків по горизонталі й вертикалі, в уяві їхніх лідерів влада будувалася на базі авторитету й добровільного підпорядкування, а в часи революційних змін такі концепції не спрацьовували. Ідеологічно вони виявилися неспроможними реалізувати цілі національної революції, тому всередині обох партій восени 1917 р. почали формуватися ліві групи на національно-комуністичній платформі. Неминучий

розкол мав місце тому, що лідери недостатньо, поверхово враховували психологію маси, її потреби, не заохочували ініціативу знизу.

Усвідомлюючи ліберально-демократичний характер більшості керівників Тимчасового уряду й Української Центральної Ради, українські соціал-демократи та есери до кінця жовтня 1917 р. заявляли про необхідність зміцнення демократичних принципів в Росії (нерідко за демократичні завоювання приймали анархічну сваволю), проведення Установчих зборів, які б вирішили українські питання. Цим була зумовлена постійна стриманість і схильність до компромісів українських політичних сил. Залякавши українських селян неминучим збереженням дореволюційних порядків при здобутті Україною незалежності, УПСР і УСДРП заклали фундамент недовір'я до майбутньої Української Народної Республіки.

Нерішучість, непослідовність українських соціалістів були згубними, особливо при вирішенні економічних проблем. У квітні-травні 1917 р. в УЦР відбулися дебати щодо питання про те, чи може вона як коаліційний орган різних партій займатися господарськими проблемами, чи тільки питаннями автономії, культури та освіти. Оскільки економічні програми мали лише УПСР і УСДРП, то до створеної у травні економічної комісії залучили тільки їх представників. Між тим зволікання з вирішенням поточних соціально-економічних справ не минало безслідно. Так, у Києві на початку серпня хлібних запасів залишилося на три доби. Навесні 1917 р. найменш вигідне становище було в більшовиків України. На той час це була малочисельна організація з нестійким авторитетом, незначною кількістю етнічних українців. Але вже наприкінці того ж року більшовики України нараховували 42 тис. осіб. Вони генерували соціальне нетерпіння мас. Час працював саме на ліворадикальні ідеї, розширюючи соціальну базу більшовиків та їх союзників.

Ключовим для діяльності Центральної Ради було питання про майбутній статус України: автономія чи незалежність від Росії. Ще ідеолог українських соціал-демократів Л. Юркевич міркував: що станеться, коли великоруський пролетаріат боротиметься за єдність, а український – за відокремлення? Його прогноз фактично описував сценарій громадянської війни: якщо український народ обстоюватиме право на самовизначення, то вихований в інтернаціональному дусі російський робітничий клас вважатиме українських пролетарів «зрадниками» справи повного політичного й економічного визволення і боротиметься проти них з «визвольною» метою.

Симптоматично й те, що протягом Першої світової війни з'явилося кілька моделей майбутньої самостійної України, але всі

поза межами Наддніпрянщини. Для митрополита А. Шептицького українські губернії відокремлювались від Росії і ставали незалежним краєм – під протекцією австрійського цісаря, з гетьманом на чолі, з відтворенням державницьких традицій козацтва і обов'язкового національного духу. Союз визволення України бачив свою державу конституційною монархією з демократичним устроєм, правовими свободами для всіх націй та віросповідань, з самостійною українською церквою. Відомий географ С. Рудницький розробив модель президентсько-парламентської самостійної України з широкою автономією громад та земель. Що стосується ліберально-демократичних кіл Наддніпрянщини, то їхні моделі будувалися на автономістсько-федералістських принципах, а сецесіонізм рішуче заперечувався.

Така розбіжність стала джерелом внутрішніх дебатів серед національних партій і лідерів Української революції, обумовила амбівалентність зовнішніх орієнтацій Центральної Ради. Добре розуміючи значення національної самоідентифікації, українізації суспільної свідомості, навіть М. С. Грушевський вважав досягнення такої мети досить реальним завданням. Він був переконаний: «досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним в її вірності національній дисципліни. З цею міцною єдністю наш український народ становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в східній Європі». Це говорив, звичайно, не вчений М. С. Грушевський, а ідеолог та політик М. С. Грушевський, теж зачарований атмосферою свободи.

Відсутність єдності між українськими політичними партіями зі стрижневих питань, що породжувало надмірну дискусійність на шкоду конкретній державотворчій роботі, значно ускладнювало ситуацію в УЦР, діяльність якої пройшла такі етапи:

1. Тісний союз і співробітництво з Тимчасовим урядом (березень – початок червня 1917 р.). Основою його була боротьба зі спадщиною самодержавства, за демократизацію влади в колишній Російській імперії.

2. Поглиблення процесу державного будівництва в Україні (кінець червня – початок вересня 1917 р.). Відбулося воно на базі автономно-федеративного принципу під впливом стихійного зростання радикалізму мас; досягнення тимчасового компромісу з петроградськими діячами в питанні легітимізації автономії України.

3. Боротьба за федерацію національно-державницьких суб'єктів з однорідним соціалістичним центральним урядом (жовтень 1917 – середина січня 1918 р.). З цих питань українські політичні лідери дотримувалися різних поглядів.

4. **Існування формально самостійної Української Народної Республіки (УНР) під протекторатом збройних сил Німеччини й Австро-Угорщини (березень – 28 квітня 1918 р.).** Винятком був період воєнних дій з радянською Росією, втрати влади в січні-лютому 1918 року.

Проти визначення автономії України постійно виступав Тимчасовий уряд. Центральна Рада прагнула отримати її «законним шляхом», тобто з рук тимчасового уряду. Соціалісти різних гатунків, з яких складалась Рада, вважали, що регулярна армія непотрібна, достатньо буде озброєння народу, – міліції. Ця помилка Центральної Ради фактично зумовила її сумне майбутнє. 16 травня 1917 року делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком відправилася до Петрограду на переговори із Тимчасовим урядом. Головною метою української делегації було отримання згоди Тимчасового уряду на проголошення автономії України в складі федеральної Росії. Але Тимчасовий уряд відкинув цю вимогу Центральної Ради. Проте Центральна Рада, відображаючи сподівання переважної більшості українського народу, 10 червня проголосила свій I Універсал. Це був **перший програмний політичний документ** – «Універсал до українського народу, на Україні і поза Україною суцього». У ньому проголошувалося право українського народу на автономію у складі Росії.

Найближчими оперативними завданнями I Універсал висував:

- створення посади спеціального комісара з українських справ при Тимчасовому уряді;
- передачу повноважень представника Тимчасового уряду посадовій особі, обраній в Україні;
- передачу частини податкових коштів, обраних в Україні, на культурно-національні потреби.

Для досягнення цілей, поставлених в Універсалі, Центральна Рада закликала громадян до самооподаткування на користь національної справи, до участі у пропагандистській роботі з роз'яснення національної політики Центральної Ради, а також до порозуміння з громадянами інших національностей, які проживають в Україні.

Історичне значення I Універсалу УЦР полягало в тому, що він засвідчив прагнення українців до створення власної держави, сприяв подальшому піднесенню Української революції, підняв авторитет УЦР, визначив позицію різних політичних сил щодо української державності.

Одним із практичних кроків на шляху реалізації ідей I Універсалу стало створення 15 (28) червня 1917 року виконавчого органу Центральної Ради – Генерального секретаріату. Він складався із семи генеральних секретарів та генерального писаря. Його очолив україн-

ський соціал-демократ В. Винниченко. Секретарем військових справ став С. Петлюра (УСДРП), земельних справ – Б. Мартос, фінансів – Х. Барановський, судових справ – В. Садовський, продовольчих справ – М. Стасюк, народної освіти – І. Стешенко, національних справ – С. Єфремов, генеральним писарем – П. Христюк. Фактично Генеральний секретаріат став урядом України.

За II Універсалом 3 (16) липня 1917 року та результатами переговорів з делегацією Тимчасового уряду (І. Церетелі, А. Керенського та М. Терещенка) Генеральний секретаріат було визнано виконавчим органом крайової влади. Головне завдання петроградської делегації полягало в тому, щоб максимально знівелювати автономістський розвиток України. Згідно з домовленостями УЦР зобов'язувалася не проголошувати самочинно автономію України, визнавши при цьому, що остаточно це питання вирішать Всеросійські Установчі збори. Генеральний секретаріат мав призначатися Тимчасовим урядом за пропозицією Центральної Ради. Важливі питання з його компетенції виключалися.

II Універсал потенційно міг стати підвалиною для порозуміння двох влад, але за об'єктивних та суб'єктивних причин воно не було досягнуто.

Одночасно зі створенням Генерального секретаріату було проведено реорганізацію Комітету УЦР у Малу Раду, яка мала виконувати законодавчі функції у перервах між загальними зборами (сесіями). До складу Малої Ради входило 40 осіб. Так відбувався поділ влади на законодавчу та виконавчу. 28 червня (10 липня) V сесія Центральної Ради розглянула питання про поповнення свого складу представниками нацменшин, виділивши для них 177 місць. Отже, окреслювалися реальні контури автономії України з урахуванням інтересів усього її населення.

Проти II Універсалу виступили самостійники 4 (17) – 9 (22) липня 1917 року. Їх плани були однозначними: збройним шляхом захопити владу в Києві та примусити УЦР проголосити незалежність України. Але УЦР залишилася відданою ідеї автономії України і згоди з Тимчасовим урядом. Центральна Рада разом із військами військового округу вжили заходів для приборкання виступу.

На українське державотворення чекали нові випробування після сформування у Петрограді 24 липня (6 серпня) нового коаліційного уряду на чолі з О. Керенським. Наприкінці липня Мала Рада розробила в межах угоди з Тимчасовим урядом Статут вищого управління України. Передбачалося, що функції петроградського уряду в Україні матимуть винятково контрольньо-наглядний характер. Тимчасовий уряд не прийняв Статуту і навіть не затвердив складу Генерального

секретаріату. Фактично УЦР було позбавлено виконавчого органу. Правління Генерального Секретаріату поширювалися тільки на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську і частково Чернігівську. Військові та продовольчі справи, пошта й телеграф, суд узагалі опинялися поза його компетенцією. УЦР під впливом соціал-демократів навіть змиралася з такою позицією Тимчасового уряду. За таких обставин Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком подав у відставку, але через два тижні знову повернувся до влади.

Така непослідовність і помилковість Центральної Ради були допущені у військовій справі. На цьому питанні доцільно зупинитися більш детально.

Початок української армії і відношення до неї Центральної Ради. Протягом Першої світової війни до російської армії було мобілізовано від 4 до 6 млн українців. Серед українських солдатів і офіцерів швидко стали поширюватися ідеї українізації військових частин і створення української армії. Під керівництвом М. Міхновського у Києві відбулося віче українських офіцерів. Воно ухвалило рішення про створення «Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка» та початок «негайної організації власної національної армії». 18 квітня (1 травня) 1917 року з ініціативи цього клубу було створено перший український полк ім. Б. Хмельницького, який складався із 16 сотень загальною чисельністю 3,5 тис. чол.

Соціалістична більшість Центральної Ради заперечувала необхідність національної армії, доводячи непотрібність регулярного війська за умов демократизації суспільства.

На той час М. Грушевський і В. Винниченко вважали армію неминучим злом. Якщо прихильники М. Міхновського вбачали в українізації військових підрозділів початок створення національної армії для відродження української державності, то більшість партій в УЦР обмежувалася культурно-просвітницькою роботою.

Тимчасовий уряд, всіляко заохочуючи створення польських, естонських, латиських, чеських частин, не поспішав формувати українські полки. Це, а також використання українських військових підрозділів як «гарматного м'яса» спонукало Одеську Українську військову раду в травні 1917 р. прийняти рішення про припинення відправки на фронт маршових рот, що склалися з українців.

Збільшення кількості українізованих частин змусило задуматись над питанням створення загальноновизнаного органу, який би управляв цим процесом. Клуб імені П. Полуботка запропонував скликати I Всеукраїнський військовий з'їзд. Цю ідею підтримали лідери УЦР. З'їзд, який почав свою роботу у травні 1917 р., після гострої боротьби

самостійників з автономістами схвалив ідею створення національних частин, але тільки з метою поліпшення дисципліни, викорінення дезертирства солдатів. Було також сформовано Український генеральний військовий комітет (УГВК) на чолі з С. Петлюрою. У резолюції з'їзду соціалістам вдалося проштовхнути рішення про ліквідацію після закінчення війни постійної армії та зміну її народною міліцією. Зазначалося, що збройні сили – це опора української демократії, а не державності. Через прихильність до такої концепції УГВК відав лише військово-технічними питаннями, узгоджуючи свою діяльність з командуванням російської армії. У свою чергу УЦР, не маючи чіткої програми військового будівництва, самоусунулась від керівництва цими процесами, а всіх вищих офіцерів вважала контрреволюціонерами і українофобами. Через місяць у Києві, всупереч забороні Тимчасового уряду, розпочав роботу II Всеукраїнський військовий з'їзд, який звернувся до петроградського уряду з вимогою почати широку українізацію в армії та на флоті, визнати щодо цього обов'язковим для російських військових установ рішення УГВК. З'їзд легалізував загони «вільного козацтва», які виникли навесні 1917 р. Загалом рух у військах лідерам УЦР вдалося утримати в автономістському руслі, про що свідчив оголошений 10 (23) червня 1917 року I Універсал, який декларував гасло національно-територіальної автономії у складі Росії.

Наприкінці червня Тимчасовий уряд заборонив стихійну українізацію військових частин, що дезорієнтувало багатьох солдатів-українців.

Під час українізації армії виявилися і негативні явища: відмова від виконання наказів і несення повсякденної служби, якщо українізацію не затверджував вищий штабний орган; небажання йти на фронт, висунення вимог передислокації в Україну; ворожнеча солдатських комітетів і українських військових рад; втручання національних організацій в оперативну діяльність штабів; ігнорування розпоряджень командування, не продубльованих УГКВ тощо.

Ідея створення національного війська асоціювалась у українців з автономією України у складі Росії, а укладення миру – з національною рівністю. Тому амплітуда коливань щодо власної армії була досить широкою від вирішення у військових частинах виключно завдань національно-культурного й просвітницького характеру до не обхідності захисту спільної Батьківщини. Для більшості ж вояків-росіян мотивація українцями своїх специфічно національних прагнень було надто болючим подразником, щоб змиритися з ними. «Вільне козацтво» також тяжіло до ідеї «всезагального озброєння», ліквідації постійної армії.

У вересні-листопаді, на фоні революційної кризи, падіння дисципліни в армії, масового дезертирства посилювався процес більшовізації, полівіння політичних настроїв солдатських мас. Щоб зберегти контроль над боєздатними українізованими частинами, Тимчасовий уряд погодився українізувати 20 дивізій, укомплектувати українцями 14 піхотних дивізій, стрілецьку дивізію і два артилерійських дивізіони. Проте це запізніле рішення залишилося на папері. Втягування військових у політичну боротьбу, недовіра до офіцерського корпусу прискорювали деморалізацію і розпад українізованих частин. Більше того, з грудня 1917 р. в українські полки брали лише офіцерів, які народилися в Україні, а ті, хто прибув з інших регіонів, повинні були мати довідки від революційно-демократичних організацій про політичну благонадійність. Усі генерали і старші офіцери були відправлені у запас, хоча це відбувалося за дефіциту командних кадрів.

До осені 1917 р. ні УЦР, ні структури Тимчасового уряду ситуації в Україні не контролювали. Тим часом в армії посилювався вплив більшовицьких військово-революційних комітетів, а військовий міністр Радянської Росії М. Криленко у грудні заборонив українізацію на фронтах і в тилових гарнізонах.

На початку 1918 р. УЦР перейшла від концепції українізації війська до формування армії за принципами добровільності – як народної міліції. До кінця березня у ній нараховувалося 15 тис. військовослужбовців. Планувалося відкрити Академію національної армії, інструкторську школу для підготовки старшин, робилися спроби сформувати вісім територіальних армійських корпусів, відповідні технічні частини. Було реорганізовано Генеральний штаб, затверджено «Тимчасовий закон про флоту УНР». Водночас Рада народних міністрів, не домігшись переформування загонів «вільного козацтва», більшість з яких перетворилася на банди злочинців, у березні 1918 р. призупинила їх фінансування, а на початку квітня розпустила їх. Тоді ж було вирішено розформувати 6-тисячну Першу українську дивізію «синьожупанників», що як і дивізія «сірожупанників», повністю втратила боєздатність і лояльність до уряду УНР.

Визначити реальну чисельність збройних сил УНР наприкінці квітня 1918 р. складно. Найімовірніше, що особливий склад її напіврегулярної армії міг налічувати до 30–33 тис. багнетів і шабель. Це без врахування команди кораблів Чорноморського флоту, бо з березня 1918 р. тут відбувалася демобілізація. Крім того, флот, що розколовся на основі політичних платформ, морському міністерству УНР не підпорядковувався. Процес подальшої розбудови національних збройних сил по суті розвалився. Це викликало цілу низку поразок з боку

Центральної Ради. Обстановка стала загострюватися після збройного повстання 23 квітня (7 листопада), коли влада фактично перейшла до більшовиків.

2. Політична діяльність Центральної Ради після більшовицького перевороту. Проголошення Української Народної Республіки.

Ставлення до більшовицького перевороту в Україні було неоднозначним. Поляризація позицій сил досягла апогею. Захопивши владу і утворивши новий уряд – Раду Народних Комісарів на чолі з Леніним, більшовики спиралися на ради робітничих та солдатських депутатів, які не входили до процесу Української національної революції. Головним завданням рад на будь-якій території колишньої Російської імперії була підготовка Червоної гвардії, тобто бойовиків, які б змогли відновити більшовицький контроль над тілом колишньої імперії. Ради несли диктатуру, були трампліном для захоплення влади більшовиками. У цьому сенсі революція 1917 р. несла в собі буржуазне (ліберально-демократичне) і радянське начало.

Російські есери та меншовики, міська дума та штаб Київського військового округу підтримували Тимчасовий уряд. Нові політичні реалії вимагали від української влади адекватних дій.

Центральна Рада засудила переворот, не визнала владу більшовиків і зайняла щодо неї ворожу позицію. У схваленій 27 жовтня резолюції про владу Центральна Рада наголошувала, що влада має належати усій революційній демократії, а не більшовикам, які становили лише її частину.

Проголошення Української Народної Республіки. За нових обставин, коли юридично перестав існувати всеросійський уряд, Центральна Рада і Генеральний секретаріат активізували свою діяльність з державотворення. Найбільш важливими кроками на цьому шляху були такі:

- 31 жовтня Центральна Рада прийняла рішення щодо поширення її повноважень на територію Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, материкової Таврії, частину Курської і Воронежської губерній – етнічні українські території. Розширилася структура і компетенція Генерального Секретаріату;

- 7 (20) листопада Центральна Рада прийняла **Третій Універсал**, проголосивши утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономії в складі Російської республіки, яка повинна стати «федерацією рівних народів». УНР планувала вступити у федеративні стосунки з тими державами, які утворяться на руїнах імперії. На думку багатьох істориків, це було помилкою Центральної Ради: на

момент прийняття Третього Універсалу склалися всі умови для проголошення повної державної незалежності України. Та, керуючись власною ідеологією, Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію, змарнувавши тим самим багато енергії і часу.

Третій Універсал містив широку програму демократичних перетворень: скасування права власності поміщицьких і нетрудових господарств на землю; 8-годинний робочий день для найманих працівників, свобода друку, віросповідання, страйків; скасування смертної кари; національно-культура автономія для національних меншин; скликання 9 січня 1918 року українських Установчих зборів, яким Центральна Рада мала передати владу.

Проте ідеї Універсалу негативно оцінювали і нехтували його положення праві російські політичні сили, які відстоювали ідеї «єдиної та неподільної Росії». Кадетська партія заявляла, що III Універсал як за внутрішнім своїм змістом, так і за джерелом свого походження не може бути визнаний актом державного значення.

У цілому в III Універсалі проявилась наявність суперечливого становища: з одного боку, УНР залишалась складовою частиною Росії, з іншого – УЦР не визнавала Раднарком легітимним урядом Росії.

У той же час III Універсал не мав такого схвалення в суспільстві, як I Універсал. Найголовніша причина полягала в тому, що в I Універсалі була проголошена національна ідея, яка об'єднувала всіх українців, а в III Універсалі було накреслено соціально-економічні заходи, до яких представники різних кіл суспільства ставилися по-різному. Селяни бажали отримати землю негайно, як це робилося в Росії, а не чекати невідомо якого рішення Установчих зборів. Робітники не розуміли переваг державного контролю над промисловістю, який так і не був встановлений. Підприємці зустріли рішення про державний контроль вороже, оскільки він загрожував обмежити їхнє право власності. Таким чином, Центральна Рада поступово втрачала підтримку широких верств населення.

Не кращим чином виглядали позиції Центральної Ради і на міжнародній арені. Намагаючись добитися широкого міжнародного визнання, Рада повела дипломатичні переговори з країнами Антанти. Проте симпатії цих країн були на боці російської контрреволюції, що виступала «За єдину і неподільну Росію». Все ж, прагнучи не допустити об'єднання України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, Англія і Франція в грудні 1917 р. офіційно визнали уряд УНР.

III Універсал руйнував плани і київських більшовиків, для яких Центральна Рада була основним суперником у боротьбі за владу в Україні. 4–5 (17–18) грудня 1917 року у Києві працював I Всеукраїн-

ський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшовицька частина з'їзду сподівалася оновити склад Центральної Ради за рахунок більшовицьких депутатів і мирним шляхом узяти владу до своїх рук. Але серед 2,5 тис. делегатів з'їзду більшовики становили незначний відсоток. Більшість підтримувала Центральну Раду. Спроба більшовиків отримати владу в Україні легітимним шляхом повністю провалилася. У цих умовах лідер українських більшовиків В. Затонський оголосив з'їзд недійсним і зі своїми прихильниками відбув до Харкова. В політичній історії Харкова відкрилась складна й гостра сторінка.

3. Проголошення радянської влади в Україні. Українсько-більшовицька війна.

Політична ситуація в Харкові в цей час була своєрідною. 6–8 (19–21) грудня 1917 року на пленарному засіданні Харківської Ради був переобраний її виконавчий комітет. Із 40 його членів більшовиків стало 19, лівих есерів – 11, меншовиків – 4, українських соціалістів (есерів та соціал-демократів) – 4, безпартійних – 2. На цьому засіданні було розв'язане питання про ставлення до Української Ради. За резолюцію більшовиків проголосували 119 депутатів, за резолюцію есерів – 54, за резолюцію меншовиків – 18. Харківська Рада заявила, що Центральна Рада не заслуговує довір'я трудящих, і визнала уряд Народних Комісарів. 11 (24) листопада 1917 року головою виконкому було обрано більшовика Артема. Військове керівництво Центральної Ради стягувало свої війська на Лівобережжя, зокрема, в район Харкова, який С. Петлюра вважав «оплотом більшовизму» в Україні. Але це робилось повільно й невдало. Ситуація швидко змінилась після захоплення Харкова 7–8 (20–21) грудня військами Раднаркому, якими керували відомий більшовик В. Антонов-Овсієнко і лівий есер, підполковник царської армії М. О. Муравйов. Штаб почав діяти у Харкові 10 (23) грудня 1917 року, більшовики захопили керівні місця у ВРК. Головою ВРК став член міського комітету РСДРП(б) М. Л. Рухимович. Тепер ВРК повністю був підпорядкований Раді і виконував усі розпорядження її виконкому. **У Харкові встановилася радянська влада.**

У цій ситуації більшовики і деякі делегати Всеукраїнського з'їзду Рад, покинувши його, перебралися в Харків. Тут вони об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну і проголосили себе першим Всеукраїнським з'їздом Рад (хоча в реальності присутні на з'їзді делегати представляли лише незначну частину Рад України). 11–12 (24–25) грудня 1917 року цей з'їзд проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і федеративною частиною Російської республіки. На територію України

було поширено дію декретів і розпоряджень уряду Радянської Росії й одночасно оголошені не чинними всі розпорядження УЦР та Генерального Секретаріату.

З'їзд обрав Центральний Виконавчий комітет Рад України (ВУЦВК), у складі якого абсолютно переважали більшовики і майже не було представників українських партій. Лише головою ВУЦВК був обраний робітник Харківського трамвайного депо, український лівий соціал-демократ Ю. Г. Медведєв, який у подальшому не грав жодної ролі в радянському керівництві. На противагу Генеральному Секретаріату УЦР урядові Радянської України була надана назва Народний Секретаріат, до якого ввійшли більшовики М. С. Данилевський, Артем, В. Х. Ауссем, Є. Б. Бош, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, С. С. Бакинський, С. В. Лугановський, В. С. Люксембург, В. М. Шахрай і один лівий есер Є. П. Терлецький.

У реальності ні ВУЦВК, ні Народний Секретаріат не були самостійними державно-політичними органами. Для контролю за їх діяльністю Рада народних комісарів РРФСР (уряд Радянської Росії) призначила «Народним комісаром району України» більшовика С. Орджонікідзе. Саме його розпорядження були обов'язковими для уряду і всіх більшовиків України.

Перша війна Радянської Росії з УНР. 4 (17) грудня 1917 року РНК Росії опублікував «Маніфест до українського народу», який фактично був неприкритим ультиматумом Україні. У документі зазначалося, що Центральна Рада «ігнорує радянську владу в Україні» і тому не може бути визнана РНК. Раді пропонувалося визнати радянську владу в Україні, тобто саморозпуститися. У разі невиконання вимог ультиматуму протягом двох діб, РНК Росії оголошував війну Центральній Раді. Ультиматум Раднаркому містив чотири вимоги до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (йдеться про утворення Українського фронту), не дозволити козачим формуванням перейти через Україну з фронту на Дон, пропустити більшовицькі війська на Південний фронт, припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. Ультиматум був ні чим іншим як брутальним втручанням у внутрішні справи.

6 (19) грудня 1917 року з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України відповів відмовою на більшовицький ультиматум. Того ж дня РНК Росії оголосив війну українському уряду. Цей документ підписали Ленін, Троцький і Сталін 9 (22) грудня і раптовим ударом із Білгорода частини Червоної армії під командуванням В. Антонова-Овсієнка захопили Харків, перетворивши місто на головний радянський центр в Україні. Незабаром тут був створений штаб «по боротьбі з контрреволюцією на півдні», який очолив колишній жандармський підполковник М. Муравйов.

У Києві було утворено Особливий комітет з оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко). Опорою Центральної Ради були підрозділи Вільного козацтва (Гайдамацький кіш Слобідської України, Галицький курінь січових стрільців тощо) та добровольчі формування.

Загальна чисельність радянських військ, що вдерлися до України, складала близько 60 тис. солдатів, крім того, в Україні діяли створені більшовиками загони червоноармійців, які налічували до 100 тис. бійців (переважно в Донбасі). Військовий міністр УНР С. Петлюра зміг протиставити більшовикам не більше 15 тис. багнетів і шабель. До кінця грудня червоні зайняли Катеринослав, також важливі залізничні вузли – Лозову, Павлоград і Синельниково. 6 (19) січня радянські війська зайняли Полтаву, що відкривало їм прямий шлях на Київ.

Сил стримувати противника було недостатньо. Нечисленні українські полки виявилися небоєздатними. Нерішучість та нерослидовність Центральної Ради призвели до того, що у кульмінаційний момент 16 (29) січня 1918 року у бою під Крутами (станція між Ніжином та Бахмачем), де вирішувалася доля Києва, вона могла розраховувати лише на юнкерів Помічного куреня студентів – січових стрільців, більшість з яких загинула в нерівному протистоянні. Ситуація стала критичною, коли проти Ради повстали робітники столичного «Арсеналу». І хоча це повстання було придушено, втримати Київ УЦР все ж не вдалося. 26–27 січня (8–9 лютого) 1918 року після п'ятидобового бомбардування більшовицькі війська М. Муравйова увійшли до столиці УНР. Український уряд змушений був перебазуватися до Житомира, а невдовзі – до Сарн.

IV Універсал Центральної Ради та проголошення незалежності УНР. За обставин війни з Радянською Росією УЦР вбачала єдиним виходом отримання зовнішньополітичної підтримки з боку зарубіжних держав. Для цього Україна формально мала бути незалежною державою. З цією метою УЦР ухвалила свій IV Універсал 12 (25) січня 1918 року. Основні положення IV Універсалу:

- незалежність та суверенітет УНР;
- проведення переговорів з Німеччиною та її союзниками й укладення з ними миру;
- після укладення миру демобілізація армії, заміна її робочою міліцією; переведення заводів і фабрик з воєнного на мирний стан; збільшення продукції народного споживання тощо;
- передача землі селянам без викупу ще до початку весняних робіт;
- націоналізація лісів, вод та підземних багатств;

- запровадження монополії на виробництво і торгівлю залізом, тютюном та іншими товарами і встановлення державно-народного контролю над усіма банками;
- скликання Українських установчих зборів для прийняття Конституції УНР.

Але навіть у цьому маніфесті незалежності цілковито не відкидалась ідея федералізації з Росією. На жаль, цей важливий юридичний акт було проголошено надто пізно, коли кульмінаційний момент українського національного руху вже був пройдений, а війська супротивника уже контролювали значну частину території України.

Зайнявши Київ, більшовики розв'язали у місті кривавий терор. У наказі Муравйова говорилося: «Військам армії наказую нещадно знищити у Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Всього в Києві було розстріляно більше 5 тис. чол., хоча повні дані про більшовицький терор просто відсутні. На Україну була поширена дія всіх законів і декретів російського уряду, країна почала керуватися законодавством РРФСР.

Для прямого і безпосереднього вивозу до Росії вугілля, металу і залізняку, Ленін запропонував створити «незалежну» Донецько-Криворізьку радянську республіку. На посилення місцевих більшовиків до Донбасу прибув полк латиських стрільців. 29 січня 1918 року така «республіка» була створена, на чолі її Раднаркому став лідер місцевих більшовиків Ф. Артем-Сергєєв. Проте «республіка» проіснувала недовго, і в квітні того ж року була окупована німецькими військами.

Брестський мир та німецько-австрійська окупація України. Ще в грудні 1917 р. в Брест-Литовську почалися переговори з Німеччиною й Австро-Угорщиною, в яких брали участь делегації УНР і Радянської Росії. 27 січня (9 лютого) 1918 року, тобто тоді, коли війська Муравйова увійшли до Києва, делегація УЦР на чолі з Г. Голубовичем незалежно від росіян підписала мирний договір із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Основні його положення:

- встановлення кордонів (кордон між УНР та Австро-Угорщиною пролягав по лінії Хотин – Гусятин – Збараж – Броди – Сокаль, майже вся Холмщина і Підляшшя поверталися УНР);
- відмова від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною;
- взаємний обмін військовополоненими;
- взаємний обмін надлишками промислових та сільськогосподарських товарів;

- встановлення взаємних митних пільг та режиму найбільшого сприяння у прикордонному товарообміні;
- налагодження дипломатичних відносин.

УЦР звернулася до німецької сторони з проханням «надати допомогу українському народові у важкій боротьбі за своє існування», розраховуючи на те, що ця допомога цілком може обмежитися введенням на територію України двох дивізій, сформованих у Німеччині та Австро-Угорщині з військовополонених українців (майже 30 тис. осіб). Проте німецький блок наполягав на введенні в Україну власних регулярних військ. Лише так було можливо вирішити своє, найбільш вигідне для Німеччини питання – забезпечення продовольством армії та цивільного населення. Справитися з цією вимогою Рада вже не могла. Її авторитет в Україні був остаточно підірваний. Селяни так і не отримали землю, не покращилось положення робітників, заможні верстви населення були роздратовані соціалістичною фразеологією Ради. Крім того, німці, які прийшли до України на запрошення Центральної Ради, поводитися як справжні окупанти, що викликало природне незадоволення українського населення.

Загалом події зими 1917–1918 рр. засвідчили, що еволюційний, демократичний, а інколи – романтично-піднесений курс лідерів Центральної Ради не збігався зі стратегією й тактикою російського більшовизму, який не визнавав ні державних кордонів України, ні принципів її суспільного устрою. Далася взнаки також непослідовність і нерішучість лідерів УНР у вирішенні нагальних адміністративних, економічних та соціальних питань, особливо тоді, коли не можна було зволікати. Через відсутність належних адміністративних механізмів прийнятих законів і постанов не виконувалася, а законодавча діяльність УЦР тривалий час мала в основному політико-декларативний характер. Не вирішивши радикально ні аграрного, ні робітничого питань, Центральна Рада опинилася у хвості революційних подій, втратила довір'я більшої частини населення. Справжнім каменем спотикання для неї став державний бюджет, який так і не вийшов за межі проміжних і неефективних постанов.

Законодавчу діяльність УЦР гальмували політичні й ідеологічні пристрасті, відсутність чіткої процедури підготовки та прийняття законопроектів. Правовий статус, повноваження Ради, Генерального Секретаріату залишалися невиразними, їх функції часто дублювалися. Така невизначеність тривала до останнього дня існування Центральної Ради. Арбітром у суперечках не завжди міг бути її голова М. Грушевський – член УПСР, який змушений був підкоритися партійній дисципліні.

Робота над Конституцією Україна (автономної України) почалася після проголошення II Універсалу. В червні 1917 р. була утворена комісія у складі 100 осіб (голова М. Грушевський).

Конституція УНР, що була прийнята 28 квітня 1918 року, мала назву «Статус про державний устрій, права і вольності УНР». Вона включала 8 розділів і 85 статей. За першим розділом (Загальні постанови) йшов розділ «Громадського права і свободи», який проголошував гарантії прав і свобод громадян.

Конституція проголошувала Україну єдиною, нероздільною територію, яка без згоди 2/3 депутатів Всенародних зборів не може зазнати ніяких змін.

У Конституції підкреслювалось (ст. 12), що всі громадяни мають рівні права, незалежно від статі, національності, раси, освіти тощо. Проголошувалася повна свобода слова, преси, спілок, місця проживання. Виборче право надавалось громадянам, яким виповнилось 20 років. В основу формування вищих органів влади було покладено принцип розподілу органів влади – на законодавчу, виконавчу та судову (законодавча – Всенародні збори, виконавча – Рада Народних Міністрів, судова – Генеральний суд).

У Конституції не йшлося про герб, прапор, гімн держави, про основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики, формування місцевих органів самоврядування, органів суду та прокуратури, не були передбачені посади президента і прем'єра.

У той же час Конституція мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної державності.

В умовах глибокої економічної та політичної кризи, зубожіння мас, невирішеності соціальних та економічних проблем, відсутності буржуазно-демократичних реформ розширювалася і зміцнювалася база для більшовицької ідеології в Україні. Тим часом керівництво Раднаркомом твердо здійснювало централізаторську діяльність у межах колишньої імперії. Саме соціалістичним утопізмом характеризувалися дії Раднаркомом Росії щодо України, і вони здобули широку підтримку серед її населення. Українське суспільство не готове було активно виступити проти більшовизму, бо його ідеологія глибоко проникла у свідомість та психологію людей в умовах законсервованого суспільства. Комуністична ідея порівняно легко паралізувала українську людність, розколола суспільство. Приблизно 25–30 % активного населення України побачили у більшовизмі можливість реалізувати свої інтереси: зберегти єдину державу, ліквідувати соціально-економічний визиск, забезпечити розподіл власності на користь,

як спершу здавалося, бідних верств населення. Лише незначна частина українців виступила на захист УНР, надаючи підтримку національним органам влади. Більшість дотримувалася нейтралітету.

4. Причини поразки Української Центральної Ради.

До кінця квітня 1918 р. вся територія колишньої підросійської України перебувала під контролем австро-угорських, німецьких та українських військ. Діячі УЦР проявили неабияку політичну короткозорість, вважаючи допомогу з Берліну і Відня лише дружньою, без прагматичних намірів. Звичайно, аналітики німецьких штабів та дипломатичних представництв добре бачили реальні можливості УНР, яка без військ Німеччини й Австро-Угорщини не могла довго протриматися під натиском більшовицького імперського шовінізму. Найнадійнішою опорою української державності було селянство та частина свідомої інтелігенції, населення міст виявилось значною мірою зденаціоналізованим. Розрив між свідомістю керівників національно-визвольного руху та більшістю трудящих був дуже великим, тому влада УНР не могла сподіватися на дієву підтримку. У значній частини населення міст орієнтація на Росію, навіть більшовицьку, виявилася набагато сильнішою, ніж на самостійну демократичну Україну.

Союзницькі війська з перших днів перебування в Україні почали виконувати ті функції, які насправді повинні були забезпечувати місцеві органи влади. Вони здійснювали охорону внутрішнього порядку, вели енергійну роботу проти підливних сил, великоросійських тенденцій, анархії та бандитизму. Український уряд не був здатний регулювати й економічні відносини з селом, забираючи у нього багато продовольства, в тому числі й для поставок у Німеччину й Австро-Угорщину. Звичайно, зобов'язання щодо експорту до Німеччини й Австро-Угорщини 1 млн тон хліба не було для УНР обтяжливим, адже лише за 1909–1913 рр. українські землі Росії без будь-якої напруги поставили за кордон 43 млн тон шести хлібів.

Повернувшись 9 березня 1918 року до Києва, УЦР потрапила у важку кризу. М. Грушевський свідомо відтіснив від процесу підготовки рішень осіб, які не належали до УПСР або УСДРП. Окремі впливові члени Ради, зокрема, міністр закордонних справ О. Шульгін, виступили за розширення контактів з Антантою, але М. Грушевський категорично був проти цього. Спроба врегулювати ситуацію, сформувавши новий склад Ради народних міністрів, нічого не дала, бо його добирали за партійною, а не професійною ознакою. Невдалою виявилась і кандидатура голови уряду – колишнього студента III курсу, напівінженера В. Голубовича.

Останні два місяці свого існування Центральна Рада нерідко приймала рішення, які суперечили нагальним проблемам суспільства. Фактично вона перетворилася на дискусійний клуб, у засіданнях якого брали участь не більше 40 чол.

До кінця березня 1918 р. німецьке й австро-угорське командування, дипломати цих країн впевнилися в безсиллі Центральної Ради, безперспективності співробітництва з нею. У середині квітня представники Німеччини провели переговори з промисловцем, меценатом Є. Чикаленком, домагаючись від нього згоди балотуватися на посаду гетьмана України, але він відмовився. Не згодився Є. Чикаленко й з пропозицією В. Голубовича очолити міністерство землеробства УНР. Коли на гетьманську посаду не пройшла й кандидатура М. Міхновського, німецьке керівництво вирішило поставити на колишнього генерал-губернатора, флігель-ад'ютанта Миколи II П. Скоропадського, який раніше під тиском лідерів УЦР пішов у відставку з посади командувача Першим Українським корпусом.

Після підписання 23 квітня господарчої угоди між УНР, Австро-Угорщиною та Німеччиною, долю УЦР було вирішено. Приводом для ліквідації УЦР (частково – саморозпуску) стала авантюра прем'єра В. Голубовича та його прихильників – викрадення 24 квітня директора Російського банку зовнішньої торгівлі Ю. Доброго та осіб, які відповідали зі фінансові розрахунки між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною. 29 квітня на хліборобському конгресі було обрано гетьманом України П. Скоропадського.

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – визначний український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України. Походив із давнього козацько-шляхетського роду. Народився в м. Вісбадені (Німеччина). Дитячі роки провів у м. Тростянці на Чернігівщині. У 1886–1893 рр. навчався у Петербурзькому пажеському корпусі. Служив у кавалергардському полку російської армії. Брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. З 1916 р. генерал-лейтенант. У січні 1917 р. призначений командувачем 34-м армійським корпусом, дислокованим на території України. У жовтні 1917 р. обраний отаманом Вільного козацтва. Через розходження у поглядах з керівництвом УЦР на військове будівництво й організацію державної влади подав у відставку. З 29 квітня по 14 грудня 1918 року – гетьман України. Згодом емігрував до Берліна. Під час Другої світової війни відстоював інтереси українців перед офіційними колами Німеччини. 16 квітня 1945 року під час бомбардування станції Плотлінг поблизу Мюнхена був тяжко поранений і невдовзі помер. Похований в Оберсдорфі.

Так закінчилося 12-місячне існування Української Центральної Ради, яка намагалася втриматися на кількох політичних стільцях. Її діяльність стала свідченням строкатого, ускладненого характеру політизації свідомості української нації, знаменувалася появою нового, хоча й аморфного, державницького організму – Української Народної Республіки. Падіння Української Центральної Ради спричинили:

- розкол в українському суспільному русі, взаємні обвинувачення політичних партій, різних груп еліти, населення регіонів;
- політична недосвідченість і наївний романтизм лідерів, їх схильність до народницької, а не державотворчої позиції;
- утопізм соціально-економічного законодавства, особливо в аграрній сфері;
- відсутність ефективних і авторитетних органів управління на місцях, нерозвинутість системи самоуправління, повноважень центру та регіонів;
- однобока орієнтація на російську соціал-демократію, що переростала в більшовизм радикального типу і на федеративний союз з Росією;
- невідповідність між курсом на побудову парламентської республіки та політичними, соціально-економічними реаліями 1917–1918 рр.;
- запізніле усвідомлення лідерами УЦР необхідності сильної виконавчої влади;
- анархічні тенденції українського менталітету, не підготовленість мас до самостійного національно-державного життя; вірус деморалізації та апатії, що охопив значну частину суспільства, політична культура якого була розвинута надто слабо, залишаючись глибоко патріархальною;
- небажання і невміння створити регулярні збройні сили, інші силові відомства у державі;
- ідейна, матеріальна, психологічна неготовність національно-демократичних сил до побудови основ державності; орієнтація на стратегію руйнування старого ладу, розуміння демократії як нічим не обмеженого народовладдя, що плодило охлократичні тенденції в суспільстві;
- незацікавленість сусідніх з УНР держав в існуванні незалежного, сильного українського державного організму.

Питання для самостійного опрацювання

1. Проаналізуйте причини і мету національної революції 1917–1920 рр. в Україні.
2. Назвіть умови утворення УНР.
3. Які внутрішні та зовнішні причини не дозволили утвердитися УНР як самостійній державі?
4. Яким впливом користувалися в Україні більшовики?
5. Назвіть причини війни між Радянською Росією й УНР.
6. Що дав Україні Брестський мир?
7. Що Ви знаєте про діяльність М. Грушевського?
8. До яких наслідків призвела ліквідація Української Центральної Ради?

Орієнтовні теми рефератів

1. Створення та діяльність Центральної Ради. Універсали Центральної Ради.
2. Соціально-економічні й політичні перетворення Центральної Ради.
3. Курс Центральної Ради на національно-територіальну автономію: позитивний аспект і прорахунки.
4. Військове будівництво Центральної Ради, причини його недоліків.
5. Війна Радянської Росії проти УНР.
6. Особа М. С. Грушевського в українській революції.

Література для самостійної роботи

Бондаренко Д. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады / Д. Бондаренко. – Одесса, 2004.

Бойко О. Д. Бій під Крутами: історія вивчення / О. Д. Бойко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2.

Верстюк В. Українська Центральна Рада / В. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 341 с.

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: період становлення / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2.

Верстюк В. Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1.

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2012. – № 3.

Ковальчук М. А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // Укр. іст. журн. – 2007. – № 4.

Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз : монографія / М. В. Лазарович. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.

Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / В. Лободаєв. – К. : Темпора, 2010. – 672 с.

Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну діяльність / Р. Я. Пиріг // Укр. іст. журн. – 1913. – № 2. – С. 13–30

Плохій С. Великий переділ. Надзвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К. : Критика, 2013. – 599 с.

Пиріг Р. Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) Я. Р. Пиріг // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2.

Солдатенко В. Проект «Україна» 1917–1920 рр. Постаті / В. Солдатенко. – Кіровоград : Імекс.ЛТД, 2013. – 511 с.

Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.

Тимченко Р. В. Відносини Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.) / Р. В. Тимченко. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. – 347 с.

Українська Центральна Рада: Док. і мат.: У 2-х т. – К., 1996, 1997.

Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення / Гол. редкол. В. М. Литвин. – К. : Укр. Ін-т нац. пам'яті, 2013. – 656 с.

Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.) / В. Д. Яремчук. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2012. – 504 с.

Лекція 13

Українська держава гетьмана П. Скоропадського і відродження УНР Директорією

1. Політична платформа П. Скоропадського. Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду.
2. Політика Директорії та її наслідки.
3. Більшовицька влада в Україні.
4. Національно-визвольний рух на землях Західної України.
5. Основні уроки національно-демократичної революції в Україні.

1. Політична платформа П. Скоропадського. Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду.

Політична платформа П. Скоропадського. Державний переворот 29 квітня 1918 року відбувся майже безкровно. Згідно з «Законом про тимчасовий державний устрій України» вся влада, зокрема й законодавча, зосереджувалася в руках гетьмана, якого також величали великим князем київським, королем галицьким. Гетьман призначав отамана (голову) Ради Міністрів, затверджував склад кабінету, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандувачем. За формою це була диктаторська влада з атрибутами національної традиції, за політичною суттю – авторитарний режим консервативної частини населення без чітко оформленої моделі побудови нової держави. Спроба відновити економіку на базі пріоритетності приватної власності прирікала суспільство на черговий виток класового протистояння.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне полум'я, відновити стабільність у суспільстві, але з перших днів йому протидіяли соціалісти-федералісти, соціал-демократи, українські есери та інші партії, які раніше підтримували Центральну Раду. Якихось серйозних протестів населення не було, крім деякого невдоволення з боку патріотично налаштованої національної преси й інтелігенції. Зміна влади прямо не загрожувала українській державності, бо гетьман неодноразово наголошував на необхідності її зміцнення, консолідації суспільства. Водночас мирний перехід повноважень до гетьмана свідчив, що населення України очікувало на подолання анархії, наведення порядку, забезпечення стабільності в економіці й суспільному житті.

Запозичена з другої половини XVII ст. форма державного устрою була тільки декорацією, а не реальною державотворчою традицією. Насправді Гетьманат 1918 р. був авторитарною формою правління Української держави з одночасною наявністю в ній республіканських рис. У політично й соціально розбурханому суспільстві парламентаризм з неконтрольованою децентралізацією неминуче вів до загибелі української державності. Міцна виконавча влада на чолі з одноосібним правителем мала шанси зберегти національну державність. Складність полягала в тому, що курс на формування несоціалістичного уряду задовольняв не більше 20–25 % населення України.

П. Скоропадський вважав, що подолання кризових явищ у державі неможливе без відновлення законності, різкого підвищення ефективності виконавчої влади. Часу на розбудову демократичних інститутів гетьман не мав, тому поєднав в одній особі законодавчу й виконавчу влади. Німецька модель реформування України майже цілком збігалася з поглядами на державне будівництво самого П. Скоропадського. Військова присутність союзників на українській території могла суттєво сприяти втіленню в життя власних планів гетьмана щодо зміцнення таких державно-правових засад, що унеможливили б повернення російського чи українського квазісоціалізму. Усе це свідчило, що консервативно-помірковані суспільні сили використали присутність збройних сил Німеччини й Австро-Угорщини для приходу до влади з метою здійснення несоціалістичної програми державного будівництва.

Гетьмана безумовно підтримували «Українська народна громада», «Союз земельних власників», Українська демократично-хліборобська партія, Партія народної свободи, Протофіс – об'єднання промисловців, торгівців і фінансистів України. У своїй декларації від 28 квітня 1918 року керівництво Протофіса заявило: всі державні органи повинні бути вільними від політики, служити надкласовим інтересам, приватна власність відповідати правосвідомості мас, а соціалістичні експерименти взагалі неприйнятні.

Звичайно, консервативний переворот 29 квітня не міг стати вирішальним фактором державної влади в деформованому українському суспільстві. Корінних національних консервативних цінностей на початку XX ст. в Україні залишилося надто мало, вони були в основному архаїчним і етнографічним декором. Крім того, офіційний Берлін вважав контакти з гетьманом лише прагматичною комбінацією, а частина політиків розглядала незалежну де-юре Україну як плацдарм німецького впливу на Сході, як противагу Росії та широкий ринок збуту промислових товарів. Ускладнився й процес перетворення

Української держави на повноправного суб'єкта європейських відносин, а в очах керівництва й громадської думки Франції, Великобританії, США утвердився імідж України як держави пронимецької. Спроби гетьмана встановити контакти з емісарами Антанти виявилися безуспішними. До того ж німецька армія залишалася в Україні до лютого 1919 року.

На селі розпочалося повернення поміщикам землі та майна, захоплених раніше селянами, що загострило класову боротьбу. Ідею «чорного переділу», яка міцно засіла в голови селянства, не можна було витравити ні каральними засобами, ні військово-польовими судами.

П. Скоропадський намагався загасити полум'я революції, покласти край радикальним соціально-політичним реформам, які розхитували звичайний порядок, врятувати елементи української державності, вважаючи, що парламентська республіка з децентралізацією влади неминуче призведе до загибелі паростків української державності.

Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду. Дестабілізації ситуації в Українській державі сприяли численні терористичні акти бойових груп російських лівих есерів і чекістів, які організували вбивство в Києві німецького фельдмаршала Г. Ейхгорна. З травня до початку листопада 1918 р. у Києві перебувала численна делегація РСФСР – легальне гніздо шпигунства та підривної діяльності. Коли частину з них затримала гетьманська державна варта, німецькі дипломати, пов'язані Брестським миром з Росією, звеліли їх відпустити. У липні відбувся ініційований з Москви загальноукраїнський страйк залізничників. Через таємні бази в Курську, Брянську, Воронежі на територію України постачалась зброя, листівки, гроші, антигетьманська література.

За 230 днів гетьманського режиму в Українській державі було прийнято більше 300 законопроектів, відновлено роботу Українського Червоного Хреста, надано допомогу українським військово-полоненим у Німеччині й Австрії, проведено попередню роботу з формування збройних сил: створено Генеральний штаб, штабні структури у восьми територіальних корпусах. До збройних сил намагалися залучати лише тих громадян, які продемонстрували «безумовну відданість ідеї незалежної України». Влітку 1918 р. в армії України було введено погони та військові звання, затверджено текст урочистої присяги на вірність гетьману, заборонено політичну діяльність у військах, складено реєстр піхотних та кінних полків, забезпечено перехід до схеми підготовки офіцерів: кадетський корпус – загальна козацька військова школа – Академія Генерального штабу.

До армії було залучено 276 генералів і адміралів, та оскільки більшість з них, як і старших офіцерів, була русифікована, виникло небезпечне розходження між принципами військового будівництва й суб'єктивними настроями офіцерства. Передбачалося здійснити масовий призов до війська, запис громадян до реєстрового козацтва.

Зі зміною назви УНР на «Українська держава» влада опинилася в руках землевласників, земських діячів, військових. Гетьман наказав розпустити всі земельні комітети, потім – місцеві органи влади, що залишились від УЦР. Замість комісарів управлінські функції виконували старости, управління міських отаманів. Було поновлено посаду земських начальників, а в селах – повітові й губернські ради. З великим запізненням (5 вересня) було видано закон про вибори в земства, складений таким чином, щоб хлібороби обов'язково мали при цьому пріоритет.

Головою нового кабінету міністрів було призначено російського октябриста Ф. Лизогуба, міністерство закордонних справ очолив відомий історик Д. Дорошенко. Загалом до складу уряду увійшли кваліфіковані спеціалісти.

Одночасно почався наступ на революційні завоювання, закривалися опозиційні органи преси, державна варта громила неслухняні профспілки, лютувала цензура, обмежувалися політичні свободи.

Перша Всеукраїнська конференція профспілок у травні 1918 р. різко засудила масову націоналізацію підприємств, фізичні розправи над підприємцями. Виступи делегатів засвідчували, що вкрай напруженим залишався національний, особливо мовний, чинник. Цькування української мови як «гайдамацької» та «мазепинської» свідчило про неприязнь зросійщеного пролетаріату до ідеї незалежної України.

До осені 1918 р. було розроблено програму фермеризації українського села, але реалізувати її не вдалося. Згодом Вища аграрна комісія схвалила проект примусового відчуження приватних земель, однак і цього не було зроблено. Велику роботу було здійснено у сфері освіти, науки й культури, обережно, але цілеспрямовано проводився курс на дерусифікацію шкільної освіти.

Політика УНР, спрямована на масову соціалізацію, навіть комунікацію суспільного життя, сприяла збільшенню кількості її прихильників, які не приховували ворожого ставлення до гетьманської влади. За той період значно зріс вплив верств населення, які мали неабияку користь від революційного розподілу власності. Проголошення гетьманською адміністрацією пріоритетними ринкових відносин означало суттєву зміну суспільних цінностей для цієї частини населення. Небажання змиритися з новим ладом штовхало багатьох громадян на

порушення законності. Гетьманський уряд, приймаючи непопулярні закони адміністративного і кримінального примусу, став вразливим для критики опозиційних сил.

П. Скоропадський одним із пріоритетних вважав державний курс на ліквідацію загальної анархо-кримінальної ситуації в країні. Проте підривна робота з боку радянської Росії підбурювала населення до збройних виступів проти гетьманської влади, німецьких та австро-угорських військ й унеможлиблювала встановлення правопорядку. Крім того, тиск на селянство і робітників з метою відшкодування збитків приватним власникам, відсутність виважених політичних компромісів з опозицією, залучення до каральних заходів німецько-австрійського військового контингенту підривали авторитет влади і посилювали антиурядовий рух. Навіть партії, що займали проміжне становище між Гетьманом і лівими силами, постійно вимагали негайної українізації політики і державних органів. Всі партії, які були в Україні, відмовилися співпрацювати з П. Скоропадським.

У зовнішній політиці П. Скоропадський в основному продовжував лінію УЦР, зміцнюючи незалежність Української держави. Її визнали дефакто більше 30 країн світу, були укладені договори з Грузією, Доном, Кубанню, забезпечено входження Криму як автономної одиниці до складу України, тривали переговори з Румунією про приєднання Бессарабії, підтримувалися зв'язки з населеними українцями Зеленим Клином на Далекому Сході та Сірим Клином у Казахстані.

Слід підкреслити важливість не до кінця реалізованого стратегічного партнерства Української держави з Доном – двох близьких за політичним устроєм держав. Вони мали змістовну історичну традицію взаємодії і намагалися скоріше за все зберегти державність хоча б на автономістсько-федералістських засадах. Серед в основному ворожого до України великоросійського табору Всевелике Військо Донське було фактично єдиним проукраїнським союзником.

Поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні, небажання країн Антанти визнати Україну суб'єктом міжнародного права (у листопаді 1918 р. гетьман звертався з проханням до Ліги Націй прийняти Україну в цю міжнародну організацію) залишили гетьмана віч-на-віч з вороже налаштованими до Української держави білою гвардією Денікіна і більшовицьким військом.

Через політичні розбіжності розколовся кабінет міністрів гетьмана. Опозиційний Український національний союз вимагав надати йому вісім міністерських посад, широкої амністії, скасування смертної кари, ліквідації цензури тощо. Намагаючись розрядити атмосферу, П. Скоропадський 22 жовтня видав Маніфест до українського

народу, який підтверджував непорушність принципу незалежності України, гарантував прискорення аграрної реформи, скликання парламенту. Політична криза дещо вщухла після оновлення кабінету міністрів, але орієнтація у зовнішній політиці на проантантівський і проденікінський напрям не могла не викликати чергової кризи. Водночас ідеологи антигетьманського спротиву М. Шаповал і В. Винниченко готували повстання, налагоджуючи стосунки з українськими військовими колами. Курс на повалення влади П. Скоропадського взяли також представники КП(б) України, проросійські шовіністичні кола. Падіння монархічних режимів у Німеччині й Австро-Угорщині давало надію на ліквідацію їхніх окупаційних гарнізонів в Україні, які підтримували режим гетьмана. За цієї ситуації уряд уклав угоду з представниками країн Антанти, які визнали легітимний уряд Української держави, про передислокацію дивізій на південь України. Союз з Антантою означав підпорядкування України керівництву Добровольчої армії з її гаслом єдиної та неподільної Росії, де українці могли одержати максимум обмежену національно-територіальну автономію.

У цей час противники гетьмана, роздратовані його заборною, розпочати роботу Національного конгресу, висунули контрмови Антанті: її допомога може бути прийнята, якщо Україна буде визнана самостійною державою з приєднанням до неї Галичини, Криму, Кубані, а також забезпечено права Українських колоній Сибіру, Туркестану. Попри протидію Антанти, значно активізувала боротьба за владу Директорія, яка, домовившись із Солдатською радою німецької армії про допомогу в евакуації з України військовослужбовців Вільгельма II, 14 грудня 1918 року ввела свої війська до Києва після сутичок з військами гетьмана. Так завершилась ще одна соціально-політична утопія часів революції: намагання побудувати національну державу на базі консервативної ідеї.

2. Політика Директорії та її наслідки.

Директорія УНР у пошуках шляху між націоналізмом і соціалізмом. Третя національна влада України – Директорія з перших днів існування намагалась вирішити стрижневе питання: що важливіше для державотворення – соціально-економічні реформи чи національно-духовне відродження. Загалом вона заперечувала не програму П. Скоропадського, а його політику. Намагаючись створити органи влади, Директорія то копіювала більшовицьку систему, то задовольнялась формальним перейменуванням гетьманських органів. Її лідери демонстрували соціалістичний світогляд, відновивши 8-годинний робочий день, колективні договори, право пролетарів на

організацію профспілок і страйків, підтвердили повноваження фаб-завкомів, робітничого контролю.

До 19 грудня 1918 року (тобто чотири дні) в Києві при владі була Рада комісарів, створена при Українському ревкомі – своєрідному філіалі УСДРП. Замість губернських та повітових старост теж керували комісари, часто й ті самі особи. Державну варту було перейменовано на народну міліцію. Вдосконалювались (на базі законів Тимчасового уряду) місцеві земства. Багатьох службовців, учителів, призначених гетьманом, звільняли з роботи, анулювали посвідчення про освіту, видані більшовицькою або гетьманською владою.

Серед Директорії розгорнулися дебати щодо моделі державності – європейського чи радянського типу. Формально було досягнуто компромісу (в губерніях і повітах створювати трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу).

«Селянська спілка» й група лідерів М. Галачана підтримали Директорію; меншовики, бундівці й російські есери закликали брати владу без Директорії, ліві течії УСДРП і УПСР, члени Бунду вимагали створення радянської влади. Єдність політичних сил існувала лише стосовно Злуки – об'єднання УНР і Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), але цей союз мав більше ідеологічний, ніж державно-правовий характер. Соборна Україна існувала формально до 16 листопада 1919 року – надто різним виявилось політикоментальне середовище обох регіонів, вони мали різний політичний досвід, різні релігійні традиції, зазнавали протилежного зовнішньополітичного впливу.

Фактично цей союз навіть не мав закінченого конфедеративного характеру, бо обидві сторони тільки намагалися координувати військові дії, до того ж не завжди успішно. Брак фахівців державного будівництва, міжпартійні й особисті суперечки, неспроможність досягти компромісу з Антантою постійно розколювали Директорію.

Ідея Директорії щодо створення федерації у складі Дону, Кубані, уряду Білоруської Народної Республіки не була підтримана країнами Антанти. Наприклад, Париж вбачав у керівниках Директорії УНР потенційних союзників більшовизму, їм не подобались спроби Директорії порозумітися з радянською Росією, лівий курс у соціальній сфері. Ситуація ще більш ускладнилась, коли у травні 1919 р. М. Грушевський створив у Франції «Комітет незалежної України», запевняючи місцевих політиків, що українську справу пов'язувати з Директорією недоцільно.

Надзвичайно складною для Директорії стала проблема фордування регулярних збройних сил. Командири нерідко виявляли самоправство, не бажали опанувати новітні методи ведення бою

й управління військами. Доводилося постійно здійснювати кадрові перестановки, посилати каральні загони проти бунтівних частин, страчувати отаманів.

16 січня 1919 року Директорія УНР оголосила війну більшовицькій Росії, що засвідчило країнам Європи принципове відмежування українських соціалістів від російських більшовиків.

Напружена боротьба точилася серед прихильників класових та загальнодемократичних принципів будівництва української державності. Було вирішено дотримуватися «трудового принципу». Вибір такої форми влади зумовлений особливістю етносоціальної структури тогочасного українського суспільства, адже в ньому за соціально-класовою структурою в українському суспільстві домінувало селянство. Тому суперечності між етнічно українським селом та інонаціональним містом, українським селянством і чужоземним панством суттєво впливали на ідеологію державотворення доби Директорії. На думку провідників УНР, «трудоий принцип» передбачав владу трудового народу при позбавленні представників експлуататорських класів виборчих прав.

Провідні в Директорії партії – УСДРП та УПСР – залишалися адептами соціалістичного будівництва, але якщо соціал-демократи були прихильниками поступового просування до соціалізму, то есери виступали за якнайшвидше перетворення суспільства завдяки реформам, революційним заходам.

Хоча 24 січня 1919 року Директорія відновила національно-персональну автономію національних меншин, дозволила звертатися до установ у приватній справі недержавною мовою, але реально ці положення постійно порушувалися. Були, наприклад, арештовані православні ієрархи – владики Антоній та Євлагій, порушувалися мовні права росіян. Полякам не надали національно-персональної автономії, на місцях неукраїнців інколи силою примушували, поважати українство.

Зміна державницької концепції. У ставленні до проблеми української державності склались три соціальних групи. Ідею суверенності УНР підтримувала національно свідома інтелігенція, частина патріотично налаштованого селянства. Однак у суспільній думці домінували не вони. Робітничий клас, ліворадикальна інтелігенція і більшість селянства, висуваючи соціальні вимоги, були на боці радянської Росії. Прихильниками входження до складу єдиної небільшовицької Росії були буржуазія, середній клас та певний прошарок заможного селянства. Не менш строкатою була й етнополітична картина. Переважаюча частина росіян вимагала єдності Українських земель

з Росією. При цьому пролетаріат сподівався на створення радянського ладу, а представники заможних верств орієнтувалися на парламентську демократію за західним зразком. Етнічні поляки Правобережжя й Західної України мріяли про возз'єднання з Польщею. Розкол був і серед європейської меншини України: одні підтримували більшовицьке гасло інтернаціоналізму, інші – єдиної й неподільної Росії.

Розмежування політичних сил відбувалося за кількома напрямками:

- між новоствореною державою і суспільством;
- класовий розкол, в тому числі серед селянства;
- розмежування українських політичних сил на чотири ідеологічні табори;
- міжнаціональний розкол, внаслідок якого основні національні меншини не підтримали створення української державності;
- розкол на Захід і Схід, який ментально й політично розділив українців, не давши реалізувати ідею соборності.

Ситуацію ускладнювало й те, що більшість населення майже не була інформованою щодо політичних програм сил, які боролися за владу, тому підтримка демократичних лідерів була слабкою.

Якщо, наприклад, лідер ЗУНР Є. Петрушевич наголошував на необхідності запровадження демократичних основ державотворення, то лідери УПСР і УСДРП дотримувалися протилежних позицій. Українські есери орієнтувалися на радикалізм збурених мас, відкидали будь-яку можливість участі ліберально-буржуазних партій у державній політиці, а українські соціал-демократи обстоювали курс на самостійність УНР і демократичні реформи, зокрема, обрання парламенту населенням країни.

У серпні 1919 р. дипломати УНР за кордоном доповідали: держави Заходу можуть визнати УНР, якщо її структури функціонуватимуть на принципах демократизму. Крім того, немало керівників повстансько-партизанського руху відмовлялося від прорадянських поглядів, не заперечуючи можливості перемоги демократичних цінностей. Несоціалістичні партії взагалі вважали ідею «трудових рад» проявом більшовизму, яка відмежувала від державницької діяльності найбільш освічені, культурні групи населення. Наполегливо вони виступали проти принципу «соціалізації землі», який, на їхню думку, цілком ігнорував структуру та звичні норми українського села, вносив у суспільство небезпечну дестабілізацію.

Незважаючи на опір частини лідерів УПСР, було схвалено демократичний напрям політики УНР. Передбачалися участь населення у виборах до парламенту, який матиме права Установчих зборів,

реформування органів місцевого управління на базі загального виборчого права. Так мав відбутися перехід від пробільшовицького «трудового принципу» до загальнолюдських, демократичних засад побудови Української республіки. Щоправда, інколи доводилося робити політичні заяви та вдаватися до політичних жестів на угоду УПСР і УСДРП. Про це свідчить підтвердження передачі земель великих власників селянству без викупу, що й означало соціалізацію землі. Все ж головним у діяльності Директорії до моменту її ліквідації залишався принцип демократизації.

Проголошуючи загальне виборче право і парламентаризм, уряд УНР прагнув послабити тиск «правих» сил, об'єднати прихильників державності, домогтися визнання України світовою спільнотою.

Занепад Української державності. Невдачі армії УНР на фронтах проти Червоної армії, білогвардійців, перевага Польщі над силами ЗУНР восени 1919 р. зумовили безнадійну ситуацію в Україні. Військовим частинам не вистачало найнеобхіднішого, військовослужбовців косили хвороби, поширювалось дезертирство. На фоні невдоволення, зростаючих радянофільських настроїв спрацьовували добре організовані провокації більшовицької Росії. В умовах постійних бойових дій давались взнаки неунормованість відносин, відсутність взаємодії цивільної та військової влади, що шкодило репутації Директорії. Періодично виникали спроби державного перевороту з боку лідерів політичних сил.

Українську визвольну боротьбу ускладнювала дезорієнтованість і розпорошеність сил, неузгодженість дій між керівництвом ЗУНР та УНР. Серед правих політичних груп та українських есерів зростало захоплення «радянством». Спроби досягти міжнародного визнання УНР виявились безуспішними.

Для відновлення антибільшовицького фронту одноосібний голова Директорії С. Петлюра спробував ще раз знайти вихід у союзі з Польщею Ю. Пілсудського. У вересні 1919 р. члени Директорії та кабінету міністрів збиралися передати Польщі Холмщину і Підляшшя, а питання щодо незалежності Галичини мали вирішити великі держави. Через військові поразки довелось пожертвувати і Східною Галичиною, а в квітні 1920 р. Петлюра погодився з втратою Західної Волині, Поділля, Полісся. Того ж місяця була вироблена таємна угода про військове співробітництво.

Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – визначний громадсько-політичний діяч, публіцист. Народився у передмісті Полтави. Походив з давніх козацьких священницьких родин. У 1895–1901 рр. навчався в Полтавській духовній семінарії, звідки був виключений за

революційно-національні настрої. З 1900 р. – член Революційної Української Партії, виступав проти об'єднання її з РСДРП. З 1912 р. – редактор журналу «Украинская жизнь». З березня 1917 р. – член Української Центральної Ради, з травня – голова Українського військового Комітету, з червня – генеральний секретар військових справ. У грудні 1917 р., не погоджуючись із соціалістичною орієнтацією уряду В. Винниченка, пішов у відставку. У січні-лютому 1918 р. сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, який взяв активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. В період Гетьманату очолював Київське губерніальне земство і Всеукраїнський союз земств. За антигетьманські виступи був заарештований. Звільнений під час повстання проти гетьманського режиму та обраний до складу Директорії УНР. З листопада 1918 р. – Головний отаман Армії УНР. У лютому 1919 р. очолив Директорію УНР, а в грудні того ж року змушений був виїхати до Варшави. Керував екзильним урядом УНР у Польщі. У 1924 р. поселився в Парижі, де видавав тижневик «Тризуб». 25 травня 1926 року вбитий більшовицьким агентом. Похований на кладовищі Монпарнас у Парижі.

Зближенням з Польщею С. Петлюра сподівався отримати визнання небільшовицької України державами Антанти і з їх допомогою звільнити її від комуністичного планування. За польсько-українською конвенцією, Польща визнавала право України на незалежне державне існування, а Директорію – верховною владою УНР. Вона зобов'язувалась не укладати антиукраїнських договорів, гарантувала етнічним українцям у своїй державі мінімум культурних прав. Визначалися також кордони між УНР і Польщею, а на Волині встановлювалась тимчасова лінія кордону, яку пізніше планувалося переглянути.

Українсько-польському порозумінню не сприяла проросійська політика Антанти ще в роки існування армії А. Денікіна. У польській політиці щодо України головними були два напрями: 1) національно-демократичний, що не бажав створення незалежної Української держави; 2) прибічники Ю. Пілсудського найбільшим ворогом Польщі вважали радянську Росію, а в союзницькій Україні вбачали надійний захист проти Москви.

Вторгнення військ Ю. Пілсудського й С. Петлюри на територію юридично радянської України у квітні 1920 р. мало всі ознаки інтервенції. До того ж жителі УСРР не сприйняли польсько-української угоди як бажаного компромісу, тому поповнень до армії УНР у травні-червні годі було чекати від прагматичного українського села.

Після розгрому поляками Західного фронту М. Тухачевського під Варшавою польське керівництво прийшло до висновку про недоцільність подальшого продовження військових дій і забезпечення неза-

лежного існування держави-сателіта на території Правобережної України, як і неможливості створення блоку Польщі, України, Литви і Білорусі. Тому в жовтні в Ризі почалися радянсько-польські переговори, які завершилися 18 березня 1921 року укладанням мирного договору. Армія УНР з допомогою кавалерійського корпусу Польщі до кінця листопада 1920 р. відступила з району Коростеня на польську територію, де була інтернована. Кількість інтернованих бійців, старшин і цивільних осіб до 1923 р. сягнула 30 тисяч. Згідно з умовами Ризького миру Польща одержала території Західної України та Західної Білорусії.

Поразка армії УНР призвела до цілковитого придушення українського національно-визвольного руху. Трагізм української національної революції був зумовлений тим, що розвивалася вона за вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов. Адже до 1917 р. Україна як геополітична реальність не існувала, а створення національної української державності викликало спротив впливових політичних сил. Країни Антанти підтримували претензії Польщі на західноукраїнські землі та плани білої армії щодо відновлення єдиної й неподільної Росії. Тому лідери українських урядів діяли за міжнародної ізоляції, а власних сил для перемоги над численними ворогами не вистачало. Хоча боротьба за національну державність закінчилася поразкою, вона все-таки унеможливила механічну інкорпорацію Українських земель до складу радянської Росії. В національно-визвольних змаганнях формувалися й зміцнювалися національна самосвідомість, патріотизм пригнобленого віками народу України.

3. Більшовицька влада в Україні.

Тягар «воєнного комунізму». Перша спроба поширити в Україні радянську владу й диктатуру пролетаріату, фактично диктатуру РКП(б), закінчилась у 1918 р. невдачею. Створена в липні 1918 р., комуністична партія (більшовиків) України як обласна організація РКП(б) взяла курс на революційне об'єднання України з Росією на принципах обмеженого федералізму, з визнанням керівної ролі московського центру.

Після захоплення частини Лівобережної України наприкінці січня 1919 р. голова Ради народних комісарів України Х. Раковський підтвердив, що тимчасовий уряд радянської України є органом ЦК РКП(б) і виконує всі його накази. До травня 1919 р. майже вся територія Лівобережної та Південної України контролювалася військами Червоної армії.

Основою економічної політики більшовиків в роки громадянської війни став «воєнний комунізм» – набір надзвичайних заходів

для максимальної концентрації ресурсів у руках Політбюро ЦК РКП(б). На початковому етапі він був спробою ліквідувати товарно-грошові відносини й побудувати державу-фабрику з тотальним плануванням щодо розподілу матеріальних благ. Зумовлений він був не стільки напруженою ситуацією на фронтах, скільки концепцією активного втручання держави в економіку, утопізмом першої більшовицької програми. Його стрижень – продрозкладка, що замінила набагато жорстокішу систему подвірного обліку й регламентації селянського споживання, яка викликала масові повстання в радянській Росії. Фактично більшовики продовжили продовольчу диктатуру царизму.

У лютому 1919 р. ЦК РКП(б) санкціонував запровадження продрозкладки в Україні. Передбачалося вилучати продовольство за твердими державними цінами, однак обвальна інфляція, стимульована більшовицькою фінансовою політикою, перетворювала це на фікцію. Небажання населення віддавати продовольство за безцінь або в борг змусило ВУЦВК у квітні 1919 р. запровадити продовольчу диктатуру, створити продармію.

У 1919 р. більшовикам так і не вдалося встановити контроль над українським селом. Селянство ігнорувало вимоги заготівельних загонів, чинило збройний опір спробам силою забирати продовольство. Не допомагали навіть такі жорстокі заходи, як спалення сіл, грошова й матеріальна контрибуція, виселення родин повстанських отаманів, система заручників та «десятихатників». Лише за весну й літо 1919 р. тільки на півдні України відбулося 238 антибільшовицьких повстань під гаслом «За Ради без комуністів і чекістів!».

Не вдалося виконати плани продрозкладки і в першій половині 1920 р. Щоб усунути від влади в Україні заможне селянство, яке в основному переважало в сільських радах, у квітні 1920 р. було створено комітети незаможних селян (КНС). Влада наділила їх функціями рад. Завдяки зусиллям КНС продрозкладку до кінця року вдалося виконати ледь не наполовину, але селянство різко зменшило посівні площі, зросла кількість повстанських загонів.

Комуністичні перетворення позначилися і на становищі робітників, бо націоналізація промисловості зробила їх цілком безправними перед державним свавіллям. Крім того, ліквідувавши господаря-власника, вона не знищила відчуженості робочої сили від засобів виробництва. Тому для контролю над виробництвом почала розростатися величезна надбудова контролерів-управлінців. Всеохоплюваність конфіскацій приватної власності призводила до зупинки багатьох заводів і фабрик, позбавлених повноцінного управління і постачання. Державні органи по-хижацьки використовували ресурси, спрямову-

вали їх на загальнодержавні програми, не рахуючись з потребами повсякденного життя. Керівництво РКП(б) вперто впроваджувало нежиттєздатну позаринкову систему, обов'язковим атрибутом якої стала мілітаризація праці, загальна трудова повинність, інші форми насилля.

Селянський повстанський рух. Погіршення економічної ситуації загалом, розвал фронтів Першої світової війни і неминуче при цьому акумулювання зброї в населення України, недалекоглядна господарська політика Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР призвели до масового поширення бунтівних, анархістських настроїв. Їх підігрівала також руйнівна, антидержавна агітація лівих партій, відсутність твердої, сталої влади, невирішеність болючого для селян земельного питання, слабкість українських національних партій, відсутність масових самостійницьких організацій, наявність кадрів мілітарних лідерів, яких висунула війна. Тому на місцях найбільш енергійні проводирі формували віддані лише їм загони, причому виключно за територіальним принципом. Селянство з допомогою цих отаманських загонів прагнуло захиститись від анархії й розбою, але, втягуючись у процес соціальної, національної боротьби, відчувши смак влади, отамани поступово поширювали свій вплив і ставали некерованими, обростали колом підлеглих, які могли виконати будь-які накази.

Ідейно-організаційна структура отаманщини тяжіла до ідеї відсутності сильної держави та регулярних збройних сил. Замість них місцеві лідери намагалися формувати своєрідну військово-адміністративну структуру з мінімальними владними повноваженнями і загальним озброєнням народу. Стихійність, організаційна невпорядкованість, локальність дій, відсутність єдиної політичної платформи, центробіжні тенденції породжували деструктивність їхніх дій, в цілому загострюючи анархо-кримінальну ситуацію. Претендуючи на роль силового регулятора суспільно-політичних відносин, така система не могла не продукувати погляди, далекі від загальнонаціональних.

В основі ідеології селянського повстанського руху як на Правобережжі, так і Лівобережжі, переважали соціальні чинники, а національний момент залишався в основному другорядним. Однак саме завдяки повстанським загонам більшовики відчували себе безпорадними перед селянською стихією – так само як раніше її не зуміли опанувати національні українські уряди.

Посилення отаманщини та полум'я селянських повстань мали місце з кінця березня до осені 1919 р. Основною причиною виступів селянства, особливо на Правобережжі, була не так продрозкладка, скільки заборона з боку більшовицької влади розподіляти конфіско-

ване у поміщиків та так званих куркулів майно й інвентар, а також землю в інтересах незаможного селянства.

Радянська влада, намагаючись створити комуни та колгоспи в Україні, ставила на меті порятунок Росії від голоду, але вона не врахувала, що українське село вперто не визнавало іншої форми господарювання, крім індивідуальної.

Переконавшись, що більшовики не збираються вирішувати земельне питання в інтересах українського селянства, більшість отаманів почали сповідувати дещо інші, ніж раніше, національно-політичні гасла. Тепер, тобто у травні – червні 1919 рок., мова йшла не про «самостійну вільну радянську Україну», «самостійну радянську владу», а про боротьбу проти московських комісарів та їхнього терору, за справедливу народну владу, незалежну Україну, за ради без комуністів і чекістів та ін.

При цьому значна військово-політична активність поєднувалася з перебудовою селянських господарств таким чином, щоб зберегти господарську самостійність і зменшити державну економічну експлуатацію. Та розвиток загальнонародної селянської війни гальмувала отаманщина, що існувала на базі авторитету харизматичних лідерів, бо їхні особисті амбіції, різка, інколи протилежна, політична орієнтація, яка інколи приводила до збройного протистояння між загонами, допомагала ворогам у боротьбі з повстанцями.

Національні українські партії лівого спрямування були багато в чому програмно та ідеологічно відмежовані від селянства, не вважали свої протиріччя з більшовиками антагоністичними. Тому їхній вплив на формування спільної програми повстанського руху не міг бути вирішальним. Консолідації селянства суттєво заважали репресії надзвичайної комісії, ембріональний рівень політичної системи в Україні взагалі.

Більшість повстанських загонів не мала сталого політичного забарвлення, для них була характерна есерівська програма: «чорний переділ» земель, підтримка вільної торгівлі на місцевому рівні, протест проти реквізицій, ворожість до міцних державних структур, сильна місцева автономія.

Апогеєм селянсько-повстанського антикомуністичного руху став 1920 рік, але його ідеологія, як і раніше, залишалася конгломератом розрізнених чисел. Центром активності основних політичних течій на Лівобережжі була Полтавщина, на Правобережжі – Черкащина. Але внаслідок виснаження матеріально-продовольчих і людських ресурсів, поширення серед селян політичної апатії і зневіри, жорстокі репресії більшовицької влади робили продовження відкритої збройної боротьби все важчим.

Особливості анархізму в Україні. Формування основ індустріального суспільства, інтенсивне руйнування традиційних соціальних структур, маргіналізація мас в умовах авторитаризму створювали ґрунт для доктрин, що закликали докорінно перебудувати чи повністю зруйнувати існуюче суспільство. Революціонізація мас надзвичайно актуалізувала проблему соціальної справедливості, ненависті до інститутів державної влади, тому в 1917–1920 рр. в Україні швидко поширювалася відповідна цим думкам анархістська ідеологія. Як анархо-індивідуалісти, так і анархо-комуністи виступали за глибокий соціально-економічний переворот, ліквідацію будь-якого гноблення. Не маючи реалістичної, конструктивної програми перетворень, анархісти, заохочуючи населення до проведення негайних суспільних змін, фактично заохочували деструктивні, а нерідко й злочинні дії.

З тактико-політичної точки зору анархісти України розділилися на позитивістів, що виступали за широке співробітництво з радянською владою, партизан-безвладників на Чернігівщині та махновців, які сповідували ідеали анархо-комунізму, але в якості анти авторитарної лівої течії – альтернативи більшовизму. Як відомо, світоглядну доктрину Н. Махна (Міхненка) формувало російське політичне середовище – в антистатистському дусі, з пріоритетом місцевих самоврядних структур перед центральним координуючим органом. Але селянство України було носієм стихійного індивідуального анархізму, з орієнтацією на персоніфіковану свободу, байдужістю до ідеї безвладного соціального устрою анархо-комуністів. Ідея інтеграції особистості в соціальний колектив заради національного конституювання і національного самовираження для українського селянства завжди залишалася дуже далекою. В той же час національний аспект махновців мав соціалізовану форму вияву. Влада, яка повинна базуватись на місцевому самоврядуванні і виростає з нього знизу вгору через з'їзди «вільних рад», стала стрижнем політичної концепції махновського руху. Така конструкція в цілому подобалася селянам, бо в ній вони хотіли бачити відродження суспільних форм та інституцій козацьких часів. Адже в регіоні, котрий селяни охрестили «Махновією», навесні 1919 р. панував принцип колективної власності на землю, проходив перерозподіл серед селян поміщицьких та куркульських наділів. Робилися спроби реформування шкільної освіти шляхом впровадження розробленої Ф. Фаррером унікальної системи виховання. Характерною рисою «українського анархізму» стала мілітаризація життя і панування ідеології, спрямованої на подолання бюрократичних негараздів державної машини. Революційні перетворення сфер життєдіяльності суспільства виявляли тенденцію

до поступової відмови від соціального утопізму в політичній практиці махновщини, що говорило про можливості одержавлення «вільних рад». Але не маючи загально-функціонального фундаменту, махновський рух був приречений на поразку як регіональний осередок з неприйнятною для тогочасних державницьких структур специфічною програмою.

Радянська влада як форма більшовицької диктатури. Дбаючи про утвердження своєї влади на теренах України, керівництво РКП(б) врахувало помилки, допущені українськими урядами при вирішенні соціальних та національних проблем. На VIII конференції партії у грудні 1919 р. В Ленін вніс на розгляд «Тези з українського питання», підготовлені групою Х. Раковського. На їх основі було прийнято рішення про визнання формальної незалежності УРСР за умови централізованого управління господарством та обороною Москви. У політичному житті почали чітко окреслюватися однопартійність, жорстоке викорінення будь-яких елементів інакомислення. Заборонялася навіть діяльність соціалістичних партій. Під тиском голови Раднаркому УСРР Х. Раковського змушена була самоліквідуватися УКП(б), яка утворилася у 1919 р. шляхом злиття членів загально-російської партії лівих есерів, які діяли в Україні, з боротьбістами – прихильниками лівого крила УСДРП (незалежниками). Оскільки КП(б)У не мала сили поглинути УКП(б), яка виступала за незалежну соціалістичну Українську державу, московське керівництво направило в її склад майже 4 тис. боротьбістів, а проти тих 10 тис., які залишились відданими УКП(б), розгорнуло тотальний терор.

Необхідно розрізняти підґрунтя червоного й білого терору. Останній не нав'язувався зверху, не був органічним елементом офіційної політики, а являв собою насамперед ексцеси на ґрунті розгнужданості й помсти, вакханалії «отаманщини», слабкої дисципліни, не мав ідеологічного пояснення. Навпаки, червоний терор – система планомірного проведення в життя насильства як знаряддя влади, був ідеологічно й політично вмотивованим.

Щоб угамувати село, у лютому 1920 р. був прийнятий «Закон про землю», за яким майже всі колишні землі поміщиків підлягали зрівняльному переділу серед селян. Насправді він проводився по-різному, і часто за рішенням сільського сходу (де, як правило, верховодили заможні селяни) господарям, які мали 10 десятин землі, прирізали стільки ж, декому могли й зовсім відмовити. До рад населення найчастіше посилало найбільш заможних, освічених господарів. Більшовицьких осередків у селах було дуже мало, тому в більшості з них вибори до Рад не проводилися. Владу одержували з рук діячів

КП(б)У ревкоми, революційні «трійки», військово-революційні комітети та інші невиборні органи. Фактично таке становище означало відсутність легітимної радянської влади, існування відносно тривалого надзвичайного стану, незважаючи на прийнятий у травні 1920 р. дискримінаційний виборчий закон, за яким від тисячі червоноармійців обирали одного депутата, від 10 тис. робітників і 50 тис. селян – теж по одному. Навіть В. Ленін вважав таку систему виборів підрубкою народного волевиявлення.

Не набагато кращими були справи в містах, де значним впливом користувалися меншовики, особливо в профспілках, та боротьбисти. Нейтралізувати вплив меншовиків вдалося після інспірованого процесу над київськими членами РСДРП(м) у березні 1920 р., арештів, депортацій за кордон народних лідерів, завдяки штучному розколу партійних лав. У 1924 р. партія меншовиків «самоліквідувалася».

Кадрові репресії зачепили й більшовицьку партію України, деяка самостійність якої дратувала московські верхи. На IV Всеукраїнській конференції КП(б)У делегати забалотували список кандидатів у члени ЦК, складений в кремлівському кабінеті. Оскільки КП(б)У за статутом була підрозділом РКП(б), Політбюро РКП(б) розпустило КП(б)У і призначило тимчасовий його склад на чолі з С. Косіором, який тривалий час працював у Петрограді. Було здійснено чистку в лавах більшовиків України: з більш ніж 30 тис. членів КП(б)У партійні квитки не одержали 21430 осіб.

З тактичних міркувань партійно-радянське керівництво РСФРР згодилось на визнання (урізаного) державного статусу України. Ці настрої відображені в листі В. Леніна керівнику Української трудової армії Й. Сталіну. Рекомендуючи йому тримати в штабах російськоукраїнських перекладачів, виявляти м'якість в національному питанні, він цинічно зазначив: «Хохлам теперь можно обещать что угодно».

Щоб посилити свій вплив на село, більшовики ще наприкінці 1918 р. почали створювати комітети бідноти, що розколало селянство на ворогуючі табори. Влітку 1919 р. ці агресивні органи розпалися або були розігнані селянами. Відновлювати їх у 1920 р. було недоцільно, оскільки кількість бідняцьких господарств після зрівняльного розділу угідь різко зменшилася. Більшовики прийняли рішення про створення на селі комітетів незаможних селян. До кінця року в КНС нараховувалося більше мільйона осіб. Фактично вони контролювали діяльність сільських рад, були філіалами Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами – українським варіантом ВЧК.

Українську радянську державність уособлювала КП(б)У, яка мала жорстку ієрархічну структуру, засновану на принципі безумовної відданості партійним верхам. Формально існував конституційний механізм безпосередньої демократії, обмеженої класовим принципом. Суверенним носієм влади проголошувався робітничий клас. Позбавлена самостійності система виборних рад фактично була підсистемою, коліщатком масштабної політичної структури, яка охопила всі сторони життя суспільства. Вибори до рад були безальтернативними, висування кандидатів регламентувалося партійними органами.

Навесні 1919 р. український суверенітет, досягнення державотворення були анульовані. Декрет Центрального виконавчого комітету Росії, схвалений у травні 1919 р. Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом, проголосив повне підпорядкування інтересам Раднаркому Росії матеріальних, сировинних і трудових ресурсів України, безконтрольне господарювання в ній. Як державне утворення Україна перестала існувати, на її території, як і по всій Росії, запроваджувалося губернське управління.

Будь-який спротив жорстоко карався. Кримінальне законодавство передбачало покарання не тільки за скоєне діяння, але й за задум і за недонесення. Наприкінці 1920 р. масове незадоволення сільського населення України досягло апогею, більшість сіл республіки контролювалася повстанцями. Під час масового повстанського руху утворено десять соціалістичних республік. Їх керівники здатні були консолідуватися навколо ідеалів Української соціалістичної держави в разі її міжнародного визнання, творити соціалістичну державу за неокупаційних та мирних умов. Москва протистояла цьому, вважаючи неприпустимою незалежність України.

«Союзний договір між РСФСР і УСРР» було підготовлено без участі української сторони. Його розробили в ЦК РКП(б), підписали В. Ленін, Г. Чичерін і Х. Раковський. Договір відбивав інтереси Росії, закріплюючи військове, господарське і зовнішньоторговельне підпорядкування України московським наркоматам. Слухняна більшість VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (кінець грудня 1920 р.) затвердила його в останній день своєї роботи.

Зміст договору засвідчував, з одного боку, незалежність і суверенність обох республік, форма співіснування яких залишалася, як і раніше, військово-політичною. Українські наркоми були уповноваженими наркомів РСФСР. Формально це зберігало фасад української псевдодержави, але вище партійне керівництво Москви виношувало плани про пряме підпорядкування України.

Диктатура системи «РКП(б) – радянська влада» спиралася не тільки на насилля, але й намагалася переконувати маси з допомогою досить привабливих гасел, що мобілізували мільйони на виконання завдань, які партійно-радянське керівництво оголошувало першочерговим. Постійно контрольовані ідеологічні, емоційні зв'язки з масами більшовики використовували для докорінної перебудови свідомості громадян. Утримуючи всю повноту політичної влади й управлінські важелі, партійний апарат фактично ні за що не відповідав, а радянські органи виконували лише розпорядчі функції. Така форма керівництва породжувала бюрократизм, сваволю, підлабузництво, висунення малокомпетентних, морально невідповідних до владних функцій осіб. Влада все більше концентрувалася на найвищому рівні ієрархічно сконструйованої адміністративно-командної системи. Поступова підміна виборних органів апаратними структурами більшовицької партії спричинила відрив державної партії від мас. Ця підміна була неминучою внаслідок диктаторської природи самої влади. Аналогічну еволюцію пережили ради, ставши підсобними органами партії, яка використовувала систему виборів як ширму для прикриття своєї необмеженої сваволі.

Експортувавши свою владу до України з допомогою багнетів, більшовики, таким чином, створили апарат управління за російським зразком, об'єднавши фактично партійні й державні структури. Стара бюрократія стала самовідтворюючим прошарком, що зростався з частиною революційної верхівки. В результаті цього було створено функціонально-корпоративні, відомчі, регіональні угруповання, навколо котрих формувався тоталітарний апарат. Національним кадрам більшовики не довіряли, тому в першому складі ЦК КП(б)У з 15 членів тільки двоє були українцями, а з 41 члена Всеукраїнського центрального виконавчого комітету грудня 1917 р. 28 чоловік були неукраїнцями.

4. Національно-визвольний рух на землях Західної України.

Творення державності в Галичині. Проблеми незалежності України та Польщі неминуче передбачали питання про належність Східної Галичини, яка ще з середини ХІХ ст. стала польським і українським П'ємонт. Обидві спільноти без Львова не уявляли своїх держав, бо український та польський національні рухи сприйняли ідеали нового світогляду, за яким нація – основна етнокультурна вартість. Від цієї концепції залишався один крок до абсолютизації ідеалів нації, протиставляючи їм ідеї свободи окремих особистостей. Рівень національної свідомості й особливості політичної кон'юнктури в Західній Україні не дозволяли поширювати прагматичне гасло авто-

номії. Навпаки, романтичне гасло самостійності опанувало значну частину населення.

Започаткування процесу національно-державного будівництва у підавстрійській Україні стало можливим під час Першої світової війни, напередодні поразки в ній країн Четверного союзу. Уже 30 травня 1917 року Євген Петрушевич оголосив у віденському парламенті заяву про необхідність відновлення Галицько-Волинської держави, неприпустимість приєднання Східної Галичини до формально створеної у жовтні 1916 р. Польської держави. Правова основа для виконання такої вимоги з'явилася в лютому 1918 р., коли на переговорах у Бресті УНР домоглася від австрійського уряду зобов'язання створити в липні 1918 р. окремий Український Коронний край зі Східної Галичини та Північної Буковини у складі Австро-Угорської держави. Однак Відень проігнорував це, так і не ратифікувавши Брестський договір до розпаду власної держави.

Напередодні поразки країн Четверного союзу представники чеського, словацького, українського народів планували проголосити на своїх територіях національні держави в союзі з Австрією. 16 жовтня 1918 року австрійський імператор Карл видав маніфест, за яким «Австрія по волі своїх народів має стати союзною державою, в якій кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм». Проте серед українських парламентаріїв Західної України не було єдності. Деякі (Є. Петрушевич і К. Левицький), підтримані націонал-демократами і радикалами, вимагали української автономії, погрожуючи приєднатися до Великої України (Наддніпрянщини), яка в цей період переживала політичну кризу через боротьбу за владу між Директорією та гетьманом П. Скоропадським. Насправді програми щодо об'єднання всіх етнічних українських земель вони не мали, враховуючи нестійкість влади на сході України. Водночас галицькі соціал-демократи наполягали на обов'язковій злуці Галичини з Україною в одну державу.

Використавши маніфест імператора як юридичний привід, 18 жовтня 1918 року у Львові депутати-українці австрійського парламенту (представники партій Галичини й Буковини) створили конституанту під назвою «Українська Національна Рада» на чолі з Є. Петрушевичем. Вона ухвалила утворення Української держави. Тоді не йшлося ні про її приєднання до Наддніпрянської України, ні про автономію у складі Австрії. Це викликало значний опір націонал-демократів і радикалів, які вважали, що проголошення державності на землях Галичини й Буковини викличе гнів Антанти.

Лише активність польських представників прискорила збройний виступ 1 листопада 1918 року українських військових частин, які

досить швидко захопили Львів. 9 листопада було створено уряд Західноукраїнської народної республіки – Державний Секретаріат на чолі з К. Левицьким (назва держави була прийнята офіційно 13 листопада). В уряді лідирували націонал-демократи – 8 державних секретарів, радикали мали 2 посади, соціал-демократи, християнська суспільна партія – по одній. Було і два позапартійних члени уряду. Однак після наступу польських військ 21 листопада українські загони залишили Львів. Ще раніше румунські війська зайняли Буковину, а Закарпаття на початку 1919 р. було приєднане до Чехословаччини. Боротьба за Львів і східні креси стала для поляків міфологізованим символом національної державності. Для українців же Східна Галичина виглядала основою державності, ядром української нації, а не просто однією з провінцій. Таке протистояння пояснює, чому в травні 1919 р. керівництво ЗУНР згоджувалося на федерацію з Чехословаччиною або окупацію Східної Галичини чехословацькими військами. Не виключалося запрошення до Буковини військ Антанти, а до Галичини – румунських, але ні в якому разі не польських.

Величезні територіальні й людські втрати, іноземна агресія примусили керівництво ЗУНР прискорити об'єднання з Наддніпрянською Україною. Такі плани існували і в керівників Українського національного союзу на чолі з В. Винниченком ще в жовтні 1918 р., але вони виявилися надто амбіційними і нереальними. Йшлося про залучення в єдиний державний український організм Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії, Донщини, Чорномор'ї, Кубані, Криму. У листопаді 1918 р. був прийнятий «Тимчасовий основний закон ЗУНР». Він дав назву Західноукраїнській народній республіці. Затвердив герб – Золотий Лев на синьому полі і синьо-жовтий прапор.

Тодішній світ загалом не передбачав утворення Західноукраїнської держави. Польща вважала український національний рух у Східній Галичині злочинним, Франція розглядала його як німецьку інтригу, США територію Західної України з погляду «доцільності і рактичних міркувань» планували віддати Польщі. Об'єднання українських земель теж вважалося недоцільним, бо незалежна Україна існуватиме недовго, її знову підкорить Росія, а поширення російського кордону до Карпат лякало Європу. Перевагу було віддано федеративним утворенням, забезпеченню права окремих націй на самовизначення, запобіганню балканізації Центрально-Східної Європи та утворенню малих нежиттєздатних держав.

Незважаючи на це, 1 грудня 1919 року повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР і члени Директорії підписали

у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік. Урочисте проголошення Акта злуки відбулося 22 січня 1919 року у Києві на Софійській площі. Остаточна ратифікація Акта мала бути здійснена майбутніми Українськими Установчими Зборами, скликаними з території всієї України. До того часу Західна область УНР залишалася зі своїми окремими законодавчими, адміністративно-виконавчими органами влади.

Криза державності. Соціально-політичні наслідки ліквідації ЗУНР. Об'єднання УНР та ЗУНР мало скоріше ідеологічний, демонстративний, ніж державно-правовий характер. Соборною Україна існувала формально лише 9 місяців – до 16 листопада 1919 р., бо надто полярним виявилось політико-ментальне середовище в цих регіонах. Внутрішні чвари та неузгодженість у діях обох урядів у зовнішній та внутрішній політиці сприяли формуванню у світі негативного ставлення до України, хоча такі явища взагалі були характерними і для інших національно-визвольних рухів.

Лідери ЗУНР не мали власного плану державного будівництва, тому діяла австрійська модель виконавчої влади, а форми організації місцевого самоуправління не були сталими. Багато діячів Української національної ради пройшли шлях національної самоідентифікації, для інших участь у національному русі супроводжувалась зміною політичної орієнтації. Не можна забувати, що українці в Східній Галичині фактично були меншиною економічно й політично. Керівництво Західної України не мало широких зв'язків з впливовими політичними колами Європи; та й нова політична еліта тут у 1919 р. ще не була створена. Слабкістю Української національної ради була відсутність у ній мало- та безземельних селян, недостатня кількість робітництва, а це позбавляло її підтримку знизу.

Серйозні розбіжності з питань між урядами українських республік були викликані їх різним міжнародним становищем і, відповідно, різними зовнішньополітичними пріоритетами, а також міжпартійною боротьбою. Головною небезпекою для ЗУНР від перших днів її утворення була агресія з боку Польщі. Директорії УНР було не під силу втручатись у події на польсько-українському фронті у Східній Галичині. Вона навіть не була у стані війни з Польщею, хоч та вела війну не лише у Східній Галичині, а й окупувала західні землі УНР на Волині. До того ж Директорія сама ледь утримувала фронт проти Червоної армії, відчуваючи постійну загрозу ще й з боку білогвардійської армії Росії.

Ускладнювала відносини між урядами УНР і ЗУНР й міжпартійна боротьба. Якщо до складу Ради Народних Міністрів УНР входили переважно представники наддніпрянських соціалістичних партій

УСДРП і УПСР, то в галицькому Державному Секретаріаті були члени ліберально-поміркованих Національно-демократичної і Радикальної партій. Різне розуміння ними політики й тактики дій часто викликало взаємну недовіру та звинувачення. Галичани вважали владу С. Петлюри надто лівою і з підозрою ставилися до її соціалістичних експериментів. Наддніпрянські соцпартії критикували владу «буржуазії» Галичини, її «відірваність» від народу й небажання здійснювати широкі соціальні зміни. Галицькі соціал-демократи, які були в опозиції до уряду ЗУНР, розраховували на підтримку соціалістичних партій Великої України, а східноукраїнські праві партії відверто симпатизували Державному Секретаріатові й воліли відповідних змін у себе.

Намагання дистанціювати на міжнародній арені галицьку справу від загальноукраїнської призвело до неузгодженості дій і конфліктів всередині української делегації на мирній конференції в Парижі. Ініціаторами такого повороту в травні 1919 р. стали галицькі представники В. Панейко і С. Томашівський, які, заснувавши без відома керівника загальноукраїнської делегації окреме бюро, діяли самостійно. Цей крок можна пояснити й тим, що галицькі представники зрозуміли краще від лідерів УНР безнадійність позитивного вирішення української проблеми. Навіть спроби порушити питання про визнання УНР і української делегації в Парижі зустрічали з боку великих держав Заходу прохолоду і настороженість.

Тим часом і внутрішня ситуація в ЗУНР щодамі загострювалась. Прийнятий Національною Радою земельний закон не задовольняв село, бо відкладав розподіл поміщицьких земель на невизначений строк. Побоюючись обвинувачень у більшовизмі, уряд поводив себе обережно й у вирішенні інших соціальних проблем, що підбурило проти нього частину населення, посилюючи лівачські настрої: в Дрогобичі спалахнуло робітниче повстання під радянськими гаслами. Лихоманило урядові структури: у грудні 1918 р. лідера ЗУНР К. Левицького було знято з посади за хабарництво. В органах влади процвітали протекціонізм та корупція. Презирливе ставлення влади до селянства призвело до небажання сільського населення поповнювати збройні сили.

Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в краї. Успіхи польських військ у боях з Українською Галицькою армією примусили уряд ЗУНР розглядати можливість союзу з Чехословаччиною. У другій половині травня 1919 р. Державний Секретаріат обговорював проект утворення федерації з нею і відведення на її територію частини армії. Водночас до Парижа було відправлено листа за підписом голови

уряду С. Голубовича, в якому Раді чотирьох великих держав пропонувалося розмістити у Східній Галичині й на Буковині контингент союзних військ Антанти. У разі неможливості таких дій Держсекретаріат прохав надати Чехословаччині мандат на зайняття території Галичини, доки не буде вирішене питання про кордон між Польщею і Західною Україною. Проте ні перша пропозиція, ні плани формування українсько-чеського державного союзу у формі конфедерації реалізовані не були.

Перехід УГА восени 1919 р. в табір денікінців активізував протиборство наддніпрянських та галицьких керівників. Останні вже добре усвідомили, що для лідерів УНР Західна Україна, з огляду на майбутній союз, не мала великої цінності, бо в найтяжчі для ЗУНР місяці збройної боротьби з Польщею Директорія УНР так і не оголосила їй війну.

Деякі надії на поновлення державності в Західній Україні виникли на початку польсько-радянської війни 1920 р. У липні, коли катастрофа польської армії видавалася неминучою, передбачалося визначити статус Східної Галичини. Тим більше, що «лінія Керзона» залишала її поза межами Польщі, загалом відповідаючи етнографічному польсько-українському кордону. Вже 25 липня 1920 року Є. Петрушевич видав розпорядження про організацію «Уряду Диктатора ЗУНР» з осідком в Відні, пропагуючи ідею незалежної Галицької республіки. Згодом виникла концепція «Швейцарія Сходу», згідно з якою нейтральна Східна Галичина мала відігравати у Східній Європі роль Швейцарії. Емігрантські діячі ЗУНР стверджували, начебто Східна Галичина має всі можливості стати самостійною і нейтральною державою. Втративши територію, галицький уряд шукав міжнародної підтримки, хапаючись за будь-які способи здобути її знову. Велися переговори з російськими білоемігрантами, урядами радянської Росії та України, Італії, Ватиканом тощо. Після перемоги Польщі над радянською Росією всі ці плани розтанули, а в березні 1923 р. за наполяганням конференції послів Антанти панування Польщі на західноукраїнських землях було узаконене (до вересня 1939 року).

5. Основні уроки національно-демократичної революції в Україні.

Незважаючи на поразку Української революції, її здобутки були очевидними:

- прискорився процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю;
- з назвою «Україна» відроджена, хай і тимчасово, держава ніколи вже не зникла з політичної карти світу;

- була реанімована традиція державності, на засадах якої розвивалися українська політична думка до кінця ХХ ст.;
- накопичувався визвольний потенціал, зростала національна самосвідомість, формувалися кадри національних провідників.

Отже, чергова спроба українського народу вибороти незалежність і витворити суверенну державу мала трагічні наслідки. Але то був особливий етап національної історії: протягом чотирьох років було пройдено шлях від проголошення національно-територіальної автономії в складі федеративної Росії до усвідомлення повної незалежності; від декларації абстрактних гасел соціальної рівності й справедливості до вироблення основ державної політики соціального захисту трудящих. Вперше після середини XVII ст. Україна постала як геополітична реальність. Революція мала на меті відродження української нації в усіх сферах суспільного буття – економічній, політичній, духовній, державотворчій.

Промовистим виявом розвитку революції, свідченням визрівання модерної української політичної думки стали Універсали Центральної Ради УНР, законотворчі документи Гетьманату, Директорії. Було сформовано основні атрибути державності, випробувано різні моделі внутрідержавного життя. Водночас український народ ще раз пересвідчився, що без єдності національних політичних сил, послідовності й наполегливості у реалізації всіх аспектів державотворення, максимального задіяння внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників марно сподіватися на омріяний результат.

Питання до самостійного опрацювання

1. Охарактеризуйте особливості Української держави за гетьмана П. Скоропадського.
2. Наскільки відповідали погляди та діяльність П. Скоропадського інтересам і прагненням тогочасного українського суспільства?
3. Визначте характерні ознаки політичних процесів в Україні періоду Гетьманату.
4. Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику Директорії УНР наприкінці 1918–1919 рр.
5. З'ясуйте вплив зовнішньополітичних чинників на діяльність Директорії УНР.
6. Вкажіть головні причини загибелі Директорії.
7. Назвіть головні події в суспільно-політичному та соціально-економічному житті ЗУНР.
8. Висвітліть основні тенденції у взаєминах між УНР і ЗУНР.
9. Яким чином Україна була завойована більшовиками?
10. Які цілі переслідували білогвардійці в Україні?
11. Перелічіть основні ознаки селянського повстанського руху.
12. Якою була участь українців у радянсько-польській війні 1920 р.?

Орієнтовні теми рефератів

1. Ставлення українських політичних партій до гетьманату.
2. Махновщина як барометр бездержавницької позиції селянських мас.
3. Більшовицька влада в Україні.
4. Політичний портрет С. В. Петлюри.
5. Творення державності в Галичині.
6. Перебіг польсько-українських відносин у 1918–1920 рр.

Література для самостійної роботи

Горак В. С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П. Скоропадського / В. С. Горак // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.

Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення / Павло Гай-Нижник. – К. : ЩеК, 2010. – 304 с.

Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К. : ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 467 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної республіки 1918–1920 рр. Док. і матеріали / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К., 2006.

Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність / Б. Дорошенко-Товмацький. – К., 2005.

Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / Г. Г. Єфіменко. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 230 с.

Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / Петро Захарченко. – К. : ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.

Кульчицький С. В. Володимир Винниченко / С. В. Кульчицький, В. Ф. Солдатенко. – К. : ВД «Альтернативи», 2005. – 376 с.

Лісна І. С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 р.) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001.

Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси / Р. Пиріг. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2011. – 336 с.

Пиріг Р. Я. Проблема виборців до сейму у внутрішній політиці гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Укр. іст. журн. – 2012. – № 3. – С. 28–35.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К. : Книга Пам'яті України, 1999. – 507 с.

Солдатенко В. Ф. Новітні концепції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.

Тема 10. Українські землі в 20–30-ті рр. ХХ ст.

20–30-ті роки ХХ ст. в історії України – це роки комуністичного тоталітаризму, який повністю пов'язаний з особливостями російського розвитку. СРСР став суворо централізованою, унітарною державою. Союзні республіки не мали ніякої самостійності й автономії. Тоталітарний режим не допускав жодних проявів незалежності від держави суспільно-політичного й економічного життя. Остаточо затверджувався неподільний контроль держави і, насамперед, партії над усіма сферами суспільного життя і над кожною особою окремо. Масові репресії були основною умовою функціонування тоталітарного режиму. В Україні це проявилось особливо під час Голодомору 1932–1933 рр., здійсненні політики геноциду українського народу.

Лекції 14–15 Політичні режими на українських землях у 20–30-ті роки ХХ ст.

1. Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років.
2. Перехід до нової економічної політики. Кризи непу та їх політичні наслідки.
3. Форсована індустріалізація й аграрна політика тоталітарного режиму.
4. Голодомор 1932–1933 рр. – політика геноциду українського народу.
5. Україна та утворення унітарної держави СРСР.
6. Політика коренізації та українізації.
7. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х – у 30-ті роки.

1. Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років.

Міжнародне становище України. У 1921–1922 рр. на місці колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять з них були дійсно самостійними: країни Балтії, Польща і Фінляндія. В усіх інших утворилися радянські республіки, формально незалежні, а насправді підпорядковані більшовицькому центру у Москві – РКП(б). Ці республіки уклали з РСФСР договори про тісний військовий і господарський союз, у цілому керувалися вказівками ЦК РКП(б) і Раднаркому Росії. Самим своїм існуванням партія більшовиків перетворила конгломерат радянських республік в єдину країну.

До складу Української СРР тоді входили більша частина українських земель – Лівобережжя, Правобережжя та Південь. Її площа

становила 425 тис. кв. км, тобто 70 % сучасної території України, населення налічувалося 25,5 млн чол.

Територія Східної Галичини, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя перейшли під контроль Польщі; Закарпаття – під владу Чехословаччини; Буковина, північна частина якої була заселена українцями, та Бессарабія, у якій на півночі та півдні також переважали українці, були захоплені Румунією.

Х. Раковський, який одночасно з головуванням у Раднаркомі займав пост і наркома закордонних справ, скористався формальною незалежністю України, щоб розвернути на міжнародній арені активну діяльність. 14 лютого 1921 р. представники УСРР Ф. Кон і Ю. Коцюбинський підписали мирний договір України з Литвою. 18 березня 1921 р. між РСФСР і УСРР, з одного боку, і Польщею, з другого, був укладений **Ризький мирний договір**. Україну на переговорах представляли Е. Квірінг і О. Шумський. Договір було ратифіковано: ВЦ ВК РСФР – 14 квітня 1921 р., ЦВК УСРР – 17 квітня 1921 р., польський Сейм – 15 квітня. 28 квітня 1921 р. в Мінську було здійснено обмін ратифікованими грамотами.

Основні умови ризького миру:

- обидві договірні сторони взаємно гарантують повну повагу державного суверенітету другої сторони і утримання від усякого втручання в її внутрішні справи, зокрема від агітації, пропаганди і всяких інтервенцій, або їх підтримки. Обидві договірні сторони зобов'язуються не створювати і не підтримувати організацій, що мають за мету збройну силу з другою договірною стороною або зазіхають на її територіальну цілісність, або підготовлюють повалення її державного чи суспільного ладу шляхом насильства, так само як організацій, що приписують собі роль уряду другої сторони або частини її території;

- припинення стану війни;
- визнання Польщею незалежності УСРР і БСРР;
- передбачалося негайне встановлення дипломатичних відносин;
- Росія та Україна брали на себе зобов'язання не втручатися у польсько-литовський конфлікт;

- визначалася лінія кордону між державами: до Польщі відходили західноукраїнські (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Холмщина, Підляшшя) і західнобілоруські землі; Росія і Україна відмовляються від усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону. Зі свого боку Польща відмовляється на користь України та Білорусії від усяких прав і претензій на землі, розташовані на схід від цього кордону;

- передбачалося укладення економічної угоди;
- визначалися права національних меншин і релігійних громад на території договірних сторін. «Польща надає особам російської, української і білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, усі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів. Взаємно Росія і Україна забезпечує особам польської національності всі ті ж права»;
- сторони взаємно відмовилися від компенсації воєнних витрат;
- визначилися принципи утримання військовополонених і їх обміну;
- «кожна з договірних сторін надає громадянам супротивної сторони повну амністію за всякі політичні злочини і провини»;
- Росія та Україна зобов'язувалися повернути Польщі всі цінності, що були вивезені з Польщі, починаючи від 1 січня 1772 р.

Як бачимо, східна частина України, що стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву «Україна» – формально – державність. Ця державність була достатньо умовною, оскільки всі політичні питання вирішувала Москва. Проте наявність державності давала можливість установлювати дипломатичні контакти з іншими державами і навіть укладати з ними міжнародні договори. Протягом 1921 р. УСРР установила дипломатичні відносини з Латвією і Естонією; 2 січня 1922 р. делегація УСРР, очолювана М. Фрунзе, підписала в Анкарі договір про дружбу та братерства між Україною й Туреччиною, що мало істотне економічне значення, оскільки майже половина зовнішньої торгівлі республіки припадала на цю країну. Торговельні угоди були укладені між УСРР і Чехословаччиною, Австрією, Німеччиною.

Україну було запрошено для участі в Лозанській міжнародній конференції, що розглядала питання про статус Чорноморських проток (кінець 1922 – початок 1923 р.).

З посиленням централістських тенденцій у політиці Москви зовнішньополітична діяльність уряду УСРР почала згортатися. Закривалися дипломатичні місії в балтійських республіках, а у вересні 1923 р. остаточно перестав існувати апарат Наркомату іноземних справ. Відповідно самостійна зовнішньополітична діяльність України припинилася на багато років.

Внутрішнє становище України. Шість років безперервних воєн і революцій, що відбувалися на території України, воєнно-комуністична політика більшовиків призвели до повної розрухи в народному господарстві. Людські втрати склали близько 4 млн, промислове

виробництво скоротилося в 9 разів і у 1920 р. становило 12 % довоєнного рівня. Видобуток вугілля становив лише 6 %, виплавка металу – 1 %, обсяг продукції машинобудівної промисловості – 4 %, цукрової – 5 %.

Сільське господарство також перебувало у тяжкому стані. Валовий збір зернових в УСРР у 1921 р. становив лише 277 млн пудів, тобто 25 % довоєнного.

Порівняно з 1913 р. посівні площі в Україні скоротилися на чверть. Ситуацію ускладнили катастрофічна засуха 1921 р. і голод, від якого загинуло близько 1 млн чоловік. Масовість жертв голоду пояснюється не лише засухою, а й політикою більшовиків, що дає підстави говорити про перший у радянській історії голодомор.

Формування державного хлібного фонду здійснювалося примусово. Це різко збільшило кількість голодуючих, яких навесні 1922 р. було 5,6 млн осіб (25 % населення республіки).

Якщо до голодуючих в Поволжі було прийнято закордонну допомогу, то в Україну не надійшло жодного кілограма зерна. За цієї ситуації московський уряд, а за його вказівками – партійно-державний апарат республіки змогли лише забезпечити мінімальну, напівголодну норму споживання для робітників і військовослужбовців, біженців з Поволжя. Про голодуючих українських селян держава не потурбувалася. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України. Тільки у січні 1922 р. було дозволено прийняти допомогу від міжнародних організацій, писати про голод.

Ситуація і надалі залишалася складною. У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн десятин менше, ніж у попередньому році, але центральний уряд, прагнучи мати іноземну валюту, зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, збільшити його постачання в Росію. Це зумовило другу хвилю голоду (взимку 1922–1923 рр.).

Загострення післявоєнної економічної розрухи викликала політика **«воєнного комунізму»** більшовиків у період від захоплення влади у 1917 р. і до весни 1921 р. Їх основною метою була побудова комунізму насильницькими методами, шляхом «кавалерійської атаки на капіталізм»; мобілізація ресурсів для боротьби з противниками радянської влади; приборкання національно-визвольного руху.

Основні заходи політики «воєнного комунізму»:

- **в сільському господарстві** – уведення продрозкладки (вилучення «надлишків» продовольства у селян). Українські селяни в 1921 р. мали віддати державі 6 млн пуд. цукру, 111 тис. пуд. меду, 160 млн пуд. хліба, 23 млн пуд. картоплі. Радянська влада повертала селянство до

становища, у якому воно перебувало напередодні реформи 1861 року. Тільки якщо раніше селяни працювали на поміщиків, то тепер вони змушені були працювати на так звану робітничо-селянську державу;

- **в промисловості** – націоналізація підприємств важкої, середньої та дрібної промисловості; встановлення державного контролю над виробництвом; уведення загальної трудової повинності; мілітаризація праці. До закінчення громадянської війни було усупільнено майже 11 тис. заводів, фабрик, шахт, із яких діяло з перебоями лише 4060;

- **в торгівлі та обміні** – заборона вільної торгівлі; спроба ліквідувати товарно-грошові відносини, перехід до прямого товарообороту; карткова система постачання міського населення;

- **методи впровадження політики «воєнного комунізму»** – «червоний терор»; жорстка централізація; створення продзагонів, реквізиції, конфіскації.

Політика «воєнного комунізму» прискорила **соціально-політичну кризу**, яка виявилася в такому:

- почалися повстання селянства проти політики «воєнного комунізму» і, зокрема, проти продрозкладки. Повстанським рухом була охоплена майже вся Україна. Проти радянської влади виступила армія Махна (близько 15 тис. чол.). Всього у складі повстанських формувань нараховувалося близько 40 тис. чол.;

- тяжкий економічний стан, продовольчі нестатки викликали незадоволення радянською владою з боку робітників, що виливалося у різні форми протесту, зокрема страйки. Поряд з економічними вимогами висувалися політичні, у тому числі – «Ради без більшовиків»;

- заворушення охопили й армію. У лютому – березні 1921 р. відбулося повстання військового гарнізону міста-фортеці і моряків Балтійського флоту;

- склалася криза в більшовицькій партії, в якій загострилися суперечки щодо шляхів подальшого розвитку країни.

У проявах народженого «воєнним комунізмом» протесту комуністи побачили загрозу для своєї влади. Це й стало поштовхом до запровадження непу, переходу від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (непу).

2. Перехід до нової економічної політики. Кризи непу та їх політичні наслідки.

Сутність непу. Неп як система нових економічних відносин склалася не одразу. Спочатку керівництво більшовицької партії вважало, що у загальнодержавному масштабі замість торгівлі вдасться налагодити обмін промислових товарів на продукти землеробства.

Проте згодом довелося відмовитися від цього задуму, й до першого заходу непу (термін вперше вжито в резолюції травневого (1921 р.) пленуму ЦК РКП(б)) додалися інші.

Нова економічна політика була певною системою заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах. Її розвиток відбувався у три етапи:

1. Заміна продрозкладки продподатком. Відповідно у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі. Це означало, що реквізиційний принцип у відносинах з селянством був замінений принципом еквівалентності. Тепер селянин, знаючи обсяг податку, міг планувати своє господарювання, був зацікавлений у розширенні посівних площ і підвищенні урожайності, адже все, що залишалося понад продподаток, належало йому. Запровадження і функціонування продподатку було значно жорстокішим, ніж загалом у державі. Відповідно український неп мав такі особливості:

- завищення для України норм продподатку порівняно з іншими територіями. Продподаток з урожаю 1921 р. для України становив 117 млн пудів замість 160 млн пудів продрозкладки (73 %). По всій країні продподаток становив приблизно 56 %. До того ж Україна повинна була давати майже половину всього продподатку. Таке рішення центральної більшовицької влади не було справедливим, попри те, що Україна – житниця держави;

- продподаток починав діяти щодо урожаю 1921 р. (з осені), до тих пір чинним був попередній закон стосовно продрозкладки з урожаю 1920 р., зменшений лише на 20 %;

- стягування продподатку з урожаю 1921 р. здійснювалось звичними методами продрозкладки.

2. Запровадження вільної приватної торгівлі. Зумовлено воно було накопиченням надлишків сільськогосподарських продуктів у селян, проблемами з їх реалізацією. Торгівля зразу оживляла весь господарський механізм, залучала у взаємний оборот сільськогосподарські та промислові товари. За рахунок цього передбачалося додатково отримати ще 160 млн пудів зерна і довести необхідний для споживання мінімум до 400 млн пудів. Із запровадженням вільної торгівлі змінилися розподільчі відносини – картки замінив ринок.

3. Часткова денационалізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування орендних підприємств. У руках держави залишились великі підприємства, значна частина дрібних передавалась у приватну власність або в оренду. В Україні в 1921 р. було здано в оренду 5200 дрібних під-

приємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості. Приватний капітал контролював у перші роки непу 75 % роздрібного товарообігу. Внаслідок цього в країні з'явилася нова буржуазія: промисловці, приватні торговці, біржові маклери, орендарі. Їх стали називати «непманами» – людьми непу.

Серед усіх видів підприємницької діяльності більшовицьке керівництво надавало перевагу державному капіталізму, зокрема концесіям (передачі на певних умовах і на певний строк громадянам, юридичним особам прав на використання підприємств, лісів, надр). Великі промислові підприємства передавали в концесію лише іноземним капіталістам. Проте ця форма не набула поширення, оскільки певні політичні та економічні міркування (недовіра до радянської влади, невідповідність умов) перешкоджали залученню значних закордонних інвестицій в економіку держави. В Україні у 20-ті роки існувало лише одне концесійне підприємство.

Розширення сфери функціонування приватного капіталу, оренди вимагало ліквідації ще одного постулату «воєнного комунізму» – заборони наймати робітників і використання примусової обов'язкової праці. Зростання промисловості, торгівлі, сільського господарства потребувало робочих рук, нового типу виробничих відносин (порівняно з попереднім періодом) між власником і робітниками. Керівництво більшовицької партії змушене було дещо призабути своє гасло про експлуатацію людини людиною і, з деякими обмеженнями та застереженнями (наприклад, на селі можна було наймати працівників, якщо члени сім'ї також працюють разом з ними), наймана праця була дозволена.

Суттєві зміни відбулися в аграрній сфері. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в 1,5 рази за рахунок передачі їм поміщицьких удільних і церковних земель, а також вилучення частини земель заможного селянства, що перевищувала трудову норму. Трудова норма – земельна площа, яку селянин був здатний обробити силами власної сім'ї без застосування найманої праці. Вона була диференційованою залежно від земельного фонду. Загалом у користування селянам передали понад 31 млн десятин землі (92 % земельного фонду України). Це істотно змінило соціальну структуру села: кількість заможних і бідняцьких господарств зменшилась, а середняцьких – збільшилась.

Ще однією формою організації сільського господарства стали радгоспи. Вони мали право розпоряджатися сільськогосподарською продукцією, яка залишалася після обов'язкових продовольчих поставок державі. У 1921 р. в Україні їх налічувалося 685 з площею землі 325 тис. га.

Важливим напрямом непу було **кооперативне будівництво**. У 1921 р. в республіці створили єдину систему споживчої кооперації, яка здійснювала заготівлю і збут продукції. У 1925 р. існувало 6712 споживчих і 11320 сільськогосподарських кооперативних товариств. Усіма видами виробничої кооперації було охоплено 1,5 млн, або 30 % селянських господарств республіки, а разом із споживчою кооперацією – більше половини сільського населення. Сільськогосподарська кооперація України зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції сільських господарств: на неї припадало 37 % планової заготівлі зерна, майже половина технічних культур. Створювалися і виробничі об'єднання селян – колгоспи. У 1925 р. їх було 5489, проте вони об'єднували лише 1,2 % господарств республіки, були економічно слабкими, мали не більше 30 % потрібного реманенту, в розподілі результатів праці практикувалась зрівнялівка.

Прямий товарообмін у масштабах країни був нереальним і недосконалим. Визріла необхідність реформувати фінансово-банківську систему, грошовий обіг. У листопаді 1922 р. було розпочато випуск банкнот (червінців), кожна з яких дорівнював 10 золотим крб. Вони на 25 % забезпечувались дорогоцінними металами, а на 75 % – короткостроковими облігаціями. Протягом 15 місяців стабільний, але в обмеженій кількості, червінець був в обігу разом з необмеженою і постійно девальвуючою рублевою масою (її загальна сума наприкінці 1922 р. сягнула майже 2 квадрильйонів). У 1924 р. гіперінфляцію вдалось подолати, країна отримала стабільну валюту. За один червінець давали 5 доларів.

Впровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛРО розпочалося спорудження в Україні кількох досить великих на той час електростанцій: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дністровської ГЕС. У 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) створено перший радянський трактор. Швидко розвивалося сільське господарство. Суттєво збільшилось виробництво зерна уже в перший рік непу: з 227 млн пудів у 1921 р. до 637 млн у 1922 р. Зростав товарообіг у торгівлі. Проте функціонування непу не було безхмарним. 1923 і 1925 роки стали кризовими через помилки в ціноутворенні.

Кризи непу. Навесні 1923 р. економічна ситуація в країні загострилася. Почалися труднощі із збутом промислової продукції, особливо тієї, що призначалась для селян. Головною ознакою кризи стала невідповідність між цінами на промислову та сільськогосподарську продукцію. На той час сільське господарство було відбудовано на 70 % порівняно з 1913 р., а промисловість – на 39 %. До цього додалися

помилки у промисловому будівництві та кредитній політиці. Невідповідність між темпами розвитку окремих галузей, управлінські прорахунки призвели до підвищення цін на промислову та зниження цін на сільськогосподарську продукцію.

Внаслідок цього «ножиці цін» на сільськогосподарські та промислові товари розійшлися настільки, що зробили для селян не вигідною купівлю промислової та продаж сільськогосподарської продукції.

Труднощі зі збутом промтоварів зумовили дефіцит обігових коштів, що спровокувало збільшення випуску знецінених грошей і, відповідно, поглиблення кризи. За такої ситуації навіть дуже потрібні промислові товари ніхто не купував через їх високу ціну. Криза збуту, деформувавши торгівлю, зумовила зменшення надходження грошей у промисловість, через що на багатьох підприємствах навіть не виплачували зарплату. У зв'язку з цим нерідко робітники організували страйки.

Проблеми, які виникли у процесі здійснення непу, уряд намагався вирішити за рахунок селянства, а це призводило до напруження у всьому суспільстві. Необхідного висновку з цього не було зроблено і, як наслідок, у 1925 р. виникла нова криза, щоправда меншого масштабу. Знову постали труднощі у хлібозаготівлі, оскільки планові органи не врахували, що після попереднього неврожайного року селянство в поточний врожайний рік значну частину хліба відклало «про запас». Це призвело до зменшення експорту хліба, недоотримання валюти, а значить, до зменшення імпорту обладнання. Були допущені помилки в кредитуванні, що призвело до необґрунтованого розширення виробництва і капітального будівництва. У результаті дефіциту коштів будівництво заморожувалося, зростало явне й приховане безробіття. Попереднє зростання чисельності робітників спричинило збільшення сум виплат заробітної плати, зростання платоспроможності й, відповідно, попиту на продукти, зростання цін на них. Селяни почали отримувати за свою продукцію більше грошей, у їхніх руках зосереджувалися значні суми. Коштів у населення стало більше, а товарів не вистачало, оскільки темпи зростання виробництва відставали від темпів росту грошових доходів населення. Загострився «товарний голод».

Уряд вдався до «замороження» недобудованих об'єктів, скорочення імпорту, підвищення непрямих податків. У 1925 р. було запроваджено державну торгівлю горілкою, що збільшило надходження до держбюджету. Внаслідок цих заходів господарську рівновагу вдалося відновити, але проблеми залишалися, головна з них – дефіцит коштів для розвитку економіки.

Причини згорання непу. Неп не міг бути тривалим. Ряд істориків і економістів розглядають його як вершину реформаторства більшовиків, як «ринкову модель соціалізму». Це явне перебільшення й не відповідає дійсності, оскільки:

- комуністична партія з самого початку розглядала неп як вимушену і тимчасову поступку капіталізму, її стратегічна мета залишалася незмінною – побудова комуністичного суспільства;
- він був несумісний з політикою Сталіна, спрямованою на становлення в країні тоталітарного режиму;
- у кінці 20-х рр. сталінське керівництво відмовилося від непу і перейшло до командно-адміністративної економіки. Сталін та його прихильники вважали, що за допомогою непу економіку країни загалом було відбудовано, і поставили завдання індустріалізації та створення матеріально-технічної бази соціалізму.

3. Форсована індустріалізація й аграрна політика тоталітарного режиму.

Політика індустріалізації та її наслідки. У середині 20-х рр. завдяки застосуванню ринкових відносин непу вдалося в основному закінчити процес відбудови народного господарства. Особливо значних успіхів було досягнуто в дрібній кустарно-ремісничій промисловості, що перебувала під впливом приватного капіталу. Значно відставала за своїми виробничими показниками націоналізована велика промисловість, що перебувала під контролем державних владних структур.

Досягнута під час непу соціально-економічна стабілізація дозволила більшовицькій партії в грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) проголосити курс на індустріалізацію. Сама по собі ідея індустріалізації була правильною, більше того – необхідною. Фактично більшовики продовжували перерване довготривалою війною і революційними подіями індустріальне піднесення, що переживала Російська імперія наприкінці XIX ст. Але радянська індустріалізація в порівнянні з ринковою, капіталістичною мала своєрідні ознаки.

Особливостями її реалізації були:

1. Індустріалізація почалася з розвитку важкої промисловості. Цій галузі весь час надавалася перевага. Партійно-радянське керівництво стверджувало, що це необхідно для зміцнення обороноздатності держави. Легка промисловість, яка швидше дає віддачу, сприяє обігу грошей, підвищенню рівня життя населення, перебувала на другорядній ролі.

2. Індустріалізація здійснювалась форсованими темпами. Ставилася завдання за 10–15 років збудувати соціалізм і догнати

західні країни за рівнем промислового розвитку. Це досягалося за рахунок величезного напруження людських сил, низького рівня життя народу, особливо селянства.

3. Індустріалізація відбувалася за жорстким планом, часто нереальним і необґрунтованим. Цим вона відрізнялася від індустріалізації на Заході, де домінувала доцільність, зумовлена потребами суспільства.

4. Радянська індустріалізація здійснювалася за рахунок власних джерел фінансування. Пошук цих джерел – одне з головних завдань політики й предмет внутріпартійної боротьби.

Форсована індустріалізація прискорила згортання непу, спричинила зміну форм керівництва народним господарством. Поступово безпосередніх виробників позбавили прав власності, зокрема права володіти та розпоряджатися своїми засобами виробництва. Власність з колективної, приватної перетворилася на відомчо-бюрократичну. Реальна господарська влада перейшла до партійних органів, наркоматів, установ, які стали розподіляти плани і фонди за галузями, регіонами, підприємствами. Змінювалася система оплати праці, визначальним для якої стало встановлення зарплати «зверху» замість попередньої практики колективних договорів.

У промисловості, згідно з постановою Раднаркому 1927 р., трестам почали встановлювати виробничі плани. Наприкінці 1929 р. з міцних госпрозрахункових підприємств їх було трансформовано на посередницьку ланку в управлінні промисловістю, а на початку 30-х років вони взагалі перестали існувати. У 1928 р. синдикати з органів постачання було перетворено в галузеві промислові об'єднання – главки, наділено функціями планового регулювання діяльності підприємств. З 1928 р. синдикатську торгівлю замінили розподілом ресурсів за фондами та нарядами.

У 1927 р. розпочалося згортання концесій. Податкова реформа 1930 р. замінила 63 види різних податків і зборів, за допомогою яких держава регулювала розвиток економіки, двома основними податками – з обороту і з прибутку. Із запровадженням обов'язкових планових завдань фіскальні важелі регулювання втратили своє значення. У податку залишилася лише одна функція – забезпечувати доходи казни.

У 1930–1932 рр. відбулася кредитна реформа, яка замінила кредит плановим банківським фінансуванням. Багато банків було закрито. Вільний обмін червінців на золото було зупинено. У 1926 р. було заборонено вивезення радянської валюти за кордон, а в 1928 р. – ввезення іноземної в СРСР, ліквідовано приватний валютний ринок.

Форсування темпів індустріалізації зруйнувало обґрунтовану, хоч і напружену, програму капіталовкладень. Потрібно було вишукувати кошти, або згортати будівництво, на що сталінське керівництво йти не збиралося.

Почався перегляд податкової системи в бік різкого збільшення виплат з приватних підприємств та осіб, які займалися індивідуальною господарською діяльністю. Коли це джерело перестало існувати у зв'язку з розоренням приватника, через політику цін збільшили не лише прямі, але й непрямі податки.

Найбільше постраждало селянство. Було встановлено несприятливе для села співвідношення цін: на промислові товари вони постійно зростали, а на сільськогосподарську продукцію – знижувались. Нееквівалентний обмін перетворився з надзвичайного заходу в правило. Екстраординарними заходами здійснювався експорт зерна. Індустріалізація вимагала жертв і від промисловості: у важку промисловість переливались кошти з легкої. З 1927 р. стали щорічними державні внутрішні займи. Змінився порядок їх реалізації: раніше вони поширювались банківськими установами на добровільних засадах, а відтоді розміщувались організовано, за підпискою серед населення під контролем громадських організацій.

Наприкінці 20-х років розпочалася натуралізація економічних відносин. У 1928 р. була запроваджена карткова система на хліб, а згодом на інші продовольчі, промислові товари. Гальванізувались не тільки методи, але й погляди часів «воєнного комунізму». Згортання товарно-грошових відносин почали трактувати як важливий крок на шляху до комунізму.

З 1929 р. партія перейшла до авантюристичної політики комуністичного штурму в промисловості, що дістала назву «великого стрибка» чи «надіндустріалізації». Продиктований Сталіним темп зростання промислового виробництва мав сягнути майже 38 % в середньому за 3 роки. Затверджені планові показники на першу п'ятирічку були перекреслені. Встановлювались завищені й нереальні плани розвитку економіки: 32 % щороку для всієї промисловості й 46 % для важкої індустрії. Ніяких об'єктивних підстав для цього не було. У 1931–1933 рр. темпи розвитку індустрії швидко знизилися з 23,7 % в 1928–1929 рр. до 5 % у 1933 р. Всупереч заяві Сталіна про дострокове виконання плану першої п'ятирічки за чотири роки і три місяці не було виконано навіть і за п'ять років. Здійснення індустріалізації сталінськими методами зумовило значне зниження життєвого рівня трудящих, падіння їх добробуту.

Разом із цим результати розвитку важкої промисловості були вагомими. Особливо в роки першої п'ятирічки, коли УСРР одержала

понад 20 % загальних капіталовкладень. Серед промислових об'єктів Радянського Союзу виділялися 35 виробничих гігантів вартістю понад 100 млн крб. кожний. Із них у республіці розміщувалося 12 об'єктів – 7 новобудов і 5 реконструйованих підприємств. До новобудов належали металургійні заводи «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес», «Дніпроалюмінбуд», Краммашбуд і Харківський тракторний завод. Великими промисловими підприємствами стали реконструйовані Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійних заводи в Макіївці, Дніпропетровську та Алчевську. Значні досягнення були одержані в розвитку електроенергетики. У 1932 р. запрацювали агрегати найпотужнішої в Європі Дніпровської гідроелектростанції.

Проте зростання промисловості й економіки загалом було нерівномірним і характеризувалося посиленням диспропорцій. Однією з причин цього було застосування масових репресій до технічних кадрів. Не відповідав дійсності висновок про дострокове виконання другого п'ятирічного плану. Досягнення в промисловості багато в чому були забезпечені перекачуванням ресурсів з села, його нещадною експлуатацією в лабетах колективізації. Фактично, село забезпечило індустріалізацію країни.

Напружені народногосподарські плани вимагали інтенсифікації праці робітників. Це досягалося через використання суто радянських засобів – соціалістичного змагання, «стаханівського руху» за перевиконання завдань, заснованих на ентузіазмі, моральному заохоченні (нагородження орденами тощо) й адміністративному примусі. Брак, запізнення на роботу кваліфікувались як шкідництво і кримінально переслідувались.

Стрибок розвитку важкої індустрії відбувався за значного відставання легкої та харчової промисловості, стагнації аграрного сектора, надто повільного підвищення добробуту населення, над централізації економічного життя, репресій та загибелі мільйонів людей. Ліквідація непу, плюндрування об'єктивних економічних законів зумовили встановлення командно-адміністративної системи в економіці, що виступала матеріальною основою комуністичного тоталітарного режиму на чолі з Й. Сталіним. За його часів була створена замкнута економіка (автаркія), яка сама себе забезпечує.

Аграрна політика тоталітарного режиму. Проведення форсованої насильницької колективізації. На початку 1928 р. вибухнула криза хлібозаготівлі, і керівник держави Й. Сталін висунув гасло суцільної колективізації, яке було офіційно проголошено в листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б).

Основними методами колективізації були: примусове усупільнення землі, засобів виробництва, худоби, позбавлення селян права розпоряджатись продукцією через обов'язкові постачання державі за значно нижчими від ринкових цінами, «розкуркулення».

Партійні працівники України першими проявили ініціативу у реалізації курсу на суцільну колективізацію села. Зокрема, перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор в листопаді 1929 р. виступив на пленумі ЦК ВКП(б) з доповіддю «Про сільське господарство України й про роботу на селі», в якій зазначалося, що Україна повинна у найкоротший строк впровадити колективізацію й показати приклад іншим республікам. Колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р. В лютому 1930 р. С. Косіор у листі-директиві місцевим партійним організаціям дає розпорядження колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р., що призвело до застосування жорстких насильницьких методів колективізації. До 1 березня 1930 року було примусово колективізовано 62,8 % селянських господарств. Восени 1930 р. у директивному листі «Про колективізацію» ЦК ВКП(б) закликав найрішучими методами й темпами завершити цей процес, що призвело до нового етапу колективізації. Повторне об'єднання селян у колгоспи в Україні мало завершитися до кінця 1931 р. (до кінця 1932 р. в Україні були об'єднані у колгоспи близько 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівних площ).

Розкуркулення в Україні. Сталінська колективізація передбачала ліквідацію цілого класу заможних господарів, яких називали «куркулями».

Мета розкуркулення: передача колгоспам (державі) найприбутковіших селянських господарств разом із землею та реманентом, вилучення значних запасів сільськогосподарської продукції, ліквідація найзаможнішого прошарку селян, яких радянська влада вважала джерелом капіталізму на селі. Основна ціль – вибити із селянина почуття хазяїна-хлібороба та перетворити його на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції в одержавлених колгоспах. 30 січня 1930 року постановою Політбюро ЦК ВКП(б) поділяла куркулів на 3 категорії, кожній з яких призначалася певна міра покарання:

- активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів (10-річне ув'язнення або розстріл);
- пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в рамках радянського законодавства боронити свою власність (конфіскація майна, виселення до північних та східних районів СРСР);

- лояльні до політики більшовиків, ті, що не чинили опору радянській владі, але не бажали вступати до колгоспів (переселення за територію колгоспів, надання гіршої землі).

Перший етап розкуркулювання тривав в Україні з січня до початку березня 1930 р. За цей час під розкуркулювання потрапило 61887 (2,5 %) господарств. Площа вилученої землі становила 582 тис. га, кількість відібраної робочої худоби – 58,6 тис. голів, вартість конфіскованого майна – 40,4 млн крб. Майно надходило до не подільних фондів колгоспів.

Примусова колективізація з усупільненням майже всього майна, репресіями та свавіллям, розкуркулювання, яке зачіпало інтереси й долю не тільки заможних селян, викликало незадоволення й масові виступи на селі. За деякими даними, в селах України у 1930 р. відбулося понад 40000 повстань і бунтів.

Це змусило керівництво більшовиків дещо відступити. Після визнання «деяких помилок» і дозволу виходити з колгоспів кількість колективних господарств різко зменшилось. З 10 березня по 20 червня (протягом 100 днів) з колгоспів вийшло 1,5 млн (50 %) селянських господарств. Восени у колгоспах залишалось менше третини селян України, в основному бідняки.

Новий наступ на селян почався восени 1930 р. вишукуванням нових куркулів, що мало на меті залякати селян.

У січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев (другий секретар ЦК КП(б) України) звітував: ліквідували близько 200 тис. селянських господарств, оголошених куркульськими. Разом із членами сімей це склало приблизно 1,5 млн чол. Переважна більшість із них була вислана на Крайню Північ і до Сибіру, де багато хто загинув. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств.

До середини 1930-х років колективізація в Україні повністю завершилася. Майже в 28 тис. українських колгоспів було зосереджено 93 % селянських господарств, яким належало 98 % посівних площ. Згідно з комуністичною теорією земля й інвентар колгоспів належали селянам. На практиці колгоспи були зобов'язані суворо виконувати державні замовлення на сільськогосподарську продукцію і повністю контролювалися призначеними владою чиновниками. З останнім відносно незалежним класом – селянством – було покінчено. В Україні утвердилась тоталітарна система. Результати її такі:

- поголів'я великої рогатої худоби в СРСР скоротилося із 60,1 млн в 1928 р. до 33,5 млн в 1933 р., свиней – із 22 млн до 9,9 млн, овець – з 97,3 млн до 32,9 млн (1934 р.), кіз – з 9,7 млн до 3,3 млн, коней – з 32,1 млн до 14,9 (1935 р.);

- продукція тваринництва і птахівництва скоротилася в 1932 р. майже удвічі порівняно з 1928 р.: м'яса і сала – із 4,9 млн т до 2,8 млн т, молока – із 31 млн т до 20,6 млн т, яєць – із 10,8 млрд шт. до 4,4 млрд шт.;

- за період 1928–1932 рр. Україна втратила приблизно половину поголів'я;

- під тиском режиму, ОДПУ, в обстановці насильства до березня 1930 р. майже 3,2 млн селянських господарств України вступили до колгоспів (64,4 % від загальної кількості в республіці), вони мали майже 20 млн. га землі, тобто 71 % селянського клину;

- наприкінці січня 1932 р. Наркомзем УСРР ухвалив постанову про організацію праці в колгоспах, постійну рільничу виробничу бригаду, відрядність, норми виробітку, розцінки та облік. Колгоспників розподіляли по бригадах. Жоден колгоспник не мав права працювати в робочий час в іншому місці, крім колективу;

- напередодні масової колективізації самодіяльне населення становило в українських селах 14,9 млн осіб. Де'ять мільйонів українських хліборобів «зникли» в період розкуркулення, колективізації, голоду, масових репресій, переселень, осіли в колгоспах як непридатні. Упродовж 30-х та в наступні роки не вдалося повернути доколгоспну чісельність самодіяльного сільськогосподарського населення в Україні. Тип селянина-господаря було втрачено;

- сформовані колгоспи, які теоретично вважалися самостійними кооперативними об'єднаннями, насправді перетворилися на державні підприємства. Майно колгоспів, земля, реманент хоча і належали до т. зв. колгоспно-кооперативної форми власності, але дефакто кваліфікувалися як державні. Колгоспники жили переважно за рахунок своїх присадибних ділянок;

- підірвані розкуркулюванням і колективізацією продуктивні сили сільського господарства дедалі більше деградували через ненормальні економічні відносини між державою і одержавленими колгоспами. До 1932 р. площа посівів в Україні скоротилася на 20 %. У 1932 р. південь республіки охопила посуха. Водночас хлібозаготівельна кампанія взимку 1931–1932 рр. завершилася цілковитою конфіскацією зерна в колгоспів. Україна зазнала страшного голодомору 1932–1933 років.

4. Голодомор 1932–1933 рр. – політика геноциду українського народу.

Одним із найстрашніших наслідків колективізації став голодомор 1932–1933 рр. Цілеспрямована політика хлібозаготівлі стала

безпосереднім приводом голоду в Україні. У 1930 р. в Україні було заготовлено 400 млн пудів хліба, у 1931 р. – 380 млн (що було досягнуто шляхом вилучення значної частини посівного фонду).

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. З червня по жовтень 1932 р. з колгоспів та одноосібників вдалося вичавити лише 136 млн пудів хліба, а з радгоспів – 20 млн. Після цього Сталін направляє в Україну хлібозаготівельну комісію на чолі з Молотовим, яка мала надзвичайні повноваження.

За 1933 р. за опір надмірним заготівлям харчів були зняті з роботи 237 секретарів райкомів, 249 голів райвиконкомів, 158 керівників районних контрольних комісій.

До «процесу» хлібозаготівлі все активніше залучалися репресивні органи. З 15 листопада до 15 грудня 1932 р. у республіці за нездачу хліба було арештовано 16000 осіб, у тому числі 409 голів колгоспів, 107 голів сільрад, з яких 108 засуджено до розстрілу, а за другу п'ятиденку січня 1933 р. і тільки по 153 районах УСРР – 2709 осіб, з яких 56 розстріляно за так званій контрреволюційний саботаж.

7 січня 1933 р. Й. Сталін, виступаючи на пленумі ЦК ВКП(б), заявив, що матеріальне становище робітників і селян СРСР поліпшується з року в рік. «В цьому, – твердив він, – можуть сумніватися хіба тільки вороги Радянської влади...». Ця заява звучала особливо цинічно на тлі тих трагічних подій, що відбувалися в цей час в Україні.

Взимку 1932–1933 рр. багато колгоспників залишилися без зерна і посівного матеріалу, колгоспники й одноосібники – без продовольства, худоба – без фуражу. Виснажене до краю трирічною продрозкладкою село, що весь час балансувало на грані виживання, нарешті цю грань перетнуло. Коли у селян вичерпалися останні приховані запаси, голодування переросло у масовий голодомор, який охопив усю Україну. Значно збільшилася смертність населення, особливо серед старих та дітей, траплялися випадки канібалізму, типовим явищем стала голодна дистрофія, тяжкі шлункові захворювання, викликані вживанням у їжу нехарчових продуктів, лютував тиф. Селяни кидали свої домівки і намагалися дістатися до міст. Але шляхи в Україні було перекрито спецзагонами НКВС. Тих, хто намагався втекти з голодних районів і врятуватись, завертали назад, жінок і дітей викидали з поїздів. У поїздах і на станціях бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке везли для сімей, що голодували. Вже в лютому – березні 1933 р. голод мав місце в 738 населених пунктах 139 районів України. Особливо гостра ситуація склалася у Дніпропетровській, Київській, Донецькій, Вінницькій областях. Навесні 1933 р. живі вже не встигали

ховати мертвих. На допомогу поховальним командам відряджали військові підрозділи. У деяких населених пунктах на сільських радах вивішувалися чорні прапори – це означало, що всі жителі померли. Доведені до відчаю люди їли жаб, трупи коней, полу, кору дерев, бур'яни. Про становище в Харкові та області свідчать такі дані ДПУ УСРР від 5 червня 1933 р. За лютий 1933 р. на вулицях Харкова було підібрано 431 труп померлих від голоду селян, за березень – 689, за травень вже 992. На 1 червня 1933 р. у області був зареєстрований 221 випадок трупоїдства і людодства.

У цих умовах один з керівників України М. Хатаєвич із гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну».

Голодомор 1932–1933 рр. став наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства, безпринципності тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар).

Існують різні дані щодо кількості жертв катастрофи 1932–1933 рр. С. Кульчицький вважає, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. У 1933 р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн осіб. Народжуваність у сільській місцевості в голодні роки знизилася на порядок. Певні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932–1934 рр. 5 млн осіб. Р. Конквест називає цифру 5 млн, Н. Верт – від 4 до 5 млн, С. Максудов – 4,5 млн, О. Субтельний – 3–6 млн. Останнім часом у низці публікацій називається цифра 8–9 млн.

У чому ж були причини голодомору 1932–1933 років? Це можна виявити, підсумувавши все згадане. Існує кілька точок зору: 1) голодомор був викликаний надмірними хлібозаготівлями, політикою продрозкладки; 2) голодомор був спланований та штучно створений для утвердження колективізації та упокорення селянства; 3) голодомор був державною політикою геноциду проти українського народу, боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом». Але чітко зрозуміло, що голодомору не було б, якби Україна мала реальний суверенітет, була б незалежною державою.

Відомий американський фахівець з історії СРСР А. Улам вбачає причини трагедії у економічних обставинах, в хибній політиці Сталіна та його оточення щодо села. Інший західний дослідник В. Голубничий вказував на відсутність доказів, що «Сталін навмисне спланував голод, або П. Постишев був його організатором. Він був штучний у тому плані,

що трагедії можна було б запобігти, знизивши квоти розверстки і плани індустріалізації. І Сталін, і Постишев несуть відповідальність за те, що цього не було зроблено». Американський дослідник М. Левін вважає головною причиною голоду «колективізацію, яка викликала справжній хаос у сільськогосподарському виробництві».

Р. Конквест вважає, що «голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що були селянами, але тому, що були українцями-селянами». Це заперечує С. Кульчицький, який пише, що «люди гинули залежно від місця проживання, але не від національності. Звідси можна зробити висновок: у межах України геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення». Але ж Сталін неодноразово говорив, що національне питання тісно пов'язане з аграрним і репресії більшою мірною торкнулися саме українського селянства. Переконавшись у провалі планів хлібозаготівель, Сталін та його оточення почали шукати винних, формувати «постать ворога». Якщо в Росії це був, зрозуміло, куркуль, то в Україні – ще і націоналіст. Виступаючи на XVII з'їзді ВКП(б), С. Косіор, наприклад, зазначав, що «націоналістичний ухил в компартії України... зіграв виняткову роль у створенні і поглибленні кризи в селянському господарстві».

Більшість західних дослідників вважають, що радянський геноцид мав насамперед антиукраїнську спрямованість. Ще у 1988 р. була підготовлена доповідь Конгресу США з приводу голоду в Україні, де підкреслювалось, що «Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців у 1932–1933 рр.».

Аргументуючи правомірність застосування терміна «геноцид» для характеристики голоду в Україні, дослідники спираються на положення Міжнародної конвенції «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього». Вона була підписана 9 грудня 1948 року у Парижі і ратифікована всіма країнами-членами ООН, в тому числі і СРСР, у 1954 р. У цьому документі геноцидом визнаються акти, здійснювані з наміром знищити (цілком чи частково) національні, етнічні, расові або релігійні групи. Сюди відносяться: а) убивство членів будь-якої групи; б) заподіяння важкої тілесної чи духовної шкоди членам групи; в) навмисне створення для цієї групи умов життя, що мають за мету призвести її повністю чи частково до фізичного винищення; г) вживання заходів, спрямованих на запобігання народжуваності всередині груп; д) насильницьке переміщення дітей даної групи в іншу групу. На наш погляд, пункти **а**, **б** і особливо **в**, а також певною мірою **г** можуть бути співставлені з діями сталінського керівництва в Україні під час голодомору 1932–1933 років.

28 листопада 2002 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», в якій відзначається, що голодомор 1932–1933 рр. був «політикою геноциду, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу». Але навіть через 80 років у Росії, спадкоємниці колишнього Радянського Союзу, тему голодомору сприймають хворобливо. Позиція офіційної Москви зводиться до того, що ніякого геноциду українського народу, організованого керівництвом СРСР, не було, а був голод, викликаний неврожаєм, і в результаті постраждали всі народи, які заселяли Союз. Федеральне архівне агентство Російської Федерації восени 2012 р. відверто заявило, що підготувало трьохтомний збірник документів, який заперечує особливий характер голоду в колишній УРСР. Аргументація тих, хто заперечує трагедію українського народу, та сама: на Рязанщині, Тамбовщині, в інших союзних республіках також був голод. Але голод і голодомор – принципово різні речі. До речі, в 1932 році УРСР збрала добрий урожай. Голод дійсно був у багатьох регіонах СРСР, але голодомор-геноцид – тільки в Україні.

По-перше, лише в Україні у селян забирали все їстівне, чого не було в жодній іншій області Росії, за винятком української за етнічним складом Кубані.

По-друге, ніколи і ніде, окрім України, голодних людей, їх села, райони, області, не ізолювали від решти регіонів і не забороняли переїздити в інші місцевості, щоб врятуватися від голоду. В той же час у сусідніх з Україною російських і білоруських селах хліб був.

По-третє, голод 1932–1933 рр. в Україні приховували як від світового суспільства, так і від решти населення Росії. Відкрито про голодомор заговорили лише в епоху перебудови.

По-четверте, за останніми оцінками істориків і демографів, кількість прямих і непрямих втрат населення України становить понад 10 млн осіб. Втілення тоталітарного режиму досягло апогею взимку і навесні 1933 року, коли щоденно від голоду гинули десятки тисяч ні в чому не винних людей. Жахіттям Голодомору була надзвичайно велика смертність серед дітей. Сумним підсумком Голодомору стало те, що у багатьох районах у вересні 1933 року за шкільні парти не сіло майже дві третини учнів.

По-п'яте, Україна розглядалася більшовиками як величезна ресурсна база. Український хліб і вугілля, сіль і метал – одна з головних причин агресії більшовицької Росії супроти Української Народної Республіки.

По-шосте, військові дії проти України були продиктовані не лише економічними, а й ідеологічними причинами. У 1919 р. в захопленій Україні більшовики розпочали втілення комуністичної ідеології в державну практику. Саме політика «воєнного комунізму» – повного диктату комуністичного режиму над особою – стала головною причиною голоду ще 1921–1923 років, який уразив Україну та південну Росію. В той же час більшовицька влада опинилася перед загрозою цілковитого паралічу економіки і широкомасштабної війни з селянством. За цих умов Ленін і більшовики змушені були відмовитися від курсу на негайну побудову комунізму і перейти до «нової економічної політики» як тактичного відступу від побудови комунізму. Про це навесні 1922 р. В. Ленін писав так: «Найбільша помилка думати, що НЕП покладе край терору. Ми ще повернемось до терору, і до терору економічного»⁴².

У 1933 р. режим цілеспрямовано готує розправу над Україною. Про підготовку відповідного плану свідчать матеріали листування Сталіна зі своїми найближчими поплічниками у липні-серпні 1932 року.

«Зверніть найсерйознішу увагу на Україну, вживайте усіх заходів для того, щоб ізолювати плаксивих і гнилих дипломатів та забезпечити по-справжньому більшовицькі рішення» – писав Й. Сталін у листі до Л. Кагановича та В. Молотова від 2 липня 1932 року.

Політика більшовицького режиму в Україні мала цілісний системний характер і була спрямована на створення умов, які прирікали умертвіння України в 1932–1933 роках. Саме з осені 1932 року дії більшовицької влади набули чітких ознак, що дають підстави кваліфікувати їх як геноцид, відповідно до статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року.

5. Україна та утворення унітарної держави СРСР.

Створення військово-політичного союзу радянських соціалістичних республік і договірна федерація (червень 1919 р. – грудень 1922 р.). Під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії утворилося шість радянських республік – Російська федерація, УСРР, Білоруська СРР, Грузинська СРР, Азербайджанська СРР, Вірменська СРР та дві народні республіки – Бухарська і Хорезмська. Зокрема, Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) була проголошена **6 січня 1919 р.** декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який кілька днів тому переїхав з РСФРР до Харкова.

---

⁴² Верстюк В., Тиліщак В., Юхновський І. Голодомор – геноцид українського народу 1932–1933. – К. : Вид-во імені Олени Теліги. – 2008. – С. 6–11.

1 червня 1919 року під тиском Леніна і ЦК РКП(б) між незалежними радянськими республіками був оформлений так званий **воєнно-політичний союз**, за якого військові справи і головні галузі господарства республік були підпорядковані вищим органам РСФРР. Між РСФРР та іншими радянськими республіками було укладено союзні договори, які при збереженні формальної незалежності республік зумовлювали їх ще більшу підпорядкованість РСФРР.

28 грудня 1920 року РРФСР і УСРР уклали договір про воєнний і господарський союз, у преамбулі якого зазначалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенітет» одна одної, усвідомлюють необхідність об'єднати свої сили для оборони та в інтересах господарського виробництва. Через колишню приналежність України до Російської імперії для УСРР не передбачалось жодних зобов'язань. Проте зміст договору не відповідав преамбулі. Оголошувалися об'єднаними сім наркоматів, які входили до складу Раднаркому РРФСР і мали в уряді УСРР своїх уповноважених. Надання державним органам РРФСР загальнофедеративних функцій управління ставило Росію у привілейоване становище порівняно з Україною, давало можливість центральним органам ігнорувати рішення та інтереси УСРР, що суттєво послаблювало її суверенітет. Подібні угоди були укладені радянською Росією і з іншими республіками, а сформована система відносин отримала назву **«договірна федерація»**.

Протягом 1921–1922 рр. ВУЦВК і Раднарком України поширили на територію республіки чинність багатьох непередбачених договором законодавчих органів державного управління: земельних і продовольчих, внутрішньої торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунального господарства, що означало посилення інтеграційних процесів і суттєве обмеження суверенітету України.

Договірні відносини радянських республік були доповнені укладенням на початку 1922 р. дипломатичного союзу. Відповідно всі вони уповноважили делегацію РРФСР представляти їх інтереси на Генуезькій конференції. Цей крок був вимушений у зв'язку з позицією західних держав, що об'єктивно посилювало позиції Росії, водночас обмежувало можливості України.

Український уряд хоча й мав певну самостійність (укладав міжнародні договори, здійснював зовнішню торгівлю), проте не міг розпоряджатися власним бюджетом і здійснювати грошову емісію, тому втратив можливість самостійно вирішувати фінансові питання. Московські відомства намагалися управляти крупними підприємствами України безпосередньо, завдяки фінансовим важелям. Це загострювало відносини між центром і республікою. За словами голови

Раднаркому України Х. Раковського, у 1922 р. кожна десята постанова політбюро ЦК КП(б)У стосувалася суперечок та незгод між українськими та федеральними господарськими адміністративними та іншими органами.

Раковський (Станчев) Християн (Кристю) Георгійович (1873–1941) – радянський партійний і державний діяч, активний учасник революційного соціалістичного руху в Болгарії, Румунії та Західній Європі. Народився в болгарському містечку Котеле, яке тоді належало Туреччині. За національністю – болгарин. Походив з родини, яка з XVIII ст. уславила своєю участю в національно-визвольній боротьбі. Християн взяв псевдонім Раковський на честь діда по матері – Георгія Раковського – відомого болгарського борця за незалежність і поета. Х. Раковський учився в гімназії, потім у Женевському, Берлінському університетах. Брав участь у 5 конгресах II Інтернаціоналу. З 1917 р. – в Росії. З січня 1918 р. – член партії більшовиків, з січня 1919 р. – голова уряду радянської України, а з березня 1919 р. – член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1923 р. на дипломатичній роботі – повпред (посол) у Великобританії, потім у Франції. У 1927 р. за опозиційну діяльність проти Сталіна Раковського виключають з ВКП(б), висилають до Астрахані, потім до Барнаулу. У 1938 р. за сфальсифікованою справою його засуджують до 20-ти років позбавлення волі. 11 вересня 1941 року був розстріляний в Орловській в'язниці. Реабілітований у 1988 році.

На той час серед партійно-радянських керівників домінували дві тенденції у поглядах на перспективи розвитку відносин між республіками. Сталін і його однодумці розглядали договірну федерацію як засіб вирішення тимчасових політичних завдань, вважаючи закінчення громадянської війни добрим приводом для ліквідації залишків самостійності республік і надання їм статусу лише автономних утворень у складі Росії. Місцеві лідери (партійно-радянські керівники Грузії, Білорусі, в Україні – Х. Раковський, В. Затонський) схилилися до необхідності розмежування функцій федеративних і республіканських органів, збереження за республіками суверенітету.

І Раковський, і особливо Скрипник рішуче відкидали фальш і беззмістовність вигаданої ідеологами центру альтернативи: або єдина й неподільна держава, або конфедерація. При цьому Раковський ратував насамперед за правовий простір для господарської ініціативи республік, Скрипник сміливо вводив поняття їхньої внутрішньої незалежності. На його думку, ідеал новоствореної держави має бути такий: «вільні республіки, що об'єднуються, лишаяються внутрішньо незалежними, водночас передаючи певну частку своєї суверенності своєму Союзу соціалістичних республік для економічної і політичної боротьби

зовні». Розуміючи, що така позиція вразлива з точки зору традиційного державного права, Скрипник знайшов потрібне зауважити: «Ми будемо надто складне об'єднання, до якого не можна підходити лише зі старими формулами старого буржуазного державного права».

3 травня 1923 року комісія Раднаркому по виробленню проекту Конституції СРСР заслухала доповідь Х. Г. Раковського «Про Конституцію СРСР, взаємовідносини між наркоматами УСРР та СРСР і формування бюджету». Наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У створило комісію для практичного втілення в життя рішень XII з'їзду партії у складі Х. Г. Раковського, М. В. Фрунзе, В. П. Затонського та Е. Й. Квірінга. Результатом спільної роботи став український проект Конституції СРСР, в основному схвалений 23 травня на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та Раднаркому України. Цей проект виходив із завдань забезпечення господарської автономії республік, їхньої рівноправності у культурних та адміністративних питаннях. Гарантією їхньої рівноправності мало стати розширення прав Ради національностей, через яку повинні були проходити всі рішення верховних органів Союзу, які змінювали або скасовували ухвали ЦВК та Раднаркомів республік. За українським проектом кожна з двох палат мала самостійну президію; уряд повинен був формуватися за участю обох палат. Проектом передбачалося також перевести союзні наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі із розряду злитих у розряд об'єднаних (директивних). Три об'єднані комісаріати (Робсельінспекції, Наркомпрод та Наркомпраці) пропонувалося перевести в розряд самостійних. Але й ці пропозиції навряд чи могли надійно забезпечити суверенітет республік. Запропонована Україною концепція «нового етапу федерації» хибувала на половинчастість. Вона абсолютизувала механізми державності, питання про розвиток місцевого самоврядування на радянській основі навіть не ставилося. Проте у разі врахування українських пропозицій можна було розраховувати на головне: ліквідацію монополії центру на прийнятті політичних рішень без погодження з республіками. Це, у свою чергу, могло б дати імпульс для оновлення основоположних принципів національної політики, послідовного проведення курсу на коренізацію апаратів, здійснення національно-культурної реформи. Конструктивна позиція України могла стати основою і для тверезого прогностичного аналізу всього комплексу рішень, що приймалися у 1922–1923 рр. у галузі міжнародних відносин.

Враховуючи таку позицію, керівництво РКП(б) створило комісію для підготовки вдосконаленого проекту федеративних відносин. Проект Сталіна передбачав «автономізацію» республік, тобто поглинання неросійських республік Росією. Для задоволення інтересів інших народів він пропонував їм культурну автономію в межах

Російської республіки. Вірменія та Азербайджан підтримали цей проект, Грузія та Україна заперечували, Білорусь утрималась. Проти нього виступив і Ленін, запропонувавши утворити новий союз – федерацію рівноправних республік. При цьому назва «Росія» перестала бути назвою держави, але статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії, підпорядкованість основних республіканських наркоматів Москві залишалися, що не змінювали суті держави.

УСРР у складі СРСР (грудень 1922 р. – травень 1925 р.).

10 грудня 1922 року у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому було схвалено Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Через двадцять днів відбувся I з'їзд Рад СРСР, який в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Вона однозначно передбачала, що головні питання політики – компетенція союзного уряду. Було також створено об'єднаний ЦВК СРСР на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г. Петровський.

Одразу після проголошення СРСР на федеративних засадах Сталін та його прихильники почали втілювати в життя ідею автономізації. Уже в липні 1923 р. було прийнято рішення про те, що всі економічні та фінансові питання уряди союзних республік повинні погоджувати з Раднаркомом СРСР.

Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв Конституцію, що складалася з Декларації і Договору про утворення СРСР. Декларація окреслювала економічну, військову та ідеологічну засади утворення Союзу. Економічна зводилась до того, що відбудова народного господарства неможлива за відокремленого існування республік. З міжнародно-військової точки зору об'єднання республік зумовлене небезпекою нової війни з капіталістичним оточенням. До об'єднання підштовхує, як зазначалося в Декларації, і прагнення народних мас до побудови інтернаціональної радянської влади. Зрозуміло, що ця, як і більшість декларацій, була наскрізь заідеологізованою.

Союзний договір так і не був укладений. Замість нього було підписано внутрідержавний акт – Конституцію СРСР. Відповідно до неї декрети й постанови РНК СРСР ставали обов'язковими для виконання на всій території Радянського Союзу. Водночас РНК СРСР вправі була розглядати декрети й постанови урядів союзних республік. Із середини 20-х років почали створювати союзно-республіканські наркомати, що стало ще одним кроком до звуження суверенітету республік. Республіканський Раднарком фактично перетворювався на місцевий виконавчий орган центральної влади. Центральний виконавчий

комітет республіки також не міг протистояти Раднаркому СРСР. Згідно з Конституцією республіканські Раднаркоми могли оскаржити його директиви та постанови у ВЦВК, але не призупинити їх виконання.

Конституція СРСР посилювала централізаторські тенденції, що неминуче вело до обмеження прав союзних республік, в тому числі й України. СРСР, фактично, став унітарною державою. З утворенням СРСР міжнародно-правовий статус України істотно змінився – вона стала автономним утворенням у складі Радянської Росії, хоч нормально вважалася національно-територіальним утворенням з власними (умовними) кордонами, своїм (з обмеженою компетенцією) адміністративним апаратом. Все ж це було кроком назад порівняно з українською державністю 1917–1920 рр.

У 1925 р. були внесені відповідні зміни у Конституцію УСРР, яка фіксувала, що УСРР ставала складовою частиною єдиної союзної держави. Затверджена у 1929 р. нова Конституція УСРР визнавала перевагу союзних органів над республіканськими, утворення у складі УСРР Молдавської АСРР. Вона закріплювала нерівні, багатоступеневі, з відкритим голосуванням вибори, позбавлення частини виборців (за класовою ознакою) виборчих прав. Утворення СРСР, попри певні декларативні положення його Конституції, призвело до реалізації сталінського плану «автономізації». Українська СРР, як і інші радянські національні республіки, втратила залишки свого суверенітету, перетворившись на провінцію унітарної держави.

Формально Україна стала другою (після Росії) за чисельністю населення і економічним потенціалом союзною республікою. Її територія дорівнювала 450 тис. кв. км, населення досягло 28 млн чол., з яких 22 млн були українцями, а 6 млн доводилося на росіян, євреїв, поляків і представників інших народів. Столицею Радянської України було проголошено місто Харків.

Оцінка утворення СРСР та входження до його складу України. Формально СРСР був федерацією, але фактично – унітарною імперією нового типу. Україна втратила рештки державного суверенітету і незабаром, як і інші союзні республіки, перетворилася на адміністративну одиницю Радянського Союзу.

Проте певні ознаки державності – територіальна цілісність, власний адміністративний і державний апарат збереглися, однак це не змінювало її статусу як частини єдиної держави. Україна, яка за радянською Конституцією 1919 р. вважалася суверенною державою, втратила державний суверенітет. Це сталося тому, що утворення СРСР було обумовлене дією як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів:

- територіальні межі республік, які увійшли до Радянського Союзу, були об'єднані в межах колишньої Російської імперії. Між ними існували історично усталені тісні економічні зв'язки, і як наслідок, певна спеціалізація районів та розподіл праці;
- у роки громадянської війни 1917–1920 рр. між радянськими республіками склався воєнно-політичний союз, а пізніше, у 1921–1922 рр. – воєнно-господарський та дипломатичний союзи. Виникла так звана «договірна федерація» радянських держав, де функції загальнофедеративних органів влади виконували органи влади Радянської Росії;
- головною ж причиною утворення СРСР стало посилення впливу у всіх республіках єдиної, жорстко централізованої більшовицької партії, керівництво якої взяло курс на негайне об'єднання республік в єдину державу і здійснило це об'єднання за власним сценарієм.

6. Політика коренізації та українізації.

Політика коренізації. З 1923 р. в Україні розпочалася політика коренізації, спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних чинників при формуванні державного апарату, організації мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Коренізація була зумовлена прагненням більшовиків заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення для розширення та зміцнення своєї соціальної бази, намаганням спрямувати національне відродження в соціалістичне русло. Нова національна політика мала на меті продемонструвати переваги соціалізму українцям у Польщі та в інших країнах, подати приклад вирішення національного питання колоніальним народам.

У середині 20-х років 80 % населення республіки становили українці, решту – представники інших національностей. Політика коренізації передбачала одночасно активізацію урбанізаційних процесів та створення необхідних політичних, соціальних, економічних умов для культурного розвитку національних меншин. На той час із 3702 відповідальних працівників губерньського, окружного та районного масштабів українською мовою володіли лише 797 осіб.

Національний склад державного апарату республіки був переважно неукраїнським. У 1923 р. питома вага українців не перевищувала у ньому 35 %. Особливо незначною вона виявилася у керівних структурах державного апарату. Так, у колегіях наркоматів налічувалося 47 % росіян, 26 % євреїв і 12 % українців. Основна маса

службовців у наркоматах складалася на 40 % з євреїв, 37 % – з росіян і тільки на 14 % – з українців.

На початку 20-х років партійні рішення щодо забезпечення використання української мови в державному і суспільному житті мали декларативний характер та відкрито ігнорувалися членами КП(б)У. І не випадково. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37958 членів партії, де переважали росіяни (61,1 %). Українців нараховувалося 29,8 %, євреїв – 14 %.

Щоб зміцнити основи радянської влади і залучити на її бік національну інтелігенцію та селянство, більшовики вважали за необхідне тимчасово надати народам, об'єднаним у єдину державу, своєрідну «культурно-національну автономію». Під цим кутом зору розглядав національне питання XII з'їзд РКП(б), який проголосив політику коренізації, український різновид українізації. Декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей. Та на першому плані у державній партії були інші завдання: укоренитися в національних республіках. Звідси й назва політичного курсу – коренізація.

Цей тактичний маневр правлячої партії мав розв'язати кілька завдань:

- український національний рух, активізований революцією, необхідно було опанувати і спрямувати в потрібне для більшовиків русло;
- радянську владу і більшовицьку партію необхідно було наблизити до місцевого населення, яке їх часто сприймало як окупантів і ворогів;
- новий курс щодо вирішення національного питання був елементом зовнішньополітичної тактики та опосередковано мав сприяти розвитку революційних процесів в Європі. Політика коренізації покликана продемонструвати докорінну відмінність ставлення держави диктатури пролетаріату до розвитку національних меншин і їхніх культур порівняно з т. зв. буржуазними демократіями.

Результати коренізації (українізації) 20-х рр. були вагомими. Кількість українців серед службовців державного апарату в 1923–1927 рр. зросла з 35 % до 54 %. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою.

З 1924 р. почалися масові набори у державну партію, які докорінно змінили її обличчя, остаточно розколовши партійні лави на еліту (апаратних працівників) і рядових. На початку 1924 р. кіль-

кість членів КП(б)У майже не змінилася (39884 чол.), але відсоткове співвідношення національностей було вже іншим: 47,1 % росіян, 29,8 % українців, 14,7 % євреїв. У 1927 р. питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У вже дійшла до 52 %.

Однак у ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті. Першими (у 1925–1934 рр. – генеральними) секретарями ЦК КП(б)У обиралися з санкції центрального партійного керівництва тільки неукраїнці – німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, а після відкликання останнього у Москву – поляк С. Косіор.

Політика коренізації в УСРР не зводилася лише до українізації. Вона стосувалася і національних меншин, які становили в Україні 20 % населення. За переписом 1926 р. із загальної чисельності населення УСРР (28,7 млн осіб) росіян нараховувалося 2,3 млн, євреїв – 1,4 млн, поляків – 392 тис., німців – 375 тис., греків – 105 тис., болгар – 101 тис., білорусів – 28 тис., чехів – 12 тис., вірмен – 9 тис., татар – 10 тис., а загалом – 5 млн 107 тис. представників різних національностей.

З урахуванням інтересів національних меншин і за місцями їх компактного проживання створилися національні райони і сільради. У жовтні 1924 р. у складі УСРР виокремилася Молдавська автономна республіка.

На початку 30-х років в Україні було 1084 національні сільські ради (379 російських, 252 німецькі, 164 польські, 115 єврейських, 80 молдавських, 46 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські й 1 шведська), 67 селищних національних рад (56 єврейських, 9 російських та 2 німецькі), 25 національних районів (8 російських, 7 німецьких, по 3 грецьких, болгарських, єврейських і 1 польський).

Особливо прискореними темпами йшов процес створення шкіл нацменшин. Наприкінці 20-х років в Україні нараховувалося понад 3,5 тис. національних шкіл (у т. ч. і російських), що охоплювало понад 400 тис. різних національностей.

Припинення політики коренізації в УСРР ніколи офіційно не оголошувалося. Проте суттєвим кроком на шляху до цього стала адміністративно-територіальна реформа, що почалася в 1930 р. У процесі її проведення значну частину установ національних меншин було ліквідовано як таку, що не відповідає суті політичної ситуації. Остаточне згортання політики коренізації відбулося з призначенням на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова у 1938 році.

Після цього майже всі 888 шкіл, які ще існували на той час і в яких навчання здійснювали мовами національних меншин, було закрито, а учнів переведено до російсько- або україномовних шкіл.

Ліквідували також національні відділи та відділення вищих і середніх навчальних закладів. Російська мова знову мала першість у вищій та середній спеціальній школі, наукових установах.

Здійснення політики українізації. Політика українізації найбільш ефективно позначилася на сфері культурного будівництва. Важливим напрямом культурного будівництва була ліквідація неписьменності населення. У травні 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову, в якій підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати і писати, зобов'язане навчатися грамоті російською або рідною мовою – за бажанням.

До кампанії з ліквідації неписьменності було залучено профспілкові та комсомольські організації, комітети незаможних селян, кооперативи, працівників загальноосвітньої школи і культурно-освітніх установ. У 1923 р. створено добровільне товариство «Геть неписемність!» на чолі з головою ВУЦВУ Г. Петровським. Активістів лікнепу, більшість яких була представлена вчителями, назвали культурармійцями. Створювалися пільги тим, хто навчався. Зокрема, робітники звільнялися на дві години від праці зі збереженням заробітної плати, селянам надавалася 20 % знижка для обов'язкового страхування майна. Підручники для гуртків лікнепу випускалися мовами багатьох національностей. Було організовано понад 120 культурармійських університетів для надання методичної допомоги активістам лікнепу.

Основною формою освітньої і виховної роботи ставала школа. Модель освіти охоплювала: дошкільне виховання – дитячий садок, заклади соціального виховання (початкова 4-річна школа та 7-річна загальноосвітня школа); професійну школу (школи фабрично-заводського учнівства, індустріальні профшколи, сільськогосподарські школи та ін.); вищу освіту (технікуми, інститути). Окремою частиною освітньої системи були установи політосвіти. У такому вигляді система освіти УСРР суттєво відрізнялася від запровадженої в РСФРР і проіснувала, з незначними змінами й модифікаціями, фактично до початку 30-х років.

У 1920 р. було ліквідовано університети і на їх базі створено вузькопрофільні ВНЗ. Комплектування ВНЗ оголошено справою партії, профспілок і комнезамів. З 1921 р. при ВНЗ почали відкривати робітничі факультети, які мали підготувати робітників до вступу у вищі навчальні заклади і були одним із найважливіших засобів «пролетаризації» вищої школи в УСРР.

У 1920 р. діти робітників у ВНЗ України становили 3 %, селян – 6 %. Тільки в середині 20-х років відбувся злам у соціальному складі. У 1926 р. до ВНЗ було прийнято 28,5 % робітників, 24,8 % селян.

Перехід до загальної освіти здійснювався паралельно з українізацією. І саме в освітній галузі політика українізації досягла найбільшого успіху. Наприкінці 20-х років 97,2 % українських дітей навчалися в українських початкових школах. 2/3 учнів середньої школи в УСРР відвідували українські заклади, а 21 % – заклади, де навчання велося українською й російською мовами.

Майже 1/4 студентів навчалися винятково українською мовою, ще 68 % – і українською, і російською. У 1929–1930 навчальному році всі ВНЗ вважались українізованими на 40 %, професура також на 39,5 % була українською. Зросла кількість українців серед студентства: у 1929–1930 навчальному році – 62,8 %, у 1930–1931 – понад 70 %.

Після ліквідації університетів наукові дослідження в УСРР зосредилися переважно в установах Української академії наук. У червні 1921 р. вона була названа Всеукраїнською (ВУАН) і підпорядкована республіканському наркомату освіти. Із 1930 р. основним осередком науково-дослідної роботи у ВУАН стали інститути. В 1936 р. їх стало вже 26. У цьому ж році після затвердження нового статуту ВУАН було перейменовано на Академію наук (з 1937 р. – АН УРСР).

Облік наукових кадрів в УСРР вівся через Секцію наукових робітників (СНР). Наприкінці 1925 р. в Україні нараховувалося 3025 зареєстрованих науковців. Станом на 1929 р. серед них українці становили 45,9 %, євреї – 20,7 %, росіяни – 29,4 %. Наприкінці 20-х років серед аспірантів питома вага українців сягала 60%.

Двадцять років характеризувалися бурхливим розвитком української літератури та мистецтва. Популярними були твори прозаїків М. Хвильового, Ю. Яновського, В. Підмогильного, М. Івченка, Є. Плужника, поетів В. Сосюри, М. Рильського, П. Тичини, драматургів І. Кочерги, М. Куліша, І. Микитенка. У галузі образотворчого мистецтва плідно працювали М. Бойчук, Ф. Кричевський, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький та ін. Здобули визнання театральні колективи «Березіль» на чолі з О. Курбасом, ім. Франка під керівництвом Г. Юри та ін.

Творчість українських митців мала значний вплив на піднесення національної самосвідомості народу. Водночас під тиском більшовицької влади вони змушені були поширювати засобами мистецтва комуністичну ідеологію серед широких мас українців.

Отже, для опанування національних рухів керівництво РКП(б) запровадило політку коренізації, яка в Україні отримала назву «українізація». Досягнення в національно-культурній сфері не мали вирішального значення для більшовиків. Вони розглядали українську мову, літературу, систему освіти, театр, кіно, живопис, музичні твори

лише як знаряддя для поширення комуністичної ідеології. Тому більшовики рішуче виступили проти націонал-комуністів. Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати усім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, зокрема й український, повинен іти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до специфічних національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М. Хвильовий, нарком освіти з 1924 по 1926 р. О. Шумський, економіст М. Волобуєв.

Микола Хвильовий звертався до українських письменників із закликом виявити національну свідомість, самобутність, не копіювати культурні надбання інших народів, зокрема російського.

Олександр Шумський доводив необхідність прискорення темпів українізації, наполягав на відкликанні з України генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який гальмував процес українізації.

Михайло Волобуєв переконував, що економіка України повинна становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

Всі ці акції були проголошені проявом «буржуазного націоналізму», небезпечним «націоналістичним ухилом».

З кінця 20-х рр. політика українізації поступово згортається. У 1933 р. Сталін назвав її основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Радянська влада повертається до русифікаторської політики, активних учасників українізації було репресовано.

7. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х – у 30-ті роки.

Наприкінці 20-х років сталінський тоталітарний режим перейшов до широкого та систематичного терору проти власного народу. Терор був викликаний передусім прагненням Сталіна захистити й зміцнити свою владу (у деяких партійців були наміри зняти Сталіна з поста генсека, що обговорювалося, наприклад, у кулуарах XVII з'їзду ВКП(б) в 1934 р.). У розгулі терору велику роль відіграли масова звичка до насильства, що культивувалася починаючи з років громадянської війни, каталізувалася в період колективізації і досягла апогею у 1937 р., а також цілковите безсилля окремої особи перед державою, психологія бездумних «гвинтиків», взаємовідчуженість людей. У тоталітарній системі сформувалася своєрідна підсистема каральних органів, для яких репресії стали самоціллю, оскільки давали змогу зробити кар'єру. На розгортання репресій вплинула поведінка самого Сталіна, особисті риси його характеру: підступність, жорстокість, мізантропія (людиноненависництво).

Для виправдання репресій Сталін висунув тезу про загострення класової боротьби у процесі будівництва соціалізму. В Україні до цього додалася «наявність повзучих націоналістичних ухилів». Створювалась атмосфера загальної підозри, пошуку «ворогів народу» та замаскованих «троцькістів», «буржуазних націоналістів», фабрикавання справ і розгортання політичних процесів, здебільшого проти інтелігенції.

Першим політичним процесом стала так звана «Шахтинська справа» (1928 рік). За неї були притягнуті до відповідальності інженери та техніки Донецького басейну, яких обвинувачували у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми її власниками, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю. У справі проходили деякі керівники промисловості, які нібито були членами «харківського центру». За даними обвинувачення, шкідницькі організації Донбасу фінансувались західними капіталістами. Насправді ніякої організації не існувало, хоча факти безгосподарності, порушення техніки безпеки, несумлінного ставлення до справи, безумовно, були. Однак вони не могли бути підставою для політичного процесу. Здебільшого обвинувачення у шкідництві, зв'язках з «контрреволюційними» організаціями додавали під час слідства до різних кримінальних обвинувачень або взагалі відумувались чекістами. Загалом цей процес мав на меті списати на технічних спеціалістів труднощі реконструктивного періоду, пояснити причини економічних невдач; залякати інтелігенцію, яка бачила недоліки в політиці радянської влади, нерідко не схвалювала її, тобто мала зухвалість думати по своєму, що за тоталітарного режиму було неприпустимим. Суд повинен був підтвердити наявність класової боротьби в країні, створити атмосферу напруженості, підготувати ґрунт для нових репресій, відволікти увагу незадоволених від Компартії. План Сталіна полягав у тому, щоб використати створені через власну політику труднощі й провали собі ж на користь, набути цим процесом нового політичного капіталу.

«Шахтинська справа» зачепила 1000 осіб. Деякі підсудні визнали лише частину обвинувачень, інші – їх відкинули; були й такі, які визнали себе винними з усіх статей обвинувачення. 11 осіб засудили до вищої міри покарання – розстрілу, більшість була ув'язнена на строк від 4 до 10 років.

Поняття «шахтинці» стало узагальнюючим, синонімом «шкідництва». «Шахтинська справа» стала приводом до розгортання спеціальної кампанії на зборах, в пресі, репетицією для організації

нових процесів. У газетах було відкрито постійні рубрики: «Шкідники індустріалізації», «Методологія і практика шкідництва» та ін.

Через два роки після завершення «шахтинської справи» було організовано новий процес, спрямований проти шкідницької організації, – буржуазно-кадетської «Промислової партії». Стверджувалося, що організація нараховувала до 2000 осіб (осудили 8), сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу. Вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. На цей раз на суді усі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», п'ятеро з них були засуджені до розстрілу. Цей процес, як і «шахтинську справу», також було сфальсифіковано.

Після цих процесів найнезначніші неполадки у роботі можна було списати на шкідництво. До середини 1931 р. половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до службової відповідальності, внаслідок чого їх було засуджено до різних строків ув'язнення.

Одним з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, в основному представники української інтелігенції. Їх звинувачували в підготовці терористичних актів, у шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприятти іноземній інтервенції в Україну. Це був справжній політичний спектакль над невинними діячами української культури. Всі звинувачення ґрунтувались на зізнаннях підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Жодких документальних, речових доказів, які підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення, але й після цього «філіали СВУ» продовжували «розкривати» ДПУ в інших містах України, що спричинило нові хвилі репресій.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 «членів УНЦ» у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21-го розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Новий виток репресій почався у 1933 році. Приховати таке масштабне лихо, як голод і смерть мільйонів людей, було неможливо, тому влада намагалась відвести від себе можливі звинувачення і перекинути їх на «шкідників» – передусім фахівців сільського

господарства. У 1933 р. Сталін обвинуватив професорів-аграрників у тому, що вони спеціально «прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней та ін.». У березні 1933 р. колегія ОДПУ СРСР розглянула («за списком») справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусі та Північного Кавказу. На розгляд справи 75 осіб витратили менше доби. За вироком 35 осіб було розстріляно. Справжній погром було вчинено у харківських сільськогосподарському та зоотехнічному інститутах. Науково-дослідні установи та університети України втратили до 270 професорів і викладачів.

Так, наприкінці 20-х – на початку 30-х років, в умовах утвердження тоталітаризму, в партійно-державній політиці намітилося посилення репресивних заходів щодо інтелігенції. На думку влади, інтелігенція старої генерації вже виконала свою місію. Промисловість була відбудована, індустріалізація потребувала людей нового типу, з психологією, яка не передбачала сумнівів щодо доцільності партійно-державних директив, а виявляла готовність виконувати їх будь-якою ціною. До того ж політика підготовки кадрів технічної інтелігенції, в основі якої був класовий принцип, дала свої результати. Серед кадрів технічної інтелігенції стало менше спеціалістів старої генерації, збільшилась кількість «молодих інженерів».

Посилення тоталітарного режиму передбачало ліквідацію верств населення, які могли критикувати існуючий лад. Владі не потрібна була інтелігенція як носій демократичних традицій. Їй необхідні були люди, які повністю підтримували б її політику, не розмірковуючи щодо її доцільності.

Масштаби репресій значно зросли після вбивства С. Кірова – одного з керівників Компартії, що сталося 1 грудня 1934 року. Того ж дня за пропозицією Сталіна було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», що ліквідувала будь-які гарантії прав обвинувачених з цієї категорії справ. Строк розслідування зменшувався до 10 днів, обвинувачення мало бути вручене за добу до суду, де справа розглядалась без участі сторін (тобто без прокурора та адвоката). Касаційне оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялось, а вирок виконувався негайно. 9 грудня 1934 року Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», яка врахувала згадані положення, що стали основою беззаконня на наступні роки в Україні.

Одразу ж було «викрито» велику кількість «терористів» у Москві, Ленінграді та Києві. У Києві відбувся суд (13–15 грудня

1934 р.) над учасниками об'єднання українських націоналістів – організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом терористичних актів, шкідництва та диверсій. Розглядалися справи 37 осіб, 28 з яких були засуджені до розстрілу, інші – на 8–10 років ув'язнення. Серед них – громадський діяч, журналіст із Західної України Ю. Бачинський, письменник А. Крушельницький та його сини Іван і Тарас, письменники К. Буревій, Г. Косинка та ін.

У березні 1935 р. відбувся новий процес, тепер уже у справі «боротьбистів», за яким О. Полоцький, Ю. Мазуренко, Г. Епик, О. Ковінька та інші колишні члени УКП (боротьбистів) звинувачувалися у підривній роботі проти КП(б)У, підготовці терористичного акту щодо Сталіна та ін. Усі 17 осіб, які проходили за процесом, серед них М. Куліш, який ніколи не належав до партії боротьбистів, були засуджені до позбавлення волі строком на 7–10 років. У 1937 р. більшість з них була розстріляна (процес «боротьбистів-2»).

У 1936 р. «за участь у контрреволюційній троцькістській організації» був заарештований Ю. Коцюбинський – син відомого українського письменника М. Коцюбинського, член першого українського радянського уряду. Його засудили до заслання строком на 5 років, але вже наступного року розстріляли. Усього за 1936 р. в Україні було «викрито» до 10 «троцькістських організацій».

Найжорстокішим щодо репресій був 1937 рік. Суттєво змінилася спрямованість репресій. Якщо наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. вони, в основному, були спрямовані проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, то у 1935–1936 рр. – проти учасників колишньої опозиції, ухилів, не більшовицьких партій. З 1937 р. репресії захопили широкий загальний партійних, радянських працівників, командний склад армії, господарників.

Максимальний строк позбавлення волі у справах про державні злочини збільшився з 10 до 25 років. Справи осіб, притягнутих до відповідальності за політичними звинуваченнями, з ініціативи Кагановича розглядали у позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Враховуючи велику їх кількість, за пропозицією Молотова покарання почали визначати за списком. Особлива нарада діяла у формі трійки, а потім і двійки: нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР. На місцях теж виникали трійки і двійки. Загалом судовий порядок розгляду справ мало чим відрізнявся від позасудового.

У 1937–1938 рр. до «філіалів» різних «контрреволюційних» організацій стали зараховувати переважно ортодоксальних більшовиків, в тому числі з вищого керівництва України. Багато з них, зокрема С. Косіор, П. Постишев, В. Затонський та інші, раніше доклали

чимало зусиль для боротьби з «ворогами народу», а в ті роки самі стали жертвами терору. Перелік жертв репресій поповнили й спів-автори сталінського «великого терору» – діячі, які очолювали НКВС України в 20-ті роки – В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський. Всього в республіці було знищено 1193 керівних працівників НКВС.

Всього в Україні з 1930 по 1941 рік було «розкрито» більше 100 різних «центрів», «блоків», «організацій». За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Репресовано багато видатних діячів культури: письменника Остапа Вишню, режисера, засновника театру «Березіль» Леся Курбаса, засновника школи монументального мистецтва Михайла Бойчука, письменників Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та ін. (до 500 українських письменників).

Особливо страшного удару зазнали військові кадри. Був повністю знищений штаб Київського військового округу, який очолював Й. Якір. З 11 членів Політбюро Компартії України було знищено 10. Під кулі йшли цілі райкоми, міськкоми, обкоми партії, а вслід за ними – нові склади партійних комітетів, які ледве встигали приступати до роботи. Репресії здійснювались за планом під централізованим керівництвом. За деякими даними, репресій зазнали до 270 тис. членів КП(б)У. Про масштаби репресій в Україні свідчить хоча б те, що у післясталінські часи було реабілітовано більше 500 тис. осіб.

Репресії сталінського режиму завдали відчутного удару по усьому суспільству. Була понівечена доля мільйонів людей. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Україна зазнала величезних демографічних втрат, був знищений цвіт її інтелігенції, зруйновано генофонд. Засобами репресій в Україні утвердився сталінський тоталітарний режим.

Конституція УРСР 1937 р. як ширма тоталітаризму. У січні 1937 р. була прийнята нова Конституція УРСР, створена відповідно до Конституції СРСР 1936 р., за якою УСРР перейменувалась в Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР). Вона проголошувалась соціалістичною державою робітників і селян, де політичною владою є ради депутатів трудящих. Економічною основою визнавалась соціалістична система господарювання і соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної або кооперативно-колгоспної. Вищим органом влади проголошувалась Верховна Рада, яка обиралася на 4 роки. Вона утворювала уряд – Раднарком. Місцевими органами державної влади були ради депутатів трудящих. Конституція декларувала свободу слова, друку, зборів, мітингів, але в тоталітарній державі це було неможливим. Вибори представницьких органів влади повинні були проводитись на основі загального, рівного, прямого

виборчого права таємним голосуванням. Та реальні права і свободи громадян тоталітарний режим цілковито ігнорував.

Конституція своїм змістом абсолютизувала державу. Всебічний розвиток особи у ній розглядався не як мета соціалістичного будівництва, а як засіб досягнення мети – побудови сталінської моделі соціалізму. Вона не забезпечувала і не могла забезпечити втілення в життя основних своїх положень.

Політичне становище на західноукраїнських землях у складі Польщі. Після Першої світової війни західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехословаччини. Українські землі, що увійшли до складу Польщі, становили третину її території, українці – 16 % населення всієї держави. Під контролем Польщі перебувало 125,7 тис. кв.км земель Східної Галичини і Західної Волині. За переписом 1931 р. на цій території проживало 8,9 млн осіб, у тому числі 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків. Проте у 1919–1923 рр. вважалося, що з погляду міжнародного права влада Польщі над Західною Україною не є легітимною. На Паризькій мирній конференції (28 червня 1919 року) Польща обіцяла державам Антанти гарантувати українському населенню автономію. Крім того, за Ризьким договором від 18 березня 1921 року вона була зобов'язана поважати права українського населення. З огляду на етнічний склад (64 % українців, 25 % поляків, 10 % євреїв, 1 % – представники інших національностей), українська Галичина повинна була отримати статус. У ст. 109 Конституції Польщі (17 березня 1921 року) проголошувалося, що «окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі повний та вільний розвиток їх національних особливостей шляхом діяльності автономних органів меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування». Закон від 26 вересня 1922 р. надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам: Львівському, Станіславському і Тернопільському. Проте це були декларації та дипломатичні маневри, щоб забезпечити сприятливе рішення Ради послів Антанти у Версалі. На ділі активно застосовувались репресії, внаслідок яких протягом 1919–1922 рр. до 100 тис. осіб було заарештовано та кинуто до в'язниць, таборів. Приблизно 27 тис. українців там і померли.

Боротьба українців за свої права точилася у двох формах. Політичні партії, товариства, соціальні та економічні групи використовували легальні методи. Однак значна кількість молоді, особливо колишні вояки національної армії, які не змирилися з поразкою і виступали проти політики репресій, вирішили продовжувати боротьбу нелегальними і силовими методами. У 1920 р. вони заснували підпільну

військову організацію, яку назвали Українська Військова Організацію (УВО), що влаштувала замаху на представників польської влади (на маршала Ю. Пілсудського у 1921 р., на С. Грибовського у 1922 р., на президента Польської республіки С. Войцеховського у 1924 р. та ін.).

Українці Галичини бойкотували перепис 1921 р. і вибори до сейму 1922 р. Проте, незважаючи на протести уряду ЗУНР та політично активної західноукраїнської громадськості, у вересні 1921 р. територію Східної Галичини було приєднано до Польщі, посаду намісника у Львові ліквідовано, а натомість утворено підпорядковані Варшаві три воєводства.

Польська влада намагалася різними політичними засобами послабити український національно-визвольний рух, використовуючи для цього адміністративно-територіальний поділ. До Східної Галичини було приєднано 6 повітів Західної Галичини. Це було зроблено для послаблення політичних позицій українського електорату на виборах. Водночас штучно роз'єднувались українці Східної Галичини та Західної Волині – між ними залишався так званий «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та царською Росією. Це мало на меті не допустити консолідації українців, які проживали на території Польської держави, протиставити їх один одному. Східна Галичина мала бути деукраїнізованою і повністю асимільованою. На Волині проводилася поміркованіша політика з огляду на її можливість, на думку польських державців, перетворитися на «троянського коня» для українців наддніпрянської України.

В арсеналі польської влади були також методи загострення міжконфесійних конфліктів, переслідування та переселення української інтелігенції, спроби подрібнити українську націю «відокремленням» від неї лемків та ін.

На початку 1923 р., у результаті зміни позиції Великобританії, Польщі вдалося вирішити питання про анексію Східної Галичини. 14 березня 1923 року у Парижі Рада послів великих держав – Великобританії, Франції, Італії та Японії прийняла рішення про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною.

Польський уряд став проводити політику інкорпорації, яка передбачала створення однонаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цією метою, незважаючи на аграрне перенаселення Східної Галичини, сюди спрямовувалися польські колоністи – «осадники» (200 тис.), яким надавалися кращі землі, фінансова допомога. Це загострювало міжнаціональні відносини і земельну проблему. Польський уряд розділив територію країни на

дві частини: Польщу «А» (коронні польські землі) і Польщу «Б» (східні креси – Західна Україна та Західна Білорусь). Польща «А» мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави.

У 1923 р. польський уряд заборонив вживання слів «українець» і «український», замість них нав'язувались назви «русин», «руський». Вживання української мови було заборонено в усіх державних установах.

З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського «прометеїзму», яка означала, що історична місія Польщі – допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель від влади Москви та об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

У 1930 р. відносини між українським селянством і польськими осадниками різко загострилися. Було зареєстровано 2200 підпалів майна польських колоністів та інших дій проти них. У відповідь уряд вдався до репресій, названих «пацифікацією» (заспокоєнням), яка охопила 500 сіл. У 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому утримували 2 тис. політв'язнів, переважно українців. Того ж року Польща відмовилася від свого зобов'язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншин.

Українці в Польщі поділялися на дві етнокультурні групи. Перша (3 млн) жила в Галичині – колишній частині Австро-Угорщини. Галичани були переважно греко-католиками. Друга (2 млн) проживала в Західній Волині, Холмщині, Підляшші – колишній частині Російської імперії. До 80 % українських селян страждали від малоземелля. Національної буржуазії майже не було, робітничий клас був малочисельним. Провідну роль у громадсько-політичному житті відігравала інтелігентція, хоча до неї належав всього один відсоток українського населення.

Національний та соціальний гніт гальмував розвиток української культури, але не міг зупинити її поступу. Головним осередком української культури залишалося наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У Львові існував таємний український університет (1921–1925 рр.), в якому навчалося до 1500 студентів.

Літературна діяльність західноукраїнських письменників тісно перепліталася з політичною. Письменники, відповідно до своїх ідеологічних уподобань, поділялись на три напрями: 1) націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Телега); 2) пролетарський – прорадянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор); 3) ліберальний (І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева).

Політичні партії Західної України та їх діяльність. Суспільно-політичний рух теж мав три течії: 1) легальні партії; 2) націоналістична (підпільна); 3) комуністична. Найбільшою та найвпливовішою легальною партією було Українське національне демократичне об'єднання (УНДО, з 1925 р.), лідерами якої були Д. Левицький, В. Мудрий. Її програма передбачала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами, автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин.

По суті це була ліберальна партія. На виборах вона збирала до 600 тис. голосів. Об'єднання мало значний вплив на інші культурні та економічні українські інституції (Просвіту, Ревізійний союз кооператорів, Центрсоюз). Партії належало багато газет (щоденний часопис «Діло», тижневики «Свобода», «Неділя»).

У 1923–1927 рр. серед політичних партій Західної України відбулися значні перегрупування, що характеризувалися, з одного боку, поширенням радянофільства, а з другого, – консолідацією національно-демократичного табору. Крім підпільної КПЗУ, на прорадянських позиціях стояли легальні партії: УСДП (до її заборони на початку 1924 р.), Українське соціалістичне об'єднання «Селянський Союз» (1924–1926 рр.), Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання «Сельроб» (утворилося в жовтні 1926 р.). З 1923 р. колишній президент ЗУНР Є. Петрушевич також орієнтувався на Радянську Україну, вбачаючи у ній зародок майбутньої самостійної держави, що об'єднає всі українські землі. Навіть в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), створеному у липні 1925 р. на базі УНТП, спочатку існувала сильна радянофільська течія. Проте незабаром у ньому перемогла «орієнтація на власні сили». В 1927 р. з УНДО вийшло його ліве крило, утворивши Українську партію праці (УПП), яка підтримувала радянофільську орієнтацію Петрушевича.

До середини 1930-х рр. керівництво УНДО дійшло висновку про безперспективність дальшої опозиції. На зміну його політики вплинуло кілька факторів: по-перше, поступова ліквідація демократичного парламентарного устрою в Польщі, яка зводила нанівець можливість ефективної легальної опозиції; по-друге, антиукраїнський терор у Радянському Союзі (особливо голодомор 1933 р.), який поховав надії на еволюцію УСРР у напрямі національної державності; по-третє, тиск з боку українського кооперативного руху, з яким було тісно пов'язане УНДО та який потребував політичної стабільності для своєї господарської діяльності.

Остаточно УНДО дозріло до компромісу з урядом після «конституційного перевороту» в березні – квітні 1935 р. Нова конституція

різко обмежила права сейму, який скорочувався з 444 до 208 послів, а положення про вибори (ординація) дало можливість правлячим колам відсіювати небажаних кандидатів у послы на окружних передвиборних зборах. Президент одержав право призначити третину сенаторів, решта їх обиралася колегіями виборців, що склалися із «заслужених» громадян (кавалерів польських орденів, випускників вищих навчальних закладів, представників органів самоврядування). За цих умов опозиційні партії не мали шансів сформувати скільки-небудь значне парламентське представництво. А розлучатися з польськими мандатами лідери УНДО не хотіли.

Усі опозиційні партії Польщі, у тому числі й українські соціалісти-радикали та соціал-демократи, бойкотували парламентські вибори 1935 р. на знак протесту проти антидемократичної виборчої ординації. Лише УНДО, Українська народна обнова (УНО) і Волинське українське об'єднання взяли участь у виборах спільно з Безпартійним блоком співпраці з урядом. Ці партії уклали угоду з Безпартійним блоком співпраці у урядом (ББ), яка полягала в тому, щоб у кожному виборчому окрузі Східної Галичини й Волині обрати одного українця та одного поляка. Всі українські кандидатури були погоджені з польським урядом. Виборча угода викликала критику не лише з боку інших українських партій, але і в самому УНДО.

Зближення УНДО з правлячими колами продовжувалося і в новому сеймі. Українська парламентська репрезентація уперше з 1923 р. голосувала за урядовий бюджет, за надання президентові І. Мосціцькому надзвичайних повноважень у господарських та фінансових справах, навіть пішла на створення спільної з поляками територіальної групи послів і сенаторів південно-східних воєводств.

У свою чергу польський уряд зробив кілька кроків назустріч українським домаганням. В. Мудрий був обраний одним з п'яти віце-маршалів сейму. Вийшла на волю більшість в'язнів-українців з концтабору в Березі-Картузькій. Деякі українські економічні інституції й кооперативи одержали державні кредити. Однак ці поступки були мізерними. У цілому політика дискримінації українців продовжувалася. Українські партії від КПЗУ до ОУН засудили «нормалізацію» і гостро критикували УНДО за угодовство.

В самому Українському національно-державному об'єднанні виникла опозиція проти політики ЦК, яка гуртувалася навколо газети «Діло». Вже у 1936 р. стало зрозуміло, що політика «нормалізації» не принесла очікуваних результатів.

Під впливом державотворчих процесів, що відбувалися у Закарпатті, Українська парламентська репрезентація (УПР) 9 грудня

1938 року внесла на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям у межах Станіславського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського й Поліського, окремих повітів і гмін Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму Галицько-Волинської землі, територіальних збройних сил, рівноправність польської й української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв законопроект до розгляду. Це остаточно переконало українських парламентарів у марності дальших спроб порозуміння з правлячими колами Польщі.

Спроби КПП перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивної співпраці не мали і не могли мати успіху в умовах авторитарного режиму пілсудчиків. Провал політики «нормалізації» призвів до занепаду впливу УНДО й інших легальних партій серед мас і до зростання популярності ОУН напередодні Другої світової війни.

Другою за впливовістю серед легальних партій була **Українська соціалістично-радикальна партія** (з 1926 р.), член Соціалістичного Інтернаціоналу з 1931 р. Ця партія видавала щотижневу газету та іншу періодику. Її лідерами були Л. Бачинський, І. Макух. Серед програмних вимог – обмеження приватної власності, незалежність України. Головними ворогами української незалежності вони вважали СРСР та Польщу. На виборах ця партія отримувала до 280 тис. голосів.

Ще одна легальна партія – **Українська соціал-демократична партія**, заснована у 1900 р., відновила свою діяльність з 1929 р. Вона мала три періодичні видання. У 1930 р. була створена **Українська національна католицька партія**.

У 1925 р. українці мали 12 політичних партій і досягли певного представництва у сеймі. У 1927 р. до нього входило 25 послів і 6 сенаторів, у 1930 р. – 50 послів і 14 сенаторів. Політична орієнтація українських парламентаріїв була тривекторною: 1) пропольською; 2) самостійницькою; 3) прорадянською.

Польське гноблення, неефективність легальних партій (українські радикали звинувачували УНДО, що вона «погоджується їсти крихти з польського столу») посилювали позиції українських націоналістів.

Окрім Української військової організації, у середині 20-х років утворилися інші націоналістичні групи, здебільшого створені студентською молоддю. Представники цих груп і УВО зібралися 29 січня 1929 року на з'їзд і вирішили злитися в єдину підпільну революційну

організацію – **Організацію Українських Націоналістів (ОУН)**. Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі». Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу.

Головою Проводу ОУН став Євген Коновалець.

Коновалець Євген (1891–1938) – визначний український військовий і політичний діяч, полковник армії УНР, командир УВО, Голова Проводу ОУН. Народився у с. Жашків на Львівщині. Навчався в Академічній гімназії у Львові, 1909 р. – на юридичному факультеті Львівського університету. Активний учасник студентського політичного руху. З 1913 р. – член Української національно-демократичної партії. На початку Першої світової війни був мобілізований до австрійської армії. У червні 1915 р. потрапив у російський полон. Утікши у вересні 1917 р. з полону, добрався до Києва, де був співорганізатором Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, який брав участь у боях проти більшовицьких військ. Вів активну роботу з організації військових формувань за Гетьманату і Директорії. У листопаді 1919 р. потрапив у польський табір для військовополонених у Луцьку, звідки звільнився навесні 1920 р. Намагався організувати військове підпілля на окупованих українських землях. Був активним організатором Української військової організації (УВО). З грудня 1922 р. перебував в еміграції (Чехословаччина, Німеччина, Швейцарія, Італія). На першому Конгресі Українських націоналістів був обраний Головою проводу ОУН. Активно працював над розбудовою організації. У травні 1938 р. внаслідок терористичного акту радянських спецслужб загинув у Роттердамі, де і похований.

Ідеологія ОУН базувалась на «інтегральному націоналізмі», розробленому Д. Донцовим. Згідно з нею в історії є один закон – «закон боротьби і вічного суперництва націй». Українська нація є абсолютною цінністю; незалежна Україна – найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. Передбачалося встановлення національної диктатури під керівництвом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем з абсолютною владою. ОУН проголосила свою опозиційність до соціалізму і демократизму, протиставляючи їм національний солідаризм. Націоналісти міфологізували історію України, пропагуючи культ боротьби, самопожертви, національного героїзму. Особливе значення надавалося соборності (національній єдності). Передбачалось, що соціально-економічна організація Української

держави повинна базуватись на розвитку аграрної сфери, спиратися на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом.

У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти польської влади. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера.

Бандера Степан (1909–1959) – політичний діяч, ідеолог українського національного руху. Народився в Галичині в родині священника. З 1927 р. член Української військової організації (УВО). З 1929 р. зі створенням ОУН став її членом, а згодом одним із керівників. У 1934 р. був засуджений польським судом на смертну кару, замінену на довічне ув'язнення. У 1939 р. з початком війни був визволений. У лютому 1940 р. Бандера зі своїми однодумцями створює Революційний Провід ОУН, а в 1941 р. на II Великому зборі Проводу стає його головою. У 1947 р. обраний головою Проводу ОУН, керував боротьбою українського національного підпілля проти радянської влади. У своїх статтях обстоював ідеї християнського революційно-визвольного націоналізму, незалежності України. 15 жовтня 1959 р. вбитий у Мюнхені агентом радянських спецслужб Б. Сташинським.

У 30-ті роки було здійснено сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств, організованих членами ОУН (найвідоміша акція – вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію). Процес над учасниками теракту відбувався з 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 р. у Варшаві, завершившись трьома вироками до страти, які потім були замінені на довічне ув'язнення (С. Бандера, М. Лебедь, Я. Карпинець) і двома вироками до довічного ув'язнення. Інших було засуджено до ув'язнення від 7 до 15 років. Варшавський процес дав змогу польській громадськості дізнатися про боротьбу українців.

ОУН нараховувала до 40 тис. членів. Її посиленню сприяло розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі, піднесення національної свідомості. Це все радикалізувало політичний рух, зростання політичного екстремізму, посилення його динамізму. У 1938 р. Є. Ковалець був убитий радянським агентом, а його наступником став Андрій Мельник, який сподівався, що боротьба гітлерівської Німеччини з СРСР допоможе здобути незалежність України.

Неп і українізація в Східній Україні спричинили прорадянські симпатії в Західній Україні. З 1919 р. в Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини, яка у 1923 р. була перейменована в **Комуністичну партію Західної України** (КПЗУ). Вона була складовою Ком-

партії Польщі. Програма КПЗУ, яка діяла в підпіллі, передбачала курс на соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УСРР.

У часи перших стримувань українізації на підрадянській Україні КПЗУ активно виступала на захист одного з її провідників – О. Шумського. Кампанія проти «націоналістичного ухилу» О. Шумського в Радянській Україні призвела до розколу КПЗУ на початку 1928 р. на «меншість», що користувалася підтримкою Москви, та «більшість», або «васильківців» (за псевдонімом лідера КПЗУ Й. Крілика (Васильківа), які виступали з критикою національної політики Сталіна і Кагановича.

КПЗУ перебувала ніби під подвійним тиском – з одного боку, Комінтерну (реально ВКП(б) через КП(б)У), а з іншого, – Комуністичної партії Польщі (КПП), яка занепокоєно спостерігала за автономістськими тенденціями в КПЗУ. Один із лідерів КПЗУ М. Заячківський (Косар) вбачав у боротьбі низових ланок ОУН «протиокупаційне вістря», фактично боротьбу «за національне визволення українського народу з-під польської окупації», що не могло не викликати підозри в його московських «сюзеренів». Голод 1932–1933 рр. і масові репресії в СРСР приглушили прорадянські настрої. Керівники КПЗУ були розстріляні в СРСР. У 1938 р. Комінтерн розпустив КПП і КПЗУ, затаврувавши керівництво партій як фашистську агентуру.

У 1926 р. було створено **Українське селянське робітниче соціалістичне об'єднання** (Сельроб), яке діяло під керівництвом КПЗУ. Проте згодом воно розколалося на два крила (національне і промосковське). У 1928 р. обидва крила налічували до 10 тис. осіб і збирали на виборах приблизно 240 тис. голосів. У 1932 р. Сельроб був розпущений польським урядом.

Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях було товариство «Просвіта». У 1936 р. воно налічувало 275 тис. учасників, 3071 бібліотеку і читальні зали, 190 пересувних бібліотек. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) проводило колоквиуми, видавало наукові праці з української історії та культури.

Інші товариства працювали над підвищенням культурного рівня українського населення: Товариство українських жінок (приблизно 50 тис. учасників у 1936 р.), Товариство вчителів, Товариство адвокатів, численні товариства взаємодопомоги, спортивні товариства.

У Польщі виходило 83 українські газети, 21 з них – політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка мала можливість бути оприлюдненою.

Суттєвим чинником суспільно-політичного життя у Західній Україні була греко-католицька церква. У 1939 р. вона налічувала 4,4 млн віруючих і 4440 церков. Значний вплив мала діяльність мит-

рополита Андрія Шептицького, який енергійно протестував проти політики пацифікації і підтримував політику нормалізації. Шептицький виступав проти екстремістських дій, не схвалюючи ні теракти ОУН, ні політику комуністів. Проте його діяльність стримувало протистояння з єпископом Г. Хомишиним і Василіанським орденом, які не бачили специфіки діяльності греко-католицької церкви в Україні.

Православна церква налічувала до 2 млн віруючих. У 1924 р. під тиском польського уряду вона розірвала зв'язки з Московським патріархатом і проголосила автокефалію.

Основні аспекти політичного становища українських земель у складі Румунії. У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, частину українських земель (Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину) окупувала Румунія. Режим тут був жорстокішим, ніж у Польщі: до 1928 р. на цих територіях тривав воєнний стан. Українців (500 тис. осіб) проголосили «зукраїнізованими румунами» і намагалися насильно їх асимілювати. Українські школи було закрито або румунізовано, українська преса заборонена. На румунський взірець змінювалися прізвища.

У 1927 р. почалася деяка лібералізація режиму, що дало змогу активізувати громадське життя. Як і в Польщі, суспільно-політичний рух розвивався трьома напрямками: 1) легальним; 2) комуністичним; 3) націоналістичним. Найважливішою серед легальних була **Українська національна партія (УНП)** на чолі з В. Залозецьким. Завдяки її діяльності українці здобули кілька місць в румунському парламенті, в уряді створили відомство у справах національних меншин. Комуністи Буковини приєдналися у 1926 р. до Компартії Румунії та діяли нелегально, виступали за приєднання Буковини до УСРР.

Націоналісти не були організаційно оформлені, використовуючи для своєї діяльності спортивне товариство «Мазепа» і студентське «Залізник». У 1938 р. в Румунії була встановлена військова диктатура, партії та організації розігнано.

Політичне життя на Закарпатті у 20–30-ті роки. Дещо кращим, ніж у Румунії та Польщі, було становище українців у Чехословаччині. Закарпаття в Чехословацькій державі мало статус окремого краю і називалося Підкарпатська Русь (згодом Підкарпатський край). Край займав 9 % площі Чехословаччини, а його населення – 5 % населення країни. У 20-ті роки тут була проведена аграрна реформа: 2/3 земель отримали чеські військові колоністи, 29 тис. га було розподілено між 32 тис. господарств. Зарплата робітників була в 1,5–2 рази меншою, ніж у центрі країни.

Певні успіхи були у сфері освіти. Наприкінці 30-х років у Закарпатті існувало 483 початкові школи, у містах – 21 чотирирічна. Проте через відсутність вищих навчальних закладів українська культура не могла самодостатньо розвиватись.

Суспільно-політичні течії в Закарпатті мали значне національне забарвлення і відрізнялися своєю зовнішньополітичною орієнтацією: 1) русофіли («общество Духновича») вважали русинів частиною єдиного російського народу; 2) «мад'ярони» доводили, що карпатороси – це окрема національність і прагнули приєднати край до Угорщини; 3) народовці (українофіли) на чолі з Августином Волошином пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і «мад'яронами», вимагали автономії Закарпаття; 4) комуністи, які входили до легальної Компартії Чехословаччини, визнавали українську ідентичність Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УСРР.

Наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Українське питання в Закарпатті стало центром європейської політики, за альтернативне його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили. Варіантів було три: 1) чехословацький; 2) угорський; 3) український – створення окремої держави «Карпатська Україна». Після Мюнхенської угоди 1938 р., коли частина чехословацької території була передана Німеччині, празький уряд 11 жовтня 1938 р. надав автономію Карпаторуській державі, яка повинна була знаходитись у федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду став А. Волошин.

Волошин Августин (1874–1945) – визначний український громадсько-політичний і державний діяч, президент Карпатської України. Народився у с. Каленичі Міжгірського району Закарпатської області у сім'ї священика. Закінчив Ужгородську гімназію, навчався в богословській семінарії в Ужгороді, на теологічному факультеті Будапештського університету. З листопада 1897 р. – викладач, у 1912–1938 рр. – директор учительської семінарії в Ужгороді. Редагував єдину українську газету «Наука», з 1925 р. – «Свобода». Був одним із засновників Руської Народної Ради (1918), потім Головою Центральної Руської Народної Ради. У 1922 р. виступив одним з організаторів Християнсько-Народної Партії. У жовтні 1938 р. – державний секретар автономного уряду Карпатської України, створеного внаслідок міжнародних подій та під тиском українських політичних сил Закарпаття, а невдовзі – прем'єр-міністр. Після проголошення у березні 1939 р. незалежності Карпатської України був обраний її президентом. Після поразки військ Карпатської України від Угорської армії емігрував до Чехословаччини,

де працював в Українському Вільному університеті, будучи деякий час його ректором. У травні 1945 р. заарештований радянською розвідкою і вивезений до СРСР. Страчений у Лефортовській тюрмі (Москва).

Претензії на Закарпаття висунула Угорщина. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. міста Ужгород, Мукачеве, Берегове переходили до Угорщини. Столиця Карпатської України була перенесена з Ужгорода до Хуста. Розпочалася українізація освіти й державних установ, були заборонені всі партії, крім урядової – **Українського Національного об'єднання (УНО)**. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України, де УНО здобула до 90 % голосів.

15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка ставала республікою на чолі з президентом. Державною мовою визнавалася українська, барвами державного прапора – синя і жовта. Президентом було обрано А. Волошина. Розпочалося створення організації національної оборони – «Карпатської Січі». Волошин звернувся до Німеччини з проханням взяти Карпатську Україну під протекторат, але німці відмовилися, порадивши не опиратися угорській армії, яка 14 березня 1939 р. напала на Карпатську Україну, 40-тисячна угорська армія тиждень воювала з удесятеро меншою Карпатською Січчю. Загинуло 5 тис. закарпатців, угорцям вдалося окупувати все Закарпаття.

Незважаючи на короткочасність існування, Карпатська Україна стала яскравим епізодом у боротьбі за українську незалежність.

20–30-ті роки ХХ ст. були складними й трагічними у політичній історії України. У Східній Україні, де існувала УСРР, відбувалося становлення й утвердження тоталітарного політичного режиму з масовими репресіями, трагічною загибеллю мільйонів людей. Радянська політична система, яка сформувалася у ці роки, не передбачала демократії та свободи, українська державність була лише формальною.

Західноукраїнські землі, перебуваючи у складі чужоземних держав, повною мірою відчували на собі політичне, економічне, соціальне, національне та релігійне гноблення.

Питання для самостійного опрацювання

1. Яким було положення радянської України на початку 1920-х років?
2. Укажіть, коли розпочався і здійснювався перехід до нової економічної політики в УСРР. З'ясуйте її сутність, мету і специфіку.
3. Назвіть характерні ознаки непу в промисловості та сільському господарстві.
4. Проаналізуйте причини згорання нової економічної політики.

5. Поясніть, чому наприкінці 20-х рр. ХХ ст. радянське керівництво повернулося до політики форсованого соціалістичного будівництва. Здійснення яких економічних перетворень воно передбачало?
6. На яких засадах у 20-ті роки формувався політичний устрій УСРР? Які політичні наслідки входження України до СРСР?
7. Які основні політичні аспекти українізації в 20-ті роки?
8. У чому сутність більшовицької політики коренізації в Україні?
9. Назвіть соціально-політичні наслідки для України форсованої індустріалізації і насильницької колективізації.
10. Обґрунтуйте, чи є голод в Україні в 1932–1933 рр. геноцидом.
11. Охарактеризуйте ідейно-політичну боротьбу в 20–30-ті роки.
12. Опишіть становлення тоталітарного режиму в Україні.
13. У чому полягала роль репресивних органів у тоталітарному режимі в 20–30-ті роки?
14. Охарактеризуйте національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20–30-ті роки.
15. Проаналізуйте політичну спрямованість політичних партій Західної України.

Орієнтовні теми рефератів

1. Українське Відродження 20-х років. Політика українізації та коренізації.
2. «Націонал-комунізм»: теорія та практика.
3. Посилення ролі репресивних органів у політичному житті.
4. Політика у сфері культури в 30-ті роки.
5. Створення ОУН. Тактика терору та її наслідки.
6. Харків – столиця радянської України.

Література для самостійної роботи

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 685 с.

Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавство дослідження / С. І. Білокінь. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1999. – 447 с.

Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта. – Л. : Каменярь, 2006. – 314 с.

Веденеєв Д. В. Заручниця глобального протистояння: Трагедія Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті «Холодної війни» (1945–1991 рр.) / Д. В. Веденеєв, В. Д. Бутков. – К. : Дорадо – Друк, 2013. – 232 с.

Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) : монографія / М. П. Гетьманчук. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.

Гордуновський О. М. Український хліб і його реалізація в ХІХ – на початку ХХ ст.: нариси з історії та економіки / О. М. Гордуновський, О. І. Гуржій, О. М. Реєнт, відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т іст. Укр НАНУ, 2013. – 435 с.

Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні / Л. Гриневич; відп. ред. С. Кульчицький. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. – 435 с.

Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: іст.-екон. дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А. В. Кентій. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1998. – 200 с.

Колесник В. Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / В. Ф. Колесник, В. П. Коцур, Г. Г. Коцур. – К. : Хрещатик, 2002. – 176 с.

Кондратюк К. К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2000 рр.) : навч. посібник для вузів / К. К. Кондратюк, О. М. Суховій. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 261 с.

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.

Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 11. – 336 с. (серія «Україна крізь віки»: у 15 т.).

Кульчицький С. В. Сталінський «Сокрушительний удар» 1932–1933 / С. В. Кульчицький. – К. : Темпора, 2013. – 316 с.

Кульчицький С. Український голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. / С. Кульчицький. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. – 208 с.

Кульчицький С. В. Український голодомор у контексті сталінської «революції» згори / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2013. – № 6. – С. 18–44.

Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938) / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 511 с.

Марочко В. І. Репресовані педагоги України: Жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Г. Хілліг; Ін-т історії України НАН України, Марбурзький ун-т (Німеччина). – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.

Назарова К. В. Історія України (1917–1939рр.): навч.-методич. посібн. / К. В. Назарова. – Миколаїв: ФОН Швець В. Д., 2013. – 172 с.

Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / Н. М. Наймарк ; пер. з англ. В. Старка. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

Папахін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і «чорна дошка» // Г. В. Папахін // Укр. іст. журн. – 2013. – № 6. – С. 45–57.

Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практика повсякденного та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 456 с.

Смирнов В. М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / В. М. Смирнов. – Х. : Майдан, 2002. – 304 с.

Терлецька І. В. Сучасна українська і російська історіографія сталінізму: монографія / І. В. Терлецька. – К. : КНТЕУ, 2013. – 390 с.

Українське радянське суспільство 30-х рр.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький; головн. ред. В. А. Смолів. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2012. – 785 с.

Хрестоматія Голодомору: джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні / Упорядн. та ред. Б. Клід, О. Мотиль. – Едмонтон, Торонто: Вид-во Канадського інституту українських студій, 2012. – 386 с.

Шитюк М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). – Миколаїв, 2012. – 228 с.

Тема 11. Україна і Друга світова війна (1939–1945 рр.)

Друга світова війна – одна з найтрагічніших подій в історії людства. Почавшись 1 вересня 1939 р., вона тривала довгих 6 років. У неї було втягнуто 61 державу, де проживало 80 % усього людства. Воєнні дії велися на території 40 держав, воювали понад 110 млн осіб.

Україна найбільше постраждала з воюючих країн. Матеріальні збитки, завдані їй, становили 285 млрд крб. у довоєнному обчисленні. Без житла залишилося майже 10 млн осіб. На фронтах війни загинуло 3 млн українців. Ще більшими були жертви мирного населення. Загалом, у роки війни загинув кожний шостий українець. Більше 2 млн осіб було вивезено в Німеччину; 3,5 млн евакуйовано. Війна обійшлася Україні 14-мільйонними демографічними втратами.

Історична доля розпорядилася так, що українцям довелося воювати у складі різних армій по обидві боки лінії фронту, сотням тисяч із них – одночасно проти найголовніших воюючих сторін.

Лекція 15

Політичне становище України напередодні та в роки Другої світової війни

1. «Українське питання» в європейській політиці напередодні та на початку Другої світової війни.
2. Україна в перші роки Другої світової війни.
3. Політичні процеси в Україні в період німецької окупації.
4. Звільнення України від окупації. Закінчення Другої світової війни та її політичні наслідки для України.

1. Українське питання в європейській політиці напередодні та на початку Другої світової війни.

Україна в планах нацистського керівництва. Напередодні Другої світової війни українські землі перебували у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії, які, попри різний соціально-політичний устрій, виявляли однакову схильність до дискримінації українства, протидіяли українській державності.

Роз'єднаність українських земель, що знаходились на перехресті геополітичних інтересів провідних держав – учасниць Другої світової війни, робила Україну досить вразливою для зовнішньої агресії. Водночас українські політичні сили мали надію на певний реванш у боротьбі за свою незалежність. Проте український народ загалом не

міг самостійно вирішувати своє національне питання. Його доля була в руках правителів інших держав.

СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина намагалися втримати підпорядковані їм українські землі, та, по можливості, приєднати нові. Англія, Франція, частково – США використовували Україну як геополітичний чинник у своїй дипломатичній грі між Німеччиною та СРСР. Німеччина, яка оголосила боротьбу за життєвий простір, не приховувала своїх претензій на українські землі як одного з важливих чинників реалізації своїх економічних, геополітичних інтересів.

Ще в червні 1933 р. на міжнародній економічній конференції в Лондоні Німеччина виступила з вимогою передати їй українські землі для «раціонального їх використання». Готуючись до Мюнхенської конференції і під час її проведення (вересень 1938 р.) Гітлер представив пакет територіальних претензій до Чехословаччини з боку Угорщини, Польщі, Румунії на території, де проживало українське населення. Після окупації частини чехословацької території та утворення автономії Карпато-України, Німеччина вирішила розіграти «українську карту» за прикладом Судетської області, імітуючи підтримку вимог ОУН щодо соборної України. Французький посол в Німеччині з цього приводу писав міністру закордонних справ Франції 15 грудня 1938 р.: «Що стосується України, то, здається, шляхи і засоби ще не розроблені, але мета вже визначена – створити велику Україну, яка стала б житницею Німеччини. Для цього треба зламати Румунію, переконати Польщу, відняти частину території СРСР. У військових колах вже йдеться про похід на Кавказ і Баку... В оточенні Гітлера подумують про таку операцію, яка б у ширших масштабах повторювала операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії, СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у відповідний момент дипломатична підтримка та акції з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна».

6 січня 1939 року Гітлер у розмові з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком, а через кілька тижнів міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп наполягали на розгляді питання про Данциг і коридор між Німеччиною та Пруссією, акцентуючи одночасно на вирішенні української проблеми. Польський міністр не приховував, що його держава теж претендує на Радянську Україну і на вихід до Чорного моря. Надалі, у зв'язку з незговірливістю і непоступливістю польського керівництва, Гітлер 3 квітня 1939 року підписує директиву про підготовку нападу на Польщу, а 11 квітня – «План Вайс» (план військового розгрому Польщі). 28 квітня Німеччина розірвала польсько-німецьку декларацію про ненапад.

Після цього ідеологічний апарат фашистської Німеччини та спецслужби звернули свій погляд на Галичину та деякі інші українські території, що знаходилися під контролем Польщі.

У цей же час значно активізувалася ОУН, яка після вбивства в 1938 р. її керівника Є. Коновальця розпалася на дві частини. Радикальні національні сили, очолювані С. Бандерою, вважали за необхідне створити підпільну армію і вести боротьбу за незалежність України, орієнтуючись на західні країни. Прихильники А. Мельника вважали, що створення підпільної армії може викликати каральні заходи з боку Німеччини. У серпні 1939 р. прихильники А. Мельника провели у Римі конференцію, на якій офіційно проголосили його керівником ОУН. 10 лютого 1940 р. прихильники С. Бандери організували конференцію у Кракові, на якій відкинули рішення Римської конференції та оголосили себе законним керівництвом ОУН, назвавши себе ОУН-Р (революціонери) або ОУН-Б (бандерівці). Прихильників А. Мельника почали називати ОУН-М (мельниківцями). Цей розкол ослабив загальний рух за національну незалежність.

Пізніше, у березні 1941 р. ОУН-Б провела ще одне зібрання своїх прихильників, у постанові якого зазначалося, що ОУН бореться за суверенну об'єднану Українську державу, за звільнення «поневоленних Москвою народів Східної Європи та Азії, за новий справедливий лад на руїнах Московської імперії СРСР». Орієнтація керівництва ОУН на Німеччину, на боротьбу з СРСР, як пише один з відомих теоретиків українського націоналізму Ю. Пундик, впливала з тогочасного погляду всього українського загалу, з його надій на те, що в конфлікті з СРСР Німеччина неминуче змушена буде визнати український фактор і національні прагнення українців. Виходячи з цього, всі зусилля Проводу ОУН, як зазначалось в меморандумі ОУН у квітні 1941 р., були «направлені на переконання німецького уряду... офіційно визнати самостійність і соборність України й допустити українців до війни проти СРСР як рівнорядних партнерів Німеччини».

Уже після нападу Німеччини на Польщу абвер (військова розвідка Німеччини) отримав наказ влаштувати під виглядом «повстання» в українських і білоруських районах масову різанину серед проживаючих там поляків і євреїв, а потім розпочати формування «незалежного українського об'єднання». 10 вересня 1939 р. гітлерівське керівництво поширило звернення до населення Західної України, в якому йшлося про плани створення «незалежної держави» під протекторатом Німеччини. Ця ідея простежується в кількох документах фашистської Німеччини, в яких йшлося про розчленування «простору на 4 держави»: розширену в східному напрямі Фінляндію,

розширену за рахунок білоруських земель Балтію, самостійну Україну, Кавказ як федеративні держави під німецьким управлінням.

29 квітня 1941 р. була протокольно представлена організаційна структура економічного розділу плану «Барбаросса» під кодовою назвою «Ольденбург». Для реалізації плану затверджувалося чотири інспекції, в тому числі дві інспекції по Україні, які охоплювали всі її великі міста.

В оточенні Гітлера побутували різні погляди щодо поведінки Німеччини на окупованих територіях. Рейхсляйтер Розенберг зі своїми прибічниками вважав за доцільне давати обіцянки у сфері культури, виявляти повагу до історичної свідомості українців, навіть дозволити університет у Києві. Рейхсмаршал Геринг переконував, що Німеччина повинна передусім забезпечити собі прожиток за рахунок України, а все інше – не головне. У листі до Муссоліні від 21 червня 1941 р. Гітлер писав: «Передусім я сподіваюся, що нам... вдасться забезпечити в Україні на тривалий час загальну продовольчу базу. Вона прослужить для нас постачальником тих ресурсів, які, можливо, знадобляться нам в майбутньому». Все цинічнішими ставали плани нацистської верхівки після перших успіхів на німецько-радянському фронті. На нараді в ставці 16 липня 1941 р. Гітлер так «обґрунтував» необхідність запровадження нового адміністративно-територіального розподілу на окупованій території: «Тепер перед нами стоїть завдання: розрізати територію цього величезного пирога так, як це нам потрібно, з тим, щоб зуміти, по-перше, панувати над нею; по-друге, управляти нею; по-третє: експлуатувати її».

Стосовно населення СРСР він був ще категоричнішим: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців, киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас. Освіта дасть більш розвиненим з них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси – розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути згубними для наших інтересів... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією фразою – «столиця рейху – Берлін». Математика і все інше подібне абсолютно не потрібні».

Укладення пакту про ненапад та інших документів між СРСР і Німеччиною. У відповідь на ультимативні територіальні претензії Німеччини до Польщі англійський прем'єр Н. Чемберлен 31 березня 1939 р. запевнив палату громад у повній підтримці польського уряду. 13 квітня 1939 р. Англія заявила про надання гарантій Греції та Румунії. Аналогічно вчинив і французький уряд. Це, очевидно, було зроблено для того, щоб налякати Німеччину, примусити її до переговорів

з Англією. Проте Гітлера мало непокоїли «гарантії» Чемберлена, тим більше, що «медовий місяць» англо-німецької згоди давно минув, особливо після захоплення Праги. Керівники Англії, Франції почали з великою недовірою ставитися до нових пропозицій Німеччини. Це розуміло й гітлерівське керівництво. До того ж у дипломатичній грі 1939 р. з'явився новий елемент, особливість якого полягала в тому, що за визнанням Гітлера, восени 1938 р. він вирішив розпочати зондаж можливості убезпечити Німеччину від «війни на два фронти» шляхом зближення з СРСР. Почавши обережно контактувати у сфері торгівлі навесні наступного року, німецька дипломатія з серпня вирішила частково ознайомити керівництво СРСР зі своїми політичними інтересами.

У далекосяжних планах Гітлера все одно передбачався напад на СРСР, про що можна зробити висновок на підставі його розмови зі швейцарським дипломатом Буркхардом 11 серпня 1939 р.: «Все, що роблю, спрямоване проти Росії. Якщо Захід такий безглуздий і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду вимушений домовитися з росіянами. Потім я вдарю по заходу й після його поразки об'єднаними силами обрушуся на Радянський Союз. Мені потрібна Україна...».

Перед тим, як вдатися до вирішального кроку в Москві, Гітлер спробував отримати остаточну й конкретну відповідь з Лондона. Той промовчав, вважаючи, що угода з Гітлером за таких обставин не відповідає інтересам Великобританії та настроям громадськості.

Тим часом з березня 1939 р. в Москві між СРСР, Англією та Францією тривали безплідні переговори щодо політичних і військових питань, укладення конвенції у разі агресії з боку Німеччини. Негативну роль у них зіграв уряд Польщі, який заявляв, що поляки «не можуть в жодній формі обговорювати питання про використання частини національної території іноземними військами». Тільки наприкінці серпня 1939 р., після опублікування повідомлення про приїзд до Москви Ріббентропа, позиція Варшави дещо змінилася, але було вже надто пізно. 21 серпня 1939 р. Гітлер звернувся до Сталіна з посланням, в якому йшлося, «що криза може вибухнути з дня на день», запропонувавши прийняти німецького міністра закордонних справ Ріббентропа для складання та підписання пакту про ненапад і відповідного протоколу. Сталін погодився, і 23 серпня 1939 р. були підписані договір про ненапад і таємний додатковий протокол.

Протоколом до пакту було визначено межі просування німецьких військ у разі їх вторгнення в Польщу, а також сферу обопільних інтересів у Східній Європі. Підписання секретного додаткового протоколу радянськими керівниками спричинило негативні міжнародні наслідки. Виникло враження, що Сталін і його оточення розраховували на

тривалу співпрацю з фашистською Німеччиною, на можливість з її допомогою вирішувати проблеми світової політики. Вершиною цього процесу став договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р. та декілька таємних додаткових протоколів до нього, підписаних Молотовим і Ріббентропом. У них Німеччина і СРСР зобов'язувались не допускати на своїх територіях польської агітації, інформувати одна одну про доцільність вжиття для цього певних заходів. Можливо, що ця домовленість стала підставою для знищення навесні 1940 р. у Катині та інших місцях десятків тисяч польських офіцерів і представників інтелігенції. З політичної та правової точки зору радянсько-німецькі домовленості були оцінені лише в роки «перебудови» в СРСР.

Початок Другої світової війни. Друга світова війна почалася вторгненням німецьких військ 1 вересня 1939 р. в Польщу. Великобританія та Франція, зіткнувшись з небажанням Гітлера йти на нову змову та побоюючись остаточно втратити авторитет серед народів світу, 3 вересня 1939 р. оголосили війну Німеччині. Опір Польщі було зламано за 2 тижні, а її союзники не поспішали з допомогою. На Заході почалася так звана «дивна війна». Це визначення належить французькому журналісту Р. Доржелесу, який так назвав у жовтні 1939 р. свою кореспонденцію з фронту, де за відсутності бойових дій сиділи в добре укріплених спорудах біля р. Рейн на лінії «Мажіно» французькі та англійські війська. Уряди цих країн очікували зіткнення військ Німеччини і Радянського Союзу.

Усі учасники цієї війни намагались задовольнити насамперед свої інтереси: якщо фашистські країни мали намір силою завоювати «життєвий простір», то інші західні держави прагнули також силою втримати раніше захоплене. Надалі характер Другої світової війни змінювався. При цьому політичні цілі з фашистського блоку держав залишались такими ж, а методи і способи ведення війни ставали все більше антигуманними і варварськими. Боротьба держав і народів, які протистояли фашистсько-мілітаристському блоку, набирала справедливого, визвольного характеру. Величезне значення у цьому процесі мала боротьба народних мас. Наростання її перетворило Другу світову війну на антифашистську, визвольну, справедливу війну з боку держав антигітлерівської коаліції.

2. Україна в перші роки Другої світової війни.

Західні землі України під німецькою та угорською окупацією. Згідно з таємним протоколом до пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР, а також договором про дружбу й кордон із таємними додатковими протоколами до нього частина українського населення (приблизно 550 тис. осіб) у Лемківщині й Холмщині опинилася на

окупованій німцями території. Генерал-губернатор окупованих Німеччиною польських земель Ганс Франк оголосив спеціальний указ Гітлера, за яким ця територія ставала німецькою колонією з наданням її населенню мінімальних прав. Частина прорадянськи налаштованих жителів перейшла на території, зайняті радянськими військами, а туди з Галичини переселились (при вступі Червоної армії) до 20–30 тис. людей, які не могли змиритися з радянським режимом.

Незадовго до приходу німців з ініціативи ОУН на Лемківщині та Холмщині виникли десятки комітетів самозахисту. Навесні 1940 р. вони створили в Кракові Український координаційний комітет (УКК), перейменованій потім в УЦК, а його головою обрали відомого громадсько-політичного діяча Володимира Кубійовича. ЦК взяв на себе обов'язки щодо нагляду за хворими, німецькими людьми і безпритульними дітьми, організації служби охорони здоров'я, освіти, надання допомоги військовополоненим, представництва інтересів українців, які працювали в Німеччині. У Кракові було засновано видавництво української преси. Більшість членів ОУН активно співпрацювала з УЦК. Після нападу Німеччини на СРСР і окупації Галичини УЦК поширив свою діяльність і на цей регіон. Під час війни ця організація захищала соціально-економічні інтереси українців в генерал-губернаторстві.

Карпатська Україна перебувала під окупацією Угорщини, уряд якої так і не виконав обіцянки щодо автономії українських земель. Більше того, він почав тотальний наступ на українофілів: сотні їх було розстріляно, тисячі заарештовано, більше 30 тис. осіб переселились у Галичину (до окупації її німцями). Були заборонені всі українські організації, в тому числі «Просвіта». Розуміючи, що повну мадяризацію (асиміляцію угорцями) здійснити не вдасться, угорський уряд обрав русофільський варіант. Основними провідниками такої політики стали місцеві діячі – давнішні прихильники будапештського уряду Андрій Бродій і Степан Фенцик.

Єдиним позитивним аспектом шестирічної угорської окупації Закарпаття було те, що вона зберегла край від нацистської неволі, від спустошення, якого зазнала більша частина України. Однак вона не зберегла життя понад 100 тис. євреїв краю, більшість з яких загинула в нацистських таборах смерті.

Воз'єднання Західної України з Українською РСР. Воєнні дії, що розгорнулися на польській землі, приголомшили світ. Англійський генштаб вважав, що Польща протримається не менше півроку, але німецькі війська вже 8 вересня 1939 р. підійшли до Варшави. Основні сили польської армії вже були розбитими, а 15 вересня німці взяли Люблін і підійшли до Бреста.

Радянський Союз не поспішав із введенням своїх військ на територію Польщі, хоча німецька сторона наполягала на цьому. Більше того, на вимогу, щоб СРСР якнайшвидше повідомив про дату введення своїх військ, було дано відповідь, що воно матиме таке обґрунтування: Червона армія виступить на захист населення Західної України і Західної Білорусі від німецької агресії. Це свідчило, що Радянський Союз намагається уникнути негативних для себе наслідків у разі захоплення польських територій (оголошення війни СРСР Польщею, а потім Англією та Францією). Німецька сторона активно продовжувала експлуатувати «українську тему», поширюючи через свої інформаційні служби, дипломатичні канали повідомлення про неспокійне становище серед українського населення.

Певною мірою то була правда. Адже з початком війни загострилася взаємна ненависть між поляками та українцями. Почастішали сутички між озброєними формуваннями українців, польськими військовими частинами та поліцією. Найзапекліші сталися в районах Львівського і Волинського воєводств. З наближенням радянських військ і ослабленням польських збройних сил жертвами все частіше ставали поляки: насильство породжувало насильство.

Уранці 17 вересня 1939 р. від імені уряду СРСР польському послу в Москві Гржібовському було зачитано ноту, в якій йшлося, що Польська держава та її уряд перестали існувати. У зв'язку з такою ситуацією радянський уряд віддав розпорядження військам взяти під захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусі. Того ж дня радянські війська перейшли польський кордон. Над українськими містами й селами з повітря було розкидано заздалегідь підготовлені 120 тис. листівок, які містили заклики: забирайте в свої руки панську землю, скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки, вирішуйте самі свою долю...

Тим часом головком польської армії маршал Р. Смігли наказав усім боєздатним частинам і підрозділам відійти на територію Станіславського (нині – Івано-Франківська область) воєводства, ближче до румунського та угорського кордонів, куди і відбув уряд Польщі з президентом І. Мосціцьким. Тут їх застало повідомлення про перехід радянсько-польського кордону Червоною армією. Було прийнято рішення про евакуацію державних і збройних сил через Румунію й Угорщину та оголошено наказ Р. Смігли: «З більшовиками не битися, хіба тільки у разі нападу з їх боку або спроби роззброєння частин». Наприкінці тієї ж доби головком польської армії та уряд Польщі подалися через територію Румунії та Угорщини до Франції.

Жителі Західної України по-різному зустріли радянські війська, виявляючи радість з приводу об'єднання українських земель, сподіва-

ючись на соціальні зміни. Водночас інформація про сталінські репресії вселяла страх, відчуття невпевненості. Особливу настороженість виявляли інтелігенція, представники українських політичних партій.

Для правового оформлення політичного статусу приєднаних земель радянське керівництво у жовтні організувало вибори до Українських Народних зборів і самі Збори, які прийняли рішення просити Верховну Раду СРСР прийняти Західну Україну до СРСР, а вже потім – до УРСР. З політичної точки зору ті події однозначно оцінити непросто. Будучи ще одним кроком до соборності українських земель, вони, як і приєднання в 1940 р. Буковини, не стали актом демократичного самовизначення народу, а наслідком таємних домовленостей двох диктаторських режимів.

22 вересня 1939 р. представники Німеччини й СРСР визначили демаркаційну лінію для військ обох країн, відповідно до умов таємного протоколу від 23 серпня 1939 р., і частини Червоної армії вступили в раніше зайняті німцями Стрий, Дрогобич, Борислав і Самбір. Згідно з договором Люблінське воєводство і частина Варшавського відійшли під контроль окупаційних властей Німеччини, а Литва – СРСР. Розмежування Польщі повністю відповідало «лінії Керзона», тобто рішенням Версальської конференції від 8 грудня 1919 р. За те, що в зоні впливу СРСР опиняться Дрогобич і Борислав, він обіцяв поставити Німеччині нафтопродукти обсягом річного виробництва в цьому районі.

2 жовтня 1939 р. почалося виведення сторонами своїх військ з територій, передбачених таємним додатковим протоколом від 28 вересня 1939 р. На німецькому боці залишалися Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина.

Відповідно до домовленості з румунським урядом 28 червня 1940 р. Червона армія перейшла Дністер і встановила нові кордони. Радянському Союзу було передано Бессарабію, анексовану Румунією в 1918 р., в результаті чого створено Молдавську РСР. Західна Буковина з Хотинським районом Бессарабії утворили Чернівецьку область у складі УРСР. Два південних райони Бессарабії – Акерманський та Ізмаїльський – увійшли до складу Одеської області. Тільки українське населення Австро-Угорщини залишилося поза єдиним українським державним утворенням у складі СРСР.

Унаслідок цих процесів населення України збільшилося на 8809 тис. осіб і до початку війни (червень 1941 р.) становило 41651 тис. осіб, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

На території західних областей нова влада почала утверджувати порядки, що існували в СРСР. Здійснювалась націоналізація банків і промисловості, конфіскація поміщицьких земель, реорганізація

системи народної освіти. Паралельно працювало відомство Л. Берії, розпочавши нищення «класових ворогів»: поміщиків, «буржуазних» фахівців, українських націоналістів, депортацію «політично не благонадійного» населення в Казахстан, Красноярський край та інші місця. Із Західної України і Західної Білорусі було депортовано 318 тис. сімей, або 1173170 осіб (10 % населення). Під заборону опинилися українські політичні партії. На керівні посади призначались вихідці зі східних областей.

Атмосфера політичного терору та репресій швидко переконала населення західноукраїнських земель, що таке возз'єднання майже нічим не відрізняється від іноземної окупації.

3. Політичні процеси в Україні в період німецької окупації.

Напад нацистської Німеччини на СРСР. Утворення антигітлерівської коаліції. На світанку 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз, мотивуючи це необхідністю завдати «превентивний» удар. За багатьма критеріями СРСР виявився неготовим до відсічі гітлерівцям. У результаті Червона армія і радянський народ зазнали в перші місяці війни колосальних втрат: 1200 літаків, до 1 млн солдат, з них 724 тис. полоненими. Німцям дісталися і значні трофеї: 6,5 тис. танків, 7 тис. гармат і мінометів, величезні запаси пального і боєприпасів.

Війну СРСР оголосили уряди Італії, Румунії, Словаччини, Хорватії, Фінляндії, Угорщини. У першому стратегічному ешелоні фашистського угруповання нараховувалося 5,5 млн військовослужбовців, до 4,3 тис. танків, штурмових гармат і мінометів, приблизно 5 тис. літаків, до 190 кораблів. Наступ німецьких військ і їх союзників відбувався трьома напрямками: Північним (Балтія, Ленінград); Центральним (Білорусь, Москва); Південним (Україна).

На території України німці здобули значні перемоги, в основному, через некомпетентність Й. Сталіна і його найближчого оточення в управлінні військами: «Уманський казан» (серпень 1941р.), де були оточені 6-та і 12-та армії Південного фронту; заборона Верховного головнокомандувача вивести війська з Київського виступу й подальше оточення 650-тисячного війська Південно-західного фронту; невдалий наступ радянських військ з Барвенківського плацдарму під Харковом (травень 1942 р.), що спричинило оточення і захоплення в полон більшої частини військ; розгром угруповання радянських військ під Керчю (травень 1942 р.). Лише в цих операціях радянські війська втратили 12 армій; 1,2 млн бійців і командирів потрапили в полон.

Німецькі війська швидко просуvalися вглиб країни. До грудня 1941 р. вони контролювали територію з населенням до 80 млн осіб

(42 % населення СРСР), захопили 3,8 млн військовополонених (з них 1,3 млн українців) і окупували майже всю Україну.

Радянський уряд зумів сконцентрувати значні зусилля для розгрому військ гітлерівського блоку. До січня 1942 р. утворилася антигітлерівська коаліція держав. Декларацію, вироблену нею в січні 1942 р., підписали 26 країн, зокрема Англія, США, Польща, Чехословаччина, Канада, СРСР та інші. Мільйони людей взялися за зброю. Тільки українців воювало 4,5 млн осіб.

Окупаційний режим в Україні. ОУН і нацистське керівництво. Передчуваючи наближення війни, українські політичні сили сподівалися використати зіткнення воюючих сторін для здобуття української державності. Знаючи про це, німецьке командування не проти було мати їх на деякий час своїми союзниками. Ще до війни німецька пропаганда поширила фальшивку щодо своїх намірів створити «Велику Україну», до якої могли б увійти всі етнічні українські землі. Ця пропагандистська операція виявилася досить ефективною, бо навіть найрадикальніші українські політичні сили схилилися до думки про можливість співробітництва з німцями. Очевидно, тому вже 23 травня в меморандумі ОУН-Б до німецького уряду німецько-радянська війна була розцінена як умова звільнення України від більшовизму та побудови Української держави. Однак німці зовсім не були зацікавлені в розширенні політичних можливостей українців. Навпаки, їх справжньою метою було розчленування території України, що підтвердилося на практиці: Закарпаття опинилося під угорською окупацією, Буковина – під Румунією; Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька області були об'єднані в «дистрикт Галичина» й підпорядковані польському генерал-губернатору; з інших земель був утворений «Рейхскомісаріат "Україна"».

Вперше їм довелося розкрити свої наміри після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Національними зборами Акта про відновлення української державності. У заяві ОУН-Б з цього приводу йшлося, що на західноукраїнських землях формується українська влада, підпорядкована українському уряду, який буде створено в Києві. Прем'єр-міністром був обраний Ярослав Стецько. Цю акцію підтримав митрополит А. Шептицький.

Проголошення Української держави було важливим актом української політики, оскільки змусило німців розкрити свої плани щодо політичного майбутнього України, сприяло виробленню подальшої політичної тактики українських сил. ОУН розраховувала, що німці швидше погодяться на проголошення Української держави, ніж підуть на загострення відносин з українцями. Проте через кілька днів гітлерівці заявили: «Ми не союзники, а завойовники». Гестапо зажадало від

Бандери офіційно анулювати відновлення державності. Після відмови Бандери це зробити, він і його найближчі соратники (в тому числі Я. Стецько) були заарештовані. З фронту були відкликані обидва батальйони «Легіону українських націоналістів» – «Роланд» і «Нахтігаль».

У руслі своєї стратегії – поставити німців перед фактом – обидві фракції ОУН планували організувати контроль місцевої адміністрації на окупованих українських землях. З цією метою вони, зібравши до 2 тис. своїх прихильників, розділили їх на похідні групи й відправили вслід за наступаючими німецькими військами вглиб території України. У процесі створення ними в населених пунктах місцевих адміністрацій вкотре загострилися суперечності між фракціями ОУН.

Непростою була ситуація в церковному житті. Православна церква на Волині розкололася на автокефальну й автономну. Перша виступала за відродження традиції УАПЦ (Української автокефальної православної церкви) 20-х рр., за незалежність українського православ'я, друга – за церковну автономію України при збереженні зв'язків з московським патріархатом.

На той час в Україні виходило до 100 некомуністичних газет, виникали літературні, наукові та громадські об'єднання. У жовтні 1941 р. прихильники Мельника виступили з ініціативною створення (в основному зі східних українців) Української національної ради, розраховуючи перетворити її згодом на урядовий орган. Жевріла надія, що німці дозволять створити Українську самостійну державу, але ті мали інші плани. У вересні 1941 р. підрозділи СС заарештували та знищили більшість членів похідних груп ОУН-Б. 20 листопада 1941 р. була заборонена діяльність Унради. У грудні було заарештовано й розстріляно працівників редакції газети «Українське слово». Арешти проводилися у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Рівному та інших містах України. Було знищено понад 40 керівних діячів ОУН-М, звільнено з органів управління і поліції їх прихильників.

ОУНівців допускали тільки до нижчих ланок управління, тирчасових посад і охоронних функцій. Ставало ясно, що ніякого самостійного державного утворення в Україні німці не допустять. Це змусило керівництво ОУН переглянути свою політику, змінити тактику, форми і методи діяльності. Відповідно постало питання: проти кого боротися – сталінської системи, яка вже принесла багато страждань українцям через масову колективізацію, голодомор, проти нацистського «нового порядку» з його жорстокістю, чи розпочати боротьбу, явно безвиграшну, проти гітлеризму і сталінізму одночасно. Більшість обрала останній варіант. 14–15 серпня 1942 р. в Києві відбувся з'їзд україн-

ських самостійників, який прийняв рішення про те, «що настав час... нищити німецьку систему... протистояти німецькій силі».

Між тим становище в Україні ускладнювалося. Вже ні в кого не було сумнівів, що вона стала одним з перших об'єктів німецької колоніальної експансії. У серпні 1941 р. німці створили рейхскомісаріат України, до якого входили Волинь, Полісся Правобережжя, частина Полтавської області, а з 1942 р. – вся Полтавщина та Запорозжя. Ця територія охоплювала 340 тис. кв. км з населенням 17 млн осіб. Управляв нею Еріх Кох, відомий своєю жорстокістю та особливою ненавистю до слов'янських народів. Рейхскомісаріат формально підкорявся міністерству східних окупованих територій (Розенберг). Він ділився на «генеральбецирки» на чолі з генерал-комісарами, а ті – на «крайзи», очолювані гебітскомісарами. Місцевою адміністрацією були районні міські управи та сільські староства. Українська поліція підкорялася німецькій цивільній владі. Столицею Рейхскомісаріату стало м. Рівне. Галичина була передана Генеральному губернаторству Польщі; Буковина і частина Південно-Східної України, у тому числі Одеса – Румунії, отримавши назву Трансністрія. Загалом під румунською окупацією опинилося 10 % української території (за німецько-румунським договором від 19 серпня 1941 р.). Харків та інші території України перейшли в безпосереднє підпорядкування німецької армії. На цій підставі німецьке керівництво заявило, що України не існує, це лише географічне поняття.

Німецьке керівництво створило в Україні 50 єврейських гетто й понад 180 концентраційних таборів. За кілька місяців окупації було знищено 850 тис. євреїв. За роки війни в Україні загинуло 1,3 млн військовополонених.

Україна під час окупації була пограбована. 85% надходження продуктів з окупованих територій до рейху було з України. У зв'язку з цим навіть не були розпущені колгоспи, оскільки вони полегшували пограбування села. Робочу силу (остарбайтерів) до себе Німеччина брала теж в основному з України (2,3 млн осіб).

На території України у роки війни діяло чотири політичні сили: німецька окупаційна влада, радянський підпільний і партизанський рухи, самостійницький підпільний та партизанський рухи, які боролися не тільки проти фашистів, а й між собою. Час від часу зверталися із заявами до німецького уряду, української громадськості уряд Української народної Республіки в екзилі, гетьманський рух П. Скоропадського, але відчутного впливу на політичні процеси їх діяльність не мала. Єдиним легальним представницьким органом була Українська національна рада, яка намагалася обстоювати інтереси українців, але німецька влада не мала наміру рахуватися з нею. Частіше вона зважала

на дії Українського центрального комітету, який очолював В. Кубійович (Краків), у складі якого діяв Український земельний комітет. У липні 1944 р. представники всіх частин України створили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) – перший уряд самостійницького підпілля, який об'єднав політичні сили, що сповідували суверенність Української держави. УГВР проголосила себе «єдиним керівним органом українського народу, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави». Головою Генерального секретаріату УГВР був Роман Шухевич.

Шухевич Роман (псевдонім – Тарас Чупринка, Тур; 1907–1950) – військовий діяч, член УВО–ОУН з 1925 р. В'язень польських тюрем і концтабору (1934–1937). Після політичних змін у Чехословаччині в 1938 р. нелегально перейшов на Карпатську Україну та співдіяв при воронні «Карпатської Січі». Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН–Б. У 1941 р. фактично командував батальйоном «Нахтігаль», потім служив у 201-му батальйоні в Білорусі. Взяв активну участь у підготовці III Надзвичайного Збору ОУН. На зборі обраний головою тричленного Бюро Проводу ОУН, восени 1943 р. став Головним командиром УПА. В липні 1944 р. обраний головою Генерального Секретаріату й головним секретарем військових справ УГВР. Після вступу в західні області України Червоної армії ще кілька років керував партизанською боротьбою УПА проти радянського режиму. Загинув у бою під Львовом.

Навесні 1943 р., після поразки під Сталінградом, нацистські власті прийняли рішення набрати в свою армію ненімецьких жителів західних українських областей. Губернатор Галичини О. Вехтер звернувся в УЦК з пропозицією сформувати українську дивізію в складі німецької армії. Після узгодження з ОУН–Б, В. Кубійович погодився з пропозицією, маючи надію на те, що це, з одного боку, поліпшить ставлення німців до українців, а з іншого, вважаючи неминучою поразку німців, – підготує кістяк майбутньої армії у разі проголошення державності України. Все вище командування дивізією мало бути німецьким – такою була установка Г. Гімmlера, а сама дивізія не повинна називатися українською, а галицькою. Коли в червні 1943 р. УЦК оголосив набір добровольців, то їх виявилось до 82 тис. осіб, 13 тис. стали солдатами дивізії СС «Галичина». Крім бійців галицької дивізії, в німецькій армії служили й інші українці. Були вони і в румунській, угорській, а також польській, американській та канадській арміях. Приблизно 2 млн українців воювало на радянському боці. Такою у роки Другої світової війни виявилася доля багатостраждального українського народу.

Діяльність підпілля і партизанський рух. Створення УПА. У роки війни в Україні одночасно діяли підпільний і партизанський

рухи, організовані радянським урядом, а також підпільний рух опору, створений та спрямований ОУН на боротьбу з окупаційними силами за здобуття незалежності України. Радянське підпілля і партизанський рух почали створюватися відповідно до директиви ЦК ВКП(б) і радянського уряду від 29 червня 1941 р., постанови ЦК ВКП(б) і радянського уряду від 29 червня 1941 р., постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». 30 травня 1942 р. Державним комітетом оборони країни був створений центральний штаб партизанського руху, а у липні 1942 р. – штаб партизанського руху в Україні, яким керував Т. Строчак.

Найпомітніший слід в історії партизанської боротьби залишив путивльський загін, який згодом виріс у з'єднання під командуванням С. Ковпака. З'єднання пройшло рейдами по Україні 15,4 тис. км, громило на своєму шляху гарнізони, військові частини, залізничні мости і автошляхи. У Чернігівській області діяло з'єднання на чолі з О. Федоровим, в Поліссі й Правобережжі – з'єднання О. Сабурова. За рішенням Українського штабу партизанського руху на території Сумської та Брянської областей з декількох загонів було створено з'єднання під командуванням М. Наумова. У Західній Україні діяли також диверсійно-розвідувальні загоны Д. Медведєва, Ю. Себесяка та інші. Тільки влітку й восени 1943 р. партизани України знищили більше 20 тис. окупантів, розгромили 35 німецьких гарнізонів, підірвали 158 ешелонів з військовим вантажем.

З нападом нацистської Німеччини на СРСР близький до петлюрівського уряду УНР (перебував у Варшаві) Тарас Бульба-Боровець сформував нерегулярну військову частину під назвою «Поліська Січ» з метою очищення цього регіону від залишків Червоної армії, що відступала. Наприкінці 1941 р. німці спробували розпустити цю частину, але Т. Бульба-Боровець відвів своїх бійців до лісів Полісся і Волині. У 1942 р. члени ОУН-Б і ОУН-М створили свої невеликі підрозділи на Волині. Того ж року ОУН-Б вирішила сформувати велику регулярну українську армію. До неї увійшли підрозділи Боровця (Тараса Бульби), загоны ОУН-Б і ОУН-М, частина поліції. Навесні 1943 р. ОУН-Б переформувала свої військові частини під єдиним керівництвом, прийнявши назву УПА (Українська повстанська армія). Очолив УПА з серпня 1943 р. український офіцер, керівник розформованого загону «Нахтігаль» Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

У середині 1943 р. загоны УПА роззброїли та нейтралізували групи «Поліської Січі» та частини (ОУН-М). Залишки загонів «Поліської Січі» були перейменовані в Українську народну революційну армію (УНРА) і продовжували боротися проти червоних партизан й німців до

кінця 1943 р., коли Т. Бульба-Боровець був заарештований німцями і кинутий в концентраційний табір Заксенгаузен. Наприкінці 1943 р. УПА стала єдиною військовою організацією, яка боролася проти німців і більшовицьких партизанів. Загони УПА під назвою Українського народного самозахисту, сформовані у Волині й Галичині, в серпні 1943 р. розбили з'єднання Ковпака під Делятином під час Карпатського рейду. УПА виросла у велику армію. Вона дислокувалася на Поліссі, Волині й Галичині. У 1943–1944 рр. її чисельність становила приблизно 40 тис. вояків.

У липні (11–15 липня) 1944 р. з ініціативи ОУН-Б, неподалік від Самбора (Галичина), таємно зібралися делегати різних довоєнних політичних організацій Західної України (крім ОУН-М) і створили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). У прийнятих резолюціях містився заклик до більшої терпимості до ідеологій, відмінних від ідеології інтегрального націоналізму. УГВР закликала неросійські народи СРСР об'єднуватися проти Москви.

УПА не тільки виступала проти нацистів і більшовиків, але й проти польської Армії Крайової (АК), яка прагнула контролювати Волинь, Полісся, Холмщину. ОУН вважала за необхідне виселити поляків з територій, де компактно проживала більшість українців. Суперечності були дуже гострі. Сталося так, що замість боротьби з окупаційними нацистськими військами відбувалося взаємознищення людей української та польської національностей.

4. Звільнення України від окупації. Закінчення Другої світової війни та її політичні наслідки для України.

Звільнення України та завершення бойових дій у Європі. Звільнення України від окупації та об'єднання українських земель пов'язане з корінним переломом у Другій світовій війні. Він почався перемогою радянських військ під Сталінградом, подальшим розгромом німецьких військ під Курськом і Орлом (липень 1943 р.), капітуляцією Італії перед союзниками й італо-німецьких військ в Африці.

16 грудня 1942 р. війська Воронежського та Південно-Західного фронтів перейшли в наступ, 18 грудня почалося звільнення населених пунктів Луганської області. Під час великих наступальних операцій були звільнені: 23 серпня 1943 р. – Харків, 8 вересня – Донецьк, 6 листопада – Київ. 24 грудня 1943 р. почався загальний наступ радянських військ на Правобережній Україні. Найскладнішими воєнними операціями в Україні були: Корсунь-Шевченківська (25 січня – 17 лютого 1944 р.), Кримська (квітень – травень 1944 р.), Ясько-Кишинівська (серпень 1944 р.). У липні 1944 р. під Бродами радянські

війська розбили вісім німецьких дивізій і серед них – дивізію СС «Галичина», чисельністю до 10 тис. вояків. З них приблизно 5 тис. вдалося вирватися з оточення, згодом частина з них потрапила в УПА. Для українського народу ця битва була однією з найтрагічніших, оскільки по обидва боки фронту опинилися представники однієї національності. 27 липня 1944 р. був звільнений Львів. На заключному етапі, під час Карпато-Ужгородської операції в жовтні 1944 р., було завдано важкої поразки групам фашистських армій «Північна Україна» і «Південна Україна»; 27 жовтня 1944 р. був звільнений Ужгород, а наступного дня – вся Закарпатська Україна. У 1944 р. розпочався закордонний похід радянських військ.

У серпні 1944 р. Румунія вийшла з фашистського блоку держав і перейшла зі своїми збройними силами на сторону держав антигітлерівської коаліції. У зв'язку з переходом радянськими військами радянсько-болгарського кордону 9 вересня 1944 р. жителі Софії підняли повстання, а згодом і Болгарія перейшла на бік антигітлерівської коаліції. Далі німців було вигнано з Югославії, Словаччини, Угорщини, Австрії, Греції, Албанії. Особливо складним було становище в Польщі. За наказом емігрантського польського уряду, який перебував у Лондоні, 1 серпня 1944 р. Варшаві почалося повстання під керівництвом Армії Крайової, яке тривало до 2 жовтня 1944 р. До нього приєдналися деякі частини Армії Людової (її дії спрямовувались Польською робітничою партією). Варшава була повністю зруйнована німцями. У боях загинуло до 200 тис. повстанців і жителів міста. Варшава і західні землі країни були звільнені радянськими військами тільки в січні 1945 р. під час Вісло-Одерської операції. У Будапештській операції була звільнена Угорщина, 9 травня 1945 р. – Прага.

У червні 1944 р. до активних бойових дій радянських військ на Європейському континенті долучилися союзники СРСР – Англія і США. 6 червня 1944 р. союзні війська висадилися на півночі Франції, в Нормандії для здійснення операцій «Оверлорд» (повелитель) – форсування протоки Ла-Манш. Через два тижні на півдні Франції (у м. Марселі) проведено операцію «Енвіл» (ковадло). Війна на два фронти, чого особливо побоювалося гітлерівське керівництво, для Німеччини почалася тільки в 1944 р.

На завершальному етапі війни в Європі радянськими військами була проведена Берлінська операція (16 квітня – 8 травня 1945 р.). Кульмінацією битви став штурм рейхстагу. 2 травня 1945 р. гарнізон Берліна склав зброю, а 8 травня в передмісті Берліна – Карлхорсті – в присутності представників командування союзних держав було підписано Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Так завер-

шилася небувала за своїми масштабами і жорстокістю кровопролитна війна в Європі.

Початок відбудови народного господарства України та протистояння ОУН–УПА Радянському режиму. Зі звільненням України розпочалася відбудова зруйнованого війною господарства. Основні зусилля були зосереджені передусім на відновлення роботи шахт, рудників, електростанцій, промислових підприємств. Було вжито заходів для повернення фахівців народного господарства в Україну, демобілізації їх з армії. Значні матеріальні й трудові ресурси були спрямовані з усіх регіонів СРСР в Україну. На селі відновлювалися колгоспи, радгоспи, МТС.

Досить складним було становище в Західній Україні. Керівники ОУН–УПА, усвідомлюючи неминучість перемоги СРСР, передбачали, що скоріше всього німці вступлять в контакт із західними державами, щоб уникнути радянської експансії. Такі думки спонукали їх до необхідності боротьби з більшовиками. На цій підставі ОУН–УПА організувала широку агітаційно-пропагандистську роботу під гаслом «за самостійну Україну без більшовиків і москалів», всіма силами протидіяла мобілізації місцевого населення в радянську армію, його депортації, розправі з греко-католицькою церквою. Використовуючи терор проти партійно-радянських працівників, правоохоронних органів, командуючого складу радянської армії, ОУН–УПА прагнула показати свою силу і вселити страх у населення розплатою за підтримку радянської влади.

У результаті населення західноукраїнських земель зазнало важких випробувань. Жертвами диверсій та бойових зіткнень стали тисячі мирних мешканців.

Радикальна активізація боротьби радянських органів з повстанським рухом відбулася восени 1944 р. 9 жовтня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію збройних банд ОУН в західних областях УРСР». Ліквідація підпілля доручалася військам НКВС. Рекомендація посилювати репресивні заходи щодо родин активних учасників підпілля – заарештованих, убитих або тих, хто перебував на нелегальному становищі. Наполягалось на широкому втягуванні місцевого населення в агентурно-інформаційну роботу, в збройні групи сприяння.

У листі до Й. Сталіна від 15 листопада 1945 р. М. Хрущов писав, що розгром Німеччини і Японії, зміцнення воєнно-економічної когутності і зростання міжнародного авторитету СРСР викликають розгубленість і почуття приреченості серед «залишків банд українсько-німецьких

націоналістів». Життя показало, однак, що велетенська наддержава не могла придушити підпільно-партизанську активність у західних областях УРСР впродовж десяти років – майже до середини 1950-х.

Інформуючи ЦК КП(б)У про ситуацію в західних областях, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач 28 травня 1946 р. у черговий раз заявив, що націоналістам завдано «вирішальної поразки». Цього разу, однак, він змушений був додати, що повстанці і підпільники, котрі залишилися в лавах визвольного руху, є націоналістами-фанатиками, які вирішили боротися з радянською владою до кінця.

Під жорстоким силовим тиском лави повстанців ріділи. Внаслідок військово-чекістських операцій і агентурно-оперативних дій МДБ і МВС, постійних депортацій у віддалені регіони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення і колективізації сільського господарства зникала база, на яку завжди спирався визвольний рух.

УПА як збройна формація вичерпала свої можливості. У зв'язку з цим і на підставі рішення УГВР головний командир УПА Р. Шухевич 3 вересня 1949 року видав наказ, згідно з яким всі повстанські відділи і штаби припиняли свою діяльність як бойові одиниці і органи управління. Особовий склад відділів і штабів вливався в підпільні структури ОУН(Б).

Антикомуністичний опір ОУН і УПА в Україні мав чималий резонанс як в українському суспільстві, так і за кордоном. Безкомпромісний характер збройного конфлікту між визвольним рухом, репрезентованим українським націоналізмом, і силами сталінського тоталітарного режиму спричинив значні жертви серед цивільного населення західних областей і потягнув за собою загибель спеціалістів різних галузей економіки, культури й освіти з інших районів України і СРСР в цілому, котрі відряджались на роботу в західні області. В результаті протиборства були завдані матеріальні збитки об'єктам виробничого і соціально-культурного призначення, особистому майну громадян.

У постанові президії ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 р. були підбиті перші підсумки боротьби у цьому регіоні від 1944 р. до 1952 р. включно: репресовано державою до 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., вислано довічно з України понад 203 тис. осіб. Більш повні дані подані КДБ у 1957 р. У відповідній доповіді четвертого управління КДБ при Раді міністрів УРСР зазначалося, що за 1944–1956 рр. в ході бойових операцій, в результаті самогубств та «внутрішнього» терору безповоротні втрати підпілля становили 155108 осіб, з них у східних областях – 1746. За той же період вийшло з повинною 76753 особи. У 1943–1956 рр. за всіма

«забарвленнями» націоналістичної діяльності було заарештовано 103866 осіб, з яких засуджено 87756.

У статті «Українська друга світова» професор Ю. Шаповал підкреслює, що ми дожили в Україні до того, що можна писати не тільки про злочини і репресії нацистської окупації, а і про злочини комуністичного режиму по відношенню до своїх власних громадян. Люди, які пережили цю катастрофу, знали, що український народ натерпівся від обох тоталітарних систем – як гітлерівської, так і сталінської.

Тому автор вважає, що прийшов час ревізувати один з фундаментальних постулатів історії – про звільнення України. У 1944 р. такого звільнення, по суті, не було, а було вигнання нацистів з території України. Але «війна після війни», яку сталінський режим розгорнув на західноукраїнських землях і вів аж до середини 50-х років, – один з найбільш переконливих аргументів на користь якраз такої точки зору.

Політичні наслідки Другої світової війни. Після закінчення Другої світової війни переважна більшість українських земель опинилася у складі однієї держави – УРСР.

Україна вперше офіційно увійшла в світове співтовариство, що було засвідчено рішенням міжнародних конференцій держав антигітлерівської коаліції в Ялті й Потсдамі, її участю в заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями.

Історія Другої світової війни є надзвичайно складним, багатоплановим об'єктом. У радянські часи партійний ідеологічний апарат виробив пріоритетні напрями вивчення і висвітлення подій воєнної доби і заздалегідь розставив вигідні тільки йому наголоси. Скажімо, бойові дії регулярних збройних сил, партизанів та підпільників, зусилля радянського тилу, масовий героїзм, злочини окупантів піднімалися на щит, а інші, зокрема втрати Червоної армії, помилки та невдачі військово-політичної верхівки, недоліки організації радянського руху опору, ставлення тоталітарного сталінського режиму до власного народу, репресивно-каральна система, проблема колаборації, міжнаціональні стосунки у той період були майже заборонені. У виключно в негативному ключі висвітлювалась історія ОУН та УПА.

Тому й виходило, як писав у 1999 р. М. В. Коваль у своїй монографії «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах», що в лакованій офіційній версії історії найбільшої з усіх війн не знаходилося гідного місця для показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу в урятуванні Батьківщини.

Одним із найважливіших підсумків війни, що торкається України, стало завершення возз'єднання українських земель у єдиній державі.

Певні підсумки можна зробити і щодо колабораціонізму як міжнародного явища, яке не обійшло і Радянський Союз. За підрахунками, в німецьких збройних силах служило до 1 млн радянських людей, в основному з військовополонених, та до 300 тис. служили в поліцейських формуваннях. Теза офіційної пропаганди про «велику дружбу народів» поєднувалася з масовими депортаціями багатьох народів Північного Кавказу і Криму, німців Поволжя та народу України.

Перемога над нацистською Німеччиною, незважаючи на величезні людські жертви та матеріальні збитки, породила в українському народі сподівання на майбутнє поліпшення життя. З відновленням радянської влади закінчився період невизначеності для населення, яке під час війни перебувало на окупованій території. Встановлення на місцях командно-адміністративної системи поклато край сподіванням на краще життя. Очікування українців на соціально-політичні зміни, демократизацію суспільного життя, ліквідацію колгоспної системи, «пом'якшення» ідеологічного режиму не справилися. Більше того, багатьох людей було піддано утискам беріївських каральних органів, під підозрою знаходилися майже всі, хто перебував на окупованій території (обмеження стосувалися прийому на роботу, зарахування у вищі навчальні заклади, просування по службі тощо). Жорстокі репресії, табори Гулагу очікували значну частину військовополонених.

З січня 1944 р. з Західної України була розпочата депортація осіб, підозрюваних у зв'язках з організаціями націоналістів: декількома етапами – 100300 членів ОУН–УПА. Загалом цей період став відчутним для західноукраїнських земель, які, об'єднавшись нарешті зі своїми братами на Сході, опинилися водночас відгородженими від звичайної для них європейської політичної та культурної традицій.

У зв'язку з підготовкою до 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників та 60-річчя Перемоги над нацизмом з'явився цикл публікацій, присвячений методологічним аспектам дослідження Другої світової війни, проблемам термінології, а також історичної пам'яті про події воєнної доби.

Зокрема В. Ю. Васильєв в статті «Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни» аналізує теоретичні проблеми усвідомлення керівництвом СРСР політики як суспільного феномену, ставлення лідерів компартії до України, особливості політичного курсу в умовах загрози Другої світової війни. Автор підкреслює, що загалом з початку сталінської революції «згори» (1929 р.) до нападу німецьких військ (22 червня 1941 р.) органами держбезпеки в Україні було арештовано 739910 чол. Тому з початком Другої світової війни лідери комуністичної партії СРСР несподівано для себе

зіткнулися з широким спектром настроїв в українському суспільстві, починаючи від радянського патріотизму і закінчуючи соціальною апатією та відвертим антикомунізмом. Республіканські управлінські структури виявилися неготовими до інтеграції до західноукраїнського суспільства в УРСР, а потім і до ефективної організації відсічі німецьким загарбникам. Політика керівництва СРСР в Україні, спроба «радянлізувати» українське суспільство за допомогою соціальної інженерії призвели до протилежних наслідків.

Тому канадський історик Р. Сербин у статті «Велика Вітчизняна війна: советський міф в українських шатах» небезпідставно стверджує, що кожен режим чи кожне суспільство творять міфи собі на користь і витримують їх, поки вони їм служать. З такою метою був створено «советський» міф «Великої Вітчизняної війни». Він замінив «Велику Жовтневу революцію» як головний консолідуючий міф «советської» держави та об'єднуючий культ «советського» народу, і в цьому він був надзвичайно успішний. Водночас канадський історик наголошує, що хоча міф «Великої Вітчизняної війни» сьогодні тішиться заступництвом української влади і широкою популярністю в українському суспільстві, його корисність для будівництва незалежної української держави не доведена. Міф залишає нез'ясованими такі питання, як державний статус України під час Другої світової війни, її тодішнє ставлення до Союзу та інших держав, а «прославляючи війну», «визволення» й «перемогу», він «відволікає» увагу від головного значення війни для України – великої людської трагедії.

У 1997 р. при урядовій комісії України з вивчення діяльності ОУН і УПА була створена робоча група з істориків (керівни – професор Станіслав Кульчицький). За 1997–2004 рр. ця робоча група опублікувала 28 видань, присвячених «білим плямам» історії ОУН–УПА. При цьому увага була приділена трьом війнам, які вела УПА з моменту її створення в 1943 р.: проти радянських партизан (а після 1945 р. – проти радянсько-комуністичної адміністрації), проти німецької окупаційної влади й проти польської Армії Крайової. Публікації робочої групи розвінчують безліч міфів, які існують у проблемі ОУН–УПА (виконання ними функції фашистських наймитів, зв'язчі масові розправи над мирним населенням тощо).

Група підкреслила, що зараз, за підсумками проведеної колосальної роботи, вона не тільки може, а й зобов'язана говорити про Другу світову війну. Група підтримала відкритий лист до вищого керівництва держави від 6 квітня 2005 р., в якому йде мова про давно назрілу необхідність виробити сучасну, прогресивну концепцію історії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн і ролі в них українського

народу, оскільки проблема УПА і ОУН – це тільки один, нехай і виключно важливий, аспект питання. Мета відкритого листа – донести до громадськості правду: суспільство не може йти вперед, якщо його свідомість повернута по суті, назад. Група підкреслила, що вона чекає, перш за все, реакції перших осіб країни.

Питання про визнання ОУН–УПА воюючою стороною і про національне питання – примирення ветеранів Великої Вітчизняної війни і ветеранів УПА, яке ще не вирішено, хоча вже давно назріло.

Отже, визволення України й втрати українського народу в роки війни – це маловивчена проблема. І коли йдеться про визволення українських земель від нацизму, перемогу у Великій Вітчизняній війні, треба пам'ятати, що далеко не все зроблено по встановленню справжньої ціни перемоги.

Український народ у роки Другої світової війни виявив неабиякі потуги в боротьбі з фашизмом, у намаганні вибороти свою державність. Розчленованість українських земель між різними державами, участь українців у їх збройних формуваннях, вимушеність воювати один проти одного ще раз переконала національні політичні сили у необхідності боротьби за створення незалежної Української держави.

Питання для самостійного опрацювання

1. Проаналізуйте сутність «українського питання» в контексті міжнародної політики напередодні та в перші роки Другої світової війни.
2. Поясніть, за яких обставин відбувалось включення до складу УРСР Західної України, Буковини та Бессарабії.
3. Наскільки адекватними були сподівання лідерів ОУН на відродження української державності за допомогою Німеччини?
4. Які наслідки мала «радянізація» західноукраїнських земель?
5. Охарактеризуйте перебіг та наслідки бойових дій на території України в 1941–1944 рр.
6. З'ясуйте мету й сутність гітлерівського режиму в Україні.
7. Визначте основні причини поразок Червоної армії в перші місяці війни.
8. Охарактеризуйте перебіг і наслідки бойових дій на території України в 1943–1944 рр.
9. Охарактеризуйте дії радянських партизан в Україні.
10. Як і з якою метою була створена УПА?
11. Проаналізуйте хід звільнення України від окупантів.
12. Визначте здобутки і втрати України в роки Другої світової війни.

Орієнтовні теми рефератів

1. Українські землі в експансіоністських планах нацистської Німеччини.
2. «Радянізація» західноукраїнських земель та її наслідки.
3. Антигітлерівська коаліція: союз заради перемоги.
4. Війна втрачених надій: український націоналізм у Другій світовій війні.

5. Ціна перемоги: втрати українців за часи Другої світової війни.
6. Проблема колабораціонізму під час Другої світової війни.
7. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни.

Література для самостійної роботи

Архіви окупації. 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. – К. : ВД «Кієво-Могилянська академія», 2006. – 877 с.

Баран В. Україна: Західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича, 2009. – 448 с.

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1959. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т кн. / упоряд. І. Г. Білас. – К. : Либідь. – Військо України, 1994. – Кн. 2. Документи та матеріали. – 344 с.

Боляковська А. В. Іноземні військові формування у збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.): монографія / А. В. Боляковський. – Львів : Вид-во Львів, Політехнік, 2013. – 878 с.

Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. С. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3.

Відображення волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів : монографія. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 292 с.

Вронська Т. В. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Укр. Іст. журн. – 2013. – № 1. – С. 92–105.

Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945) / В. А. Гриневич. – К., 2007. – 348 с.

Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944 / А. Гогун. – Центрополиграф, 2008. – 476 с.

Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 463 с.

Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1999. – 376 с.

Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір / Ф. Левітас. – К., 2011. – 272 с.

Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 152–171.

Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 / Г. Мотика. – К. : ДУХ і ЛІТЕРА, 2013. – 360 с.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: колективна монографія / відп. ред. В. С. Кульчицький. – К., 2005. – 495 с.

Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового конституційного погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К. : Меланіка, 2010. – 590 с.

Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – 413 с.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944: Володимиро – Волинський район / Упор. та авт. колект. І. Пушук. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 420 с.

Слюсаренко А. Г. Україна в роки Другої світової війни: навч. посіб. для студ. іст. факультетів / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К.; Ніжин: Меланіка. 2009. – 446 с.

Тема 12. Криза тоталітарної системи. Ідейна та громадська боротьба за державну незалежність

Історія України цього періоду характеризується складними і суперечливими процесами. Чітко виділяються чотири етапи, які мали різне змістовне навантаження: 1. 1945–1953 – посилення сталінського тоталітарного режиму; 2. 1953–1964 – соціальні зміни та економічні перетворення доби хрущовської «відлиги» і водночас неухильне дотримання М. Хрущовим притаманних сталінському режиму силових, командних і злочинних методів керівництва; 3. 1964–1985 – застій і криза радянського суспільства (так звана «брежнєвщина»); 4. 1985–1991 – період перебудови, активізації суспільно-політичного життя в Україні, логічним результатом якого стало проголошення незалежної Української держави.

Лекція 16

Україна в повоєнний період. Криза тоталітарної системи. Боротьба за державну незалежність

1. Період посилення сталінського тоталітарного режиму (1945–1953 рр.).
2. «Радянізація» Західної України. Рух опору в західноукраїнських землях.
3. Україна після смерті Сталіна. Критика культу особи.
4. Соціально-економічні та політичні реформи М. Хрущова, їх суперечливий і непослідовний характер.
5. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – початок 1980-х рр.).
6. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України (1985–1991 рр.).

1. Період посилення сталінського тоталітарного режиму (1945–1953 рр.).

Територіальні зміни в Україні після Другої світової війни.

9 вересня 1944 р. відбулося укладення між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення Люблінської угоди, згідно з якою частина українських земель (Холмщина, Лемківщина, Надсяння, частини Підляшшя) з населенням майже 800 тис. українців передавалася Польщі. Таким чином сталінське керівництво намагалося підтримати прорадянський польський уряд та змінити негативне ставлення польського населення до радянської влади, спричинене подіями 1939 року.

16 серпня 1945 р. здійснюється доповнення до Люблінської угоди за рахунок встановлення радянсько-польського кордону по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5–8 км, а в окремих районах навіть на 17–30 км.

У квітні-травні 1947 р. польський уряд здійснив операцію «Вісла» – насильницьке виселення українців (140,6 тис. чол.) з українських етнічних земель, що опинилися в межах Польщі. При цьому переслідувалась мета: асимілювати українців; ліквідувати бази діяльності ОУН–УПА.

У 1951 р. завершується процес українсько-польських територіальних домовленостей, коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками (до Львівської області відійшли землі в районі м. Кристополя, а до Польщі відійшла територія довкола м. Нижні Устрики Дрогобицького району).

За договором між СРСР та Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. Закарпатська Україна возз'єдналася у складі Радянського Союзу.

10 лютого 1947 р. здійснюється підписання радянсько-румунського договору, за яким до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина (тобто закріплювалися кордони, встановлені у 1940 р.).

Отже, територіальні зміни в Україні, що відбулися напередодні і після світової війни, мали для неї такі наслідки:

- остаточно визначилися кордони республіки, які одержали юридичне визнання світовим співтовариством;
- збільшилася територія УРСР та її демографічний потенціал;
- об'єднання всіх етнічних українських земель відбулося уперше у складі однієї держави.

УРСР – співзасновниця Організації Об'єднаних Націй. 26 червня 1945 р. на конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско (США) делегація УРСР, як і представники інших 49 держав-засновниць, підписала Статут нової міжнародної організації. Прийняття України в ООН було результатом визнання її вкладу в розгром фашизму, свідчило про зростання її міжнародного авторитету. Вхідження УРСР до складу країн-засновників ООН, активна робота української делегації на конференції в Сан-Франциско спонукали керівництво ООН і деяких західних держав на деякий час поставитися до УРСР як до повноправного учасника міжнародних відносин. До складу делегації входили 12 осіб на чолі з Д. Мануїльським. Характерно, що значну частину делегації від УРСР становили вчені (віце-президент АН УРСР академік О. Палладін, члени-кореспонденти АН УРСР П. Погребняк і М. Петровський, доктор геологічних наук В. Бондарчук). Проте, зрештою, західні держави почали скептично ставитися до можливості УРСР самостійно реалізовувати своє конституційне право на представництво в міжнародних відносинах, що зумовило незначну зацікавленість у дипломатичній діяльності УРСР.

З іншого боку, Кремль не дозволяв УРСР здійснювати самостійну зовнішню політику, встановлювати безпосередні відносини з іноземними державами, обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, як це передбачалось поправками до Конституції. За умов залежності від Москви практична діяльність української радянської дипломатії на міжнародній арені була спрямована на обслуговування загальносоюзних, а не національних інтересів України. Фактично своєї незалежної зовнішньої політики Україна не мала. Монополія на зовнішню політику належала ЦК ВКП(б) і особисто Сталіну.

Відбудова промисловості. За роки Другої світової війни економіка України зазнала жахливих втрат. У руїнах лежали 714 міст та селищ, 28 тис. сіл, понад 16 тис. промислових підприємств, 10 млн осіб залишились без житла. Не вистачало продовольства, яке у містах розподілялось за картковою системою, та промислових товарів повсякденного вжитку.

Відбудова народного господарства України почалось ще у 1943 р., як тільки перші міста та села були звільнені від німецьких загарбників. Основні матеріальні та людські ресурси було спрямовано на відбудову важкої промисловості та транспорту. Відновлення економічного потенціалу, зруйнованого війною, набуло масового характеру з прийняттям Верховною Радою УРСР у серпні 1946 р. плану IV п'ятирічки. Ним передбачалось виділення 65 млрд. крб. капітальних вкладень (більше, ніж у двох попередніх п'ятирічках) на відновлення і розвиток важкої промисловості, енергетики та транспорту. До України прямували значні засоби, а також частина машин і устаткування, технологічних ліній і сировини, що вивозилися з Німеччини як репарації. Початки відбудови, передусім у промисловості, супроводжувалися проблемою забезпечення робочою силою. Нестачу трудових ресурсів мала компенсувати демобілізація. За три повоєнні роки в Україну повернулося 22 млн. солдатів і офіцерів. Вони мали велике економічне та соціальне значення. Певний час використовували примусову працю військовополонених, радянських в'язнів ГУЛАГу. Крім того, застосовували трудову мобілізацію, зокрема оргнабір сільських трудовиків. Важливе місце займало залучення патріотичного руху комсомольців і молоді на відбудову донецьких шахт, металургійних заводів.

На відновлення діяльності Дніпровської гідроелектростанції були кинуті величезні республіканські і союзні ресурси. Відбудові Дніпрогесу надавали допомогу 120 підприємств СРСР, працювали робітники з усіх областей України. У березні 1947 р. знаменитий Дніпрогес почав виробляти електроенергію, а до кінця п'ятирічки ця найбільша в Європі гідроелектростанція була повністю відновлена.

Загалом у IV п'ятирічці було відбудовано найбільші теплові електростанції – Зуївську, Харківську ДРЕС, Криворізьку ДРЕС. В результаті вже в 1950 р. Україна виробляла електроенергії більше ніж до війни. До цього ж часу довоєнні показники були перевищені в добичі залізняку і прокаті чорних металів. На початок 1949 р. в країні працювало більше машинобудівних підприємств, ніж в 1940 р., а видобуток вугілля майже порівнявся з довоєнним.

У цілому промислове виробництво в Україні до 1950 р. на 15 % перевищило довоєнний рівень.

Проте галузі легкої промисловості до кінця п'ятирічки досягли лише 80 % рівня виробництва 1940 р. У 1950 р. в УРСР було реконструйовано або збудовано 9 м'ясокомбінатів, 31 птахокмбінат, 172 маслоробних і 51 цукровий заводи; розпочато створення молочноконсервної промисловості та відновлено маргаринову.

Слід зазначити ту обставину, що відновлення радянської промисловості здійснювалося переважно на базі старих технологій і з використанням морально застарілих матеріалів і механізмів. Це значною мірою визначило технічне відставання Радянського Союзу від передових країн Заходу в майбутні десятиліття.

Відновлення промисловості не привело до підвищення життєвого рівня населення СРСР. Мільйони сімей були вимушені жити в бараках і перенаселених комунальних квартирах. Багато товарів народного споживання залишалися дефіцитними. Відчувалися гострі перебої з постачанням продуктів харчування.

Повоєнна відбудова супроводжувалася грошовою реформою. 14 грудня 1947 р. з'явилася постанова про проведення грошової реформи з одночасною ліквідацією карткової системи на продовольчі і промислові товари. Держава знімала із себе відповідальність за постачання населенню товарів. Розподільники перетворювали на магазини. Грошова реформа мала яскраво виражений конфіскаційний характер. Вона завдала нового удару по добробуту людей. Держава розв'язувала свої проблеми (зокрема, інфляцію) за рахунок населення. Нові карбованці обмінювалися за співвідношенням 1:10. Всі заощадження на руках населення миттєвого знецінилися. Ті, хто тримали свої заощадження в ощадних касах, теж втрачали, але значно менше.

Повоєнне становище сільського господарства. Голод 1946–1947 рр. Відбудова сільського господарства проходила в надзвичайно складних умовах:

- повоєнне українське село практично за станом свого розвитку перебувало на рівні 1921 р., зазнавши чимало людських і матеріальних втрат: спалено до 30 тис. сіл, знищено майже всі МТС, втрачено значну кількість сільськогосподарської техніки;

- загальна чисельність працездатного населення в аграрному секторі зменшилась через війну майже на чверть; у сільському господарстві працювали переважно жінки, кількість чоловіків удвічі поступалися кількості жінок;
- після війни, як і в 20-х роках, продовжувався перерозподіл коштів із села у важку промисловість. За роки відбудови частка капіталовкладень держави в сільське господарство коливалась лише в межах 1/7 від загальної в економіку;
- капітальне будівництво у колгоспах вели за рахунок місцевих ресурсів без достатнього технічного забезпечення. Це призводило до зриву запланованих темпів робіт, погіршення якості технічного стану новобудов. За 1946–1953 рр. у сільському господарстві країни було вироблено 298 млрд. крб національного доходу, а використано лише 193 млрд (менше 2/3), решту спрямовано в інші галузі економіки;
- у державі існувала диспропорція між заготівельними цінами, за якими вона розраховувалася з колгоспами за сільськогосподарську продукцію, та роздрібними у торгівлі, а також вартістю насінневого фонду, оплатою за користування технікою МТС. Так, ціна насіння була у 15–20 разів вищою, ніж вартість вирощених колгоспами відповідних культур. За обов'язковими поставками виплачували за 1 кг борошна 1 коп., м'яса – 23 коп., натомість у роздрібній торгівлі продавали відповідно за 31 коп. та 1 крб. 50 коп.;
- важким було становище селян: мізерна оплата праці (від 60 до 100 кг зерна за рік), високі податки на підсобне господарство (воно залишалося основним джерелом доходів для колгоспників);
- під час війни селянство розширило свої присадибні ділянки за рахунок колгоспних земель. Виконуючи постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б), місцеві органи в областях України до кінця 1946 р. виявили й повернули до громадського господарства колгоспів 591 тис. га землі, на 2 млн крб різного майна, понад 13 тис. голів великої рогатої худоби;
- соціальне становище селян було практично безправним: паспортів вони не мали, а отже, були обмежені у пересуванні та зміні місця проживання, не мали права на пенсію – отримували її лише робітники та службовці. Було заборонено створювати колгоспам будь-які підсобні підприємства, щоб поліпшувати побут та умови життя селян. Крім цього, щодо селянства застосовували силову політику. Зокрема, М. Хрущов у лютому 1948 р. заявив про необхідність вжиття заходів для поліпшення трудової дисципліни колгоспників, пропонував видати закон, який надавав би право загальним зборам колгоспників або всіх селян висилати із села так звані паразитичні елементи. Ініціативу М. Хрущова підтримав Й. Сталін. 21 лютого

1948 р. Верховна Рада СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». За цим указом, у 1948–1950 рр. було внесено до 12 тис. «громадських вироків». Серед тих, кого це стосувалося, були люди похилого віку, інваліди, учасники війни;

- ситуацію ускладнила посуха 1946 р. і голод взимку 1946–1947 рр. Малосніжна зима та посуха, значно більша за площею охоплення, ніж у 1921 р., і найзадушливіша за останні 50 років, призвели до наднизької врожайності зернових. Валовий збір зерна (531 млн пудів) був у 2,5 рази менший, ніж у довоєнному 1940 р. Урожай у п'ятій частині колгоспів був нижчим, ніж кількість посіяного зерна. Між тим для УРСР був встановлений план хлібозаготівлі у 340 млн пудів. Він був непосильним: його виконання означало новий удар голоду по Україні. Однак і цей неможливий для виконання план у серпні 1946 р. був підвищений до 362 млн. 750 тис. пудів. Перед селянами поставала реальна загроза загибелі від голоду. В Україні він почався узимку 1946–1947 рр., охопив значну територію, особливо південь, зокрема Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську, Полтавську області. Кількість жертв третього радянського голодомору в УРСР сягає приблизно 1 млн. осіб. Масовий голод і численні людські втрати – провина тодішньої системи влади, що було зумовлено: відірваною від реалій експортною політикою держави (вивіз зерна з СРСР становив у 1946 р. – 1,7 млн. т); неефективним розподіленням врожаю 1946 р. – отримано на 8 % більше валової продукції у сільському господарстві, ніж у 1945 р.; невчасністю надання допомоги голодуючим;

- після катастрофічних подій 1946–1947 рр. у 1948 р. розгорнулася кампанія з меліорації земель і осушення боліт. Але її результати були негативними. У 1950 р. урожайність зернових по всій площі посіву в республіці дорівнювала лише 10 ц з га, цукрових буряків – 177 ц;

- 30 травня 1950 р. ЦК ВКП(б) прийняв Постанову «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій в цій справі». Воно було спрямоване на розширення сфери застосування техніки МТС в них, переорієнтацію трудових зусиль селян з присадибних ділянок на громадське господарство. Навесні 1951 р. М. Хрущов запропонував ідею вдосконалення процесу укрупнення колгоспів через створення «агроміст», замість сіл з населенням по 5 тис. мешканців. Однак ця ідея масового будівництва об'єктів соціально-культурного призначення, а також скорочення присадибних ділянок до 10–15 соток не знайшли підтримки навіть з боку Й. Сталіна. Він вважав, що це буде відволікати колгоспи від виконання державних виробничих планів;

- в Україні, незважаючи на розширення посівних площ, валовий збір зернових у 1953 р. не досяг рівня 1940 р., нижчою також була їх врожайність. І хоча валове виробництво цукрових буряків, жита, кукурудзи, м'яса, яєць дещо перевищувало довоєнний рівень, загалом виробництво продуктів харчування та сировини значно відставало від зростаючого на них попиту. Виявилася тенденція до зменшення чисельності колгоспного селянства в УРСР, зокрема через міграцію з села працездатного населення.

Наступ політико-ідеологічної реакції на спроби культурно-національного відродження. Складним і суперечливим процесом повернення до мирного життя і подолання повоєнної розрухи керувала головна політична сила тих часів – комуністична партія (до 1952 р. – ВКП(б), а з жовтня 1952 р. – КПРС). Чисельність КП(б)У (з 1952 р. Компартії України), як складової частини ВКП(б), була відновлена до початку 1947 р., а на 1 січня 1951 р. становила 715,7 тис. чол. Із числа членів партії і був обсаджений весь керівний адміністративно-господарський та радянський апарат республіки. Вони адміністративно-командними методами і здійснювали керівництво господарським і культурним життям республіки.

Першим секретарем ЦК КП(б)У залишався М. Хрущов (червень 1938 р. – березень 1947 р. і з грудня 1947 по грудень 1948 рр.). Він же до грудня 1947 р. обіймав посаду Голови Ради міністрів УРСР.

Маючи необхідні повноваження і незаперечний авторитет у республіці, він усі найважливіші питання життя республіки вирішував одноосібно, однак під пильним контролем Кремля. За цих умов зосередження влади в руках М. Хрущова було достатньо ефективним, що давало змогу долати складні проблеми повоєнної відбудови. Водночас він неухильно дотримувався притаманних сталінському режиму силових, командних і злочинних методів керівництва.

Для сотень тисяч українців перехід до мирного життя був драматичним, а то й трагічним. До кінця 1947 р. з Німеччини в країну повернулося 1,25 млн осіб, вивезених на примусові роботи. Майже 300 тис. з них було звинувачено в державній зраді й депортовано до Сибіру.

Повоєнні роки – час безмежного поширення культу особи Сталіна. У кожному місті, райцентрі, селищі бовванів пам'ятник вождю «всіх часів і народів». На його честь складали вірші, пісні, поеми. Його іменем називалися центральні вулиці, сквери, площі, його бюсти і портрети прикрашали всі установи, школи, вузи, клуби і палаци культури. Його славословили в гімні Радянського Союзу і до його справи закликали в піонерському салюті. Святкування семидесятиріччя вождя у грудні 1949 р. перейшло всі розумні межі. Всі

досягнення країни Рад, перемогу у недавній війні приписували одній людині – «наймудрішому із мудрих, геніальному товаришу Сталіну».

Задушлива, гнітюча атмосфера страху душила будь-який прояв самостійної думки, будь-який супротив. Розгалужений партійно-державний апарат, «озброєний загін партії» – органи МВС–МДБ – тримали під невсипущим контролем всі сфери життя суспільства.

Сталінський режим після війни брутально розтоптав всі надії та сподівання радянських людей на покращання їх долі, на вільне і щасливе життя.

Найрельєфніше після війни критичні настрої проявилися в середовищі творчої та наукової інтелігенції. Приборкання неслухняної інтелігенції було доручено секретарю ЦК ВКП(б) А. О. Жданову, який дуже ретельно взявся до справи. Тому цей грубий, авторитарний стиль і некомпетентне втручання в діяльність творчої та наукової інтелігенції країни, звинувачення її кращих представників у формалізмі, безідейності, низькопоклонстві перед Заходом, безрідному космополітизмі, а в Україні ще і в буржуазному націоналізмі суспільствознавці назвали «жданівщиною».

В 1946–1948 рр. була прийнята ціла низка ідеологічних постанов ЦК ВКП(б) («Про журнали «Звезда» і «Ленінград»», «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення», «Про кінофільм «Большая жизнь»», «Про оперу «Великая дружба» В. Мураделі»), де представників творчої інтелігенції цькували за безідейність, беззмістовність, аполітичність, наклепи на радянську дійсність тощо.

Відповідно до рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У ухвалив ряд постанов, які ставали метою показати стан справ в українській радянській літературі та мистецтві («Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.); «Про журнал сатири і гумору «Перець»» (вересень 1946 р.); «Про журнал «Вітчизна»» (вересень 1946 р.); «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (вересень 1946 р.)). Критика представників інтелігенції у цих постановках супроводжувалася зневажливим тоном, безцеремонно навішувались ярлики «українського буржуазного націоналізму», ставилися вимоги викривати «ворогів народу» тощо.

У створенні нетерпимої атмосфери в середовищі творчої та наукової інтелігенції в 1947 р. огидну роль відіграв Л. Каганович, якого з березня 1947 р. було обрано першим секретарем ЦК КП(б)У. Під його тиском на пленумі Спілки письменників України у вересні 1947 р. гостро критикували М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка.

Під заборону потрапила сатира – критичний струмінь у письменстві. Особливо нещадному розносу був підданий Остап Вишня за буцімто «відхід від радянської ідеології і здачу класових позицій».

2 липня 1951 р. у газеті «Правда» з'явилася редакційна стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі». В ній необгрунтованій і дуже образливій критиці був підданий вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Він був названий «ідейно порочним твором».

За ініціативою Л. Кагановича кампанії критики української інтелігенції поширили на істориків. У постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р.) були піддані нищівній критиці за «серйозні помилки та перекирвання буржуазно-націоналістичного характеру» праці Інституту історії України «Короткий курс історії України» (видання 1941 р. під редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, І. Супруненка, Ф. Ястребова), «Нарис історії України» (видання 1942 р. під редакцією К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова), перший том «Історії України» (надрукований у 1943 р. під редакцією М. Петровського).

Партійно-державне керівництво змушувало вчених відмовитися від схеми історичного процесу, розробленої у працях М. Грушевського, натомість взяти на озброєння ідеї «Короткого курсу історії ВКП(б)». 29 вересня 1947 р. ЦК КП(б)У видав постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР». У ній наголошувалося, що радянські вчені не створили «марксистсько-ленінського курсу» історії України.

Шукаючи «ворогів народу» в Україні, Л. Каганович ініціював підготовку до пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму, як головної небезпеки в КП(б)У». Але в грудні 1947 р. його призначили на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Першим Секретарем ЦК КП(б)У знову став М. Хрущов. У грудні 1949 р. М. Хрущова обрали першим секретарем Московського обкому і секретарем ЦК ВКП(б). На звільнену посаду Кремль рекомендував Л. Мельникова (1950–1953 рр.). В червні 1953 р. звільнений із посади першого секретаря за прорахунки в національній політиці в Західній Україні (прискорені темпи русифікаційної освіти, зокрема Львівського університету, й однобічний підбір кадрів).

Одночасно з критикою «українського буржуазного націоналізму» з кінця 1946 р. розгорнулося цькування «безрідного космополітизму». Ця критика швидко набрала відвертий антисемітський характер. Інтелігенти-євреї письменники, літературні критики, музиканти, вчені звинувачувалися в індивідуалізмі, антиросійських настроях, сіонізмі, антипатріотизмі тощо. Єврейський антифашистський комітет був розпущений, декілька сотень єврейських інтелігентів заарештували. Частина з них за вигаданими і фантастичними звинуваченнями у 1952 р. була розстріляна.

У 1947 р. була розгорнута велика дискусія з питань філософії, яка пропагувалася як «зразок більшовицької критики і самокритики». Аналогічні дискусії розгорнулися в мовознавстві, політекономії та в інших науках. Мета цих «дискусій» – залякати наукову інтелігенцію, розгромити інакомислення, встановити ідеологічний контроль партії в усіх сферах духовного життя.

Яскравим прикладом такої «дискусії» була сесія ВАСГНІЛу у серпні 1948 р. у Москві, яка завершила розгром радянської школи генетики. Кількасот вчених-генетиків і біологів втратили роботу. Зокрема в Україні були звільнені академік М. М. Гришко, у Харківському університеті професор І. І. Поляков та багато інших. Розгром генетики очолив «народний академік» Т. Лисенко. «Лисенківщина» яскраво віддзеркалювала політику тоталітаризму у царині науки, вона була тріумфом псевдонауки, яка крім шкоди нічого не приносила нашій країні. Всюди процвітало шарлатанство, догматизм, начотництво. Ряд наук взагалі було заборонено. Так, кібернетику оголосили «буржуазною лженаукою». В результаті у цій галузі СРСР на десятки років відстав від Заходу.

В цілому «жданівщина» залишила по собі гнітючу атмосферу в стані інтелігенції. Всі чекали повторення кривавих репресій 30-х років.

Але вони не повторилися. 5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Морально-політичний клімат у країні почав змінюватися, розпочалася хрущовська «відлига».

2. «Радянізація» Західної України. Рух опору в західноукраїнських землях.

Розвиток західноукраїнської економіки. У Західній Україні продовжувалася політика «радянізації», перервана війною. Основними напрямками перетворень були:

- проведення індустріалізації. Враховуючи, що Західна Україна ніколи не була індустріальним регіоном, влада приділила особливу увагу будівництву тут промислових підприємств. Відновлення економіки краю йшло за двома напрямками: реконструкція старих галузей промисловості – нафтової, газової, лісової, і створення нових – машинобудування, приладобудування, металообробки. Головним промисловим центром Західної України став Львів, де були побудовані заводи автотранспорту, телефонної апаратури, автобусний, сільськогосподарських машин, інструментальний. Ці заводи оснащувалися сучасним устаткуванням, вивезеним з Німеччини. Одночасно до Львова було направлено більше 2 тис. інженерів і техніків і 14 тис. робітників зі всього Радянського Союзу. У 1949 р. в західних областях України працювало 2500 великих і середніх промислових підприємств, кіль-

кість робітників зросла у 7 разів, а валова продукція промисловості – у 10 разів і складала 10 % промислового виробництва республіки;

- колективізація сільського господарства Західної України. Методи її були такими ж брутальними, як і ті, що застосовувалися в східних областях у 1929–1933 рр.: спочатку підвищення податків та скасування будь-яких пільг для так званих «куркульських» господарств, а потім суворі заходи відповідальності за виконання обов'язкових перед державою. Наслідком цих заходів стала масова примусова колективізація. У 1945 р. в Західній Україні налічувалося близько 70 тис. порівняно великих приватних селянських господарств, які ніяк не бажали брати участь у колективізації. До 1951 р. колгоспи об'єднали більше 95 % селянських господарств в Західній Україні. Оскільки в Західній Україні переважало селянство, опір радянській владі набув всенародного характеру;

- заходи в культурно-освітній сфері (ліквідація неписьменності, створення мережі освітніх закладів різних років, посилення русифікації, заідеологізованість);

- насадження тоталітарного режиму, монополізація влади комуністичною партією. Чисельність комуністів зростала в основному за рахунок вихідців із Росії та Східної України;

- утвердження комуністичної ідеології, боротьба проти так званого українського буржуазного націоналізму. Проти жителів Західної України розгорталася масові репресії, «ворожі елементи» депортувалися в східні райони СРСР;

- направлення зі східних регіонів України на постійну роботу фахівців, партійних функціонерів;

- радянська західних областей України мала і свій релігійно-церковний вимір. Українська греко-католицька церква, яка мала найбільшу кількість вірних у цьому краї, розглядалася сталінським керівництвом як ідеолог національно-визвольної боротьби проти СРСР. Саме тому у 1945 р. був заарештований її предстоятель – архієпископ Йосиф Сліпий. Радянська влада ініціювала і підготувала саморозпуск УГКЦ. УГКЦ змушена була піти в підпілля.

Таким чином, за декілька років Західна Україна пройшла шлях Східної, повторивши всі соціальні реформи.

Протистояння ОУН–УПА і радянської влади (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). Коли у 1944 р. лінія радянсько-німецького фронту наблизилася до території, контрольованої УПА, перед нею постало питання зміни тактики. УПА перейшла до дій дрібними загонами, створила мережу підпільних боївків. При перших зустрічах з Червоною армією УПА уникала бойових дій, сподіваючись морально

та ідейно вплинути на солдатів, серед яких було багато українців. Певною мірою ці сподівання були виправдані, але радянські війська суцільно контролювались військовою контррозвідкою СМЕРШ (Смерть шпигунам) та загороджувальними загонами НКВС. Вони не тільки підганяли в бій червоноармійців, а й мали завдання придушувати національно-визвольний повстанський рух в західних областях України. Саме проти них були спрямовані перші бойові дії УПА.

Радянське керівництво перекинуло до Західної України, вгаслідок закінчення війни, війська. В січні – квітні 1946 р. тут було зосереджено понад 3,5 тис. гарнізонів регулярних військ і 3593 винищувальних батальйонів. Переважання урядових військ і в чисельності, і в озброєнні спричиняло поразки УПА. Закордонним проводом ОУН було прийнято рішення про передислокацію з території України майже 50 тис. повстанців. Підрозділи, які залишались для продовження боротьби, подрібнювались на невеликі групи, здатні діяти партизанськими методами. За радянськими даними, упродовж 1944–1953 рр. рух ОУН і УПА здійснив майже 14,5 тис. акцій, серед яких 4904 теракти і 195 диверсій. Підпільні боївки значною мірою спиралися на підтримку місцевого населення, яке не бажало поступатися комуністичному режиму своїм правом на приватну власність, культуру, релігію. Безпосередньо в русі опору та активній допомозі повстанцям взяли участь понад 30 тис. осіб.

З метою дискредитації націоналістів радянська сторона створювала спецбоївки НКВС, які діяли під виглядом загонів УПА. Лише в 1946 р. ними було здійснено 1169 диверсійно-терористичних акцій. За 1944–1956 рр. націоналістичне підпілля втратило 155108 осіб, 76753 особи прийшли повинитися. Радянська сторона впродовж 1944–1953 рр. втратила 30676 осіб. У 1943–1956 рр. за звинуваченням у націоналістичній діяльності було заарештовано 103366 осіб; 87756 з них – засуджено. У 1944–1952 рр. із західних областей УРСР в інші регіони СРСР було депортовано 203 тис. осіб.

Не отримуючи допомоги з-за кордону, опираючись виключно на підтримку місцевого населення, повстанський рух не міг тривалий час протистояти регулярній армії та спецслужбам Радянського Союзу. 5 березня 1950 р. в бою в с. Білогорща під Львовом, загинув головнокомандувач УПА Роман Шухевич. Після цього органи держбезпеки неодноразово заявляли про ліквідацію націоналістичного підпілля. Проте антикомуністичний опір у західних областях УРСР не припинявся. Згідно з офіційними джерелами, лише в період 1954 р. – 1959 р. «ворожі елементи» здійснили 156 терористичних актів і замахів, 94 підпали колгоспних будівель і приватних господарств. За 5 років КДБ ліквідував 183 «націоналістичні та інші антирадянські органі-

зації», виявив понад 5,5 тис. випадків виготовлення і поширення антирадянської літератури. За антирадянську діяльність було притягнуто до судової відповідальності 1879 осіб. У західних областях відбулося 14 відкритих судових процесів над членами ОУН і УПА. 24 учасника руху опору було засуджено до вищої міри покарання.

Не припинялася жорстока боротьба і після повернення 65534 осіб, засуджених за членство в ОУН, участь в УПА. Аналізуючи діяльність антирадянського підпілля, влітку 1959 р. керівництво КДБ звернуло увагу, що приблизно 20 % його учасників перебували під впливом колишніх націоналістів чи «буржуазно-націоналістичної літератури». У зв'язку з цим було розроблено пропозиції щодо засобів нейтралізації антирадянських закордонних центрів ОУН. У жовтні 1957 р. агент КДБ Б. Сташинський убив голову Політичної Ради ОУН за кордоном Л. Робота, а в жовтні 1959 р. – голову Проводу Закордонних Частин ОУН С. Бандеру.

3. Україна після смерті Й. Сталіна. Критика культу особи.

Пом'якшення політичного режиму в Україні в середині 1950 х – на початку 1960-х рр. Смерть 73-річного Сталіна 5 березня 1953 р. поклала край новому витку репресій. Проте смерть диктатора не означала ліквідації тоталітарного режиму в країні. У Кремлі почалася жорстока боротьба за владу. Незабаром в Москві був розстріляний найближчий сподвижник Сталіна Л. Берія, зловісний шеф НКВС. Якийсь час на вершині піраміди влади вдалося протриматися Р. Маленкову, але остаточним переможцем в цій боротьбі вийшов М. Хрущов, який у вересні 1953 р. офіційно зайняв пост першого секретаря ЦК КПРС.

Літом 1953 р. вперше в Україні вищі керівні посади були довірені українцям. Першим секретарем ЦК КПУ став А. Кириченко, головою Верховної Ради України – Д. Коротченко, головою Ради міністрів – Н. Кальченко.

Прагнучі посилити свій вплив в Україні, М. Хрущов призначав на важливі посади відданих йому людей. На посаду другого секретаря ЦК КПУ він висунув М. Підгорного. Новим міністром внутрішніх справ УРСР став Т. Строкач, а КДБ УРСР очолив В. Никітченко. 7 із 8 членів Президії ЦК КПУ, обраних у березні 1954 р. на XVIII з'їзді КПУ, були етнічними українцями, а до складу секретаріату ЦК увійшли лише українці (5 членів).

У процесі десталінізації суспільного життя протягом 1953–1955 рр. було переглянуто всі головні політичні післявоєнні справи. Почалася реабілітація багатьох репресованих у 30-ті рр. радянських

партійних та військових діячів (С. Косіора, В. Чубаря, В. Антонова-Овсієнка, П. Криленка, Я. Гамарника, В. Блюхера, М. Тухачевського та багатьох інших).

У 1956–1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб, переважно помертв. Дещо послаб жорстокий ідеологічний контроль, почалася критика культу особи.

Реформи М. Хрущова охоплювали сферу суспільного життя, соціально-економічну, духовно-культурну, зовнішньополітичний курс. Та найважливішим кроком на шляху до демократизації суспільного життя стало засудження ним масових репресій тоталітарного режиму на ХХ з'їзді КПРС у лютому 1956 року.

Критика культу особи. Після смерті Й. Сталіна у мільйонів людей вникало питання про його роль у розвитку країни як голови партії та держави протягом майже 30 років. Не могло не виникнути питання і про роль сталінського оточення (М. Хрущова, В. Молотова, Л. Кагановича, К. Ворошилова та інших) у причетності до репресій довоєнного і післявоєнного часу. У цій ситуації Хрущов, незважаючи на протидію своїх прибічників, вирішив оприлюднити страхітливую картину масових репресій. Але їх ініціатором називався тільки Сталін, чим запобігалась відповідальність власне Хрущова та тодішнього керівництва партії й держави.

Аплодисментами зустріли делегати ХХ зїзду М. Хрущова та інших лідерів КПРС. У своїй доповіді на закритому засіданні «Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки» Хрущов оприлюднив жахливі факти беззаконня та свавілля, масові репресії, дозвіл на які давав Сталін, про зловживання ним владою. Перша особа Комуністичної партії, і це було нечувано, засудила вождя.

Керівництво партії та держави дозволило критику Й. Сталіна, постать якого уособлювали КПРС та радянський лад, суворо дозовано, ні в якому разі не допускаючи критики самої партії та системи. Повний текст доповіді Хрущова не було надруковано в СРСР. У червні 1956 р. радянські люди отримали можливість ознайомитися з постановою ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», з якої було вилучено значну частину гострого виступу Хрущова. Тільки у 1989 р., у період горбачовської «перебудови», коли відбувався розпочатий Хрущовим більш глибокий аналіз сталінізму, населення Радянського Союзу змогло отримати доступ до повного змісту «секретної» доповіді.

І все ж виступ М. Хрущова – цей акт політичної мужності – поклав початок тривалому історичному процесу кризи, а потім краху тоталітарної системи. Тоді це мало хто розумів. Реакція на доповідь М. Хрущова була в Україні, як і в СРСР, неоднозначною. Частина людей

схвалила критику Сталіна, руйнування тисяч сталінських пам'яток, бюстів, перейменування багатьох міст, регіонів, вулиць, які носили його ім'я. Інша частина, і таких була більшість, пов'язуючи своє життя з «мудрим вождем» та ототожнюючи з ним будівництво соціалізму, велику перемогу над фашизмом, вважали критику Сталіна наклепом на Радянську владу.

Після червневого 1957 р. пленуму ЦК КПРС завдяки підтримці армії на чолі з Г. Жуковим та Комітету державної безпеки (КДБ) на чолі з І. Сєровим, М. Хрущов переміг у боротьбі за владу. Його підтримала і більшість членів ЦК КПРС, у тому числі і перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко. Він, перший українець, який очолив Компартію України, був викликаний Хрущовим до Москви. Його місце зайняв М. Підгорний, який також пізніше у Москві обійняв посаду секретаря ЦК КПРС. Так, завдяки М. Хрущову, вихідці з України з'явилися на всесоюзній арені.

У липні 1963 р., за підтримки першого секретаря ЦК КПРС, Компартію України очолив П. Шелест. За часів М. Хрущова відбулося деяке розширення прав союзних республік у адміністративній сфері. У ведення УРСР передавалися питання адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування. Розширилися права республіки у формуванні свого бюджету, матеріально-технічного постачання. До компетенції УРСР передавалося прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів. Проте ці нововведення не могли змінити унітарного характеру СРСР.

4. Соціально-економічні та політичні реформи М. Хрущова, їх суперечливий і непослідовний характер.

У 1957 р. М. Хрущов здійснив спробу реформувати радянську **командно-адміністративну систему**. З цією метою були ліквідовані галузеві міністерства, а замість них утворювалися територіальні органи управління промисловістю – ради народного господарства (раднаргоспи). Під контролем України опинилися 97 % заводів республіки порівняно з 34 % у 1953 р. Йшлося, однак, не про децентралізацію, а лише про удосконалення централізованості управління народним господарством. Реформа 1957 р. сприяла поглибленню спеціалізації та кооперування підприємств окремих районів, однак порушувала економічні зв'язки між підприємствами однієї галузі, які знаходилися в різних районах.

На початку 60-х рр. М. Хрущов побачив у розширенні економічних прав УРСР та інших республік загрозу місництва та відродження «буржуазного націоналізму». У 1963 р. було утворено Вищу раду на-

родного господарства, яка взяла на себе координацію роботи промисловості та будівництва в загальнодержавному масштабі. Це призвело до згортання реформи.

Непоследовними та суперечливими були реформи М. Хрущова у **сільському господарстві**. Не маючи чіткого уявлення про шляхи досягнення поставлених цілей, він часто висував нереальні, утопічні плани. Одним із них було освоєння цілинних земель у Казахстані. Переміщення туди величезної кількості техніки, матеріальних та фінансових ресурсів, понад 500 тис. людей (100 тис. з України) не було підкріплено науковими розробками та серйозною підготовкою. Крім того, освоєння цілини призвело до зменшення уваги до розвитку зернового господарства у традиційних регіонах, зокрема в Україні. «Цілинна епопея» була характерним прикладом екстенсивного розвитку сільського господарства.

Після візиту в США у 1959 р., де М. Хрущов відвідав ферму, він захопився ідеєю «витягнути» сільське господарство СРСР за допомогою кукурудзи. Почалася величезна за масштабами «кукурудзяна» епопея: примусове насадження кукурудзи, яке охопило всю країну. «Королева полів» тільки в Україні зайняла понад 20 % посівної площі. Хрущов сподівався на швидке і значне збільшення кормової бази, на основі якої можна було б здійснити різкий підйом тваринництва. Він поставив за мету в найближчі роки досягти рівня США з виробництва м'яса і наздогнати США у цьому показнику вже у 1960 року.

Насаджування «королеви полів» стало однією з головних причин зменшення посівів зернових культур та значного зменшення особистого тваринництва. Розв'язати проблеми стабільного постачання населення хлібом та продуктами тваринництва шляхом «цілинної та кукурудзяної епопей» не вдалося. На початку 60-х рр. СРСР навіть почав масові закупки зерна за кордоном.

Позитивні зрушення за часів М. Хрущова відбулися у **соціальної сфері**. Значно збільшилися капіталовкладення у житлове будівництво, почалося спорудження панельних житлових будинків за типовими проектами – так звані «хрущовки». Тільки у 1951–1958 рр. в УРСР було збудовано майже 2 млн квартир. Уперше за роки радянської влади трудящі отримували ізольоване житло. У побут поступово входили швейні та пральні машини, холодильники і телевізори.

Пенсійна реформа 1956 р. привела до підвищення мінімальних пенсій. Було скорочено тривалість робочого дня до семи годин для робітників та службовців. На селі скасовувалися трудові та впроваджувалась грошова оплата праці. Хрущов ліквідував таке ганебне явище часів сталінщини, як примусова праця селян у колгоспах. Мешканці сіл, як і всі громадяни СРСР, почали отримувати паспорти.

Одночасно М. Хрущов ініціював волонтаристську реорганізацію сотень колгоспів у радгоспи. Вкрай негативні наслідки мала заборона тримати худобу в приміській зоні, на околицях міст і обмеження присадибних ділянок колгоспників. Вважалося, що цей захід сприятиме активній роботі селян у колгоспах. Та результатом було зменшення постачання продукції на колгоспні ринки та підвищення цін на неї.

У 1961 р. відбулася друга післявоєнна грошова реформа. Фактично це була прихована девальвація (знецінення офіційного золотого вмісту радянських карбованців). Одночасно підвищилися ціни на м'ясо, молоко та інші товари, що викликало протести людей.

Вирішити головне завдання – значно підняти життєвий рівень населення, довести на практиці перевагу соціалізму над капіталізмом – М. Хрущову не вдалося. Його енергія, намагання одним стрибком ошасливити мільйони радянських людей, які перетерпіли стільки страждань за часів сталінщини та страшної війни, спричинили до втрати ним відчуття реальності, ігнорування об'єктивних процесів розвитку СРСР.

Суспільно-політичне життя в Україні в середині 1950–1960-х рр. «Шістдесятники». М. Хрущов втручався буквально в усі сфери життя. З метою скорочення великого адміністративно-управлінського апарату з 1957 по 1959 рр. проводилось об'єднання підприємств, установ, колгоспів. Його наслідком було скорочення кількості чиновників на 130 тис. осіб. Партійна реформа полягала у поділі партійних організацій на міські та сільські, введення принципу ротації партійних та державних керівників. Якщо за часів Й. Сталіна їх не полишав постійний страх за своє життя, то нескінченні реорганізації та ініціативи М. Хрущова не давали спокою та гарантії збереження посад. Серед партійно-державної еліти виникла ідея усунення його від влади.

Та все ж «відлига», як називають хрущовський період, лібералізація суспільно-політичного життя дозволили сформуватися цілому поколінню **«шістдесятників»**. Вони виступили з критикою національної політики Сталіна, на захист української мови, проти русифікації та за національно-культурне відродження. У середині 50-х рр. в СРСР, у тому числі і в Україні, було започатковано дисидентський рух, учасники якого критично ставилися до радянської політичної системи, офіційної ідеології, а деякі (як створена у 1959 р. Українська робітничо-селянська спілка) навіть ставили питання про реалізацію на практиці положення Конституції СРСР про право виходу республік зі складу Радянського Союзу.

Дисидентство являло собою ненасильницьку форму боротьби шляхом створення спілок, гуртків, комітетів. Активну участь у цих опозиційних об'єднаннях брали Ю. Бадзьо, М. і Б. Горині, В. Мороз, В. Чорновіл та інші.

Влада та КДБ швидко відреагували на появу дисидентського руху. Система продовжувала триматися на жорстоких засадах ідеологічного контролю та боротьби з інакомисленням. У 1961 р. Л. Лук'яненко, І. Кандибу та інших членів Спілки заарештували та засудили на позбавлення волі. Лук'яненку смертна кара була замінена на 15 років ув'язнення. Реакцією партійного керівництва на діяльність «шістдесятників» було засудження відходу від «соціалістичного реалізму» та критика творчості митців. Командно-адміністративний стиль керівництва М. Хрущова виявився у його диктаті, партійних настановах та вказівках під час зустрічей з інтелігенцією у 1962–1963 рр. Людина в цілому обмежена, низького рівня культури, ініціатор десталінізації, вступив у конфлікт з інтелігенцією, втративши її підтримку.

Проявом посилення монополії офіційної марксистсько-ленінської ідеології та порушення визнаного у «Загальній декларації прав людини» права людини на свободу віросповідання була організована наприкінці 50-х – початку 60-х рр. **антирелігійна кампанія**. Партійне керівництво СРСР намагалось переконати народ у тому, що в атомному та космічному ХХ столітті релігія є пережитком і забобою, заважає комуністичному вихованню радянських людей. Протягом 1957–1964 рр. в Україні було закрито майже половину православних церков, закривалися також костьоли, синагоги, молитовні будинки. Такі заходи не могли не викликати невдоволення людей старшого віку.

У квітні 1964 р. Хрущов спокійно відсвяткував своє 70-річчя. Та вже у жовтні його оточення (серед них був і голова КДБ В. Семичастний), у тому числі висуванці з України М. Підгорний, П. Шелест, Л. Брежнєв, які нещодавно гаряче поздоровляли М. Хрущова з ювілеєм, усунули його від влади.

На жовтневому 1964 р. пленумі ЦК КПРС, звинувативши М. Хрущова у «волютаризмі та суб'єктивізмі», прорахунках у зовнішній та внутрішній політиці, його звільнили з усіх посад.

5. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – початок 1980-х рр.)

Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні (середина 1960-х – початок 1980-х рр.). Політична система СРСР у середині 1960-х – на початку 1980-х рр. (за «доби застою») характеризувалася крайнім консерватизмом. Її функціонування було підпорядковано виключно самозбереженню у незмінній формі. Неспроможність брежнєвського режиму за рахунок куцих економічних реформ довести перевагу соціалізму над капіталізмом спонукала до пошуку ідеологічних обґрунтувань існування радянської політичної системи.

Таку роль зіграла концепція «розвинутого» або «зрілого» соціалізму. Уперше про те, що СРСР вступив у період «зрілого» соціалізму, було заявлено Брежнєвим в урочистій доповіді, присвяченій 50-й річниці Жовтневої революції (1967 р.). Тим самим запланований Хрущовим комунізм відкладався на невизначений термін, а існуючий соціальний лад поставав як цінність, якою громадяни країни «розвинутого соціалізму» мали пишатися.

Політичну владу доби застою нерідко називають «геронтократією», зважаючи на похилий вік та слабке здоров'я більшої частини радянського та партійного керівництва. Старість та немічність керівників СРСР не давали можливості адекватно реагувати на потреби суспільства, забезпечити ефективне управління країною. Фізичне виродження радянської еліти призвело до стрімкої зміни перших фігур у керівництві СРСР у першій половині 1980-х рр., коли один за одним пішли з життя Л. І. Брежнєв (1982), його наступники – Ю. В. Андропов (1984), К. У. Черненко (1985), а також члени Політбюро ЦК КПРС, які багато в чому визначали зовнішньополітичний та внутрішньо політичний курс країни – М. В. Суслов, Д. Ф. Устінов та ін.

Характерною рисою доби «застою» в ідейно-політичному плані стала обережна реабілітація особистості Сталіна, що проявилось у появі численних художніх, публіцистичних та мемуарних творів (щоправда, їх писали, як правило, не ті особи, імена яких фігурували на обкладинці), в яких утверджувався образ Сталіна як видатного державного та політичного діяча, основного автора Великої перемоги. Натомість були вилучені з бібліотек усі твори, в яких йшла мова про масові політичні репресії та інші прояви культу особистості Сталіна.

Відлунням сталінізму стало поступове формування культу особистості Л. Брежнєва, в яке свій внесок зробило керівництво України. Зокрема, всіляко збільшувалась роль Л. Брежнєва у визволенні України від нацистів та у післявоєнній відбудові народного господарства.

Брежнєвський режим невпинно посилював наступ на українську культуру, що позначилося у черговій хвилі русифікаторства (зменшення питомої ваги друкованих видань українською мовою, переведення на російську мову навчання у ВНЗ, наукових праць тощо). Ідейно-політичне життя України на початку 1970-х рр. було затьмарене кампанією боротьби з українським буржуазним націоналізмом, жертвами якої стало багато представників творчої та наукової інтелігенції.

Стан економіки України та назрівання економічної кризи (середина 1960-х – початок 1980-х рр.). У цей період радянська економіка розвивалася екстенсивним шляхом (тобто за рахунок залучення додаткових кількостей сировини і робочої сили, створення

нових виробничих потужностей, освоєння нових орних земель). Якісні фактори економічного росту (передусім, підвищення продуктивності праці, зниження матеріало- та енергомісткості продукції, її конкурентоздатність) відігравали другорядну роль, перш за все через особисту незацікавленість працівників у всіх ланках виробництва. Оскільки у середині 60-х рр. можливості екстенсивного розвитку уже були вичерпані, темпи економічного зростання невпинно зменшувалися. Наростала спрацьованість основних виробничих фондів. Якщо у 1961 р. вона становила 28 %, то у 1985 р. – уже 43 %. Українська промисловість, як правило, працювала на обладнанні років перших п'ятирічок, або вивезеному з Німеччини як репарації.

Сільське господарство України було традиційно розвинутим. Республіка давала понад половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів та овочів. Поставка селу електроенергії, мінеральних добрив, вантажних автомашин та сільськогосподарської техніки істотно збільшилися.

Протягом 1960–1980-х рр. принаймні двічі радянське керівництво намагалося переломити негативну ситуацію в економіці.

У 1965 р. за рішенням ЦК КПРС була зроблена спроба здійснити господарську реформу, сутність якої полягала у наступному:

- промислові підприємства отримали право оперативного управління закріпленими за ними ресурсами;
- основним плановим показником ставав обсяг реалізованої продукції, а не валова продукція. Це мало спонукати підприємства випускати продукцію, що користувалася попитом населення;
- державні підприємства переводилися на так званий господарський розрахунок. У своєму розпорядженні вони могли залишити певну частину отриманого прибутку. Вони могли використати його на заохочення працівників та модернізацію виробництва;
- введена нова система ціноутворення, зокрема, був затверджений новий порядок заготівель сільськогосподарської продукції (тверді плани її закупівлі, надбавки за надпланову продукцію, врахування кліматичних умов при формуванні закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію);
- повернута система міністерств як галузевих органів управління економікою;
- збільшено капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво, поліпшено спеціалізацію й умови праці колгоспників.

Однак, ринковий механізм, основою якого є приватна власність на засоби виробництва та конкуренція, зрозуміло, так і не був упроваджений. Практика показала, що прищеплення елементів ринку командній соціалістичній економіці було принципово неможливим.

На початку 1980-х рр. катастрофічні наслідки панування планової адміністративно-командної системи управління економікою стали очевидними. Хронічним стало невиконання економічних планів, ухвалених партійними з'їздами. Темпи економічного зростання перетнули нульову відмітку і стали мінусовими. Чітко позначалося технологічне відставання від розвинутих країн.

Етносоціальні процеси і рівень життя населення в середині 1960-х – на початку 1980-х рр. Протягом другої половини 1960 – початку 1980-х рр. в Україні відбулися значні соціально-демографічні зрушення:

- зміни у соціальній структурі населення. Так, чисельність робітників з 8 млн 1960 р. зросла до 14 млн, а колгоспників зменшилася з 7 млн до 3,5 млн. У 2,3 рази зросла соціальна група службовців (до 6,3 млн осіб);

- продовження процесу урбанізації (зростання чисельності міського населення). Якщо на початку періоду чисельність міського та сільського населення була приблизно однаковою, то в кінці міське населення удвічі переважало сільське;

- зменшення питомої ваги титульної нації (українців) у складі населення: з 76 % (за переписом 1959 р.) до 72,2 % (за переписом 1989 р.). Це було зумовлено як міграційними процесами (масові переселення росіян в Україну, а українців до Росії), так і низьким рівнем природного приросту населення республіки, який упав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 у 1989 р.;

- стійка тенденція до зростання кількості малодітних сімей та неповних сімей. Наприклад, сім'ї, які склалися лише з двох осіб, у 1970 р. нараховували 28,3 %, а в 1989 р. їх було вже 35,1 %;

- старіння населення, зменшення народжуваності і збільшення показників смертності. За 1970–1985 рр. природний приріст населення України скоротився у 2,2 рази;

- зростання освіченості населення. За переписами 1959 р. та 1989 р. виходило, що осіб, які мали середню або середню спеціальну освіту, побільшало у 5,3 разів і налічувалося майже 20 млн. Відповідно вищу освіту мали у 5,9 разів більше людей (4,2 млн осіб).

Отже, в Україні поступово формувалося індустріальне суспільство. Цьому процесу певною мірою відповідали зміни у рівні життя населення:

- зростання середньомісячної заробітної плати робітників і службовців із 93,3 крб. (1965 р.) до 173,9 крб. (1985 р.), значне підвищення стипендії студентів, уведення гарантованої грошової оплати праці колгоспників. За 1966–1985 рр. середньомісячна оплата праці колгоспників зросла із 49,8 крб. до 135,6 крб.;

- зростання забезпеченості населення предметами культурно-побутового призначення зросло за 1965–1985 рр.: телевізорами –

з 21 до 92 (на 100 сімей), холодильниками – з 8 до 88, пральними машинами – з 19 до 65 тощо;

- зростання споживання основних продуктів харчування в перерахунку на душу населення на рік за 1965–1985 рр. зросло: м'ясом і м'ясопродуктами – з 41 до 66 кг, молоком і молочними продуктами – з 246 до 350 кг, цукром – з 36,2 до 46,5 кг, олією – з 7,8 до 10,6 кг;

- удосконалення системи пенсійного забезпечення, зокрема, з 1965 р. було введено пенсії для колгоспників;

- збільшення мінімальної тривалості щорічної відпустки для робітників та службовців із 12 до 15 робочих днів;

- покращення житлових умов. 24,8 млн чол., тобто майже половина населення УРСР поліпшила свої житлові умови.

Отже, кількісні показники рівня життя населення були нібито високими. Але вкрай мілітаризована економіка СРСР не в змозі була задовольнити потреби населення в якісних товарах. Так, із 1971 по 1985 рр. грошова маса зросла в 3,2 рази, а виробництво товарів народного споживання тільки в 2 рази. Тому радянська економіка була приречена бути економікою дефіциту. За рівнем життя Україна посідала 60-те місце у світі.

Опозиційний рух в Україні в середині 1960-х – на початку 1980-х рр. Бездержавний статус України, відсутність демократичних прав і свобод, всевладдя партапарату, незадовільний стан життя людей, очевидне банкрутство комуністичних ідей були внутрішніми передумовами для наростання опозиційних настроїв.

Основні течії дисидентського руху:

- націонал-культурницька. Її прихильники ставили перед собою завдання відродження національної культури і захисту української мови, виступали за збереження звичаїв, культурно-історичних пам'яток українського народу тощо (літературні критики І. Дзюба та І. Світличний, поети В. Стус та О. Резнік, художник П. Заливаха);

- правозахисна. Головне завдання представники цього опозиційного руху вбачали у зверненні уваги світової громадськості на факти порушення прав людини в СРСР. У 1976 р. було створено підпільну Українську Гельсінкську групу (УГГ), яка поставила за мету сприяти виконанню в СРСР гуманітарних статей Заключного акту Гельсінкської наради 1975 р. (О. Бердник, М. Руденко, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Тихий, Н. Строката-Караванська);

- націонал-державницька. Її представники відстоювали ідею державної незалежності України (Українська робітничо-селянська спілка на чолі з Л. Лук'яненком, Український національний фронт Д. Квецька);

- соціал-демократична. Її представники, залишаючись на позиціях марксистського соціалізму, гостро критикували реальний соціалізм;

- релігійна. Головні завдання учасники супротиву вбачали у боротьбі за свободу совісті, дозвіл на релігійне виховання своїх дітей, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, звільнення засуджених за віру, проти безцеремонного втручання держави у діяльність віруючих і церкви, проти закриття храмів. Виділялися своєю активністю греко-католики і протестанти (Й. Тереля, В. Романюк);
- кримськотатарська. Діяльність представників цього напрямку була спрямована на повернення кримськотатарського народу на історичну Батьківщину і відновлення його автономії (М. Джемільов, П. Григоренко, І. Габай);
- єврейський рух був представлений двома течіями – «еміраційників» та «культурників». Перші вимагали права на безперешкоюний виїзд євреїв до Ізраїлю, другі прагнули відродити історико-культурні традиції українського єврейства.

Опозиційний рух в Україні не став масовим з кількох причин, але головною було те, що тоталітарний режим мав щільну мережу своїх місцевих підрозділів. Вузькість соціальної бази дисидентського руху пояснювалася тим, що він не сформулював чіткої соціально-політичної програми, зрозумілої не тільки інтелігенції, а й широким масам. Разом із тим український опозиційний рух відіграв відчутну роль у пробудженні національної свідомості народу.

Культура та духовне життя в Україні (середина 1960-х – початок 1980-х рр.). Доба застою була досить суперечливим періодом у розвитку культури. Перетворення науки на безпосередню виробничу силу спонукало подальший розвиток природничих, математичних, технічних наук, пошук нових технологій. Що ж стосується гуманітарних наук, і особливо – суспільних, то тут застій був наявний. Вони спрямовувались на дослідження неіснуючого явища – розвинутого соціалізму, натомість суттєво обмежувалось, а то й заборонялось вивчення найбільш важливих періодів національної історії – козаччини, визвольних змагань 1917–1921 років. Ці заборони перекочували й до літератури, кіномистецтва та образотворчого мистецтва.

Літературні здобутки цього періоду відмічені поетичними творами Д. Павличка, Л. Костенко, І. Драча, прозовими творами Р. Іваничука, П. Загребельного, О. Гончара. Усе більш відчутною стає загальна криза соціалізму і дискредитація офіційної ідеології, що знайшло відображення в літературі дисидентського напрямку (В. Симоненко, В. Стус, В. Некрасов, Б. Чичибабін, І. Ратушинська).

Друга половина 1960-х рр. – це період злету українського кіномистецтва. Саме в цей час виходять фільми режисерів: С. Параджанова «Тіні забутих предків» (1965), Л. Осики «Камінний хрест» (1968) і «Захар Беркут» (1971), Ю. Ілленка «Білий птах з чорною ознакою»

(1972). Яскраво виражений національний характер, гостра проблематика більшості цих фільмів не знайшла підтримки у влади.

Значні досягнення має українська музика. Продовжують плідно працювати Ю. Мейтус, Г. Майборода, К. Данькевич, С. Людкевич, А. Кос-Анатольський, М. Скорульський, Б. Лятошинський. Українські виконавці здобули світове визнання (Д. Гнатюк, Б. Руденко, Т. Пономаренко). Неабияку популярність у всьому СРСР отримали митці естради В. Івасюк, Н. Яремчук, С. Ротару, В. Зінькевич.

В українському живопису все більшого поширення набувають образи сучасника і образи природи (Т. Яблонська, А. Шовкуненко), історичного минулого (М. Дерегус). Від оригінального злиття настінних розписів і народного лубка народився станковий народний живопис (М. Примаченко).

Негативним явищем у духовному житті України цього періоду була нова хвиля русифікації. Українська мова практично зникла з офіційного вжитку, її використання було ознакою або сільського походження, або буржуазного націоналізму. Вивчення української мови у школах набуло факультативного характеру. Викладання у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах майже стовідсотково проводилось російською мовою. Більша частина друкованих видань в Україні теж були російськомовними.

6. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України (1985–1991 рр.)

Початок перебудови в СРСР, її особливості в Україні. Чорнобильська катастрофа. На березневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. Генеральним секретарем став порівняно з минулою геронтократією молодий М. Горбачов. Через місяць, на квітневому пленумі ЦК КПРС він проголосив курс, названий перебудовою. У подальшому цей політичний курс був доповнений рішеннями січневого пленуму (1987) ЦК КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції (1988).

Перебудова передбачала модернізацію соціалістичного ладу «зверху». Складовими перебудови мали стати:

- інтенсифікація виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу;
- активізація «людського фактору»;
- реформування системи управління і планування;
- гласність, тобто пом'якшення цензури;
- широка демократія, тобто певна можливість публічного обговорення політичних та соціальних проблем.

Перебудова не передбачала докорінних змін у суспільному та політичному ладі країни, що врешті-решт і обумовило її провал. Адже прищепити соціалістичній економіці конкурентність, а партійно-радянській державі демократію було неможливо за визначенням.

Найбільшим надбанням першого періоду перебудови була гласність – обмежена свобода слова. В атмосфері гласності надзвичайно посилювався суспільний інтерес до «білих плям» радянської історії. З особливими почуттями українська громадськість сприймала раніше суворо заборонену інформацію про голод 1932–1933 рр., політичні репресії, перебіг подій Другої світової війни.

Процеси перебудови суспільно-політичного життя в Україні проходили повільніше, ніж у Москві та Ленінграді, що й не дивно, зважаючи на повне знищення опозиційного руху в республіці та особливий консерватизм місцевого партійного керівництва, не сприйняття ним ідей перебудови.

Каталізатором зрушень у суспільному житті та свідомості українських громадян стала страшна катастрофа – вибух на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р., точніше позиція центрального та республіканського керівництва щодо цієї аварії. Офіційне попередження про загрозу радіоактивного забруднення населення почуло лише на дев'ятий день після катастрофи. До цього за допомогою ЗМІ людей переконували, що аварія на ЧАЕС є цілком нешкідливою за своїми наслідками для здоров'я. Верхом цинізму було проведення у Києві 1 травня 1986 р. багатолюдної урочистої демонстрації, хоча якраз напередодні, 30 квітня, було зафіксоване підвищення радіоактивного фону у Києві. Замовчування керівниками країни масштабів трагедії призвело до тяжких наслідків і одночасно розкрило громадянам очі на політичні реалії радянського соціалізму.

1987 р. став переламним для українського опозиційного руху. Проголошення широкої демократії змусило радянський уряд розкрити двері політичних тюрем та психлікарень, які використовувались з каральною метою. Протягом цього року додому повернулось близько 300 політв'язнів та в'язнів сумління (останніх політв'язнів було звільнено тільки у 1989 р.).

Політика «прискорення» та економічна ситуація в Україні в другій половині 1980-х рр. Політика перебудови та «прискорення» в економіці дала дуже неоднозначні результати. Підприємства справді стали більш самостійними. Але це призвело лише до того, що вони або почали ухилятися від виробництва не вигідної за тогочасним рівнем цін продукції, або нарощували виробництво продукції, вигідної виробникам, однак не потрібної споживачам.

Економіка республіки дедалі гостріше відчувала переважання видобувних галузей – вугільної, залізорудної, чорної металургії. В Україні за радянських часів виробництво і так було розбалансоване: випускалось багато засобів виробництва (сировина, устаткування) і замало товарів широкого вжитку. Перебудова ж посилила розбалансування народного господарства, тому що інвестиції централізовано спрямовувалися переважно на забезпечення прискореного розвитку атомної енергетики, оновлення військово-промислового комплексу, будівництво малоефективних водогосподарських об'єктів тощо.

Внаслідок повільних темпів модернізації та реконструкції підприємств швидко старіли основні фонди. Зокрема, 1990 р. їх зношеність у промисловості становила близько 50 %. Низьким залишався рівень механізації й автоматизації виробництва. Наприкінці 1980-х рр. ручною працею у промисловості було зайнято 34,5 % робітників, у будівництві – 55 %, а в сільському господарстві – понад 70 % працюючих. Продуктивність праці в Україні залишалась низькою у порівнянні з розвинутими країнами світу.

У 1991 р. в Україні валовий суспільний продукт був на 11,3 % меншим, ніж у 1990 р.; національний дохід, відповідно, зменшився на 11,2 %. Падіння показників розвитку промисловості республіки становило 4,8 %, а сільського господарства – 13,2 %.

Рівень життя населення в другій половині 1980-х рр. Від стану економіки залежала ефективність соціальної складової «перебудови». У цій сфері були певні здобутки. Зокрема, розширилось будівництво житла, шкіл, дитячих дошкільних закладів, лікарень. Розпочалась приватизація квартир. Була підвищена заробітна плата традиційно низькооплачуваних працівників у сфері охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури; передбачались додаткові пільги по оплаті праці у вугільній промисловості. Підприємства отримали змогу підвищувати зарплату, соціально захищати своїх працівників за рахунок власних ресурсів. Однак, як виявилось, цей процес мав і зворотний бік. Темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів збільшення заробітної плати. Якщо в 1987 р. на один відсоток зростання продуктивності праці в промисловості України припадало майже 0,5 % приросту заробітної плати, то 1988 р. – 1,5 %, а 1989 р. – 2,2 %. Грошові доходи населення України в 1991 р. порівняно з 1990 р. зросли на 87,1 %. Не забезпечена товарами грошова маса спричинила різке розбалансування споживчого ринку. Поза тим, відбувався активний вивіз товарів за межі республіки, поширювалась спекуляція, запанував «чорний ринок», що відобразилось на становищі, передусім, соціально незахищених верств населення.

Активізація національного руху в Україні. Формування національних громадських організацій і об'єднань. У період перебудови в Україні з'явилися перші неформальні (тобто створені не за ініціативою КПРС) громадські організації. Вони виникали на основі спільних інтересів та потреб (музика, екологія, культурологія, історія, фізичне удосконалення, колекціонування тощо). Уже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тис. неформальних об'єднань, серед яких – суспільно-політичні, культурно-історичні та екологічні громадські формування (Товариство української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітне товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», «Товариство Лева», Українська Гельсінкська спілка тощо).

Ще одним важливим проявом українського опозиційного руху на шляху політичної мобілізації стало розгортання з весни 1989 р. сітки неформальних періодичних видань, які, на відміну від самвидаву, виходили масовими тиражами.

Влада активно протидіяла політичним неформальним об'єднанням, які тоді ще відчували дефіцит масової підтримки. За цих обставин необхідна була компромісна формула утворення організованої народної опозиції, яка б поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань. Уособленням цієї формули став **Народний рух України**. Ініціатором його створення стали українські письменники на чолі з І. Драчем, які у лютому 1989 р. опублікували програму Народного руху України на підтримку перебудови (НРУ). Протягом першої половини 1989 р. створювались регіональні та місцеві організації НРУ, його програму підтримали Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), українське відділення Товариства «Меморіал».

Влітку-восени 1989 р. до опозиції в Україні додалися ще два масові рухи: робітничий рух та рух за легалізацію Української католицької та Української автокефальної православної церков.

Перший в Україні страйк провели гірники шахти «Ясинуватська-Глибока» (15 липня 1989 р.) в Макіївці. Потім центр подій перемістився в Донецьк. Робітники вимагали надання економічної самостійності шахтам, підвищення заробітної плати, вирішення в шахтарських містах і селищах соціальних та житлово-побутових проблем. Усього страйкувало 182 шахти. Страйк завершився 30 липня 1989 р. задоволенням майже всіх вимог страйкарів.

8–10 вересня 1989 року у Києві відбувся установчий з'їзд НРУ. Склад учасників з'їзду відбив соціальну базу опозиційного руху в Україні – це був рух переважно інтелігенції (72 % делегатів мали вищу освіту), переважно із Західної (близько половини) й Централь-

ної (35 %) України. Слабко був представлений робітничий рух, а також регіони Південної та Східної України.

Сильною стороною НРУ стало уважне ставлення до проблематики національних меншин в Україні. З'їзд ухвалив постанову на підтримку кримських татар, засудив антисемітизм та звернувся з проханням до росіян в Україні підтримати національно-демократичний рух. Програма НРУ на той момент не включала вимоги незалежності України, натомість закликаючи до утворення суверенної Української держави, яка б будувала свої стосунки з іншими республіками СРСР на основі нового союзного договору.

Формування багатопартійної системи в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. Монополія КПРС у політичній сфері утрачена, що й було закріплено скасуванням ст. 6 Конституції СРСР, яка проголошувала керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільстві.

Закон «Про громадські організації» від 15 жовтня 1990 р. створив правові передумови для виникнення багатопартійної системи в СРСР. На зміну неформальним громадським об'єднанням прийшли політичні партії. Некомуністичні організації мали одну загальну мету – усунути КПРС від влади. Найбільш впливовим серед них був політичний рух «Демократична Росія», який виник у січні 1990 р. Комунисти – прихильники реформування КПРС – також створювали свої партії: Російська комуністична партія, «Демократична платформа в КПРС» тощо.

Осередки «Демократичної платформи» виникли й в Україні, але її учасники досить швидко позбулися ілюзій щодо можливостей реформування КПРС і в грудні 1990 р. утворили Партію демократичного відродження України (ПДВУ). Крім того, в Україні були створені Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська Народно-Демократична партія (УНДП), Українська Республіканська партія (УРП), Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ) та ін.

Особливістю формування багатопартійної системи в Україні було те, що в 1989–1991 рр. тут фактично склалась своєрідна двопартійна система. Комуністам активно протистояв НРУ та інші громадські організації національно-демократичного спрямування, котрі й стали базою для створення політичної опозиції у Верховній Раді УРСР.

Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. У березні 1990 р. пройшли вибори народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих Рад народних депутатів. Вони вперше за радянських часів були альтернативними (на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів).

Уперше в історії України Верховна Рада УРСР 15 травня 1990 р. почала працювати в парламентському режимі (сесія тривала не 1–2 дні, а 60 робочих днів).

У Верховній Раді України утворилися парламентська більшість («група 239»), у якій поряд з прагматиками, що адекватно реагували на різкі зміни обставин, було чимало відвертих консерваторів, та парламентська опозиція – Народна рада (125 депутатів), яка складалася з прибічників як поміркованих, так і радикальних, безкомпромісних поглядів. Першим головою українського парламенту було обрано В. Івашка, який до того, змінивши В. Щербицького, очолював ЦК Компартії України. Опозиція з перших днів роботи Верховної Ради відіграла помітну роль. Її представники (І. Юхновський, О. Ємець, Д. Павличко, Л. Танюк, В. Яворівський та ін.) очолили 7 із 23 постійних комісій. Саме з її ініціативи 16 липня 1990 року було прийнято **Декларацію про державний суверенітет України**.

Попри те, що 85 % депутатів Верховної Ради були членами КПРС (на 16,5 % більше, ніж у попереднє скликання), позиція КПРС у ряді регіонів похитнулася. Понад дві третини місць у Львівській обласній раді посіли активісти НРУ та інших некомуністичних організацій. Опозиція завоювала майже 40 % мандатів у Київській міській раді, близько 65 % у Харківській обласній і міській радах.

Декларація про державний суверенітет України. Багатогранність суверенітету України була закріплена Декларацією про державний суверенітет України, схваленою 16 липня 1990 року Верховною Радою УРСР. Державний суверенітет України означає верховенство державної влади в середині держави і незалежність її в зовнішніх відносинах.

Декларація про державний суверенітет України закріпила такі прояви (компоненти) державного суверенітету:

- верховенство Конституції і законів Республіки на своїй території;
- громадянство України;
- недоторканність території України;
- економічна самостійність України;
- самостійність України в організації охорони природи і використання її природних ресурсів;
- самостійність у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації і всіх національностей, що проживають на її території;
- право України на власні збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки.

Декларація не розривала федеративних відносин з Радянським Союзом, проте недвозначно проголошувала право українського народу на створення **самостійної держави**.

Спроба державного перевороту в СРСР і Україна. Проголошення незалежності України. У грудні 1990 р. IV з'їзд народних депутатів СРСР ухвалив постанову «Про загальну концепцію нового Союзного договору і порядок його укладення», що передбачала перетворення СРСР на «добровільний рівноправний союз суверенних республік – демократичну федеративну державу». На підтримку цього плану збереження радянської імперії 17 березня 1991 р. був проведений референдум з питання збереження СРСР як федерації рівноправних суверенних республік. Цей загальносоюзний референдум відбувся, але не уточнив змісту нового союзного договору і подальшої долі СРСР; кожна республіка проводила референдум на власний розсуд, а деякі навіть відмовились від нього. В Україні на референдум було винесено додаткове питання: «Чи Ви згодні з тим, щоб Україна була частиною Союзу Радянських Суверенних держав на основі Декларації про державну суверенність України?». На перше питання ствердно відповіли 70,5 % учасників референдуму в Україні, на друге – 80 %.

Робота над текстом нового союзного договору виявила значні розходження між республіками. Зокрема, Верховна Рада УРСР прийняла рішення про відкладення розгляду договору на вересень. Але уже наприкінці липня М. Горбачов заявив про завершення роботи над проектом союзного договору. Цей проект залишав фактично недоторканою монополізацію центром найважливіших повноважень і понадцентралізацію прийняття рішень з основних питань державного, господарського і соціально-культурного будівництва. Церемонію попереднього укладення союзного договору було призначено на 20 серпня 1991 р. Але й у такому вигляді договір являв собою загрозу для контрреформаторів, яких немало було в союзному керівництві. За цих обставин вони вирішили вдатися до державного перевороту.

19 серпня 1991 р. у Москві було проголошено усунення від влади Президента М. Горбачова і перебирання вищої влади Державним комітетом з надзвичайного стану, до складу якого увійшли заступник Президента СРСР Янаєв, голова КДБ Крючков, міністр оборони Язов та ін. Офіційне керівництво України зайняло щодо путчистів вичікувальну позицію; опозиція однозначно висловила протест проти них.

Завдяки рішучій протидії путчистам з боку демократичних сил, перш за все, у центрі подій – у Москві – заколот був придушений, а путчисти арештовані. Невдала спроба державного перевороту пришвидшила розпад СРСР. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР, з огляду на

небезпеку внаслідок державного перевороту, прийняла **Акт проголошення незалежності України і на 1 грудня 1991 р. призначила проведення республіканського референдуму щодо підтвердження цього Акта та всенародні вибори Президента України.**

Референдум 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України. Розпад СРСР. На референдум 1 грудня 1990 р. було винесено питання про підтвердження Акту проголошення незалежності України, на яке дали ствердну відповідь понад 90 % його учасників. Одночасно проходили вибори Президента України. Першим всенародно обраним Президентом став Л. М. Кравчук, який отримав 61,6 % голосів виборців. Друге місце із 23,3 % голосів посів колишній політв'язень, голова НРУ В. Чорновіл, причому в західних областях він отримав переконливу перемогу.

7–8 грудня 1991 р. на нараді у Біловезькій Пущі керівники України, Росії і Белорусії уклали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Цей документ був відкритий для підписання усіма республіками колишнього СРСР. 10 грудня Верховна Рада України прийняла постанову «Про ратифікацію Угоди про створення СНД» із застереженнями, які забезпечували незалежність України як суб'єкта міжнародного права. 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алма-Аті керівники Азербайджану, Белорусії, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Узбекистану й України підписали Декларацію про СНД. 25 грудня 1991 року перший і останній президент СРСР М. Горбачев заявив про свою відставку. СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітичне утворення перестав існувати.

Питання для самостійного опрацювання

1. Як проходив період післявоєнної відбудови в Україні?
2. З якою метою здійснювались примусове переселення українського населення з Польщі до СРСР та операція «Вісла»?
3. Охарактеризуйте процес радянзації Західної України. Доведіть, що антикомуністичний опір у західних областях УРСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. не припинявся.
4. Поміркуйте, наскільки радикальною була спроба змінити політичний режим в Україні після смерті Сталіна.
5. Якими були наслідки часткової реабілітації жертв культу особи та політичних і соціально-економічних реформ М. Хрущова?
6. До яких засобів вдавалась партноменклатура для консервації тоталітарної системи?
7. Охарактеризуйте опозиційний рух в УРСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст.
8. Доведіть, що в період другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. відбувалось поглиблення системної кризи радянської влади.
9. Поясніть, чому дехто із учених кваліфікує УРСР другої половини 80-х років як «заповідник застою».

10. Чим була зумовлена спроба реформувати суспільство в СРСР шляхом перебудови?
11. За яких умов та яких форм набувала політизація суспільства наприкінці 80-х – на початку 90-х років.
12. Наскільки політичне структуроване українське суспільство було на початку 90-х років?
13. Яку роль відіграла у вітчизняній політичній історії Декларація про державний суверенітет України?
14. До яких наслідків привела політика перебудови і гласності?

Орієнтовні теми рефератів

1. Діяльність УРСР на міжнародній арені (кінець 40-х – 50-ті рр.).
2. Депортації українського населення (1944–1947 рр.).
3. Підпільно-партизанська боротьба ОУН–УПА з тоталітарним ладом.
4. Антисемітська кампанія Сталіна та Україна.
5. «Шестидесятники» та їх роль у національно-культурному житті країни.
6. Політичні репресії 60-х – 70-х рр. Зародження дисидентського руху.
7. Економічні проблеми в Україні.

Література для самостійної роботи

Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): навч. посібник / О. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : ЕкоОб, 2000. – 296 с.

Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2.

Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., 1999.

Баран В. К. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 182 с.

Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К. : ІПІУНД, 2002.

Литвин В. М. У другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К. : ВД «Лі-Терра», 2004. – 272 с.

Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки 1918–1991 / В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.

Плющ М. Промисловість України у 80–90-ті роки: люди, проблеми, уроки / М. Плющ. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 335 с.

Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991) / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.

Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. Романюк. – Вінниця : Книга, Вега, 2005.

Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998.

Тимченко С. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 195 с.

Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 351 с.

Шаповал Ю. М. М. Хрущов на Україні / Ю. М. Шаповал. – К. : Знання, 1990.

Тема 13. Україна в умовах незалежності

1991–2020 рр. незалежності України заповнені соціально-економічними та політичними складнощами. Молода українська держава зіткнулася з глибокою економічною кризою, спричиненою розривом усталених економічних зв'язків між колишніми радянськими республіками, труднощами переходу від планово-директивної до ринкової моделі економіки, запеклою політичною боротьбою прибічників і противників незалежності України. У цій боротьбі Українська держава виступає з великою напругою, поступово розв'язуючи соціально-економічні та політичні проблеми. Найважчою з них є проросійська агресивна акція по відношенню до українства, зрада України з боку деяких її колишніх керівників.

Лекція 17 Політична й економічна ситуація в Україні в умовах незалежності

1. Початок будівництва суверенної держави. Конституційний процес в Україні в 1990-х – на початку 2000-х рр. Конституція України 1996 р.
2. Зовнішня політика незалежної держави.
3. Економічна ситуація після розпаду СРСР. Промисловість і сільське господарство в незалежній Україні.
4. Політичні причини загострення шляхів входження України у велику Європу.
5. Розвиток культури. Освіта. Стан науки.
6. Релігійне життя в незалежній Україні.

1. Початок будівництва Української держави.

Одним з головних завдань незалежної України було формування нових державних структур. Як у будь-якій демократичній державі, в Україні необхідно було створити три основні гілки державної влади – законодавчу, виконавчу і судову, а також органи управління на місцях. Найвищим законодавчим органом країни була Верховна Рада України, що обиралася загальним, прямим голосуванням раз на 4 роки в кількості 450 народних депутатів. Обрана весною 1990 р. (ще до отримання країною незалежності) Верховна Рада повинна була функціонувати до наступних виборів, тобто до весни 1994 року.

Верховна Рада XII скликання (нумерацію проводили з 1937 р.) ухвалила Декларацію про державний суверенітет у 1990 р. й Акт проголошення незалежності України у 1991 р. За чотири роки вона

дала суспільству 402 закони і 1108 постанов нормативного характеру. Це були вагомі результати.

Вибори до Верховної Ради України XIII скликання відбулися у березні – квітні 1994 р. Уперше вони проводилися на багатопартійній основі. На 1 липня 1994 р. у складі Верховної Ради налічувалося 9 депутатських груп і фракцій: фракція «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя» (84 депутати); фракція Народного руху України (27); Соціалістична фракція (28); груп «Центр» (28); група «Єдність» (25); група «Державність» (25); «Міжнаціональна депутатська груп» (25); 20 народних депутатів не входили до складу фракцій і груп. Головою Верховної Ради України був обраний соціаліст О. Мороз.

Вища виконавча влада була покладена на президента України, за наданням якого Верховну Раду затверджував склад Кабінету Міністрів і прем'єр-міністра. Новим в системі виконавчої влади було введення у всіх областях посади Представників президента України, які були вищими посадовими особами місцевої державної виконавчої влади. Цей захід повинен був ослабити владу місцевих рад, що залишилася з радянських часів. Ослаблялася влада міністерств, яких залишилося тільки 26. Вони позбавлялися права безпосереднього управління трудовими колективами, але несли відповідальність за здійснення державної політики у відповідних сферах народного господарства. В країні виникло двовладдя. Парламент вважав, що повнота влади на місцях повинна належати не представникам президента, а головам рад та їхніх виконкомів. Між ними виникали конфлікти внаслідок невизначеності посадових функцій.

Вища судова влада зосередилася в руках Верховного суду України і підлеглих йому загальних, арбітражних і військових судів. Генеральна прокуратура України здійснювала контроль за дотриманням законності на всій території країни.

Серед перших документів нового українського уряду були наступні. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про громадянство України», який носив достатньо демократичний характер. Отримання громадянства оголошувалося невід'ємним правом людини, якого її ніхто не може позбавити. На відміну від багатьох інших республік колишнього СРСР, де отримання громадянства обумовлювалося різними вимогами, Україна вдалася до «нульового варіанту». Українське громадянство було надане всім бажаючим, які у момент ухвалення Закону перебували на території України.

Найважливіший елемент державотворчого процесу – визначення державних кордонів й укладення відповідних домовленостей із сусідами про визнання цих кордонів. Згідно із Законом «Про державний

кордон», прийнятий Верховною Радою 7 листопада 1991 р., кордон СРСР із Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією на території України став державним кордоном України. Адміністративний кордон із трьома колишніми союзними республіками (Молдовою, Білоруссю) теж став державним кордоном. Поступово прикордонні війська взяли під охорону весь державний кордон України протяжністю 7014 км.

6 грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про Збройні Сили України», що передбачав створення національної армії. Проголошувалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і сформувати власні Збройні Сили. В основу будівництва української армії були покладені принципи розумної достатності за чисельністю, структурою і озброєнням військ. Передбачалося, що загальна чисельність нової армії повинна перебувати в межах 400 тис. чол., замість 1,5 млн. солдатів і офіцерів у військових округах на території України. Армія повинна була складатися з сухопутних військ, військово-повітряних сил і військово-морських сил. Закон забороняв використання української армії без рішення Верховної Ради для виконання завдань, не пов'язаних з обороною країни. Крім того, у військах заборонялася діяльність будь-яких політичних партій і рухів. Обов'язки Головнокомандувача Збройними Силами України перейняв на себе Президент республіки.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину, у якій наголошувалося, що Україна не вбачає в сусідніх країнах ворогів і не є потенційним противником жодної держави. З огляду на цю доктрину Україна не мала утримувати того велетенського воєнного потенціалу, який успадкувала від СРСР. На її території дислокувалися 3 загальновійськові та 2 танкові армії, окремий армійський корпус, армія протиповітряної оборони, 4 повітряні армії та Чорноморський флот, угруповання стратегічних ядерних сил у складі 43-ї ракетної армії та важких бомбардувальних дивізій. Арсенал Збройних Сил СРСР на території України налічував 6,5 тис. танків, понад 7 тис. бойових машин піхоти, приблизно 1,5 тис. бойових літаків, понад 1600 стратегічних ядерних боєголовок. Особовий склад налічував до 780 тис. осіб. Така насиченість військами обумовлювалася прикордонним розташуванням республіки. З огляду на свою воєнну доктрину Україна не мала утримувати такої армії за рахунок свого бюджету. Тому Верховна Рада і Президент України розпочали процес скорочення Збройних Сил. За три роки звільнили в запас понад 100 тис. офіцерів, прапорщиків і мічманів.

У 1991 р. керівництво України не змогло вплинути на командування Чорноморського флоту, який майже цілком перебував на українських військово-морських базах. Невизначеність статусу ЧФ стала

однією з найгостріших проблем у відносинах між Україною і Росією. Суть проблеми корінилася не в самому флоті, який налічував майже 300 кораблів застарілих конструкцій. Найновіші Росія вивела з акваторії Чорного моря. Флот мав берегову інфраструктуру, тому російський контроль над кораблями поширювався практично на весь Крим.

У червні – серпні 1992 р. президенти України та Росії на зустрічах у Криму домовилися про встановлення подвійного контролю над флотом терміном на 5 років. Така домовленість не одна. А закінчилась вона повною втратою Криму. Агресивність Путіна й зрадливість експрезидента України Януковича досягли абсурду, – загарбанням усього регіону і знищенням українського флоту. За місяць (березень 2014 р.) російські окупанти захопили 50 українських кораблів й єдиний підводний човен.

На початку 1992 р. затверджена символіка України, що сходила до традицій української державності ХХ ст. Центральним питанням було визнання незалежної України спадкоємицею УНР. Затримка його рішення була пов'язана з негативним ставленням до УНР, яке прищеплювалася радянським людям протягом цілих десятиріч. Тільки в січні 1992 р. Президія Верховної Ради зважилася видати указ «Про державний Гімн України» – національний гімн на музику М. Вербицького. Питання про текст («Ще не вмерла України ні слава, ні воля...»), уперше опублікований П. Чубинським у 1863 р., залишилося відкритим, оскільки його зміст суперечив кордонам сучасної України на заході та сході (у вірші П. Чубинського йшлося про етнографічні українські землі «від Сяну до Дону»).

У січні 1992 р. синьо-жовтий стяг було затверджено як Державний прапор України, а в лютому – тризуб доби України–Русі як малий Державний герб України. Тризуб має бути головним елементом майбутнього великого Державного герба.

Пріоритетним напрямом у державотворенні стало формування нового державного апарату на основі демократичного принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Цей процес дедалі більше гальмувався через відсутність у країні сучасної, такої, що відповідає демократичному вибору України, конституції.

1 липня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Постанову про підготовку нової Конституції України, але пройшло ще чотири роки до її прийняття. Було розроблено декілька проектів, які всенародно обговорювалися і допрацьовувалися Верховною Радою України.

6 червня 1995 р. через загострення політичної обстановки в країні як тимчасовий захід було підписано Конституційний договір

між Президентом і Верховною Радою України, який діяв до ухвалення Верховною Радою чинної Конституції України 28 червня 1996 р.

Офіційною датою прийняття Конституції України вважається 28 червня 1996 р., хоча необхідно відзначити, що процес прийняття Конституції України розпочався вже 27 червня і тривав 26 годин, аж до наступного дня, 28 червня, коли за законопроект проголосувало 312 народних депутатів. Конституція України складається з преамбули, 15 розділів, 161 статті. У 2004 р. до неї були внесені значні зміни.

Конституція України визначає основи економічного, суспільного і політичного ладу; форму правління, державний режим та територіальний устрій; державну символіку України, державний статус української мови; основи правового статусу особистості; організацію, компетенцію і порядок формування органів законодавчої, виконавчої і судової влади; визначає принципи виборчої системи; статус Автономної Республіки Крим; основи місцевого самоврядування.

Встановлений на основі Конституції 1996 р. державний лад можна охарактеризувати як президентсько-парламентську унітарну республіку.

Подальші події, серед яких постійні конфлікти між Президентом України та Верховною Радою України, Президентом та Кабінетом Міністрів, свідчать про те, що Конституція України була прийнята за умов тимчасового компромісу між політичними силами, що обумовило певні її недоліки.

Під час антипрезидентських виступів 2001–2002 рр., коли опозиція вимагала не лише відставки Л. Кучми, а й докорінної зміни форми правління, було започатковано новий етап формування політичної системи України.

Кардинальні зміни у зміст і перспективи політичних трансформацій в Україні внесла «помаранчева революція». Після другого туру президентських виборів країна опинилася у глибокій політичній кризі, а наприкінці листопада – на початку грудня 2004 р. – перед загрозою громадянської війни. Тривалі переговори влади та опозиції щодо виходу країни з політичної кризи завершилися компромісом – «пакетним голосуванням» 8 грудня. Ухвалений пакет складався з трьох документів: законопроекту про внесення змін у Закон про вибори президента (розпуск чинного і формування нового складу ЦВК, територіальних і дільничних виборчих комісій, перевірка та упорядкування списків виборців, відкритий доступ до виборчих комісій офіційних спостерігачів) і двох проектів поправок до Конституції України (уряд призначається Верховною Радою; президент вносить на затвердження парламенту кандидатури прем'єр-міністра, міністра оборони та

закордонних справ, решту кандидатур міністрів пропонує для затвердження прем'єр-міністр; запровадження імперативного мандата, за яким обрані від політичних партій до парламенту депутати позбавляються його в разі не входження до фракції цієї партії, або виходу з неї; проведення виборів до Верховної Ради на пропорційній основі та ін.).

Після голосування 8 грудня 2004 р. за «великий пакет» окремі політичні лідери заявляли, що прийняття законопроекту відбулося з порушенням Конституції, і вони звертатимуться до Конституційного суду, щоб визнати його нелегітимним.

Основними аргументами ініціаторів перегляду поправок до Конституції були: система розподілу повноважень між органами влади, яку передбачає політреформа, призведе до порушення балансу сил, розосередження влади і приховує в собі ризики послабити керівництво державою; поправки приймалися в екстремальних умовах і тому належно не опрацьовані; при голосуванні змін до Конституції в пакеті з іншими рішеннями багато їх положень не були обговорені і доведені до громадян; не всі політичні сили влаштовує запровадження імперативного мандата для народних депутатів; політична реформа повинна бути комплексною і проводитися одночасно з адміністративно-територіальною і судовою.

Уже після президентських виборів 2010 р. нова влада зробила свою спробу подолати українську конституційну кризу 2004–2010 рр. 1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд України розглянув подання 252 народних депутатів України і визнав таким, що не відповідає Конституції України, Закон «Про внесення змін до Конституції» від 8 грудня 2004 р., посилаючись на порушення процедури його розгляду та прийняття. Крім того, своїм рішенням Конституційний Суд зобов'язав органи державної влади невідкладно привести нормативно-правові акти у відповідність до Конституції України від 28 червня 1996 р. в редакції, що існувала до внесення змін 8 грудня 2004 р. В даному випадку це було розпорядження адміністративного характеру, пряме порушення основних повноважень Верховної Ради.

Суть конституційних змін полягала у поверненні парламентсько-президентської форми правління до президентсько-парламентської:

- чинною ставала норма, згідно з якою кандидатуру прем'єр-міністра вносив на затвердження парламенту Президент. Він також призначав всіх членів Кабінету міністрів за поданням уряду;
- позбавлено Верховну Раду України права призначати голову Антимонопольного комітету України, голову Державного комітету телебачення та радіомовлення України, голову Фонду державного майна України та звільняти їх із посад; призначити на посаду та звільнити за поданням Президента голову Служби безпеки України;

- втратили чинність положення щодо обов'язкової необхідності формування коаліції депутатських фракцій;
- скасовано норму, згідно з якою депутат, виходячи з фракції політичної сили, від якої було обрано до парламенту, позбувався свого мандату;
- зменшено перелік підстав, за якими Президент може розпустити парламент. Фактично єдиною підставою для розпуску парламенту є ситуація, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії з якихось причин не починаються пленарні засідання;
- скорочено до чотирьох років повноваження рад усіх рівнів;
- позбавлено права спікера парламенту у разі дострокового припинення повноважень Президента виконувати його обов'язки. Таке право надається прем'єр-міністру;
- розширено право Президента, який відповідно до Конституції 1996 р. утворював, організовував та ліквідував за поданням прем'єр-міністра міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади. Глава держави мав право скасовувати акти Кабінету Міністрів Автономної Республіки Крим;
- президенту також поверталось право видавати укази з питань, які не врегульовувались чинним законодавством.

У 2010 р. В. Янукович обирався на конституційні повноваження свого попередника. Це була парламентсько-президентська республіка, де Президент не володів диктаторськими повноваженнями. Але, прийшовши в кабінет Президента, з допомогою корумпованого Конституційного Суду, Янукович змінив Конституцію. І ні в одному пункті рішення Конституційного Суду з цього приводу немає фрази про те, що відновлюється дія попередньої Конституції Леоніда Кучми. А це означало, що в країні було здійснено державний переворот, і учасниками й організаторами перевороту були судді Конституційного Суду. В зв'язку з цим, в умовах загострення політичної кризи, опозиція 21 лютого 2014 р. внесла в парламент проект постанови про відновлення конституційного ладу. 386 народних депутатів повернули Конституцію 2004 р. Але пообіцяли: далі будуть Основний закон допрацьовувати. Остаточний текст зобов'язалися прийняти у вересні 2014 р. Головне призначення Конституції 2014 р. – перехід від президентської до парламентсько-президентської форми правління. На практиці це означає серйозне обмеження повноважень президента і, відповідно, посилення ролі Верховної Ради й уряду. Верховній Раді необхідно змінити 77 законів – про Кабмін, про Президента, про Верховну Раду і багато інших.

2. Зовнішня політика суверенної України.

Основи зовнішньої політики були визначені в Декларації про державний суверенітет України, прийнятої літом 1991 р. Зовнішня політика нової України характеризувалася як демократична і миролюбна.

2 грудня 1991 р. першими країнами, що визнали незалежну Україну, стали Польща і Канада. Наступного дня до них приєдналася Угорщина. 4 грудня Україну визнали Литва і Латвія, 5 грудня – Росія і Болгарія. До кінця року суверенітет України був визнаний такими країнами як Швеція, Норвегія, США, Мексика, Ізраїль, ФРН, Австралія, Бразилія, Китай, Японія, Італія, Великобританія, Данія. Незабаром Україна була визнана більше 130 державами світу, зі 104 з яких були встановлені дипломатичні стосунки.

Головним зовнішньополітичним завданням України оголошувався вступ країни до Європейського Співтовариства, проте, до досягнення цієї мети було ще дуже далеко. Першими кроками на цьому шляху з'явилася участь України в різних формах загальноєвропейського процесу.

Одним з найважливіших кроків української зовнішньої політики було досягнення без'ядерного статусу країни. Проблема виглядала дуже серйозно, оскільки, маючи на своїй території 15 % ядерного потенціалу колишнього СРСР, Україна була третьою ядерною державою в світі після Росії і США. Необхідно було позбавитися від 176 балістичних ракет і 200 ядерних боєголовок, що перевищувало ядерний потенціал Англії, Франції і Китаю разом узятих. Зазнаючи серйозних економічних труднощів, республіка не мала необхідних засобів для проведення демонтажу свого ядерного арсеналу. Крім того, ліквідуючи ядерну зброю на своїй території, Україна вимагала надання міжнародних гарантій своїй безпеці в майбутньому.

Весною 1992 р. при фінансовій підтримці західних країн вся ядерна зброя з України була вивезена до Росії. 14 січня 1994 р. в Москві президентами США, Росії і України було підписано тристоронню угоду. США і Росія виступали міжнародними гарантами безпеки України, крім того, Україна повинна була отримати компенсацію за уран, що містився в ядерних боєголовках, вивезених до Росії. Таким чином, питання про без'ядерний статус України було вирішене.

Достатньо складними виявилися зовнішньополітичні **стосунки між Україною і Росією**. Проблеми виникли у зв'язку з необхідністю поділу Чорноморського флоту і статусу міста Севастополя. Літом 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла безпрецедентну ухвалу про «підтвердження російського федерального статусу міста Севастополя». Україна розцінила цей документ як грубе втручання

у внутрішні справи країни і порушення норм міжнародного права. Навіть президент Росії Б. Єльцин відмовився підтримати своїх парламентарів в даному питанні й заявив, що йому «соромно за це рішення». У свою чергу Рада Безпеки ООН визнала рішення російського парламенту несумісним із загальноприйнятими нормами міжнародного права. Росіянам довелося відступити, але стосунки з Україною цей політичний казус не поліпшив.

Поділ Чорноморського флоту також був непростою проблемою. Флот складався з 10 підводних човнів, 150 бойових надводних кораблів, 70 допоміжних судів, 250 літаків і налічував більше 60 тис. чол. Особового складу. Бойова потужність флоту перевищувала сумарний потенціал всіх інших військових флотів у Чорному морі. Україна пропонувала поділ флоту на дві рівні частини, Росія бажала зберегти за собою весь Чорноморський флот. Положення ускладнювалося заборгованістю України за російські постачання нафти і газу. Компромісне рішення було ухвалене весною 1994 р. Україна отримувала до 20 % бойових і допоміжних кораблів Чорноморського флоту, а місто Севастополь ставало базою двох військових флотів – українського і російського.

Але з приходом до влади В. Путіна протиріччя між Російською Федерацією і Україною значно погіршали. Закінчились вони відвертою агресією Московії проти українства. 27 лютого 2014 р. невідомі «зелені чоловічки» зі зброєю в руках захопили парламент Криму. Якраз з цього дня і розпочалася військова експансія на півострів. Завершилася ця окупація фактичною втратою Україною значної території. Нашій країні ще доведеться підрахувати остаточну суму збитків від втрати Криму. Вона буде значною. Тільки лише сума втрат армії склала 18 млрд. грн. Із 18,8 тис. службовців в Криму тільки 4,3 тис. вирішили продовжити службу у ЗСУ, решта написали рапорти на звільнення з подальшим працевлаштуванням в російську армію. За серйозні прорахунки в організації захисту Криму в. о. міністра оборони І. Тенюк був звільнений з посади.

У міжнародних організаціях (ООН, ЮНЕСКО та ін.) Україна була формально представлена ще в часи існування СРСР. Суверенна Україна активізувала свою участь у цих організаціях і наповнила її новим змістом. Українські військові частини у складі військ ООН брали участь в локалізації озброєних конфліктів в Югославії, Кот д'Івуарі, Іраку, що свідчило про активну позицію України в діяльності ООН.

25 червня 1992 р. в Стамбулі була підписана Декларація про Чорноморське економічне співробітництво між Україною, Албанією, Азербайджаном, Болгарією, Грузією, Грецією, Молдовою, Румунією, Росією і Туреччиною. Активно розвивається двостороння співпраця

України з такими країнами як Польща, Росія, Канада, Китай, США, ФРН, Туреччина, Італія і ін.

Розвиваючи свою зовнішньополітичну діяльність, Україна в 1992 р. стала рівноправним членом Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції і розвитку. Проте іноземні інвестиції не полилися в країну бурхливим потоком. Причинами тому були політична нестабільність, зволікання із здійсненням економічних реформ, відсутність надійних гарантій західним інвесторам. Експорт України в 1992 р. склав 4 млрд дол., але в країну повернулося не більше 200 млн., решта осіла в західних банках. Крім того, продукція України в переважній більшості виявилася не конкурентоздатною на світовому ринку. Україні ще належало навчитися торгувати у світовому масштабі.

3. Економічна ситуація після розпаду СРСР. Промисловість і сільське господарство в незалежній Україні.

Економічні проблеми. Перші роки незалежності України викликали глибоке розчарування населення країни у вирішенні соціально-економічних проблем. Економіка України, що довгі десятиліття входила в економічну систему СРСР, після розриву виробничо-економічних зв'язків з іншими колишніми радянськими республіками виявилася практично нежиттєздатною. Необхідне було створення принципово нової економічної системи в країні.

Насамперед встало питання про формування багатуукладної, ринкової економіки з різними формами власності на засоби виробництва. Потім необхідно було перебудувати саму структуру української промисловості, переорієнтувавши її значною мірою на задоволення соціальних потреб населення. І, нарешті, треба було створити ефективну систему економічної кооперації як усередині України, так і з зарубіжними державами. Такими були головні економічні завдання, які вимагали свого швидкого рішення.

Проте ринкові реформи в Україні практично не здійснювалися. Нова влада виявилася не готовою до їх проведення. Ключові позиції в уряді перебували в руках представників старої комуністичної номенклатури, які зовсім не прагнули до радикальних економічних перетворень і не займалися розробкою реформаторських економічних програм. В результаті, економіка країни потрапила в тривалу смугу жорстокої кризи. Почалося бурхливе зростання цін на все: товари, послуги, сировину тощо. Життєвий рівень населення нестримно покотився вниз.

Економічний стан України значно ускладнювався і політикою північного сусіда – Російської Федерації, яка оголосила себе єдиною

правонаступницею СРСР. Росія розпоряджалася активами колишнього Держбанку СРСР, золотим і діамантовим фондами країни, привласнила всі представництва колишнього СРСР і їх майно за кордоном. Україна залишилася практично без фінансових резервів і з великим зовнішнім боргом.

Промисловість у незалежній Україні. Українські підприємства продовжували широкомасштабні постачання до Росії, але остання не поспішала з їх оплатою. Уряд Росії відмовився взяти на себе борги приватних російських підприємців українським постачальникам. Практично ці гроші Україна втратила безповоротно. В той же час борги українських підприємств Росії (насамперед за енергоносії) було вирішено виплачувати за рахунок державного бюджету України. В результаті, виникла величезна заборгованість України Російській Федерації, яка стала швидко зростати у зв'язку із підвищенням цін на російську нафту і газ. Своїх же енергоносіїв у необхідній кількості Україна не мала.

Необхідність створення ринкової економіки на практиці вилилася в «дику» приватизацію. До моменту отримання незалежності понад 95 % українських виробничих фондів належали державі. 4 березня 1992 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про приватизацію майна державних підприємств», проте, в Україні не було крупного приватного капіталу, здатного приватизувати це майно. У таких умовах на перший план висувався директорський корпус, що отримав повну свободу дій. Був знятий державний контроль над ціноутворенням і введені вільні ціни. Вся продукція, вироблена за державний рахунок, почала поступати в повне розпорядження директора підприємства, а всі збитки відносилися на рахунок держави. Таким чином, багато підприємств отримували надприбутки навіть при спаді виробництва. Ціни на їх продукцію неконтрольовано зросли в десятки разів, почався процес «первинного накопичення капіталу» при загальному різкому зубожінні населення країни.

Крім того, широкого поширення набуло надання державних дотацій підприємствам та їх пільгове банківське кредитування. При великих заводах і фабриках виникла безліч приватних «малих підприємств», які використовували державні фінанси, виробничі потужності, територію і робітничу силу своїх господарів, при цьому часто забираючи і реалізуючи їх продукцію. Склалися всі умови для криміналізації економічного життя в країні. «Нові українці» тісно співробітничали з представниками «тіньової» економіки, допомагаючи їм «відмивати» незаконно отримані капітали, у тому числі і приховані гроші колишньої КПС–КПУ. За допомогою нескладних махінацій і «потрібних зв'язків» часто державні ресурси на «законних» підставах почали переводити в структури приватного сектору.

Протягом 1991 р. національний прибуток України скоротився на 10 %, а в 1992 р. – ще на 14 %. Валова продукція промисловості в ці ж роки знизилася на 13,5 %, а сільського господарства – на 18 %. Україна наближалася до економічної катастрофи.

Восени 1992 р. уряд В. Фокіна запропонував фактично відмовитися від проведення ринкових реформ і повернутися до командно-адміністративної системи управління економікою. Проте ця пропозиція викликала різку опозицію в суспільстві і парламенті. Уряд В. Фокіна вимушений був подати у відставку.

В кінці жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету міністрів, на чолі якого став Л. Кучма. Уряд Л. Кучми зробив декілька спроб вивести країну з глибокої економічної кризи. Були зроблені кроки по відновленню галузевого централізованого управління народним господарством, введенню директивних цін, обмеженню доходів. Одночасно в економіку невпевнено впроваджувалися й ринкові елементи. Розповсюджувалася акціонерна форма власності підприємств, з'явилися ринки валют і нерухомості, лібералізувались ціни, в приватну власність почали переходити магазини, готелі, ресторани, кафе, підприємства побутового обслуговування. Проте всі ці заходи уряду так і не наблизили Україну до цивілізованої економіки. У вересні 1993 р. Л. Кучмі не залишалося нічого іншого, як піти у відставку. З цього моменту, за рішенням Верховної Ради, всю повноту виконавчої влади було зосереджено в руках Президента України Л. Кравчука. Але він робив ставку, передусім, на адміністративні методи регулювання економічних процесів. Повною мірою вдалося лише загальмувати динаміку інфляції, але зроблено це було за рахунок відстрочення бюджетних виплат.

Економічна криза в країні продовжувала посилюватися. Тільки третина українських підприємств мали закінчений технологічний цикл і випускали готову для споживання продукцію. Коефіцієнт залежності України від імпорту становив 41 % (для порівняння: у Японії – 14 %, в США – близько 10 %). Технологічна відсталість більшості українських підприємств обумовлювала неконкурентоспроможність їх товарів, що, у свою чергу, не давало можливості швидко інтегруватися в міжнародний розподіл праці. До застарілих, фізично і морально зношених належали до 60 % основних фондів промисловості, будівництва і транспорту. Ресурси нафти, газу і лісу виявились практично вичерпаними. У першому кварталі 1994 р. національний прибуток України скоротився щодо відповідного періоду 1993 р. на 36 %, обсяг виробництва промислової продукції – майже на 40 %.

Новообраний Президент Л. Кучма в жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію «прискороного реформування

як єдиної умови і основного засобу виходу з кризи та економічної стабілізації». Реалізація цього курсу виявила, що ринок не є всесильним. Зокрема, природні монополісти (вугільна та залізородна галузі, енергетика тощо) не реагують на ринкове ціноутворення. Ринок є практично непридатним для вирішення соціальних проблем та розвитку невиробничої сфери. Тому уже у 1995 р. Президент Л. Кучма знову звертається до адміністративних методів керівництва економікою.

Таке хитання між ринковим та адміністративним підходами щодо регулювання економічних процесів супроводжувало практично всю історію економіки незалежної України.

Разом із тим слід відмітити, що за роки реформ в Україні було сформовано власну фінансову, податкову, митну, банківську та інші системи. У 1996 р. була запроваджена нова грошова одиниця – гривня. Шляхом приватизації та зарубіжних інвестицій створений потужний приватний сектор економіки. На початок 2001 р. понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах. Значні зміни відбувалися в аграрному секторі, де завершився перший етап земельної реформи – роздержавлення землі та передавання її у власність юридичним особам. Розпочалася реалізація головного завдання другого етапу реформи – формування реального власника на землю. На початок 2001 р. до 6 млн громадян стали власниками земельних ділянок (паїв).

Українська економіка витримала світову фінансову кризу 1997–1998 років. Уже за результатами 2000 р. відмічається зростання валового внутрішнього продукту та експорту. Проте досі в Україні економічна ситуація навіть не наблизилася до того, що у розвинутих країнах називають сталим розвитком. Структура економіки України залишається сировинною та енергозалежною. Основні виробничі фонди застаріли. Навіть отримуючи величезні прибутки, власники металургійних, хімічних та інших матеріало- та енергомістких виробництв не поспішають вкладати гроші в їх модернізацію. Справжньою бідною та загрозою національній безпеці України стала «тіньова» економіка, прибутки від якої не можуть, внаслідок їх приховування, бути обкладені податками.

Положення в сільському господарстві. Економічна криза в Україні завдала значного удару і по сільському господарству республіки. Практично недоторканною залишалася колишня радянська колгоспно-радгоспна система. Під тиском потужного «сільськогосподарського» лобі парламент і уряд приймали все нові рішення про додаткове фінансування українського села. Проте мільйони і мільярди доларів, що виділялися для розвитку сільського господарства, просто не доходили до рядового виконавця і працівника. Ці гроші осідали на рахунках різних банків, потрапляли до численних посередників

і сільських керівників всіляких рангів. Наслідком таких дій було лише збільшення темпів інфляції в країні. Переважна більшість колгоспів і радгоспів розорилися і ставали вічними і безнадійними боржниками. Влада не йшла на рішучу зміну в положенні селянства, абсолютна більшість якого, як і раніше були відчужені від результатів своєї праці. Не вирішувалося головне питання села – введення приватної власності на землю. Правда, з'явилась деяка кількість нових фермерських господарств, але їх було ще дуже мало і вони були дуже слабкі, щоб зробити помітний вплив на положення в сільському господарстві України. У 1995 р. в українських селах налічувалося лише трохи більше 30 тис. фермерських господарств. Крім того, розвиток українського фермерства відчував сильну протидію з боку керівників аграрного комплексу республіки.

Сталися зміни і у фінансовій системі країни. Під гаслом демонополізації і поліпшення існуючих економічних стосунків, при прямій участі Національного банку України, в республіці з'явилося більше 220 нових банків і банківських установ. Практично всі вони були створені на комерційній основі, інколи за участю іноземного капіталу. Цей процес відбувався достатньо стихійно і не мав чіткої законодавчої основи. Виникли реальні умови для проведення широкомасштабних фінансових афер і зловживань у банківській сфері.

Крім того, відчуваючи постійний дефіцит державних доходів, влада пішла шляхом посилення податкового пресу. Розміри оподаткування українських підприємців стали чи не найвищими в світі. Для комерційних структур були тільки два виходи з положення, яке склалося: або згорнути свою діяльність, або піти в «тіньову» економіку і не платили податки. Більшість з них віддала перевагу саме другому шляху, приховуючи свої доходи від держави. В результаті мільярди доларів почали покидати Україну і осідати в зарубіжних банках. Таким чином, фінансова сфера в Україні також опинилася в стані глибокої кризи.

Соціальні проблеми. Складнощі в економічному житті республіки не могли не позначитися і в соціальній сфері. Перш за все, в Україні достатньо складною є демографічна проблема. Згідно з останнім Всесоюзним переписом населення (1989 р.) в Україні проживало 51,4 млн чол. З них 46 % становили чоловіки і 54 % – жінки. На початку 1990-х рр. приріст населення в республіці забезпечувався тільки за рахунок мігрантів з інших країн, кількість же українців в країні почала зменшуватися. Різко скоротився рівень народжуваності. Так, якщо в 1991 р. смертність в Україні перевищувала народжуваність на 40 тис. чол., то в 1992 р. – вже на 100 тис. чол. Ця тенденція продовжує зберігатися і сьогодні. Тривалість життя в Україні на 6–7 років менше, ніж в країнах Західної Європи, вдвічі вище, ніж в цих країнах, рівень дитячої смерт-

ності. Дуже висока смертність українського населення в працездатному віці: кожен третій чоловік не доживає до пенсійного віку.

Особливою проблемою є занепад українського села. Продовжується його швидке старіння, оскільки значна частина сільської молоді вже впродовж декількох десятиліть активно покидає село. У 1994 р. в 20 % українських сіл не народилося жодної дитини. Багато сіл вже сьогодні є «безперспективними», такими, що практично не мають майбутнього.

До 2004 р. населення України становило близько 47 млн чол. і продовжує скорочуватися. Серед причин такої демографічної ситуації слід назвати, насамперед, низький життєвий рівень населення і його слабку соціальну захищеність.

Спостерігається процес скорочення чисельності робітників і селян в Україні. Негативні тенденції розповсюджуються і серед інтелігенції. Низька заробітна плата і падіння престижності багатьох видів розумової праці негативно впливають на поповнення лав інтелігенції і якість її кваліфікації. Розповсюджується явище «витоку мізків» за кордон.

Свого часу Радянський Союз займав 77-ме місце в світі по рівню споживання на душу населення. Незалежна Україна на початку 1990-х рр. опустилася за цим показником на 83-тє місце в світі. Протягом перших трьох років незалежності купівельна спроможність населення скоротилася в 5 разів. Сталася різка диференціація суспільства: утворилося обмежене коло багатих і дуже багатих людей, але основна маса населення опинилася за межею бідності. Дуже повільно йде процес створення в Україні «середнього класу», який є, як відомо, гарантом стабільності будь-якого суспільства.

4. Політичні причини загострення шляхів входження України у велику Європу

У 2015 р. вийшла з друку надзвичайно цікава, навіть перевантажена аналізом загостреного політичного життя України публікація. Відомі історики Юрій Фельштинський (США) і Михайло Станчева (Україна) у своїй книзі «Битва за Україну»⁴³ особливу увагу звертають на російсько-український конфлікт, що, на їх думку, є прелюдією до Третьої світової війни, яку провокує Росія. Особливу увагу автори зосереджують на періоді правління незалежних президентів України – Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми, Віктора Ющенка і Віктора Януковича; відомих опозиційних діячів, таких як Юлія Тимошенко; гучних вбивствах й замахів на вбивства, які залишили глибокий слід у політичній історії України, як вбивство журналіста Георгія Гонгадзе

⁴³ Ю. Фельштинський, М. Станчев Битва за Україну. – К. : Наш Формат, 2015. – 456 с.

й замах на життя Ющенка, проблемах європейської інтеграції України і протиставленні, який чинила й чинить Росія намірам України увійти до Європейської ради й стати членом НАТО; економічному й перш за все «газовому» шантажі, якому піддає Росія Україну й опосередковано – всю Європу; намаганні Росії створити плацдарм для наступного продовження України і Росії до східноєвропейської держави: Білорусь, Молдову й Прибалтику, використовуючи для цього заходи й тактику гітлерівської Німеччини й сталінського Радянського Союзу часів 1938–1940 років. Війна Росії проти України, як вважають автори дослідження, першим етапом плану президента Путіна з відновлення нової російської імперії не може не привести Європу й НАТО до нової світової війни, а Росію, зрештою, до тотальної поразки.

Чи переросте битва за Україну в світову війну або ж стане для Росії новим Афганістаном, що приведе до загибелі режим Путіна, покаже майбутнє. До такого висновку приходять Ю. Фельштинський і М. Станчев.

Останнім етапом воєнної історії України, як вважають автори розділу «Війна на сході України 2014–2015 рр.»⁴⁴ є «антитерористична операція», або збройна відповідь на російську агресію. Після подій Євромайдану грудня 2013 – лютого 2014 рр. політична дестабілізація України стала зручним приводом для спроби відновити російський імперський проект шляхом територіального приросту Російської Федерації за рахунок України.

Існують різні точки зору щодо датування початку російсько-української війни. Дехто вважає, що датою початку війни слід вважати 20 лютого 2014 р. оскільки саме ця дата викарбувана на медалі «За повернення Криму» і, відповідно, є датою першої силової акції – розстрілу демонстрантів на майдані Незалежності в Києві за наказами та під керівництвом російського ФСБ.

Але початком російської агресії слід вважати 27 лютого 2014 р., коли підрозділи спецназу головного розвідувального управління Генштабу та 45-го окремого повітряно-десантного полку Збройних Сил РФ захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, а військові частини кримського угруповання Збройних сил України стали об'єктом провокаційних нападів із дислокованих на півострові російських військових баз.

Ключовою передумовою конфлікту стала дедалі неприйнятна політика Путінської Росії щодо України, яка з огляду на зміст російської пропаганди у ЗМІ, стала відверто ворожою. Це було свідченням

---

⁴⁴ Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – С. 336–348

прагнення відновити російський великодержавний проект шляхом зовнішньої агресії.

16 січня 2014 р. у Верховній Раді України з порушенням установленної процедури голосування було прийнято 10 законів, направлених на звуження конституційних прав і свобод громадян. Закони викликали широке обурення в українців і спричинили ескалацію конфлікту.

До 19 січня 2014 р. протести перейшли в силові протистояння. Починаючи з 18 лютого за 2 дні загинуло більше ніж 100 осіб з обох сторін.

Наслідком перемоги Революції Гідності стало відсторонення президента Януковича від влади та його втеча в Росію, відновлення Конституції України 2004 р., скасування «диктаторських законів», призначення дострокових президентських виборів.

Зміна влади кардинально зменшила вплив Росії на Україну. В. Янукович закликав В. Путіна відновити конституційний лад в Україні за допомогою збройних сил Росії. Головним кроками РФ стала окупація Криму.

Російська окупація Криму:

- 23 лютого 2014 р. У Криму почалися проросійські та проукраїнські мітинги;

- у ніч на 27 лютого будівля Верховної Ради АРК була захоплена невідомими озброєними особами. Було спущено державний прапор України та встановлені російські прапори;

- 1 березня 2014 р. Рада Федерації Російської Федерації підтримала звернення президента Росії В. Путіна про дозвіл на застосування Збройних сил РФ на території України;

- Рада національної безпеки і оборони України у зв'язку з агресією з боку Росії ухвалила рішення щодо приведення Збройних сил України в повну бойову готовність та розробити детальний план дій на випадок прямої військової агресії з боку РФ;

- 16 березня 2014 р. в АРК відбувся «референдум» про статус Криму на якому за офіційними даними 96,77 % жителів Криму та міста Севастополя проголосували за возз'єднання з Російською Федерацією, а 17 березня Верховна Рада АРК проголосувала за незалежність Республіки Крим;

- 18 березня у Георгіївському Залі Московського Кремля Президент Росії В. Путін спільно з самопроголошеними Головою Ради Міністрів Криму С. Аксьоновим, спікером Верховної Ради АРК В. Костянтиновим та головою м. Севастополя О. Чалим підписали Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії.

- 21 березня Рада Федерації РФ прийняла закон про ратифікацію Договору від 18 березня 2014 р. та закон про утворення нових

суб'єктів Федерації – Республіки Крим та міста федерального значення, закріпивши анексію цих регіонів Росією;

- 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН підтримала генеральну цілісність України визнавши Крим і Севастополь її невід'ємними частинами. За відповідну резолюцію проголосували 100 країн – членів ООН зі 194. Проти проголосували 11 країн, 58 утримались, а решта не брала участь в голосуванні;

- починаючи з 1 березня 2014 р. відбулася серія акцій за участю російських спецслужб у східних і південних регіонах України у березні-квітні 2014 р., учасники яких виступали здебільшого за відокремлення Півдня і Сходу України та приєднання цих регіонів до Росії, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання російській мові статусу другої державної та проти нової української влади;

- у ході демонстрацій проросійські активісти здійснювали спроби захоплення державних установ. Були захоплені будівлі Донецької, Луганської та Харківської ОДА. Між учасниками проросійських та проукраїнських акцій виникали сутички. Найбільші з них відбулися у Харкові та Донецьку. Унаслідок протистояння загинуло 48 осіб, 247 було поранено. У Донбасі сепаратистські утворення отримали назви Донецької та Луганської «народних республік» (ДНР та ЛНР). Збройний опір зовнішній агресії та внутрішньому сепаратистському рухові був юридично оформлений як «антитерористична операція»;

- у період з 12 по 14 квітня 2014 р. терористами було захоплено ряд адміністративних будівель у містах Донецької області: Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Красний Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Горлівка, Харцизьк, Жданівка і Кіровське;

- 15 квітня українські війська увійшли в Слов'янськ і Краматорськ, взяли під контроль аеропорти даних міст;

- з 16 квітня по 1 травня терористами ДНР були захоплені адмінбудівлі міст Новоазовськ, Сіверськ, Комсомольське, Червоноармійськ, Родинське;

- 28 квітня в Луганську сепаратисти оголосили про створення ЛНР і почали захоплювати адміністративні будівлі Луганської області. За період 28 квітня – 2 травня були захоплені Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч, Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ, Стаханів;

- 11 травня було проведено псевдореферендуми щодо незалежності ДНР і ЛНР, за даними яких за незалежність проголосували 89,07 % і 96,2 % виборців відповідно;

- 22 травня відбувся напад на табір сил антитерористичної операції (АТО) під Волновахою. Сепаратисти вночі завдали неочікуваного удару українській армії, 18 військовослужбовців було вбито;
- у цей час ЗСУ були поповнені кількома добровольчими батальйонами («Азов», «Донбас», «Дніпро», «Київська Русь» та ін.);
- 26 травня відбувся бій за Донецький аеропорт. Це була перша масштабна успішна операція сил АТО, коли за допомогою авіації та десанту було знищено до 300 сепаратистів, при цьому українська армія не зазнала жодних втрат;
- 4 червня сили антитерористичної операції повністю звільнили Красний Лиман Донецької області від терористів;
- 13 червня українські війська звільнили Маріуполь;
- 14 червня сепаратисти збили Іл-76 Збройних сил України, що доправляв військових у Луганський аеропорт, унаслідок чого загинуло 49 осіб, включаючи екіпаж літака;
- 19 червня було розпочато підготовку до перемир'я, 20 червня президент П. Порошенко віддав наказ про припинення бойових дій на окупованих терористами територіях. Перемир'я було оголошене з 20–27 червня 2014 р.;
- за час перемир'я загинули 27 і було поранено 69 українських силовиків. Загальна кількість нападів сепаратистів – 108 разів. Бойовиками ДНР була захоплена військова частина ЗСУ, розташована в Донецьку;
- Бойові загострення українських військових з бойовиками протягом 1 липня біля Карлівки та Донецька, битва за Луганськ 2 липня, 3 липня за Слов'янськ та Миколаївку. 6 липня українські війська зайняли Артемівськ, під контролем терористів залишилося 7 великих міст Донбасу: Донецьк, Горлівка, Луганськ, Сніжне, Антрацит, Краснодон і Северодонецьк;
- розширення в бойових операціях Росії (середини січня 2014 р.). Екстрене засідання РадБезу ООН щодо загострення ситуації в Україні (24 серпня 2014 р.).

У кінці серпня – на початку вересня 2014 р. відбулася одна з трагічних сторінок війни на сході України – Іловайський котел. Тоді розгорнулися запеклі бойові дії між Збройними силами України й підрозділами МВС з одного боку та збройними формуваннями терористичної організації ДНР і російських збройних сил – з іншого. Під Іловайськом 23–28 серпня 2014 р. загинуло багато українських бійців, сотні були поранені та були захоплені в полон. Трагедія під Іловайськом стала переломним моментом війни на сході України. Зрозумівши, що гібридна війна програна, кремлівська верхівка була змушена перейти до відкри-

тої збройної агресії із залученням регулярних підрозділів російської армії. Важкі втрати з обох боків спонукали українське та російське керівництво до укладання Мінського перемир'я в рамках контактної групи Україна-Росія-ОБСЄ із залученням представників російських бойовиків. Але, на превеликий жаль, рішення цього питання відсутнє до цього часу.

5. Розвиток культури. Освіта. Стан науки.

Утвердження незалежності та скасування жорстокого ідеологічного диктату мало сприяти розвитку культури України. Культура розглядається як один із головних чинників національного відродження, подолання соціально-економічної та політичної кризи, збереження національної самобутності українців та національних меншин України.

Для розвитку освіти за часів незалежності України характерне урізноманітнення форм шкільної освіти, що враховує інтереси, нахили, здібності дітей. Адже отримання повної загальної середньої освіти є конституційним обов'язком кожної людини. На сьогодні існує 10 типів загальноосвітніх середніх навчальних закладів, щоб кожна дитина, незалежно від її здібностей, стану здоров'я, поведінки могла отримати середню освіту. Вхідження України до світового освітнього простору зумовлює перехід до 12-річного навчання в середній школі.

Намітилися значні зрушення в реалізації державного статусу української мови. Уже 1993 р. в перші класи українських шкіл прийшло 66 % дітей. Зросла кількість учнів нацменшин, які навчалися рідною мовою: у 1992/93 навчальному році 25,3 тис. дітей навчалося румунською мовою, 18,8 тис. – угорською, 6,4 тис. – молдавською, 0,6 тис. – польською, 0,3 тис. – кримськотатарською.

Розвиток освіти гальмується недостатнім фінансуванням. До кінця 1997 р. учителі нерегулярно отримували зарплату, яка до того ж була мізерною. У 2003 р. заробітну плату вчителям підвищили майже на 30 %, підвищення відбувалися й далі, але все-таки за рівнем оплати вчительська професія не належить до числа престижних.

За часи незалежності суттєвих змін зазнала система вищої освіти. Уведено чотири кваліфікаційні рівні фахівців, яких можуть готувати ВНЗ 1–4 рівнів акредитації – молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд із державними ВНЗ створена мережа недержавних навчальних закладів, що надають освітні послуги на платній (контрактній) основі. Відчутна тенденція до підвищення акредитаційного рівня ВНЗ – більшість із них перетворені на академії та університети. Прикметною рисою вищої школи стало зростання чисельності ВНЗ економічного та юридичного профілю, що невдовзі може призвести до дефіциту інженерних кадрів.

В останні роки революційним чином змінилась система складання вступних іспитів – через зовнішнє незалежне оцінювання знань випускників шкіл.

Через недофінансування і, відповідно, відтік кваліфікованих кадрів складним залишається становище української науки. Внаслідок падіння престижу наукової праці спостерігається зниження професіоналізму вчених, небажання молоді вступати до аспірантури і відсутність там конкурсу.

Разом із тим з середини 1990-х років поступово відроджуються традиції фундаментальних досліджень, активізуються гуманітарні науки. Зокрема, в системі Національної академії наук засновано інститут української мови, інститут сходознавства імені А. Кримського, інститут світової економіки і міжнародних відносин, інститут соціологічних досліджень.

Розвиток української літератури за часи незалежності відмічений такими рисами: відмова від монополії методу соціалістичного реалізму; використання нових, нерідко авангардних форм; повернення до кращих традицій української літературної спадщини, в тому числі – творів представників української діаспори. Особливо слід відмітити творчість О. Гончара, М. Вінграновського, І. Драча, І. Дзюби, Л. Костенко, Р. Лубківського, П. Мовчана, Б. Олійника, С. Плачинди, Д. Павличка, В. Яворівського та ін.

Суперечливою є ситуація у сфері періодичної преси та книговидавництва. Незважаючи на спрощення процедур реєстрації видань, пільговий податковий режим для видавничої справи, протягом усього періоду незалежності спостерігається тенденція до зменшення обсягів видання літератури та преси українською мовою, тоді як російськомовних газет стало вдвічі більше. Катастрофічно падає інтелектуальний рівень книг та газет, що видаються.

З великими труднощами відроджується українська кінематографія, яка майже втратила національний характер. Лише поодинокі фільми здобули визнання в Україні та за кордоном. Зокрема, у 1990 р. вперше в історії українського кіно фільм «Лебедине озеро. Зона» одержав нагороди найпрестижнішого кінофестивалю в Каннах. Однак порівняно з радянськими часами кіностудії випускають набагато менше фільмів.

І навпаки, театральне мистецтво переживає своє піднесення. За часи незалежності створено низку нових театральних колективів, на сцену вийшли молоді талановиті актори та режисери. Світову славу здобули постановки режисера Р. Віктюка.

6. Релігійне життя в незалежній Україні.

Відмова Української держави від атеїстичної ідеології та скасування заборон на релігійну діяльність привели до посилення інтересу людей до релігії та церкви. Особливістю України у релігійній сфері є співіснування багатьох релігій, зокрема, різних християнських конфесій.

Нині на території України знаходиться близько 11 тис. парафій Української православної церкви, підпорядкованої Московському патріархату Російської православної церкви. Разом із нею в останні десятиліття активно діють інші релігійні формування: Українська греко-католицька церква (3438 парафій), Українська православна церква Київського патріархату (3685), Українська автокефальна церква (1164), нетрадиційні конфесії неорелігії (Корейська методистська церква, релігійні громади Товариства Свідомості Крішни, буддистів, віри Бахаї, даосистів, ведантистів та ін.).

На жаль, в Україні непоодинокими є конфлікти на релігійному ґрунті. Як правило, приводом для них найчастіше стають поділ сфер впливу, боротьба за лідерство, за культові споруди та приміщення, майно.

Принципи взаємостосунків церкви і держави закріплені Конституцією України і конкретизовані Законом України «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991).

Питання для самостійного опрацювання

1. Дайте характеристику сучасної моделі державотворення в Україні.
2. Визначте основні етапи конституційного процесу в Україні. Вкажіть проблеми, які мала вирішити Конституційна угода 1995 р.
3. Проаналізуйте економічне становище в Україні в 90-ті роки ХХ ст. Вкажіть, які галузі України найбільше постраждали від економічної кризи.
4. З'ясуйте основні чинники аграрної реформи в Україні.
5. Охарактеризуйте життєвий рівень населення в період здобуття Україною незалежності. Визначте особливості безробіття в Україні.
6. Поясніть, у чому полягає особливість демографічної ситуації в Україні.
7. Визначте головні риси багатопартійності в Україні.
8. Розкрийте сутність російсько-українських відносин наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.
9. Вкажіть етапи та особливості співробітництва ЄС з Україною. Охарактеризуйте сучасний стан взаємин Україна–ЄС.
10. Назвіть характерні ознаки й основні досягнення української культури наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.
11. Поясніть, які зміни передбачає нова освітня концепція в Україні.
12. Визначте головні чинники церковного розколу в Україні. Поясніть, чому важко подолати розкол українського православ'я.

Орієнтовні теми рефератів

1. Державний устрій сучасної України.
2. Прийняття нової Конституції.
3. Україна і СНД: проблеми, підходи та перспективи.
4. Українсько-російські відносини на сучасному етапі.
5. Міжнаціональні відносини в Україні.
6. Релігійні відносини в Україні.

Література для самостійної роботи

Бойко О. Д. Історія України: підручник / О. Д. Бойко. 4-те вид., доповн. – К. : Академвидав, 2012. – 704 с.

Державна регіональна політика в Україні: особливості та стратегічні пріоритети : монографія / За ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с.

Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХ століття: монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Генеза, 2004. – 616 с.

Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах, В. К. Семиноженко. – К. : Знання України, 2002. – 936 с.

Історія українського селянства: нариси: в 2-х т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2.

Історія України. Нова доба : навч. посібник / В. М. Литвин, В. Ф. Колесник, А. Г. Слюсаренко та ін.; за ред. В. М. Литвина. – К. : Академвидав, 2012. – 480 с.

Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія / В. І. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – 560 с.

Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.

Кресіна І. О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: монографія / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 368 с.

Корсунський С. В. Енергетична дипломатія: навч. посіб. / С. В. Корсунський. – К. : Вища школа, 2008. – 159 с.

Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. За заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. – 600 с.

Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблема дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. – 128 с.

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник ; за ред. В. Смолія. – К. : Ін-т. іст. Укр. НАНУ, 2013 – 566 с.

Кондратюк К. К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України. (1914–2000 рр.): навч. посібник для вузів / К. К. Кондратюк, О. М. Суховій. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 261 с.

Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин. – Вид. 6-те, доп. – К. : Наукова думка, 2011. – 840 с.

Слюсаренко А. Г. Новітня історія України (1900–2000): підручник / А. Г. Слюсаренко (кер. кол. авт.), В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 719 с.

Петровський В. В. Історія України. Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Харків: ВД «Школа», 2007. – 592 с.

Пірен М. І. Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель: монографія / М. І. Пірен. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2013. – 136 с.

Політична історія України ХХ століття: у 6-ти т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002–2003. – Т. 6.

Політична історія України: навч. посіб. / В. А. Греченко, В. І. Танцюра, В. В. Калініченко та ін. За ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., допов. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.

Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.

Романцов В. О. Населення України і його різна мова за часів радянської влади та незалежності (ХХ – початок ХХІ ст.) / В. О. Романцов. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 184 с.

Терещенко Ю. Скарби історичних традицій: нариси з історії української державності / Ю. Терещенко. – К., 2011.

Україна в 2005–2009 рр.: Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.

Український вибір: політичні симптоми ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (кер. кол.). – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаєва. – К. : ВД «КМ Академія», 2004. – 362 с.

Чекаленко А. Д. Зовнішня політика України: підручник / Л. Д. Чекаленко. – К. : Либідь, 2006. – 712 с.

Шаповал В. М. Історія Основного Закону: конституційний процес в Україні у 1990–1996 рр. / В. М. Шаповал, А. В. Корнеєв. – Х. : Фоліо, 2011. – 111 с.

II

НАВЧАЛЬНО- МЕТОДИЧНА ЧАСТИНА КУРСУ

РОЗДІЛ 1

ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ

Вивчення вітчизняної історії вимагає нестандартних творчих підходів. Орієнтація на концепції західних учених, в тому числі на їх підручники з історії України, негативно вплинула на вироблення власних методологічних прийомів і засад, які б максимально відповідали об'єктивній істині, історичній конкретиці. За останні роки вийшли з друку безліч нових підручників та посібників з історії України, які нерідко страждають теоретичною невизначеністю, багатофакторними підходами, численністю другорядних матеріалів, дублюють один одного. Дехто стає прибічником культурно-плюралістичного бачення ролі підручника як специфічного орієнтира у сучасному багатоманітному світі. При цьому висловлюється думка про застарілість погляду на потребу існування підручників для вищої школи, затверджених міністерствами або відомствами, наголошується на авторських посібниках і програмах. Такий підхід призводить до занепаду історії України як предмета у середній та вищій школах. Більше того, вона продовжує розчинятися у всесвітній історії і це шкодить формуванню національної свідомості молоді.

Тому в теоретико-методологічному плані викладання історії України не повинно обмежуватися лише функцією історичної пам'яті, а нести пізнавальне навантаження відповідно до наукових знань і методів викладання, котрі враховуватимуть сучасний технологічний рівень. Важливо відтворити в курсі історії України з максимальною достовірністю найважливіші елементи й ознаки суспільного буття українців, особливості, що раніше не бралися до уваги. В цьому відношенні в тяжкому стані знаходилася політична історія України. Вона як наука свідомо ігнорувалася протягом цілих століть. Не отримала вона відповідної підтримки й до сьогоднішнього дня.

І не випадково. Адже головною найболючішою проблемою історії України є боротьба українського народу, його політичних сил за власну державу. Як наукова дисципліна, політична історія України особливу увагу надає дослідженню етногенезу, формування станів та верств українського суспільства, національно-визвольного руху України, особливостей етнополітичних відносин, виникненню та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Ці та інші питання займають центральне місце в методичних рекомендаціях.

Мета курсу – зосередити увагу студентів на них як ключових питаннях історії України. А звідсіля основні завдання:

- визначення ролі історії України, зокрема політичної, в системі соціально-гуманітарних наук;
- знайомство з науковими основами традиційної та сучасної історіографії;
- висвітлення найважливіших історичних подій та проблематики з метою їх розв'язання в сучасний період;
- оволодіння сучасними засобами вивчення історичних джерел та історіографії, їх аналізу та практичних висновків для історичних досліджень.

У результаті вивчення курсу студенти повинні **знати**:

- основні епохи в політичній історії людства та їх хронологію;
- витоки української нації та її місце у загальнолюдських процесах;
- суспільно-економічні, політичні, культурні процеси історичного розвитку українського народу;
- хронологію, етнологію, державотворчі, культурологічні, конфесійні принципи періодизації історичного розвитку України;
- зародження та розвиток українського етносу, національного та державного відродження;
- процеси побудови суверенної демократичної держави;
- діяльність історичних осіб, політичних партій.

Вміти:

- аналізувати історичні процеси, події, факти;
- брати участь у дискусіях на суспільно-історичні теми;
- формувати сучасну історико-політичну культуру, свою громадську позицію;
- користуватися категорійно-понятійним апаратом історичної науки – історичними джерелами та довідковими матеріалами з історії України.

РОЗДІЛ 2

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН.

РОЗПОДІЛ АУДИТОРНИХ ГОДИН

№ пп	Теми	Лекції (год.)	Семінари (год.)	Години на самостійну роботу	Усього (год.)
	Вступ. Історія України як наука	1	2	2	5
1	Найдавніші цивілізації і стародавні держави на українських землях. Першопочатки українства (VII ст. до н. е. – до 80-х років IX ст. н. е.)	1		3	4
2	Київська Русь – середньовічна українська держава (IX–XI ст.)	2	2	4	8
3	Наслідки роздроблення Київської Русі. Південно-західні руські князівства та їх політика (XII – перша половина XIV ст.)	2		3	5
4	Українські землі під владою іноземних держав (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)	2		3	5
5	Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності (1648–1676 рр.)	2	2	4	8
6	Українська державність наприкінці XVII–XVIII ст.)	2		3	5
7	Українське національне Відродження XIX ст.	4	2	3	9

8	Нові тенденції в соціально-політичному житті та національно-визвольному русі в Україні на початку ХХ ст.	2		4	6
9	Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920 рр.)	4	2	3	9
10	Українські землі у 20–30-ті рр. ХХ ст.	4	2	3	9
11	Україна і Друга світова війна (1939–1945 рр.)	2	2	2	6
12	Криза тоталітарної системи. Ідейна та громадська боротьба за державну незалежність (1945–1991 рр.)	2	2	3	7
13	Розбудова Української незалежної держави (1991–2020 рр.)	2		2	4
	УСЬОГО:	32	16	42	90

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Вступ

Історія України як наука

Предмет і завдання курсу «Історія України». Історія України в контексті світової історії: історія України як складова частина українознавства. Головні джерела історії України. Історіографія історії України.

Методологія вивчення історії України. Сучасні концепції вивчення історії та їх застосування при вивченні історії України.

Періодизація історії України. Основні етапи історії української державності, національно-визвольного руху українського народу.

Геополітичні особливості України.

Поняття про етнос та етногенез. Сучасний український етнос та його розселення. Українська мова в минулому та сучасному. Український менталітет. Інші етноси на терені України. Національна символіка.

Значення курсу «Історія України» для фахової підготовки і виховання громадської позиції та патріотизму, вироблення сучасної історичної свідомості й політичної культури.

Тема 1

Найдавніші цивілізації і стародавні держави на українських землях. Першопочатки українства (VII ст. до н. е. – до 80-х років IX ст. н. е.)

Основні етапи розвитку людського суспільства. Найдавніші археологічні пам'ятки на території України. Поява людини сучасного типу на українських землях. Життя та побут людей «кам'яного віку».

Неолітична революція. Феномен Трипільської культури та її вплив на культуру пізніших народів. Індоевропейська (арійська) проблема. Індо-арійські племена на території України.

Перші протодержавні утворення на українських землях: кімерійців, таврів, скіфів, сарматів. Античні міста-держави Північного Причорномор'я, особливості їх соціально-економічного і політичного життя. Римська експансія та її наслідки.

Україна в епоху Великого переселення народів. Кочові народи. Готи. Гуни.

Основні теорії та етноси слов'янського етногенезу. Залюднення слов'янами території України. Праслов'янські культури. Анти. Східні слов'яни та їх сусіди: Хазарський каганат, Візантія, Скандинавія.

Східнослов'янські племена і державноплемінні союзи VI–IX ст.: полян, древлян, сіверян, уличів, волинян, хорватів тощо. Духовна та матеріальна культура слов'янських племен. До питання про праслов'янську писемність.

Зародження і поширення етноніму «Русь» на центрально-придністровське населення. Першопочатки формування та розвиток праукраїнського державного об'єднання Руська земля (Київська Русь) до 80-х років IX ст. Держава Аскольда. Київ як політичний центр полянського союзу племен і перетворення його на державний центр інших східнослов'янських племінних союзів. Відносини Руської землі (Київської Русі) з навколишнім світом.

Релігія слов'янських племен. Особливості язичницьких вірувань.

Тема 2

Київська Русь – середньовічна українська держава (IX–XI ст.)

Теорії походження Київської держави. Давні літописи про походження державності Київської Русі. Норманська та автохтонна теорії. Хозарська гіпотеза.

Основні етапи розвитку державності в Київській Русі. Політичний устрій Київської Русі. Система політичної влади, місцева влада.

Соціально-економічний устрій. Проблема існування феодалного ладу. Соціальна структура населення. «Руська правда» та її реальний вплив на суспільне життя в державі.

Етнічні процеси в Київській Русі. Питання про давньоруську народність і формування східнослов'янських народностей. Поширення етноніму «Русь» на всю Київську землю, формування етнічного центру, його національний склад, мова населення.

Поява і межі поширення назви «Україна», завершення формування українського народу. Заняття і побут русів-українців. Християнізація.

Міжнародні зв'язки і місце Київської Русі в історії Європи.

Культура Київської Русі. Вплив запровадження християнства на розвиток культури Київської Русі. Мовна ситуація в Київській Русі. Писемні джерела та літературні пам'ятки. Музичне мистецтво. Життя та побут населення. Вплив давньоруської релігійно-культурної спадщини на українську традицію й політико-правову думку. Зв'язок культури Київської Русі з античністю.

Тема 3

Наслідки роздроблення Київської Русі. Південно-західні руські князівства та їх політика (XII – перша половина XIV ст.)

Київська Русь як децентралізована федерація 1135 року. Причини роздрібнення Київської Русі. Політичне життя у Подніпров'ї.

Державні утворення Середнього Подніпров'я, Київська, Чернігівська держави-«землі». Безуспішні спроби князів відновити політичну єдність імперії. Поява другого політичного центру в Північно-Східній Русі і його претензії на першість у східнослов'янському світі.

Перетворення Галицько-Волинського князівства на політико-державний центр України. Особливості його внутрішньої боротьби в першій половині XIII ст. Боротьба з монголо-татарською навалою.

Відродження Д. Галицьким Української держави на західно-українських землях.

Західний вектор зовнішньої політики Галицько-Волинської держави.

Внутрішня політична криза та занепад Галицько-Волинської держави.

Культура періоду роздроблення Русі (XII – перша половина XIV ст.).

Образотворче мистецтво. Особливості архітектури. Розвиток літератури. Галицький літопис. Церковна література.

Тема 4

Українські землі під владою іноземних держав (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)

Політична ситуація у Східній Європі XIV – першій половині XVI ст. Державно-політичний лад і суспільство Литви, Польщі, Угорщини, Московської Русі. Боротьба за українські землі. Литовська експансія. Приєднання українських земель до Литовського князівства.

Литовсько-Руська держава. Феодальний лад. Соціально-правова система. «Литовські статuti». Міста та міщанство. Внутрішня та зовнішня політика Литовських князів. Державне зближення Литви і Польщі. Кревська унія 1385 року. Боротьба української верхівки за політичні

права. Україна та Білорусія в литовсько-московських взаємовідносинах. Боротьба з московською експансією.

Основні підсумки «литовського» періоду історії України. Питання про «литовську альтернативу» історичного розвитку Східної Європи.

Україна в складі Речі Посполитої.

Політична експансія Польщі на українських землях. Галичина у складі польського королівства. Боротьба польської шляхти за приєднання українських земель.

Люблінська унія 1569 р. та її наслідки. Польсько-литовська держава: геополітичне становище, територія та населення. Особливості державно-політичної системи. Правовий статус українських земель у Речі Посполитій. Адміністративно-політичний устрій. Соціально-правова характеристика суспільства.

Економічне становище українських земель у литовсько-польські часи.

Зміни у земельних відносинах після загарбання українських земель іноземними державами. Збільшення земельної власності литовськими та польськими феодалами. Виникнення магнатського і шляхетського землеволодіння. Складання фільваркової системи сільського господарства. Помітні зрушення в ремеслі, відокремлення його від землеробства, концентрація ремісників у містах. Вплив Магдебурзького права на економіку українських міст.

Релігійне життя в Україні.

Занепад православної церкви в Україні. Поширення католицизму. Протестантизм в Україні. Єретичні вчення та рухи. Українське суспільство в обороні православ'я. Православні братства. Релігійна полеміка. Підготовка до унії в Україні. Ставлення різних верств населення до унії.

Брестський церковний собор 1596 р. та його рішення. Державне впровадження унії. Уніатська церква в Україні. Боротьба православних проти унії. Консервативні та прогресивні тенденції православного руху. Іван Вишенський.

Значення унії в історії України.

Виникнення козацького руху. Дискусійні питання історії українського козацтва. Заснування Запорозької Січі. Геополітичне становище та суспільно-адміністративний устрій Запоріжжя. Державотворчі тенденції в діяльності козацтва. Економіка, культура та побут на Запорозькій Січі. Воєнне мистецтво запорозьких козаків. Запорозька Січ у системі міжнародних взаємин. Боротьба козацтва проти татаро-турецької агресії.

Городові козаки. Створення реєстрованого козацького війська. Ставлення уряду Речі Посполитої до козацтва. Козацькі повстання 90-х років XVI ст. Діяльність гетьмана П. Сагайдачного. Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. та їх поразка. Участь козаків у війнах Речі Посполитої з Росією та у Тридцятилітній війні.

Посилення польського тиску в Україні напередодні Хмельниччини.

Українська культура другої половини XVI – першої половини XVII ст. Головні тенденції розвитку західноєвропейської культури. Польська культура та її вплив на українську. Причини та наслідки колонізації української верхівки. Початки православного українського Відродження. Розвиток української мови. Усна народна творчість. Перші книгодрукарні. Освіта. Братські школи. Острозька школа. Києво-Могилянська Колегія. Українські письменники. Літописання. Театр і драма. Музика. Архітектура. Образотворче мистецтво. Вплив української православної культури на інші слов'янські народи.

Тема 5

Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності (1648–1676 рр.)

Передумови української національної революції.

Формування в Україні атмосфери масового невдоволення режимом польського панування. Вибух повстання на початку 1648 р. і переростання його у Визвольну війну (червень – липень 1648 р.).

Політична культура козацтва та його лідерів. Козацтво – провідна сила національно-визвольної боротьби українського народу.

Політична програма Б. Хмельницького. Створення української козацької держави, її адміністративно-територіальний устрій. Поділ суспільства на суспільні групи – стани.

Перетворення козацтва на привілейований стан суспільства. Місце козацької старшини в соціальній структурі населення. Посилення ролі православного духовенства. Соціальні завоювання селянства. Випробування козацької держави у 1649–1654 рр.

Зборівський мир і його наслідки. Дипломатичні та воєнні події 1650 р.: поразка під Берестечком. Завершення Селянської війни. Труднощі в продовженні воєнних дій у 1652–1653 рр. і погіршення геополітичного становища України. Українсько-російський договір 1654 р. та його політичні наслідки.

Спільні воєнні успіхи України і Росії та перші непорозуміння між ними в 1654–1655 рр. Поступовий відхід Росії від зобов'язань 1654 р. і підписання з Польщею Віленського перемир'я. Загострення українсько-російських відносин наприкінці 1655 – у першій половині 1657 року. Смерть Б. Хмельницького та його роль в історії України.

Розпад козацької держави.

Спроба І. Виговського добитися незалежності України від Росії. Гадяцька угода. Причини і наслідки краху політики І. Виговського.

Початок громадянської війни.

Обрання гетьманом Юрія Хмельницького і підписання Переяславських статей. Спільні воєнні дії проти Польщі влітку 1660 року.

Слобожанський трактат і розкол України на два військових табори.

Посилення політичного хаосу і громадянської війни в Україні в 1661–1663 рр. Андрусівський мир 1667 р. та розчленування України на Лівобережжя і Правобережжя. Загострення боротьби за владу в Україні. Гетьман П. Дорошенко і його плани возз'єднання козацької України, відмова від влади. Криза й поразка української революції (серпень 1671 – вересень 1676 рр.).

Тема 6

Українська державність наприкінці XVII – у XVIII ст.

Наступ на політичну автономію України. Польсько-російський мир 1686 р. та остаточний поділ України. Правління гетьмана Івана Мазепи. Причини та наслідки поразки І. Мазепи. Ідея соборної України І. Мазепи та її історична перспектива. Розвиток цієї ідеї в «Конституції» П. Орлика (1710 р.).

Посилення російської влади в Україні. Утворення Першої Малоросійської колегії. Обмеження української автономії. Запровадження нових імперських владних структур.

Ліквідація гетьманства. Скасування полково-сотенного та козацького судового устрою Гетьманщини. Перетворення її на провінцію Росії.

Остаточна ліквідація української автономії. Уведення загально-російської адміністрації. Закріпачення селян Лівобережної України. Політика русифікації.

Знищення Запорозької Січі. Задунайська Січ. Утворення Чорноморського козацтва. Переселення козаків на Кубань.

Підпорядкування української православної церкви московській патріархії. Особливості історичної долі Слобідської України в другій половині XVII ст.

Політична ситуація в Правобережжі в кінці XVII–XVIII ст. Відновлення польсько-шляхетської влади в 1714 році. Запровадження панщини. Гайдамацький рух: його причини, характер, розмах. Коліївщина. Залізник та Гонти. Політичні плани повстання. Придушення повстання.

Політичне життя в західноукраїнських землях. Полонізація православної шляхти. Релігійні відносини. Ліквідація уніатської церкви на Правобережжі. Занепад братств. Рух опришків. Включення Правобережжя до складу Російської імперії, Галичини до Австрійської імперії. Розвал Речі Посполитої та розподіл її земель між Пруссією, Австрією

та Росією (1772 р. – перший поділ, 1793 р – другий поділ, 1795 р. – третій поділ).

Культура в Україні в другій половині XVII–XVIII ст.

Основні тенденції в розвитку західноєвропейської культури. Особливості розвитку української культури. Українське бароко. Розвиток освіти і науки. Перші шкільні підручники. Внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток. Колегіуми в Чернігові, Переяславі, Харкові. Русифікація освіти. Григорій Сковорода – просвітитель, філософ, поет.

Розвиток архітектури та живопису. Українські майстри в Росії. Вплив українського мистецтва на російську культуру.

Художня література та театр. Музика в Україні (Д. Бортнянський та М. Березовський).

Релігійне життя в Україні. Православна церква. Феофан Прокопович. Уніатська церква на Правобережжі.

Занепад традиційних форм української культури наприкінці XVIII ст. Провінціалізація.

Тема 7

Українське національне Відродження XIX ст.

Наслідки остаточної втрати української автономії. Територія, населення. Політико-адміністративний устрій України на початку XIX ст. Нові явища в розвитку економіки, сільське господарство, торгівля, промисловість. Соціальна структура українського суспільства. Зміни в етнічному складі населення. Російська адміністрація в Україні. Російська армія. Військові поселення. Православна та уніатська церкви.

Загострення соціальних суперечностей в Україні. Спроби поширення кріпацтва на Південну Україну. Селянські рухи, виступи робітних людей і військових поселенців. Декабристський рух та українське питання. Польський національно-визвольний рух і Україна. Повстання 1830–1831рр.

Вплив російського та польського визвольного руху на Україну. Спроби відновлення козацтва.

Початок Українського національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Становлення українознавства як науки. Перші мовознавчі дослідження в українознавстві. Формування наукових центрів українознавства. Популяризація історичного минулого України. «Історія Русів» та її вплив на українське суспільство. Особливості розвитку освіти і культури. Романтизм та пошуки «місцевого колориту». Збирання та публікація пам'яток українського фольклору. Розвиток етнографічних досліджень. Особливості формування української літера-

турної мови. Становлення нової української літератури. І. Котляревський, Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, П. Куліш.

Політизація національного руху в першій половині XIX ст. Кирило-Мефодіївське братство. Т. Г. Шевченко і його вплив на формування української національної ідеї.

Особливості Відродження в західноукраїнських землях. «Руська трійця». Вплив європейських революцій 1848–1849 рр. на політичне життя українських земель. Формування програми українського національного руху. Скасування кріпацтва в Галичині.

Політика царського уряду в українському питанні в другій половині XIX ст. Скасування кріпацтва та реформи 60–70-х рр.: земська, міська, судова, фінансова, військова, освітня, їх особливості в різних регіонах України. Промисловий розвиток українських земель в пореформену добу. Зростання міст. Стан сільського господарства. Кріпосницькі пережитки у землеволодінні та землекористуванні. Поглиблення соціального розшарування українського суспільства. Подальше становлення української нації.

Загальні тенденції та особливості українського національного руху в II пол. XIX ст.

Еволюція українських громад. Народницький рух у 60–80-ті роки. «Братство тарасівців». Перші робітничі організації, їх ідеологія і програми. Марксистські гуртки. Перші соціал-демократичні організації.

Особливості національного руху в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Боротьба москвофілів з народовцями. РУРП – перша легальна українська партія європейського типу. Започаткування руху за політичну незалежність України. «Молоді» радикали і книга Ю. Бачинського «Україна ірредента». Виникнення соціал-демократичної і національно-демократичної партій. Партійні видання і соціально-політичні часописи. Політична мобілізація галицького селянства.

Культура Україна в другій половині XIX ст. Реформа освіти. Недільні школи, клубні заклади та бібліотеки в Наддніпрянській Україні. Відкриття вищих навчальних закладів. Товариства «Просвіта» та їх роль у культурному процесі.

Наука. Створення наукового товариства ім. Т. Шевченка, його творчий доробок. М. Грушевський – організатор української науки. Розвиток літератури та драматургії. Музичне мистецтво наприкінці XIX ст. Становлення української професійної художньої школи. Образотворче мистецтво. Музейна справа в Україні. Народження національного гімну. «Ще не вмерла Україна і слава, і воля».

Тема 8

Нові тенденції в соціально-політичному житті та національно-визвольному русі в Україні на початку ХХ ст.

Українські землі у складі Російської імперії на початку ХХ ст. Нові тенденції соціально-економічного розвитку. Загострення аграрного питання і селянські бунти. Робітничий рух.

Українське питання у внутрішній політиці царату: часткова лібералізація і репресії. Російський ліберальний рух та українське питання. Російські революційні організації та партії в Україні.

Розвиток українського національного руху. Українська політична думка на початку ХХ ст.: М. Грушевський, Д. Антонович, М. Міхновський, Д. Донцов.

Виникнення українських політичних партій. Соціалістична течія в українському русі. Створення Української соціал-демократичної партії. Виникнення на початку 1900 р. в Харкові першої в Росії Революційної Української партії. Вихід у січні 1905 р. із РУП частини діячів партії і заснування ними Української соціал-демократичної «Спілки». Започаткування у грудні 1905 р. другим з'їздом РУПу Української соціал-демократичної робітничої партії. Національно-революційна течія. Створення з ініціативи М. Міхновського Української народної партії. Програма УНП «Самостійна Україна».

Українські ліберали: програма, тактика. Виникнення в Галичині в 1899 р. Української національно-демократичної партії, у Києві восени 1904 р. Української демократичної партії і Української радикальної партії. Об'єднання УДП і УРП наприкінці 1905 р. в єдину Українську демократично-радикальну партію.

Революція 1905–1907 рр. Головні події революційного руху. Українське питання в планах політичних сил і законодавчих органів влади. Українські делегати в I і II Державних думах. Українська парламентська Громада. Питання про Українську автономію.

Політичне життя в Україні 1907–1914 рр. Утворення у вересні 1908 р. Товариства українських поступовців. Українські фракції та українське питання в III та IV Державних думах Російської імперії.

Західноукраїнські землі на початку ХХ ст. Українські фракції в австрійському парламенті та Галицькому сеймі. Зростання українських організацій в Галичині («Січ», «Сокіл», «Пласт»). Основні політичні угруповання: Національно-демократична партія, Соціал-демократична партія, Католицько-руський союз.

Труднощі національного руху в Західній Україні. Русофіли. Конфлікти з польським рухом.

Україна в Першій світовій війні. Українське питання у політиці воюючих держав. Розкол у національно-визвольному русі. Національно-визвольний рух в умовах війни. Утворення «Союзу визволення України». Поширення гасла української автономії та незалежності. Антивоєнний і соціальний рух.

Політичні наслідки війни в Україні. Формування передумов національно-демократичної революції в Україні.

Культура України на початку ХХ ст. Нові тенденції та явища в культурному житті та побуті. Урбанізація та розвиток міської культури. Освіта. Колегія П. Галагана. Вища школа. Література. О. Олесь, В. Винниченко, М. Коцюбинський, В. Стефаник. Наука. М. Грушевський, Д. Багалій, Б. Грінченко, А. Кримський, Ф. Вовк. Музеї. Театр. Архітектура. Музика. Живопис.

Церковне життя. Роль Української греко-католицької церкви в піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Тема 9

Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920 рр.)

Лютнева демократична революція 1917 року. Початок національно-демократичної революції в Україні. Створення Української Центральної Ради. Основні політичні сили: соціалісти-федералісти, соціал-демократи, соціалісти-революціонери. Михайло Грушевський – голова Центральної Ради. Володимир Винниченко, Симон Петлюра.

Основні напрямки політичної діяльності Центральної Ради. I Універсал та боротьба за автономію України. II Універсал Центральної Ради як компроміс з Тимчасовим урядом. Проголошення 7 листопада 1917 року в III Універсалі Української Народної Республіки. Війна Радянської Росії проти УНР. IV Універсал Центральної Ради та проголошення незалежності України.

Зовнішня політика УНР. Брест-Литовський мирний договір. Німецько-австрійські війська в Україні. Переворот 29 квітня 1918 р. Причини поразки Української Центральної Ради.

Українська держава гетьмана П. Скоропадського. Політична платформа П. Скоропадського. Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду. Ставлення українських політичних партій до гетьманату. Консолідація антигетьманських сил в Україні. Крах гетьманщини.

Політика Директорії та її наслідки. Директорія УНР у пошуках шляхів між націоналізмом і соціалізмом. Зміна державницької концепції, занепад української державності.

Більшовицька влада в Україні. Тягар «воєнного комунізму». Радянська влада як форма більшовицької диктатури.

Національно-визвольний рух на землях Західної України. Творення державності в Галичині. Криза державності. Соціально-політичні наслідки ліквідації ЗУНР.

Головні чинники невдач національно-визвольної боротьби: незрілість національної свідомості, соціальні аспекти, міжнародні умови. Основні уроки національно-демократичної революції в Україні.

Культура і духовне життя в Україні 1917–1920 років. Культурно-освітня діяльність громадських організацій. Загальноосвітня школа Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії.

Освітня політика більшовиків.

Стан науки. Відкриття Української Академії наук (УАН) і національних університетів у Києві й Кам'янець-Подільську. Нові тенденції в розвитку літератури. Видатні українські письменники. Театральне, музичне і хорове мистецтво та їх кращі представники. Українська Академія мистецтв.

Тема 10

Українські землі в 20–30-ті рр. ХХ ст.

Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років. Перша спроба використання голоду з політичною метою. Цілі, зміст і результати нової економічної політики. Припинення реалізації комуністичної програми і поступове повернення до ринкових відносин. Криза непу та її політичні наслідки.

Утвердження радянського устрою в Україні в процесі утворення СРСР.

Українське Відродження 20-х років. Політика українізації та коренізації.

Розвиток культури в Україні. Поширення української освіти. Українська вища освіта. Стан науки. Розвиток україністики. Академія наук – центр наукових досліджень. Література національного Відродження. Нові тенденції в розвитку літератури. «Хвильовізм». Дискусія про європейську та російську орієнтацію. Літературні течії: революційно-романтична, неокласична, авангардистська. Головні літературні організації: «Плуг», «Гарт», «ВАПЛІТЕ». Найвидатніші поети та прозаїки. Новітня українська драматургія і театр. Українська музика: традиції та авангард. Нові тенденції в українському мистецтві. Художні угруповання та асоціації. Графіка. Архітектура. Український конструктивізм.

Трагічна доля українського Ренесансу. «Розстріляне Відродження».

Політична система України в 20-ті роки. Становлення тоталітарного режиму. Політичні партії в Україні на початку 20-х років. Встановлення

комуністичної монопартійної системи. Комуністична партія в політичній системі. Ідейно-політична боротьба в 20-ті роки. Створення партійно-державної номенклатури, підвищення ролі репресивних органів у політичному житті країни. Громадсько-політичні організації в тоталітарній системі 20-х років. Націонал-комунізм.

Створення командно-адміністративної системи в економіці. Політика індустріалізації та її наслідки. Аграрна політика тоталітарного режиму. Здійснення насильницької колективізації в Україні. Голодомор 1932–1933 рр. Посилення тоталітарного режиму.

Компартія – ядро та знаряддя тоталітарного режиму. Ради в тоталітарній системі 30-х років. Посилення компартійного контролю над громадськими організаціями.

Посилення ролі репресивних органів у політичному житті. Політична та ідеологічна цензура. Преса як знаряддя тоталітарної системи. Політичні процеси та репресії наприкінці 20-х – у 30-ті роки. Конституція УРСР 1937 р. як ширма тоталітаризму. Творення авторитарного, харизматичного лідера в особі Сталіна.

Політика у сфері культури в 30-ті роки. Згорання української преси. Наслідки загибелі молодого покоління творчої інтелігенції. Заборона УАПЦ та державні репресії.

Західноукраїнські землі у 20–30-ті роки. Правлячі кола Польщі та українське питання: радикали та помірковані. Полонізація: цілі, засоби та наслідки. Пацифікація 20-х років. Радикалізація громадсько-політичного життя. Головні політичні течії та організації: Українське народно-демократичне об'єднання, соціалісти, соціал-демократи. КПЗУ. Інтегральний націоналізм Д. Донцова. Створення Організації українських націоналістів на чолі з Євгеном Коновальцем. Тактика терору та її наслідки. Криза в діяльності ОУН в кінці 30-х років.

Труднощі в розвитку національно-визвольного руху на Буковині. Прояви радикалізму та екстремізму.

Проголошення статусу самоврядування Закарпаття після Мюнхенської угоди, крах орієнтації на Німеччину, окупація Закарпаття угорськими військами.

Тема 11

Україна і Друга світова війна (1939–1945 рр.)

Українське питання в європейській політиці напередодні та на початку Другої світової війни. Україна в планах нацистського керівництва. Утвердження пакту про ненапад та інших документів між СРСР і Німеччиною. Початок Другої світової війни. Україна в перші роки Другої світової війни. Західні землі України під німецькою та угорською

окупацією. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. Політичні процеси в Україні в період німецької окупації. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Утворення антигітлерівської коаліції.

Окупаційний режим в Україні. ОУН і нацистське керівництво. Діяльність підпілля і партизанській рух. Створення УПА.

Звільнення України від окупації. Закінчення Другої світової війни та її наслідки для України.

Початок відбудови народного господарства України та протистояння ОУН-УПА радянському режиму. Політичні наслідки Другої світової війни. Формування України як соборної держави.

Культура України в роки Другої світової війни. Освіта. Наука. Українська преса. Література і мистецтво. Внесок представників творчої інтелігенції у перемогу над фашистською Німеччиною.

Тема 12

Криза тоталітарної системи.

Ідейна та громадська боротьба за державну незалежність (1945–1991 рр.)

Посилення сталінського диктату в Україні у воєнні роки. Зміна геополітичного становища України після закінчення війни та українське питання. Наступ реакційних сил на спроби лібералізації політичного режиму в повоєнні роки.

Політична ситуація в Західній Україні. Утвердження радянського тоталітаризму на західноукраїнських землях. Підпільно-партизанська боротьба ОУН-УПА в середині 50-х – 60-х років.

Політична ситуація в Україні в період лібералізації тоталітарного режиму (в середині 50-х – 60-х років). Україна після смерті Сталіна. Критика культу особи. Шестидесятники, самвидав, дисидентський рух як вияв політичної опозиції комуністичному режимові в Україні. Зміни в кремлівському керівництві в жовтні 1964 р. та їх політичні наслідки для України.

Наростання кризи в Україні. Посилення реакції в духовному житті. Нові тенденції в діяльності українського опозиційного руху.

Україна на шляху до свободи і незалежності (1985–1991). Наростання кризових явищ у політичному житті України. Радикальна активізація суспільно-політичних рухів в Україні.

Культурне життя в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років. Відбудова системи освіти. Впровадження обов'язкового семирічного навчання дітей. Розгром генетики та «лисенківщини» в Україні. Боротьба влади з «космополітизмом». Ідеологізація культурного життя в 1953–1964 рр. Науково-технічна революція і наука в Україні. Розвиток

кібернетики. Стан суспільних наук. Початок десталінізації та пожвавлення літературно- мистецького життя. «Відлига». «Шестидесятники». В. Симоненко, Л. Костенко, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Драч та ін.

Культура в Україні середини 60-х – 80-х років. Стан освіти. Русифікація в Україні. Наука: здобутки і проблеми. Зростання ідеологічного тиску на освіту та науку. Література. Репресії щодо письменників.

Тема 13

Розбудова Української незалежної держави (1991–2020 рр.)

Національне пробудження українського народу. Проголошення незалежності України. Загальноукраїнський референдум 1 грудня 1991 року.

Суспільно-політичне життя в Україні в 90-ті роки. Вибори першого Президента України. Соціально-політичне становище в незалежній Україні. Конституційний процес та особливості Конституції України 1996 р. Вибори до Верховної Ради 1998, 2002 та 2006 рр.

Вибори Президента України 1999 р. Політична ситуація в Україні у 2000–2004 рр., причини її загострення.

Основні події політичного життя України наприкінці 2004 – у 2010 рр. Президентські вибори восени 2004 р. «Помаранчева революція». Політична та економічна ситуація в країні у 2005–2018 рр. Розклад політичних сил на президентських виборах 2010 р. Підготовка президентських виборів у 2019 р.

Політичні партії в Україні. Параметри життєдіяльності політичних партій.

Національно-культурне Відродження. Стан та проблеми освіти. Реформування освітньої сфери. Розвиток науки. Здобутки літератури, мистецтва, фізичної культури та спорту.

РОЗДІЛ 4

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОЇ ЧАСТИНИ КУРСУ

Тема 1. Вступ. Найдавніші цивілізації і стародавні держави на українських землях (XIII ст. до н. е. – 80-ті рр. IX ст. н. е.).

Лекція 1

Предмет і завдання курсу «Історія України». Найдавніше населення України

1. Сучасні концепції вивчення історії та їх застосування під час вивчення історії України.
2. Політична історія України як наука: стан і перспективи її розвитку.
3. Українські землі в первісну епоху.
4. Східні слов'яни. Теорії та етапи слов'янського етногенезу.
5. Зародження і поширення етноніму «Русь».

Тема 2. Київська Русь – середньовічна українська держава

Лекція 2

Утворення Київської Русі

1. Теорії походження Київської держави.
2. Основні етапи розвитку державності в Київській Русі.
3. Спроби політичної реставрації держави.
4. Політичні наслідки феодального дроблення Київської Русі (друга половина XI – початок XII століття).

Лекція 3

Особливості формування політичної історії Київської Русі

1. Політичний устрій Київської Русі.
2. Етнічні процеси в Київській Русі. Питання про давньоруську народність.

3. Особливості політичної культури Київської Русі.
4. Історичне значення Київської Русі.
5. Міжнародні зв'язки і місце Київської Русі в історії Європи.

Тема 3. Наслідки роздроблення Київської Русі

Лекція 4

Причини роздроблення Київської Русі

1. Державні утворення Середнього Подніпров'я і втрата між ними соціально-економічних зв'язків.
2. Вплив на роздроблення Київської держави монголо-татарської навали.
3. Галицько-Волинська держава і початок визволення українських земель у першій чверті XIV століття.
4. Припинення існування Галицько-Волинського князівства.

Тема 4. Українські землі під владою іноземних держав (друга половина XVI – перша половина XVII століття)

Лекція 5

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

1. Перехід українських земель під владу Литви.
2. Політичний устрій України другої половини XIV – першої половини XVI століття.
3. Утворення Речі Посполитої. Люблінська Унія (1569 р.).
4. Українська політична, релігійна думка наприкінці XVI – на початку XVII століття.
5. Становлення і розвиток українського козацтва.

Тема 5. Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності (1648-1676 рр.)

Лекція 6

Особливості національної революції

1. Причини, рушійні сили, періодизація.
2. Розгортання національно-визвольної війни (1648–1657) Завершення війни. Переяславська Рада 1654 року. Березневі статті.
3. Суспільний та державний лад Української козацької республіки.
4. Козацтво – провідна сила національно-визвольної боротьби українського народу.
5. Політична культура козацтва.

Лекція 7

Політична криза після смерті Б. Хмельницького

1. Пошук політичних орієнтирів. Початок громадянської війни в кінці 50-х років.
2. Поширення громадянської війни в Україні на початку 60-х рр. Розкол України на два політичних табори.
3. Боротьба П. Дорошенка за створення загальноукраїнської держави.
4. Причини поразки української революції та її історичне значення.

Тема 6. Українська державність наприкінці XVII–XVIII століття

Лекція 8

Обмеження та ліквідація української автономії кінця XVII–XVIII століття

1. Наступ на політичну автономію України. Правління гетьмана І. Мазепи.
2. Причини та наслідки поразки Івана Мазепи.
3. Пилип Орлик і Конституція України.
4. Продовження процесу інкорпорації України до складу Російської імперії.
5. Остаточна ліквідація царизмом української автономії України.
6. Політична ситуація на Правобережжі в кінці XVII–XVIII століття.

Тема 7. Українське національне Відродження XIX століття

Лекція 9

Україна в першій половині XIX століття

1. Політичні й економічні наслідки остаточної втрати української автономії.
2. Початки Українського національного Відродження в Слобідській Україні.
3. Політизація національного руху в першій половині XIX століття.
4. Особливості Національного Відродження в західноукраїнських землях.
5. Вплив європейських революцій 1848–1849 років на політичне життя українських земель.

Лекція 10

Розширення Українського національного Відродження в другій половині XIX століття

1. Скасування кріпацтва та реформи в Україні.
2. Вплив на українське Відродження громадівського руху.
3. Народницький рух у 60–80 рр. XIX століття.
4. Посилення національного руху в західноукраїнських землях у другій половині XIX століття.
5. Започаткування руху за політичну незалежність України. Виникнення політичних партій.

Тема 8. Соціально-політичний розвиток України на початку ХХ століття

Лекція 11

Особливості розвитку України на початку ХХ століття

1. Зміни в соціальній структурі суспільства.
2. Національний рух на початку ХХ століття. Перші політичні партії України. I і II Державні думи.
3. Український громадсько-політичний рух під час революції 1905–1907 років.
4. Соціально-політичні процеси в Україні в період третьочервненої монархії (червень 1907 – липень 1914 року). III і IV Державні думи.
5. Соціально-політичний та національний рух в західноукраїнських землях на початку ХХ століття.
6. Політичні сили українства під час Першої світової війни.

Тема 9. Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920 рр.)

Лекція 12

Доба української Центральної Ради. Відродження державності (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

1. Утворення Центральної Ради. Консолідація українських сил навколо Центральної Ради.
2. Політична діяльність Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки.
3. Проголошення радянської влади в Україні. Українсько-більшовицька війна.
4. Причини поразки Української Центральної Ради.

Лекція 13

Українська держава гетьмана П. Скоропадського і відродження УНР Директорією

1. Політична платформа П. Скоропадського. Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду.
2. Політика Директорії та її наслідки.
3. Більшовицька влада в Україні
4. Національно-визвольний рух на землях Західної України.
5. Основні уроки національно-демократичної революції в Україні.

Тема 10. Українські землі в 20–30-ті рр. ХХ століття

Лекція 14

Політичні режими на українських землях у 20–30-ті рр. ХХ століття

1. Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років.
2. Перехід до нової економічної політики. Кризи непу та їх політичні наслідки

3. Форсована індустріалізація й аграрна політика тоталітарного режиму.
4. Голодомор 1932–1933 рр. – політика геноциду українського народу.
5. Україна та утворення унітарної держави СРСР.
6. Політика коренізації та українізації.
7. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х – у 30-ті роки.

Тема 11. Україна і Друга світова війна (1939–1945рр.)

Лекція 15

Політичне становище України напередодні та в роки Другої світової війни

1. «Українське питання» в європейській політиці напередодні та на початку Другої світової війни.
2. Україна в перші роки Другої світової війни.
3. Політичні процеси в Україні в період німецької окупації.
4. Звільнення України від окупації. Закінчення Другої світової війни та її політичні наслідки для України.

Тема 12. Криза тоталітарної системи.

Ідейна та громадська боротьба за державну незалежність

Лекція 16

Україна в повоєнний період. Криза тоталітарної системи. Боротьба за державну незалежність

1. Період посилення сталінського тоталітарного режиму (1945–1953).
2. Радянізація Західної України. Рух опору в західноукраїнських землях.
3. Україна після смерті Й. Сталіна. Критика культу особи.
4. Соціально-економічні та політичні реформи М. Хрущова, їх суперечливий і непослідовний характер.
5. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – початок 80-х років).
6. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежної України (1985–1991).

Тема 13. Україна в умовах незалежності

Лекція 17

Політична та економічна ситуація в Україні в умовах незалежності

1. Початок будівництва суверенної держави. Конституційний процес в Україні в 1990-х – на початку 2000-х років. Конституція України 1996 року.
2. Зовнішня політика незалежної держави.
3. Економічна ситуація після розпаду СРСР. Промисловість і сільське господарство в незалежній Україні.
4. Розвиток культури. Освіта. Стан науки.
5. Релігійне життя в незалежній Україні.

РОЗДІЛ 5

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Тема 1. Історія України як наука. Предмет і завдання курсу «Історія України»

1. Сучасні історичні концепції та їх застосування під час вивчення історії України. Основні етапи історії української державності, національно-визвольного руху українського народу і українського Відродження.
2. Значення курсу «Історія України» для фахової підготовки і виховання громадської позиції та патріотизму, вироблення сучасної історичної свідомості й політичної культури.
3. Наукова та навчальна література з історії України.
4. Характеристика архівних і опублікованих джерел.

Теми рефератів

1. Історія України як наука.
2. Сучасні концепції вивчення політичної історії та їх застосування під час вивчення історії України.
3. Періодизація політичної історії України.
4. Суспільно-політичний устрій слов'янських племен.

Джерела та література

Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран. – К., 2005.

Баран В. Д. Слов'яни у первісному і ранньому середньовіччі : зб. вибраних етнологічних праць / В. Д. Баран. – К., 2011.

Богданова О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика історії : навч.-метод. посібник / О. М. Богданова. – 2-ге вид. – Х., 2005.

Бойко О. Д. Історія України: підручник / О. Д. Бойко. – 4-те вид., доп. – К. : Академвидав, 2012. – 704 с.

Брайчевський М. Вступ до історичної науки : навчальний посібник / М. Брайчевський. – К. : КМ Akademia, 1995. – 166 с.

Бунятян К. Давнє населення України : навчальний посібник / К. Бунятян. – К. : Либідь, 2003. – 230 с.

Давня історія України: у 2-х кн. – К., 1994, 1995.

Давня історія України: у 3-х т. – К., 1997.

Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій ; кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К., 2011. – Т. 1. – 696 с. ; Т. 2. – 608 с.

Економічна історія України: історико-економічне дослідження: у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій, кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Академвидав, 2012. – 480 с.

Залізник Л. Первісна історія України : навч. посібн. для вузів / Л. Залізник. – К. : Вища школа, 1999. – 263 с.

Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи (матеріали Всеукр. наук. конференції). – Х. : Вид-во ХДУ, 1995. – 354 с.

Гирич І. Б. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи // Укр. іст. журн. – 2016. – №2. – С. 51–58.

Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства (вступна стаття О. В. Яся) // Укр. іст. журн. – 2014. – № 5. – С. 198–208.

Горобець В. М. Історія України в особах: козаччина / В. М. Горобець та ін. – К. : Україна, 2000. – 302 с.

Гулевич В. П. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466 рр.) // Укр. іст. журн. – № 6. – С. 4–28

Історія України в особах: Литовсько-Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко та ін. – К. : Україна, 1997. – 272 с.

Войцехівська І. Історія України в особах: XIX–XX ст. / І. Войцехівська, В. Обліцов, О. Божко та ін. – К. : Україна, 1995. – 479 с.

Історія України : навчальний посібник / під заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 1997. – 424 с.

Литвин В. М. Історія України : навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін. ; за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.

Історія України: нове бачення / під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 2000. – 464 с.

Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – 2 вид., доп. – К. : Генеза, 2012.

Калакура Я. С. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень // Укр. іст. журн. – № 3. – С. 4–17.

Касьянов Г. В. Національні історії та сучасна історіографія: виклики і небезпеки при написанні нової історії України / Г. В. Касьянов, О. П. Толочко // Укр. іст. журн. – 2012. – № 6. – С. 4–24.

Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 5–15.

Кириленко С. О. Проблема походження Русі в радянській історичній науці: 1930–1940 рр. / С. О. Кириленко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 191–208.

Кондратенко О. Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.) / А. Кондратенко. – К., 2009.

Котляр М. Ф. Початки Русі. Довкола 862-го року / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 28–41.

Кульчицький С. В. Про чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1.

Кульчицький С. В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 15–32.

Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин. – 6-те вид., доп. – К. : Наукова думка, 2011. – 840 с.

Мартинов А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації / А. Ю. Мартинов // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1.

Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5.

Панькова С. М. Творча майстерня: до історії написання 3-го тому «Історія України-Русі» М. Грушевського // Укр. іст. журн. – 2016. – № 3. – С. 18–46.

Політична енциклопедія / гол. ред. Ю. Левенець. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 808 с.

Політична історія України ХХ століття: у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002–2003.

Політична історія України: навч. посібник / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.

Реєнт О. Україна ХІІ–ХХ ст.: Роздуми та студії історика / О. Реєнт. – К., 2009.

Ричка В. М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 4–20.

Смолій В. А. Історія інститутська, історія українська / В. А. Смолій, О. А. Удод, О. В. Ясь // Укр. іст. журн. – 2012. – № 1. – С. 4–28.

Стельмах С. П. Історична думка в Україні ХІХ – поч. ХХ ст. / С. П. Стельмах. – К., 1997.

Танцюра В. І. Історія України: навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 492 с.

Телько В. В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського // Укр. іст. журн. – 2016. – № 2. – С. 4–50.

Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

Шелудякова Н. А. М. Грушевський – колекціонер // Укр. іст. журн. – 2016. – № 2. – С. 69–86.

Шип Н. А. Дискусія про термін Русь / Н. А. Шип // Укр. іст. журн. – 2002. – № 6. – С. 92–107.

Яневський Д. Проект «Україна» або таємниця В. Грушевського / Д. Яневський. – Х., 2010.

Яремчук В. П. Історична наука в УРСР в «добу Шелеста» / В. П. Яремчук // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3.

Тема 2

Київська Русь – середньовічна українська держава (ІХ–Х століття)

1. Слов'янські протодержавні утворення на українських землях.
2. Теорії походження Київської держави: давні літописи про походження Київської Русі, норманська та антинорманська теорії, хозарська гіпотеза.
3. Становлення Давньоруської держави й основні етапи її розвитку; об'єднання земель і племен східних слов'ян, спроби політичної реставрації держави.

4. Політичні наслідки феодального дроблення Русі (друга половина XI – початок XII століття).
5. Політичний устрій Київської Русі: система політичної влади, місцева влада, міжнародні відносини, роль християнства, особливості політичної культури.
6. Етнічні процеси в Київській Русі. Питання про давньоруську народність.
7. Політична культура Київської Русі.
8. Причини розпаду Київської держави, її історична спадщина.

Теми рефератів

1. Зародження державності у східних слов'ян.
2. Передумови утворення держави на Русі.
3. Політична система та державницька ідеологія на Русі. Особливості політики великих київських князів.
4. Процес політичної децентралізації Київської Русі. Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське князівства: політичний лад і культура.
5. Походження термінів «Русь», «Руська земля».
6. Нормани на Русі.
7. Соціальна структура населення Київської Русі.
8. Питання про давньоруську народність і формування східнослов'янських народностей.
9. Система політичної влади в Київській Русі.
10. Проблема історичної спадщини Київської Русі.

Джерела та література

- Баран В. Д.* Слов'яни у первісному і ранньому середньовіччі : зб. вибраних етнологічних праць / В. Д. Баран. – К., 2011.
- Баран В.* Походження слов'ян / В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський. – К., 1991.
- Белов О.* Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Белов, Г. Шаповалов. – К., 2008.
- Брайчевський М.* Вибране / М. Брайчевський ; упоряд. Ю. Кухарчук. – К., 2009. – Т. 1. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі: Історична думка в Київській Русі. – Т. 2. Хозарія і Русь. Аскольд – цар Київський.
- Брайчевський М.* Утвердження християнства на Русі / М. Брайчевський. – К., 1989.
- Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – К. : Наш час, 2008. – 158 с.
- Відейко М. Ю.* Україна: від Трипілля до антів / М. Ю. Відейко. – К. : КВІЦ, 2008. – 278 с.
- Відейко М. Ю.* Шляхами трипільського світу / М. Ю. Відейко. – К. : Наш час, 2007. – 296 с.
- Котляр М. Ф.* Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.). // Укр. іст. журн. – 2015. – № 3. – С. 21–36.
- Котляр М. Ф.* З історії міського самоврядування на Русі // Укр. іст. журн. – 2016. – № 1. – С. 4–20.
- Котляр М. Ф.* Соціальна структура давньоруського суспільства // Укр. іст. журн. – 2015. – № 6. – С. 13–28.
- Моця О.* «Анти» – «руси» – «українці»: формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи. – К. : Наукова думка, 2012. – 215 с.
- Моця О.* Південна «Руська земля» / О. Моця. – К. : Наукова думка, 2005.

Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті / В. Ричка. – К., 2012.

Ричка В. М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 4–20.

Ричка В. М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1.

Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2.

Сойер П. Епоха викінгов / П. Сойер ; пер. с англ. А. П. Сенина. – СПб., 2008.

Толочко П. Літописи Київської Русі / П. Толочко. – К., 1994.

Хазары: евреи и славяне / редкол. В. Петрухин и др. – М., 2005.

Тема 3

Українські землі під владою іноземних держав (друга половина XIV – перша половина XVII століття)

1. Перехід українських земель під владу Литви.
2. Політика литовських правителів в Україні.
3. Утворення Речі Посполитої. Політичні причини та наслідки Люблінської унії.
4. Зміни в політичному житті в Україні за часів Речі Посполитої.
5. Українська політична релігійна думка наприкінці XVI – на початку XVII століття.
6. Роль братського руху у боротьбі за політичну консолідацію українського суспільства.
7. Еволюція українського козацтва.

Теми рефератів

1. Громадянська війна в Галицько-Волинській державі в першій половині XII століття.
2. Західна політика Галицько-Волинської держави.
3. Унія між православною та католицькою церквою в середині XII ст.: легенда та дійсність.
4. Галицько-Волинський літопис – пам'ятник політичної думки України XIII століття.

Джерела та література

Галицько-Волинський літопис // Жовтень. – 1982. – № 7.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакція і редактори) / А. І. Генсьорський. – К. : Акад. наук УРСР, 1961.

Дашкевич Н. Первая уния Юго-Западной Руси с католичеством (1246–1254) / Н. Дашкевич. – К. : Университетская тип., 1984. – 46 с.

Капітан Л. І. Литовсько-польська доба на сторінках «Українського історичного журналу» (1985–2000) / Л. І. Капітан // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3.

Коваленко В. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII–XIII ст. (До питання про перші осередки української державності) / Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів, 22–28 серпня 1993 р. – Ч. 1. – Львів, 1994.

Котляр М. Галицько-Волинська Русь у XIII ст. (До 800-ліття утворення Галицько-Волинського князівства) / М. Котляр // Київська Старовина. – 1999. – № 6.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство (До 800-ліття утворення) / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К. : Наукова думка, 1984. – 174 с.; 2-ге вид. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1999. – 213 с.

Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569–1596) / М. В. Харишин // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4.

Чукаєва В. А. Русские княжества и Золотая Орда. 1243–1350 гг. / В. А. Чукаєва. – Днепропетровск, 1998.

Юшкова С. В. Нариси з історії виникнення і початковий розвиток феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшкова. – Чернівці, 1997.

Тема 4

Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності (1648–1676)

1. Соціально-політичні передумови української Визвольної війни.
2. Періодизація української національної революції, її мета, характер та рушійні сили.
3. Козацтво – провідна сила національно-визвольної боротьби українського народу.
4. Ліквідація старого державного ладу і зародження української козацької держави в ході визвольної війни.

Теми рефератів

1. Основні ознаки національної революції 1645–1676 років.
2. Селянська війна (1648–1652) та її політичні наслідки.
3. Причини погіршення геополітичного становища України в 1652–1653 роках.
4. Основні воєнні події в Україні 1654–1655 рр. і дії українського війська в Польщі 1656–1657 років.
5. Визвольна війна українського народу і Слобожанщина.
6. Основні етапи громадянської війни в Україні в 60–90-ті рр. XVII століття.
7. Слобожанський трактат і розкол України на два військових табори.
8. Гетьман П. Дорошенко і його плани возз'єднання козацької України, відмова від влади.
9. Криза й поразка Української революції (серпень 1671 – вересень 1676 років).

Джерела та література

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.

Борисенко В. Й. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 2006.

Величко Самійло. Літопис / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 372 с.; Т. 2. – 642 с.

Голобуцький В. Запорізьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.

Головенко Я. М. Українсько-козацька держава: Історія українського козацтва / Я. М. Головенко. – Маріуполь, 2005.

Горобець В. М. Україна: Козацькі війни 1618–1638 рр. / В. М. Горобець. – К. : Кріон, 2011. – 267 с.

Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, права / О. І. Гуржій. – К., 1996.

Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк (1659–1705 рр.) / О. М. Корнієнко. – К. : Наш час, 2008. – 488 с.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 406 с.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Гребінки. – К. : Т-во «Знання України», 1992. – 192 с.

Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 207 с.

Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ, 1996.

Мокляк В. Полтавський полк: Науково-попул. нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. / В. Мокляк. – Полтава, 2008.

Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка Запорізька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.

Наслідки Переяславської Ради 1654 р. – К., 2004.

Паньонко І. М. Організація влади Запорізької Січі / І. М. Паньонко. – Львів, 2006.

Переяславська Рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005.

Переяславська угода 1654 р.: Історичні уроки для українського народу. – К., 2004.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998.

Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. В. Степанков – К., 1993. – 623 с.

Смолій В. А. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Темпора, 2011. – 631 с.

Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. В. Степанков – К. : Альтернатива, 1997. – 367 с.

Смолій В. А. Українська національна революція XVII століття (1648–1676) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 447 с.

Степанков В. В. Становище політичної еліти Гетьманщини в період революцій XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси // Укр. іст. журнал. – 2016. – № 6. – С. 87–112.

Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах (1500–1700) / Т. Чухліб. – К., 2010.

Тема 5

Українське національне відродження XIX століття

1. Політичні та економічні наслідки остаточної втрати української автономії.
2. Початок українського національного відродження в Слобідській Україні (перша половина XIX століття).
3. Політизація національного руху в Україні в першій половині XIX століття.
4. Зародження перших політичних організацій.
5. Особливості відродження західноукраїнських земель в першій половині XIX століття. «Руська трійця».
6. Вплив європейської революції 1848–1849 рр. на політичне життя в українських землях.
7. Національно-визвольний рух у другій половині XIX століття. Скасування кріпацтва та реформи в Україні.

8. Вплив на українське відродження громадівського руху.
9. Народницький рух у 60–80-ті роки.
10. Посилення національного руху в західноукраїнських землях у другій половині XIX століття. Перші національні політичні партії.

Теми рефератів

1. Початок Українського відродження (кінець XVIII – перша половина XIX століття).
2. Кирило-Мефодіївське товариство – перша підпільна політична організація.
3. Становлення українознавства в першій половині XIX століття.
4. «Історія Русів» – перша політична історія України.
5. Громадівський рух в Україні та його ідеологи.
6. Особливості національного руху в західноукраїнських землях у другій половині XIX століття.

Джерела та література

«Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. – К., 1989.

Багалій Д. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці / Д. Багалій. – Х. : Держвидав України, 1925. – 95 с.

Бойко М. П. Кирило-Мефодіївське товариство: філософські та культурологічні ідеї національної самосвідомості та державотворення / М. П. Бойко. – Дніпродзержинськ, 2006.

Голубенко П. Русифікація України і український культурний процес у XIX ст. / П. Голубенко // Березіль. – 1994. – № 12.

Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / гол. ред. В. А. Смолій. – К., 2009. – Т. 6.

Дзюба І. М. Тарас Шевченко: життя і творчість / І. М. Дзюба. – К. : Альтернативи, 2005. – 702 с.

Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. Письменник, 1991. – 318 с.

Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів: дискусійні питання та спроби їх розв'язання / Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5.

Кирило-Мефодіївське товариство: Зб. док.: у 3 т. – К., 1990.

Колесник І. І. Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи (до 200-річчя Миколи Гоголя) / І. І. Колесник // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2.

Кондратюк Н. Нариси історії українського національного руху XIX ст. / Н. Кондратюк. – Тернопіль, 1993.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко – Х. : Основа, 1996. – 376 с.

Круглашов А. М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А. М. Круглашов // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 73–92.

Магочій П. Українське національне відродження: Нова політична структура / П. Магочій // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3.

Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років (історіографія проблеми) / В. Г. Меша. – К. : Донеччина, 2004. – 155 с.

Молчанов В. Державницька думка Михайла Драгоманова / В. Молчанов. – К., 1994.

Наумов С. О. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. / С. О. Наумов, С. І. Посохов // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1.

Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров (1817–1855) / Ю. А. Пінчук. – К. : Наукова думка. – 233 с.

Присяжнюк Д. П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність. Традиціоналізм / Д. П. Присяжнюк. – Черкаси, 2002.

Сарбей В. Г. Етапи формування національної свідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7, 8. – С. 3–16.

Сарбей В. Г. Національне відродження України. Україна крізь віки / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 366 с.

Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. І. Світленко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3, 4.

Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі / Г. Я. Сергієнко // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 14–28.

Філіпчук В. О. Початки українського національного відродження на Буковині / В. О. Філіпчук // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2, 3.

Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.) : навч. посібник / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К., 1997.

Тема 6

Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920)

1. Політичне становище в Україні після повалення царизму.
2. Створення Української Центральної Ради, її соціальна база, програми, лідери.
3. Роль Центральної Ради у формуванні української національної державності.
4. Криза в українсько-російських відносинах влітку 1917 – взимку 1918 рр. і переростання її у військове протистояння.
5. Причини поразки Центральної Ради.
6. Українська держава П. Скоропадського. Політична платформа П. Скоропадського. Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду.
7. Політика Директорії та її наслідки. Директорія УНР у пошуках шляхів між націоналізмом і соціалізмом.
8. Занепад української державності.
9. Більшовицька влада в Україні. Тягар «воєнного комунізму». Радянська влада як форма більшовицької диктатури.
10. Національно-визвольний рух на землях Західної України. Криза державності. Соціально-політичні наслідки ліквідації ЗУНР.
11. Завершення української революції. Утвердження радянської державності.
12. Основні уроки національно-демократичної революції в Україні.

Теми рефератів

1. Створення та діяльність Центральної Ради. Універсали Центральної Ради.
2. Курс Центральної Ради на національно-територіальну автономію: позитивний аспект і прорахунки.
3. Військове будівництво Центральної Ради, причини його недоліків.
4. Війна Радянської Росії проти УНР.
5. Особа М. Грушевського в українській революції.
6. Більшовицька влада в Україні.
7. Політичний портрет С. Петлюри.
8. Творення державності в Галичині.

Джерела та література

- Бойко О. Д.* Бій під Крутами: історія вивчення / О. Д. Бойко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2.
- Бондаренко Д.* Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады / Д. Бондаренко. – Одесса, 2004.
- Верстюк В.* Українська Центральна Рада / В. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 341 с.
- Верстюк В. Ф.* Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1.
- Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2012. – № 3.
- Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада: період становлення / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2.
- Гай-Нижник П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення / П. Гай-Нижник. – К. : ЩеК, 2010. – 304 с.
- Горак В. С.* Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П. Скоропадського / В. С. Горак // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.
- Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К. : ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 467 с.
- Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної республіки 1918–1920 рр.* Док. і матеріали / відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К., 2006.
- Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність / Б. Дорошенко-Товмацький. – К., 2005.
- Єфіменко Г. Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / Г. Г. Єфіменко. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 230 с.
- Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К. : ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
- Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.
- Ковальчук М. А.* Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // Укр. іст. журн. – 2007. – № 4.
- Кульчицький С. В.* Володимир Винниченко / С. В. Кульчицький, В. Ф. Солдатенко. – К. : ВД «Альтернативи», 2005. – 376 с.
- Лісна І. С.* Становлення української державності в Галичині (1918–1923 р.) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001.
- Піріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси / Р. Піріг. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.
- Піріг Р. Я.* Проблема виборців до сейму у внутрішній політиці гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) / Р. Я. Піріг // Укр. іст. журн. – 2012. – № 3. – С. 28–35.
- Піріг Р. Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.) / Р. Я. Піріг // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2.
- Солдатенко В. Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К. : Книга Пам'яті України, 1999. – 507 с.
- Українська Центральна Рада: Док. і мат.: у 2-х т.* – К., 1996, 1997.

Тема 7

Політичні режими на українських землях у 20–30-ті рр. ХХ століття

1. Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років.
2. Перехід до нової економічної політики. Кризи непу та їх політичні наслідки.
3. Утвердження політичного устрою в Україні у процесі утворення СРСР.
4. Політика коренізації та українізації.
5. Політичні партії в Україні на початку 20-х років.
6. Ідейно-політична боротьба в 20-ті роки.
7. Посилення радянського тоталітарного режиму в 30-ті роки. Політика індустріалізації та її наслідки. Аграрна політика тоталітарного режиму.
8. Компартия – знаряддя тоталітарного режиму.
9. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х – у 30-ті роки.
10. Примусове утвердження нової політичної культури в українському суспільстві.
11. Конституція УРСР 1937 р. як ширма тоталітаризму.
12. Західноукраїнські землі у 20–30-ті роки. Полонізація та пацифікація 20-х років. Головні політичні течії та організації. Створення ОУН. Тактика терору та її наслідки.
13. Харків – столиця радянської України.

Теми рефератів

1. Українське Відродження 20-х років. Політика українізації та коренізації.
2. «Націонал-комунізм»: теорія та практика.
3. Посилення ролі репресивних органів у політичному житті.
4. Політика у сфері культури в 30-ті роки.
5. Створення ОУН. Тактика терору та її наслідки.
6. Харків – столиця радянської України.

Джерела та література

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 685 с.

Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавство дослідження / С. І. Білокінь ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 447 с.

Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта. – Л. : Каменяр, 2006. – 314 с.

Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) : монографія / М. П. Гетьманчук ; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.

Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: іст.-екон. дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А. В. Кентій ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1998.

Колесник В. Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / В. Ф. Колесник, В. П. Коцур, Г. Г. Коцур. – К. : Хрещатик, 2002. – 176 с.

Кугутяк М. В. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. В. Кугутяк ; Ін-т політ. та етноц. досліджень НАН України. – К.; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – 534 с.; 2004. – Т. 2. – 704 с.

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.

Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 11. – 336 с. (серія «Україна крізь віки»: у 15 т.).

Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938) / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 511 с.

Марочко В. І. Репресовані педагоги України: Жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Г. Хілліг; Ін-т історії України НАН України, Марбурзький ун-т (Німеччина). – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.

Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Укр. іст. журн. – 2017. – С. 112–132.

Смирнов В. М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / В. М. Смирнов. – Х. : Майдан, 2002. – 304 с.

Тема 8

Україна і Друга світова війна (1939–1945)

1. Причини, цілі та характер Другої світової війни. Українське питання в міжнародній політиці.
2. Початок Великої Вітчизняної війни.
3. Німецький окупаційний режим в Україні. Спроба проголошення ОУН української держави.
4. Боротьба українського народу проти німецьких окупантів:
  - бойові дії радянських партизан та підпільників;
  - дії збройних формувань ОУН–УПА.
5. Звільнення України від німецької окупації та повернення радянської влади.
6. Підсумки та соціально-економічні наслідки Другої світової війни.

Теми рефератів

1. Українські землі в експансіоністських планах нацистської Німеччини.
2. «Радянізація» західноукраїнських земель та її наслідки.
3. Антигітлерівська коаліція: союз заради перемоги.
4. Війна втрачених надій: український націоналізм у Другій світовій війні.
5. Ціна перемоги: втрати українців за часи Другої світової війни.
6. Проблема колабораціонізму під час Другої світової війни.
7. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни.

Джерела та література

Архіви окупації. 1941–1944 / упоряд. Н. Маковська. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 877 с.

Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Л. : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича, 2009. – 448 с.

Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. С. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3.

Власенко С. І. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака: огляд документів фонду ЦДАГО України // Укр. іст. журн. – 2014. – С. 163–173.

Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945) / В. А. Гриневич. – К., 2007. – 348 с.

Грицюк В. М., Лисенко О. Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 79-річчя вигнання нацистських окупантів з України) // Укр. іст. журн. – 2014. – № 5. – С. 4–20.

Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944 / А. Гогун. – Центрполиграф, 2008. – 476 с.

Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 463 с.

Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1999. – 376 с.

Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір / Ф. Левітас. – К., 2011. – 272 с.

Лисенко О. Є. Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Укр. іст. журн. – 2015. – № 5. – С. 19–42.

Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 152–171.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : монографія / відп. ред. В. С. Кульчицький. – К., 2005. – 495 с.

Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К. : Меланіка, 2010. – 590 с.

Папакін Г. В. Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона // Укр. іст. журн. – 2014. – № 5. – С. 174–190.

Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. : історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – 431 с.

Репресивно-каральна система в Україні 1917–1959. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / упоряд. І. Г. Білас. – К. : Либідь. – Військо України, 1994. – Кн. 2. Документи та матеріали. – 344 с.

Слюсаренко А. Г. Україна в роки Другої світової війни : навч. посіб. для студ. іст. фактів / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К. ; Ніжин : Меланіка, 2009. – 446 с.

Тема 9

Україна в повоєнний період. Криза тоталітарної системи.

Боротьба за державну незалежність (1945–1991)

1. Територіальні зміни та внутрішньополітичне положення України (середина 40-х – початок 50-х років).
2. Труднощі відбудови народного господарства. Голод 1946–1947 років.
3. Суперечливий характер суспільно-політичного відродження в Україні та наступ на нього політико-ідеологічної реакції.
4. Спроба зміни політичного режиму в Україні після смерті Й. Сталіна. Часткова реабілітація жертв «культу особи».

5. Соціально-економічні та політичні реформи М. Хрущова, їх суперечливий і непослідовний характер.
6. Суспільно-політичне життя та політична боротьба в Україні в 50-ті – першу половину 60-х років.
7. Реформи середини 60–70-х років. Криза партійно-державного керівництва України.
8. Дисидентський рух в Україні в 60–70-х рр. та боротьба з ним.
9. Загострення гальмівних процесів у соціально-економічному і політичному розвитку України (70–80-ті роки).
10. Реформування М. Горбачовим суспільства шляхом перебудови, гласності та їх невдача.
11. Економічна політика Центрального Уряду і Україна. Поглиблення кризи тоталітаризму у другій половині 80-х років.
12. Розвиток національно-визвольного руху в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х років. Утворення нових політичних партій та громадських об'єднань.
13. Державотворчі процеси в Україні. Проголошення незалежності України.
14. Денонсація Договору 1922 р. про утворення СРСР. Угода про СНД.

Теми рефератів

1. Діяльність УРСР на міжнародній арені (кінець 40-х – 50-ті роки).
2. Депортації українського населення (1944–1947).
3. Підпільно-партизанська боротьба ОУН–УПА з тоталітарним ладом.
4. Антисемітська кампанія Й. Сталіна та Україна.
5. «Шестидесятники» та їх роль у національно-культурному житті країни.
6. Політичні репресії в 60–70-х роках. Зародження дисидентського руху.
7. Економічні проблеми в Україні.

Джерела та література

Алексеев Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) : навч. посібник / О. М. Алексеев, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : ЕкоОб, 2000. – 296 с.

Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2.

Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., 1999.

Баран В. К. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 182 с.

Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К. : ІПІУНД, 2002.

Литвин В. М. У другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К. : ВД «Лі-Терра», 2004. – 272 с.

Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки 1918–1991 / В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.

Плющ М. Промисловість України у 80–90-ті роки: люди, проблеми, уроки / М. Плющ. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 335 с.

Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991) / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.

Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. Романюк. – Вінниця : Книга, Вега, 2005.

Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998.

Тимченко С. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 195 с.

Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 351 с.

Шаповал Ю. М. М. Хрущов на Україні / Ю. Шаповал. – К. : Знання, 1990.

Тема 10

Україна в умовах незалежності (1991–2020)

1. Формування політичної системи українського суспільства: структурні зміни.
2. Поглиблення економічної кризи. Спроба економічного реформування.
3. Партійне життя: від монопартійності до багатопартійності.
4. Зовнішньополітичні пріоритети України.

Теми рефератів

1. Державний устрій сучасної України.
2. Прийняття нової Конституції.
3. Україна і СНД: проблеми, підходи та перспективи.
4. Українсько-російські відносини на сучасному етапі.
5. Міжнаціональні відносини в Україні.
6. Релігійні відносини в Україні.

Джерела та література

Державна регіональна політика в Україні: особливості та стратегічні пріоритети : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с.

Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХ століття : монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Генеза, 2004. – 616 с.

Гальчинський А. С. Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах, В. К. Семиноженко. – К. : Знання України, 2002. – 936 с.

Гула Р. В. Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації / Р. В. Гула, І. Г. Передерій // Український історичний журн. – 2017. – № 2.— С. 160–182.

Історія українського селянства : нариси: в 2-х т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2.

Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія / В. І. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – 560 с.

Корсунський С. В. Енергетична дипломатія : навч. посібник / С. В. Корсунський. – К. : Вища школа, 2008. – 159 с.

Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.

Кресіна І. О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : монографія / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 368 с.

Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин. – 6-те вид., доп. – К. : Наукова думка, 2011. – 840 с.

Петровський В. В. Історія України. Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : ВД «Школа», 2007. – 592 с.

Політична історія України ХХ століття: у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002–2003. – Т. 6.

Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.

Романцов В. О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (ХХ – початок ХХІ ст.) / В. О. Романцов. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 184 с.

Слюсаренко А. Г. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / А. Г. Слюсаренко (кер. кол. авт.), В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 719 с.

Танцюра В. І. Політична історія України : навч. посіб. / В. І. Танцюра, В. А. Греченко, В. В. Калініченко та ін. ; за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.

Терещенко Ю. Скарби історичних традицій: нариси з історії української державності / Ю. Терещенко. – К., 2011.

Україна в 2005–2009 рр.: Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.

Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаєва. – К. : ВД «КМ Академія», 2004. – 362 с.

Український вибір: політичні симптоми ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (кер. кол.). – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

Чекаленко А. Д. Зовнішня політика України : підручник / Л. Д. Чекаленко. – К. : Либідь, 2006. – 712 с.

Якубовець О. А. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» // Укр. іст. журн. – 2014. – С. 107–125.

Основні вимоги до семінарських занять

Ефективність, корисність семінару як для кожного його учасника, так і для групи в цілому залежить від ретельності самостійної підготовчої роботи студентів. Ефективність її залежить від ретельного використання такої послідовності:

- I. Ознайомлення з темою та питанням плану семінарського заняття.
- II. Опрацювання навчального матеріалу теми за конспектом лекції, підручником або навчальним посібником.
- III. З'ясування змісту ключових понять теми за довідниками, словниками, підручниками та конспектами лекцій.
- IV. Складання плану відповіді на питання семінарського заняття. Наприклад, питання «Київська Русь – середньовічна українська держава (IX–X ст.)» може бути висвітлене за таким планом.
  1. Слов'янські протидержавні утворення на українських землях.
  2. Теорії походження Київської держави: давні літописи про походження Київської Русі, норманська та антинорманська теорії. Хозарська гіпотеза.

3. Становлення давньоруської держави й основні етапи її розвитку і об'єднання земель і племен східних слов'ян, спроби політичної реставрації держави.

4. Політичні наслідки феодального роздроблення Русі (друга половина XI – початок XII ст.).

5. Політичний устрій Київської Русі: система політичної влади, місцева влада, міжнародні відносини, роль християнства, особливості політичної культури.

6. Етнічні процеси в Київській Русі. Питання про давньоруську народність.

7. Політична культура Київської Русі.

8. Причини розпаду Київської держави, її історична спадщина.

V. Підготовка виписок за пунктами плану. Їхня форма може бути різноманітною.

VI. Розміщення виписок згідно з логічною послідовністю, зумовленою планом виступу. Необхідно продумати зв'язки між ними, порівняти погляди й оцінки різних авторів літератури, звернути увагу на чітке визначення основної думки (тези) доповіді, переконливість аргументів, що будуть наведені як її доказ; уважно проаналізувати зміст виступу в цілому, сформулювати та записати висновки.

Кожна тема заняття складається з трьох-чотирьох питань, на них студент готує відповідь. Для цього потрібно скласти конспект, у якому будуть висвітлені основні проблеми історії України. Під час відповіді на питання, яке студент готував докладно, він може користуватися конспектом. За умови вільного володіння матеріалом, правильних відповідей на додаткові питання студент має можливість отримати найвищу оцінку.

Під час підготовки до заняття студентів рекомендується використовувати найновіші наукові публікації, що з'явилися після видання цього навчального посібника.

На семінарському занятті оцінюються:

- усі відповіді студента;
- участь в обговоренні дискусійних питань;
- вміння застосовувати теоретичні знання під час виконання завдань;
- виступи з підготовленими індивідуальними презентаціями щодо широкого кола тем.

Під час поточного оцінювання результатів навчальної діяльності студентів враховується відвідування ними занять та активність під час їх проведення. Крім того, бали нараховуються за виконання самостійної роботи, формами якої можна вважати участь у науковій діяльності, олімпіадах тощо.

Засвоєння змісту понять з історії України

Поняття – це мова науки, основа доцільної та ефективної діяльності студента в навчальному процесі й особливо на семінарських заняттях.

Поняття – це думка, яка відображає в узагальненій формі предмети й явища дійсності та історичні зв'язки між ними. Поняттєвий апарат історії України включає, по-перше, універсальні поняття, які застосовують філософія, історія, економіка, філологія та інші науки (наприклад, процес, система, структура тощо); по-друге, історія України використовує систему власних понять, які поділяються на декілька груп:

а) поняття, що розкривають взаємозв'язок і взаємодію історії України;

б) поняття, які виявляють діалектику формування історичної свідомості багатонаціонального населення окремих регіонів України;

в) поняття, що відображають систему відносин між Україною і Росією, Західною Україною;

г) поняття, що дозволяють аналізувати історичний процес з урахуванням його позитивних і негативних рис.

Для опанування поняттєвим апаратом застосовують такі прийоми:

1. З'ясування значення терміну за допомогою словника, підручника, конспекту.

2. Встановлення етимології (тобто пояснення походження) терміну.

3. Визначення змісту поняття, форм його прояву, хронологічних меж вживання, місця цього поняття в загальній системі поняттєвого апарату.

4. Вибір певного значення поняття у тих випадках, коли воно є багатозначним.

Рекомендації до виступів студентів на семінарському занятті

Для того, щоб виступ був цікавим і ефективним, необхідно врахувати такі поради:

- необхідно зацікавити слухачів своєю промовою. Саме тоді, коли доповідач виголошує перші речення, вирішується, чи будуть уважно слухати його присутні;

- важливо чітко і логічно сформулювати завдання (мету) свого виступу;

- треба триматися впевнено, погляд доповідача повинен бути спрямований на слухачів;

- якщо у виступі є декілька частин або наводяться різні аргументи, доцільно скористатися їх нумерацією: «по-перше...», «по-друге...», але у той же час не зловживати одноманітними фразами;

- рекомендується не забувати про яскраві приклади, цікаві факти, без яких теоретичний матеріал сприймається складно;
- постійне читання конспекту без відриву від нього створює негативне враження; бажано спостерігати за реакцією слухачів упродовж виступу;
- необхідно слідкувати за чіткістю мовлення, не говорити надто швидко. Уникати монотонності у виступі, оскільки вона втомлює, мимоволі присипляє як увагу, так й інтерес слухачів. Слід про головне, суттєве говорити повільніше, менш важливе можна вимовляти тихіше;
- і, нарешті, треба мати на увазі, що найкраще запам'ятовується саме та інформація, яка прозвучала на початку і наприкінці промови. Особливу увагу важливо приділити висновкам, позначивши їх фразами: «Підіб'ємо підсумок...», «Таким чином,...», «Отже...» тощо.

Формування запитань на заняттях з історії України

Найчастіше застосовуються такі **типи** запитання:

- котрі вимагають додаткової інформації, тобто підтвердження, уточнення, пояснення;
- які потребують аналізу причинно-наслідкових зв'язків подій і процесів;
- що спрямовані на порівняння, зіставлення подій, явищ, процесів історичного життя;
- які вимагають комплексної оцінки, у тому числі особистої, подій політичного життя;
- з дотриманням вимог етичних норм;
- коли ставиться запитання, необхідно підвестися і дивитись на того, кому воно адресоване;
- якщо ставиться два або більше запитань, формулюйте їх по одному після отримання відповіді на попереднє;
- запитання за жодних обставин не повинне ображати доповідача, містити випадки проти нього;
- якщо запитання потребують пояснення чи уточнення, то вони мають бути короткими (1–3 речення);
- не перебивайте того, хто дає відповіді на запитання.

Послідовність дій при відповідях на запитання

- Уважно вислухайте запитання, переконайтеся, що зрозуміли його; за необхідності, зробіть уточнення;

- оцініть правомірність постановки запитання; якщо воно викликає сумніви, повторіть або переформулюйте запитання, щоб його зміст зрозуміли присутні;
- розділіть запитання на складові й відповідайте на кожну з них окремо;
- визначте зміст термінів та понять, які застосовуєте, оскільки багатозначність слів може призвести до різного їх тлумачення;
- відповідаючи на запитання або його складову, сформулюйте головну думку й наведіть необхідні аргументи;
- покажіть взаємозв'язок між складовими частинами питання, яке проаналізовано;
- закінчіть відповідь коротким висновком (1–3 речення), в якому підсумуйте найсуттєвіше.

Рекомендації до проведення дискусії

Для того, щоб дискусія була цікавою, конструктивною та результативною, дотримуйтесь таких рекомендацій:

- чітко й логічно сформулюйте тему і мету дискусії, точно визначте предмет обговорення, не відходьте від нього;
- уточніть зміст термінів та понять, які застосовуються під час обговорення;
- відстоюючи свою позицію, виявляйте принциповість, але не впертість;
- для того щоб краще зрозуміти опонента, спробуйте стати на його бік, проаналізувати проблему, способи її вирішення з протилежної точки зору;
- уникайте монологу в дискусії, пам'ятайте, що діалог значно ефективніший;
- формулюйте питання опоненту таким чином, щоб відповіді розкрили слабкі сторони його позиції;
- за необхідності поділіть проблему, яка обговорюється, на складові та обґрунтуйте кожну з них окремо;
- спирайтеся на конкретні факти;
- правильно розставляйте власні аргументи: сильні – на початку аргументації, найсильніші – наприкінці її;
- будьте терплячим та уважним слухачем. Часто дискусії бувають непродуктивними саме тому, що їх учасники погано розуміють один одного, оскільки говорять про різні речі. Крім того, неухважність є проявом неповаги до опонентів;
- не допускайте переходу «на особистості»;
- наприкінці дискусії обов'язково підведіть підсумки.

Проведення самоконтролю засвоєного навчального матеріалу

Самоконтроль результативності власної навчальної роботи можна здійснювати у такий спосіб:

- відтворення змісту нових ключових понять;
- переказ основних думок прочитаного тексту;
- продумування логічної структури тексту, самостійне формування висновків;
- відповіді на запитання, які ставить собі студент після прочитання матеріалу;
- підбір прикладів історичних подій, які ілюструють теоретичний матеріал з історії України;
- відповіді на питання для самоконтролю, вміщені в цьому посібнику;
- виконання тестових завдань.

РОЗДІЛ 6

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Рекомендована література

Література з історії України є різноманітною, перш за все за типами, жанрами і видами публікацій. Кожен з них має своє чітке призначення. Для правильного використання того або іншого видання необхідно чітко визначати його специфіку, особливості та встановлення хронологічно послідовних етапів розвитку суспільства. Найважливішими та найпоширенішими видами літератури є:

Базова література

До неї належать підручники, навчально-методичні посібники, наукова література.

Підручник – основний вид навчальної літератури, що вміщує систематичний виклад навчального матеріалу, котрий повинен засвоїти студент вищого навчального закладу в чіткій відповідності до програми курсу. Особливістю підручника є те, що у ньому інформація подається у певній послідовності та з методичною обробкою, спрямованими на формування системи історичних знань.

Навчальні посібники з історії України багато в чому співпадають з підручниками як за змістом, так і за методологічним підходами. У них чіткіше простежується авторська позиція. Під час підготовки до семінарських занять рекомендуємо користуватися такими навчальними посібниками, присвяченими історії України:

Танцюра В. І. Історія України: навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 492 с.

Чорний Д. М. Історія Слобідської України : підручник / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 264 с.

Танцюра В. І. Історія Слобідської України: навчальний посібник / В. І. Танцюра, О. О. Пересада. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 304 с.

Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник / О. Д. Бойко. – 4-е вид., доп. – К. : Академвидав, 2012. – 704 с.

Литвин В. М. Історія країни : підручник / В. М. Литвин. – 6-те вид., доп. – К. : Академвидав, 2011. – 480 с.

Політична історія України : навчальний посібник / за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.

Петровський В. В. Історія України : неупереджений погляд / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : ВД «Школа», 2007. – 529 с.

Методичний посібник – видання, яке вміщує практичні рекомендації для вивчення курсу історії України або окремих його тем, наприклад:

Танцюра В. І. Історія України: комплекс навчально-методичних матеріалів для студентів та викладачів / В. І. Танцюра, С. М. Куліш. – 3-тє вид., переробл. та доп. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018.

Історія Слобідської України: хрестоматія / уклад. Д. М. Чорний. – Харків : Видавець Савчук, 2016. – 244 с.

Наукова література

Монографія – наукове видання, присвячене всебічному дослідженню окремої проблеми або теми. Цей вид наукової літератури має ґрунтовну наукову інформацію, покажчик літератури з цієї проблеми та довідковий матеріал.

Найбільш відомі монографії з історії України такі:

Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – 335 с.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1968. – 224 с.

Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір / Ф. Левітас. – К., 2011. – 272 с.

Моця О. Дніпровська Русь / О. Моця. – К. : Стародавній світ, 2013. – 232 с.

Котляр М. Ф. Духовний світ літописання / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2011. – 120 с.

Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / Н. М. Наймарк ; пер. з англ. В. Старка. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт. – К., 2011. – 365 с.

Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті / В. Ричка. – К. : Скіф, 2012. – 208 с.

Шитюк М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / М. М. Шитюк, К. В. Назарова. – Миколаїв, 2012. – 228 с.

Збірка наукових праць (статей) вміщує матеріали наукового характеру. У більшості присвячується одній темі, яка на відміну від монографій, може розглядатися з різних, інколи протилежних точок зору, наприклад:

Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики / кер. авт. кол. М. І. Михальченко. – К., 2010.

Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер. – К., 2011.

Науковий журнал – періодичне видання, де розміщені статті, наукові матеріали, має постійні розробки.

Для вивчення історії України необхідно використовувати публікації, перш за все, з «Українського історичного журналу». Рекомендуємо статті:

Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. / М. Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1.

Васильєв Ю. Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої Світової війни / Ю. Ю. Васильєв // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1.

Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3.

Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3.

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2012. – № 3.

Верстюк В. Ф. Революція 1917–1921 рр. у різних форматах (гортаючи числа "Українського історичного журналу") / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 105–122.

Віднянський С. В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2015. – № 5. – С. 172–185.

Віднянський С. В. Дослідження з проблем всесвітньої історії як важливий фактор розвитку вітчизняної історичної науки (за матеріалами "Українського історичного журналу") / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинів // Український історичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 163–175.

Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4.

Власенко С. І. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака: огляд документів фонду ЦДАГО України / С. І. Власенко // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 163–173.

Гушуляк І. Історичне значення української революції 1917–1920 рр. та причини її поразки / І. Гушуляк // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3.

Генега Р. Я. Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.) / Р. Я. Генега // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 77–91.

Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України 1919–1920 рр. / М. Ф. Дмитрієнко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.

Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. І. Колесник // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1.

Котляр М. Ф. Початки Русі. Довкола 862 року / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2.

Кириленко С. О. Проблема походження Русі в радянській історичній науці 1930–1940 рр. / С. О. Кириленко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6.

Лисенко О. Є. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій "Українського історичного журналу" останнього десятиліття / О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 140–162.

Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6.

Масненко В. В. Історична пам'ять як основа / В. В. Масненко // Формування національної свідомості // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5.

Машкін О. М. П. А. Столипін та Україна / П. А. Машкін // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2.

Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2017. – № 5. – С. 112–132.

Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовіччя Європи / О. П. Моця // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2.

Моця О. П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. П. Моця // Укр. іст. журн. – 2012. – № 5.

Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни / А. Процик // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4–5.

Путро О. І. Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета) / О. І. Путро // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5.

Ричка В. М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2011. – № 1.

Ричка В. М. Візантійські походи Київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства / В. М. Ричка // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4.

Ситник О. М. Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження / О. М. Ситник // Укр. іст. журн. – 2009. – № 4.

Смолій В. А. Історія інститутська, історія українська / В. А. Смолій, О. А. Удод, О. В. Ясь // Укр. іст. журн. – 2012. – № 1.

Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси / В. В. Степанков // Український історичний журнал. – 2016. – № 6. – С. 87–112.

Ткаченко І. В. Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914) / І. В. Ткаченко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6.

Довідково-інформаційна література

Цей тип видань представлений енциклопедіями, енциклопедичними і термінологічними словниками з історії України, які мають принципове значення для роз'яснення тих чи інших понять та термінів. В основному це довідково-інформаційна література, яка характеризується ступенем повноти інформації.

Пропонуємо використати такі видання:

Котляр М. Шляхами віків: довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицкий. – К. : Україна, 1993. – 380 с.

Гісем О. В. Історія України в таблицях / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. Ф. Трухан. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 480 с.

Малий словник історії України. / В. Смолій, С. Кульчицкий, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.

Україна. Книга фактів / укл. Н. В. Лістратенко. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 318 с.

Інтернет-ресурси з курсу «Історія України»:

http://dalizovut.narod.ru/bagaley/bagal_so.htm – Д. І. Багалій: Історія Слобідської України;

<http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України імені В. Вернадського (Київ);

<http://varnak.psend.com/narys/index.html> – Д. Дорошенко: Нарис історії України;

<http://lib-gw.univ.kiev.ua> – Бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка;

<http://www.filosof.com.ua> – Інститут філософії імені Г. Сковороди НАН України (Київ);

<http://www.institute@history.org.ua> – Інститут історії України НАН України (Київ);

<http://www.inst-ukr.lviv.ua> – Інститут Українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Львів).

<http://litorpys.org.ua/> – «Ізборник» – Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації.

Основні вимоги до опрацьованої літератури і джерел з історії України

Для досягнення найбільшої ефективності, глибини розуміння матеріалу, його запам'ятовування та засвоєння студенту необхідно добре оволодіти основними **методами роботи** з книгою або джерелом. Найчастіше виділяються такі основні методи:

Робота до початку прочитання включає ознайомлення з книгою, її титульною сторінкою, передмовою, змістом книги та анотацією.

Перегляд – читання, за якою книгу побіжно переглядають, затримуючись на основних узагальненнях і висновках, структурою наукового дослідження.

Вибіркове читання – ознайомлення з окремими розділами, місцями, що вміщують певну потрібну інформацію.

Суцільне читання – спрямовується на уважне прочитання всього тексту без оформлення окремих висновків і узагальнень.

Прочитання з опрацьовуванням матеріалу з паралельним веденням зошитів.

Робота під час читання допомагає чітко визначити потрібну інформацію, її характер і обсяг. Сприяє формулюванню питань під час читання тексту, поверненню до раніше прочитаного під впливом нових ідей, думок, які могли виникнути в процесі прочитання.

Робота над текстом після його прочитання

На цьому етапі необхідно обміркувати весь матеріал, відібрати значиму інформацію, намагатися запам'ятати та засвоїти її.

Існують різні види фіксації прочитаного:

- підкреслення і позначки на полях допомагають виділяти головні думки, ключові слова та фрази;
- найпростішим різновидом записування є виписки з книги, тобто вибірка з тексту окремих місць (думок, фактів, цифр, цитат).

Складання плану допомагає зрозуміти структуру тексту, виявити його структурно-логічні зв'язки, поглибити розуміння матеріалу. При складанні плану необхідно:

- виділити суттєві, важливі думки;
- розділити текст на частини, які згруповані навколо цих думок;
- зробити заголовок кожній частині, ці заголовки стануть пунктами плану;
- крім пунктів, план може ще містити й підпункти.

Для розуміння тексту необхідно складати схеми, таблиці, графіки, які створюють цілісну логічно-образну картину.

Стислим викладом основних положень тексту у формі твердження або заперечення є **тези**, які складають при повторному читанні шляхом відбору основних положень без залучення фактичного матеріалу і пояснень.

Найраціональніший різновид записів навчального матеріалу – **конспект**. Це короткий, систематизований, логічно зв'язаний запис змісту матеріалу. Конспект може бути текстуальним, вільним або тематичним. **Текстуальний конспект** створюється з окремих елементів тексту оригіналу – цитат, зі збереженням його логіки й структури. **Вільний конспект** поєднує виписки, цитати, тези, власні думки студента, може включати розгорнутий план. **Тематичний конспект** дає відповідь тільки на конкретне питання на основі одного чи кількох джерел без запису їхнього іншого змісту.

Для виступу готують не повний текст, а **конспект** виступу, основу якого складають тези, доповнені доказами, розмірковуваннями, прикладами та ілюстраціями. Найдоцільніше робити виписки на аркушах чи картках формату А5, заповнюючи тільки один бік картки. Цей спосіб дає можливість легко групувати й перегруповувати окремі частини доповіді, доповнювати їх новою інформацією, картками зручно користуватися під час виступу. Зверху на картці пишуть заголовок, що вказує, де саме цей матеріал буде застосовано, а внизу наводять назву джерел інформації.

Вимоги до написання самостійних робіт та критерії оцінки знань студентів

Самостійна робота студента під час вивчення курсу «Історія України» проводиться за напрямками:

- організаційно-методична робота в бібліотеці;
- опрацювання державних нормативних джерел, підручників і навчальних посібників, монографій, енциклопедій та словників;
- конспектування літератури згідно з тематичним планом лекції;
- опрацювання лекційного матеріалу;
- реферування наукових статей та інших друкованих джерел;
- написання рефератів, творчих і дослідницьких робіт;
- перегляд і рецензування художніх і документальних фільмів;
- підготовка виступів на семінарах, конференціях, підготовка до іспиту з навчального курсу.

Вимоги до написання реферату

Підготовка реферату з одного питання програми (за вибором студента) є самостійною домашньою роботою.

- Основні етапи підготовки реферату:
  - а) вибір теми та пошук необхідної літератури;

- б) вивчення зібраних матеріалів;
- в) написання реферату;
- г) захист його на семінарі впродовж – 5–7 хвилин.
- Критерієм оцінки реферату є такі параметри:
  - а) виразно сформульована проблема;
  - б) обґрунтування її актуальності;
  - в) короткий огляд літературних поглядів різних (кількох) авторів на суть проблеми;
  - г) логічна послідовність і аргументованість викладу змісту;
  - д) наявність власної (авторської) позиції;
  - е) пов'язаність змісту реферату з сучасними українськими реаліями (практичними чи теоретичними);
  - є) наявність висновку й посилань на джерела.
- Не зараховуються ті реферати, які є плагіатом чи передруком текстів із підручників або Інтернету.
- Після вибору та осмислення теми, яка зацікавила студента, необхідно отримати консультацію у викладача щодо складання попереднього плану і списку тематичної літератури.
- Ознайомлення з літературою вимагає критичного співставлення заідеологізованих робіт радянського часу із занадто радикальними, псевдонауковими працями сьогодення і аналізу справді наукових, виважених досліджень.
- Після опрацювання літератури можна складати план, що включає два-три питання, які розкривають основний зміст теми.
- Найважливіші вимоги до питання реферату:
  - а) змістовність;
  - б) логічна послідовність;
  - в) органічний зв'язок викладу окремих питань;
  - г) після розкриття кожного питання плану обов'язково робляться висновки;
  - д) по завершенні розгляду всієї теми робиться ґрунтовний загальний висновок.
- Реферат пишуть або друкують шрифтом розміром 14 пунктів з одного боку аркуша паперу стандарту А4 через 1,5 міжрядкових інтервали, та нумерують, залишаючи поля таких розмірів: лівий – 30 мм, правий – 15 мм, верхній та нижній – по 20 мм. Загальний обсяг реферату – не менше 10 сторінок. Оформлюють реферат відповідно до загальноприйнятих вимог. Зміст реферату складається зі вступу, розділів основної частини, висновків, списку використаної літератури. Студент підписує оформлений реферат і проставляє дату виконання.
- Роботи, виконані несамоостійно (плагіат, передрук текстів з Інтернету та рефератів інших осіб), а також такі, що не можуть бути оцінені

позитивно, не зараховуються. Захист реферату проводиться шляхом публічного виступу або індивідуальної співбесіди викладача зі студентом. Реферат готується за кількома джерелами (до 10 найменувань). У тексті автор подає власні думки, дає власну оцінку теми, робить висновки.

• Реквізити реферату:

- а) назва міністерства, якому підпорядковується навчальний заклад;
  - б) заклад, в якому навчається автор;
  - в) назва факультету і кафедри, на яких виконано роботу;
  - г) тема реферату;
  - д) прізвище, ім'я, по батькові, назва навчальної групи студента, який виконав реферат;
  - е) прізвище, ім'я, по батькові, посада і наукове звання керівника роботи;
  - є) місце та рік написання;
  - ж) текст, який складається зі вступу, основної частини, висновків.
- Список використаної літератури.

Правила оформлення списку використаних джерел і літератури

Один автор	Бойко О. Д. Історія України : підручник / О. Д. Бойко. – 4-е вид., доп. – К. : Академвидав, 2012. – 704 с.
Два або три автори	Багалеї Д. І. Історія міста Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). XVII–XVIII вв. / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х. : Изд-во Харьковского общ. управления, 1905. – Т. 1. – 568 с.; Т. 2. – 973 с.
Чотири автори	Гальчинський А. Інноваційна стратегія українських реформ : збірник наукових праць / А. Гальчинський, В. Геєць, А. Кінах, В. Семиноженко. – К. : Знання України, 2002.
П'ять і більше авторів	Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [М. Т. Степико, В. С. Крисаченко, А. І. Мостяєв та ін. ; автор вступ. слова А. С. Гальчинський; авт. передм. В. С. Крисаченко] ; Нац. ін.-т стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2004.
Багатотомні видання	Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. 12 кн. / М. Грушевський. – К., 1991–1997.
Перекладені видання	Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / Н. М. Наймарк; пер. з англ. В. Старка. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
Збірники наукових праць	Історичні віхи Слобідської України XVII – початок ХХ ст. Наукова збірка праць учасників наукової конференції / редкол. : В. І. Танцюра та ін. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 1997. – 98 с.
Статті з журналів, інших часописів	Моця О. П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. П. Моця // Укр. іст. журн. – 2012. – № 5.

Критерії оцінки знань студентів при вивченні дисципліни «Історія України»

Для оцінки знань студентів використовують такі форми контролю: поточний, модульна контрольна робота та залік.

Поточний контроль знань студентів здійснюється під час проведення семінарських занять протягом семестру і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. Оцінюється рівень знання студентами першоджерел, наукової літератури, уміння логічно та послідовно виступати під час обговорення питань плану семінарського заняття, ставити та відповідати на запитання в ході дискусії. Студент може набрати від 1 до 5 балів за кожний семінар.

5 балів – красномовний виступ, риторично грамотний за усіма параметрами оцінювання, студент має творчий доробок оратора, пафосу і логосу;

4 бали – логічний виступ, інформаційно повний, продуманий;

3 бали – виступ за темою з частковими порушеннями параметрів красномовства, тематичними помилками;

2 бали – формальний виступ з намаганням викласти тему;

1 бал – зауваження, доповнення;

0 балів – пасивна присутність;

максимальна кількість балів на усі виступи: $5 \times 9 = 45$ балів.

Семінарська контрольна робота полягає в оцінці засвоєння студентом частини навчального матеріалу. Проводиться у письмовій формі. Оцінювання знань здійснюється: за відповіді на питання першого рівня складності – 1–3 бали, другого – 4 бали, третього – 8 балів, максимально – 15 балів. Студент отримує від 13 до 15 балів, якщо відповіді побудовані логічно, виявляються фундаментальні знання термінів, понять, робляться змістовні висновки, представлені різні підходи до означених проблем та обґрунтоване бачення їх сутності. Від 10 до 12 балів студент отримує, якщо у відповіді представлені визначення основних термінів, понять, розкриваються всі питання, але присутня деяка непослідовність аналізу. Від 6 до 9 балів студент отримує, якщо відповідь побудована не дуже логічно, виявляються недоліки в розкритті відповідних понять, термінів, хоча їх загальне розуміння представлено, вона має описовий, однобічний характер, демонструє відсутність самостійного бачення сутності проблем. Від 1 до 5 балів студент отримує, якщо відповідь дано не на всі запитання, не містить наукового обґрунтування проблем, відсутня логіка викладення матеріалу. 0 балів виставляється в разі відсутності відповідей на питання контрольної роботи.

Підсумковий контроль знань студентів проводиться з метою оцінки результатів навчання на завершальному етапі вивчення дисципліни.

ліни у формі письмового заліку в обсязі навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в терміни, встановлені навчальним планом. Залікові білети включають два питання, спрямовані на встановлення рівня загальної теоретичної підготовки студента і оцінюються максимально по 20 балів кожне.

Рівень знань на заліку оцінюється:

37–40 балів, якщо студент дав правильну та повну відповідь на всі поставлені питання, міцно засвоїв теоретичний матеріал, глибоко і всебічно знає зміст навчальної дисципліни, демонструє вміння пов'язувати події минулого із сучасним розвитком, логіку та аргументованість викладення (наведення прикладів, аналогій, знання головних дат з історії України), вільно використовує набуті теоретичні знання під час аналізу практичного матеріалу, висловлює своє ставлення до тих чи інших проблем;

32–36 балів ставиться студенту, якщо він відповів на всі запитання, добре засвоїв теоретичний матеріал, володіє основними аспектами з першоджерел та рекомендованої літератури, аргументовано викладає матеріал, висловлює свої міркування з приводу тих чи інших проблем, але припускається певних неточностей і похибок у логіці викладу теоретичного змісту або при аналізі практичного;

27–31 бал ставиться студенту у випадку, якщо він відповів на всі запитання, в основному опанував теоретичні знання з навчальної дисципліни, орієнтується в першоджерелах та рекомендованій літературі, але відповідь є недостатньо аргументованою, виявляє неточності, невміння оцінювати факти та явища;

21–26 балів ставиться, якщо всі питання розкриті неповно або логіка відповідей вимагає істотного виправлення;

1–20 балів студент отримує, якщо у відповіді не розкриті по сутності всі питання, продемонстровано недостатнє знання фактичного матеріалу, наукових визначень, відсутності посилання на першоджерела та рекомендовану наукову літературу;

0 балів студент отримує в разі відсутності відповідей на питання екзаменаційного білету.

РОЗДІЛ 7

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Характеристика головних історичних регіонів України.
2. Особливості геополітичного становища України: минуле й сьогодення.
3. Історія розвитку національної української символіки.
4. Першопочатки людського життя на терені України. Трипільська цивілізація.
5. Скіфо-сарматська доба в Україні та античний світ.
6. Сучасні теорії етногенезу слов'ян. Східнослов'янські племенні союзи на території України напередодні виникнення Київської Русі.
7. Теорії походження Київської держави.
8. Соціально-політичний устрій Київської Русі.
9. Етнічні процеси в Київській Русі. Питання про давньоруську народність.
10. Утвердження християнства на Русі.
11. Політична культура Київської Русі.
12. Київська Русь як децентралізована федерація. Причини роздроблення Київської Русі.
13. Галицько-Волинська держава в XII–XIV столітті.
14. Статус та особливості розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI століття).
15. Люблінська унія 1569 року. Соціально-економічні наслідки перебування українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1647).
16. Берестейська релігійна унія (1596) та її наслідки.
17. Початок православного українського Відродження (друга половина XVI – перша половина XVII століття).
18. Походження українського козацтва.

19. Заснування Запорозької Січі та перетворення її в центр визвольного руху українського народу.
20. Козацько-селянські повстання в другій половині XVI – на початку XVII століття.
21. Українська національна революція XVII століття, її періодизація, мета, характер та рушійні сили.
22. Основні напрями зовнішньої політики Б. Хмельницького.
23. Створення Української козацької держави в ході національної революції (1648–1676).
24. Переяславська Рада та Березневі статті 1654 року. Наслідки українсько-російської угоди.
25. Політична діяльність гетьмана І. Виговського. Гадяцька угода. Причини і наслідки краху політики І. Виговського.
26. Руїна: громадянська війна 60–80-х рр. в українській козицькій державі.
27. Правління гетьмана І. Мазепи. Причини та наслідки його поразки.
28. Характеристика Конституції П. Орлика.
29. Становище та особливості розвитку Української козацької держави у XVIII ст. (1709–1783). Малоросійські колегії.
30. Галичина та Правобережжя наприкінці XVII–XVIII століть. Занепад і ліквідація Речі Посполитої та доля українських земель.
31. Гайдамацький рух. Коліївщина 1768 року.
32. Закарпаття та Буковина в XIV–XVIII століттях.
33. Слобідська Україна XVII–XVIII століть.
34. Основні риси, особливості та досягнення української культури доби бароко.
35. Українське національно-культурне Відродження кінця XVIII–XIX століть. Періодизація та особливості.
36. Український вплив на російську культуру в середині XVIII – першій половині XIX століття.
37. Політизація національного руху в першій половині XIX століття. Кирило-Мефодіївське братство: програма і діяльність.
38. Адміністративно-політичний устрій, особливості соціально-економічного та культурного розвитку українських земель у складі Австрійської імперії у першій половині XIX століття.
39. Харківський університет і його місце в історії української культури.
40. Українські землі у складі Російської імперії у другій половині XIX століття. «Великі реформи» 60–70 рр. та їх наслідки.
41. Т. Шевченко і його вплив на формування української національної ідеї.

42. Український національний рух у Російській імперії в середині – другій половині XIX ст.: умови розвитку, програми, діячі.
43. Національний рух у Західній Україні (друга половина XIX – початок XX століття).
44. Перші українські політичні партії початку XX ст. та їхні програми.
45. Україна в період революції 1905–1907 рр. у Російській імперії.
46. Україна в роки Першої світової війни (1914–1918).
47. Особливості та напрями розвитку української культури другої половини XIX – початку XX століття.
48. Наукова та суспільно-політична діяльність М. Грушевського.
49. Початок національно-демократичної революції в Україні. Утворення та діяльність Центральної Ради (лютий-червень 1917 року).
50. Боротьба за українську автономію у 1917 році. I та II Універсали Центральної Ради.
51. III Універсал Центральної Ради. Проголошення УНР, значення цього акту.
52. Українська діаспора в середині XIX – другій половині XX століття.
53. Українська Народна республіка наприкінці 1917 – на початку 1918 років. IV Універсал та проголошення незалежності.
54. Здобутки та прорахунки в політиці Гетьмана П. Скоропадського.
55. Директорія та її діяльність. Постать С. Петлюри.
56. Західноукраїнська Народна Республіка: виникнення, історична доля.
57. Причини, характер та особливості селянського повстанського руху в Україні в 1918–1921 роки. Основні положення соціально-політичної програми Н. Махно.
58. Громадянська війна в Україні 1919–1921 років. Здобутки та наслідки національно-демократичної революції.
59. Радянська Україна в 20-х рр. XX ст.: політичне становище у складі СРСР.
60. Українське національне відродження 20-х р. XX ст. та політика українізації.
61. Радянська Україна в 30-х р. XX ст.: модернізація по-сталінськи.
62. Голодомор (1932–1933). Причини, наслідки.
63. Сталінський терор в Україні: причини та масштаби.
64. Західна Україна, Буковина та Закарпаття в 1920–1939 роки. Український національно-визвольний рух.
65. Україна напередодні та на початку Другої світової війни (1939–1941).
66. Особливості окупаційного режиму в Україні (1941–1944). Рух опору: партизани, підпілля, Українська Повстанська армія.

67. Підсумки та наслідки Другої світової війни для України.
68. Україна в повоєнний період (1946–1953).
69. «Відлига» та національний рух 50–60-х рр. ХХ ст. в Україні.
70. Правозахисний рух в Україні протягом 60–80 рр. ХХ століття.
71. Україна в добу кризи авторитарної системи (70-ті – перша половина 80-х рр. ХХ століття).
72. Україна в роки «перебудови» та демократичної революції (1985–1991).
73. Проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 року.
74. Незалежна Україна у 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст.: соціально-економічний розвиток.
75. Політичний розвиток України в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття. Сучасні політичні партії України.
76. Конституція України 1996 р.; перспективи її оновлення.
77. Міжнародне становище України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Україна та Європа. Українсько-російські відносини і причини їх загострення.
78. Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.

РОЗДІЛ 8

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

2 млн років тому – поява первісних людей на Землі.

1 млн років тому – поява первісних людей на території України.

IV–III тис. до н. е. – розселення племен трипільської культури на території України.

IX–VII ст. до н. е. – розселення киммерійців між Дністром і Доном, а також на Кримському та Таманському півостровах.

VII–III ст. до н. е. – панування скіфів на території Північного Причорномор'я.

VII–VI ст. до н. е. – грецька колонізація Північного Причорномор'я.

I–II ст. – перші згадки про слов'ян у творах римських вчених – Плінія Старшого, Тацита, Птоломея.

IV–VII ст. – формування перших східнослов'янських політичних об'єднань – союзів племен.

VIII–IX ст. – утворення праукраїнської держави Руська земля з центром у Києві.

860–866 – походи князя Аскольда на Константинополь.

882 – вбивство Аскольда варягами, захоплення Києва Олегом.

882–912 – правління Олега на Русі.

911 – укладення договору між Руссю і Візантією.

912–945 – князювання Ігоря.

945–964 – регентство княгині Ольги.

964–972 – князювання Святослава.

980–1015 – князювання Володимира Великого.

988 – запровадження християнства в Київській Русі.

1019–1054 – князювання Ярослава Мудрого.

1037 – спорудження в Києві Софійського собору.

1097 – князівський з'їзд у Любечі.

1113 – укладення монахом Нестором першої редакції літописного видання – «Повісті минулих літ».

1113–1125 – князювання Володимира Мономаха.

1187 – перша літописна згадка назви «Україна» щодо земель Південної Київщини та Переяславщини.

1119 – об'єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Галицької і Волинської земель та утворення Галицько-Волинського князівства.

1223 – поразка руських дружин і половецького війська в битві на р. Калці.

1237–1240 – монгольська навала на Русь.

1238 – перемога військ Данила Галицького над німецькими лицарями-хрестоносцями під Дорогочином.

1350–1352 – боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за Волинські землі.

1362 – перемога литовського війська над золотоординськими збройними формуваннями. Остаточна інкорпорація до Литовського князівства Київщини, Переяславщини, Волині та Поділля.

1385 – Кревська унія між Литвою та Польщею.

1387 – остаточне приєднання Галичини до Польського королівства.

1410 – поразка Тевтонського ордена від об'єднаного війська поляків, литовців, українців та білорусів під Грюнвальдом.

1413 – Городельська унія між Литвою та Польщею.

1449 – утворення Кримського ханства.

1480 – повалення золотоординського іґа на Русі.

1529 – перший Литовський статут.

1554–1556 – спорудження Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця оборонного замка-фортеці. Заснування Січі.

1566 – другий Литовський статут.

1569 – Люблінська унія між Литвою та Польщею. Утворення федеративної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Перехід під владу Польщі Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, а також Підляшшя.

1572 – універсал польського короля Сигізмунда II Августа про утворення найманого козацького війська.

1572 – видання у Львові друкарнею І. Федорова першої друкованої в українських землях книги «Апостол».

1588 – Третій Литовський статут.

1591–1593 – козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.

1594–1596 – козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка.

1596 – Берестейська унія.

1616 – похід запорозьких козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу, визволення невільників.

1621 – битва польсько-козацького війська з турецьким під Хотиним.

1625–1638 – хвиля козацько-селянських повстань під проводом М. Жмайла, Т. Трясила, І. Сулими, П. Бута, Д. Гуні, Я. Остриниці.

1648–1676 – українська національна революція.

1648 – перемоги козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким над поляками під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями.

1649 – розгром польського війська в битві під Зборовом. Зборівська мирна угода.

1651 – поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.

1652 – розгром польського війська в битві під Батогом.

1653 – перемога українського війська на чолі з І. Богуном над польсько-шляхетською армією під Монастирищем. Рішення Земського собору про прийняття Війська Запорозького під протекторат Московського царя.

1654, 8 січня – Переяславська рада.

1654, березень – «Березневі статті».

1657 – смерть Б. Хмельницького.

1657–1659 – гетьманування І. Виговського.

1658 – Гадяцький договір.

1659 – розгром московських військ під Конотопом збройними формуваннями під керівництвом І. Виговського.

1659–1663 – гетьманування Ю. Хмельницького.

1659 – «Переяславські статті» Ю. Хмельницького.

1660 – Слободищенський трактат.

1661 – заснування університету у Львові.

1663 – «Чорна рада» у Ніжині.

1663–1668 – гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.

1663–1665 – гетьманування П. Тетері на Правобережній Україні.

1665 – Московські статті. Обмеження територіально-адміністративної автономії Лівобережної України.

1665–1676 – гетьманування П. Дорошенка на Правобережній Україні.

1667 – Андрусівське перемир'я між Російською державою та Річчю Посполитою.

1668–1672 – гетьманування Д. Многогрішного на Лівобережній Україні.

1669 – «Глухівські статті».

1672–1687 – гетьманування І. Самойловича на Лівобережній Україні.

1674 – перше видання «Синопису» (Київ).

1676–1681 – гетьманування Ю. Хмельницького на Правобережжі.

1677–1681 – Московсько-Турецька війна за Правобережну Україну.

1681 – Бахчисарайський мирний договір між Росією, Туреччиною та Кримським ханством.

1686 – «Трактат про Вічний мир» між Росією та Польщею.

1687–1708 – гетьманування І. Мазепи.

1708–1722 – гетьманування І. Скоропадського.

1709, червень – Полтавська битва.

1710 – обрання гетьманом в еміграції П. Орлика, Бендерська Конституція.

1714 – перша згадка в джерелах про гайдамаків.

1722–1727 – діяльність Першої Малоросійської колегії.

1722–1723 – гетьманування П. Полуботка.

1727–1734 – гетьманування Д. Апостола.

1727 – «Решительные пункты» (документ, що регулював відносини Гетьманщини з Росією).

1734–1750 – діяльність Правління Гетьманського Уряду.

1750–1764 – гетьманування К. Розумовського.

1764 – зосередження повноти влади в Україні в руках Другої Малоросійської колегії.

1768 – початок Коліївщини на Правобережній Україні.

1772 – перший поділ Польщі. Приєднання до Росії Східної Білорусії, а Галичини до Австрії.

1775 – ліквідація царським самодержавством Запорозької Січі.

1781 – ліквідація полкової системи на Гетьманщині, утворення натомість намісництв за російським зразком.

1783 – царський маніфест про приєднання до Російської держави Кримського ханства;

– царський указ про закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні.

1785 – «Жалувана грамота дворянству» Катерини II, згідно з якою українська старшина зрівнювалась у правах з російським дворянством.

1793 – другий поділ Польщі. До Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.

1795 – третій поділ Польщі. Росія включила до свого складу Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву і Курляндію.

1798 – видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди».

1803 – царський указ про «вільних хліборобів», згідно з яким поміщики за власним бажанням могли відпускати кріпосних селян на волю й давати їм земельні наділи.

1805 – відкриття Харківського університету.

1812, червень – початок агресії Наполеона проти Росії.

1812–1835 – антикріпосницькі виступи селян на Поділлі під проводом У. Кармелюка.

1818–1821 – діяльність таємної організації «Союз благоденства», «побічні управи» якого діяли в Кишиніві, Тульчині, Полтаві тощо.

1820 – заснування в Ніжині Гімназії вищих наук.

1821 – утворення в Тульчині таємного «Південного товариства».

1825, грудень – повстання декабристів у Петербурзі.

1825, грудень – 1826, січень – повстання Чернігівського полку в Україні.

1827–1830 – діяльність таємного демократичного гуртка у Ніжинській Гімназії вищих наук.

1830–1831 – Польське визвольне повстання на Правобережній Україні.

1833–1837 – діяльність напівлегального демократично-просвітительського та літературного угруповання «Руська трійця».

1834 – заснування університету в Києві.

1840 – видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка.

1843–1844 – селянське повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині.

1846–1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

1847–1848 – запровадження в Правобережній Україні «Інвентарних правил».

1848, травень – утворення у Львові першої української політичної організації – Головної руської ради.

1848 – ліквідація кріпосного права у Галичині та на Буковині.

1853–1858 – Кримська війна.

1855 – розгортання масового антикріпосницького руху «Київської козаччини».

1856 – «Похід у Таврію за волею» – масове самовільне переселення селян Катеринославщини та Херсонщини.

1861, лютий – царський маніфест про скасування кріпосного права в Росії.

1861–1862 – видання в Петербурзі українського журналу «Основа».

1863 – циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про обмеження видання книг та заборону викладання в школах українською мовою;

– написання П. Чубинським вірша «Ще не вмерла Україна» – тексту сучасного гімну України.

1864 – земська, судова та шкільна реформи у Росії.

1865 – заснування в Одесі Новоросійського університету;

– відкриття першої в Україні залізниці Одеса-Балта.

1867 – перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську.

1868 – створення у Львові першого осередка товариства «Просвіта».

1874 – масове «ходіння в народ».

1875 – відкриття університету в Чернівцях.

1876 – затвердження царем Емського акта, що забороняв видання та ввезення з-за кордону літератури українською мовою.

1876–1879 – діяльність народницької організації «Земля і воля».

1877 – «Чигиринська змова».

1880–1881 – діяльність «Південноросійського робітничого союзу» народників у Києві.

1882 – створення в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи.

1890 – утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої української політичної партії.

1892 – виникнення таємного товариства «Братство тарасівців».

1897 – організація київського та катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу»;

– перший загальний перепис населення Росії;

– на Харківському паровозобудівному заводі завершено будівництво першого паровоза.

1900 – утворення Революційної української партії (РУП);

– видання у Львові брошури М. Міхновського «Самостійна Україна».

1905, 9 січня – розстріл робітничої демонстрації («Кривава неділя»);

– початок першої російської революції.

1905, червень – повстання на броненосці «Потьомкін».

1905, жовтень – всеросійський загальний політичний страйк. Виникнення Рад робітничих депутатів.

1905, жовтень – підписання царем маніфесту «Про удосконалення державного порядку», в якому були обіцяні громадянські свободи та скликання законодавчої Думи.

1905, грудень – збройні повстання в Харкові, Олександрівську, Горлівці.

1906, листопад – царський указ про вільний вихід селян із общини. Початок столипінської аграрної реформи.

1907, 3 червня – царський указ про розпуск II Державної думи. Державний переворот, що фіксував поразку революції 1905–1907 років.

1908 – утворення «Товариства українських поступовців» (ТУП).

1914, лютий – масовий рух протесту проти заборони царатом святкування сторіччя з дня народження Т. Шевченка.

1914, серпень – створення у Львові Головної української ради;

– заснування «Союзу визволення України» (СВУ).

1914 – створення в складі австро-угорської армії українського добровольчого Легіону січових стрільців (УСС);

– утворення царським урядом Галицько-Буковинського генерал-губернаторства.

1917, 27 лютого – перемога Лютневої демократичної революції. Повалення самодержавства в Росії.

1917, 4 березня – утворення Центральної Ради.

1917, 23 червня – I Універсал Центральної Ради.

1917, 3 липня – II Універсал Центральної Ради.

1917, липень – збройний виступ полуботківців.

1917, серпень – тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду, яка суттєво обмежувала права людини.

1917, листопад – III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).

1917, 3 грудня – маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради.

1917, 5 грудня – початок наступу радянських військ на Київ.

1917, 12 грудня – проголошення радянської влади в Україні на Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові.

1918, 11 січня – IV Універсал Центральної Ради.

1918, 26 січня – підписання мирного договору між УНР і Німеччиною та її союзниками;

– вступ до Києва радянських військ на чолі з М. Муравйовим.

1918, 18 лютого – початок наступу німецьких військ на територію України.

1918, 29 квітня – ухвалення Центральною Радою Конституції УНР;

– проголошення на Всеукраїнському хліборобському з'їзді П. Скоропадського гетьманом України. Здійснення державного перевороту і перехід усієї повноти влади в Україні до рук гетьмана.

1918, листопад – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР);

– утворення Директорії.

1918, 14 грудня – вступ до Києва збройних формувань Директорії. Зречення гетьманом П. Скоропадським влади.

1919, 22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР.

1919, 6 січня – проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) декретом Тимчасового робітничо-селянського Уряду України.

1919, 10 березня – прийняття III Всеукраїнським з'їздом рад (Харків) першої Конституції УСРР. Юридичне оформлення радянської державності в Україні.

1919, липень – окупація Криму та майже всього Лівобережжя, за винятком Чернігівщини, військами А. Денікіна.

1919, 3 грудня – затвердження VIII Всеукраїнською конференцією РКП(б) резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні».

1919, 11 грудня – створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Г. Петровським.

1919, 16 грудня – вступ збройних формувань Червоної Армії до Києва.

1920, квітень – підписання Варшавського договору між УНР та Польщею.

1920, 25 квітня – початок радянсько-польської війни.

1920, 6 травня – вступ польсько-українського війська до Києва.

1920, 26 травня – початок Київської наступальної операції. Контрнаступ радянських військ.

1920, 12 жовтня – підписання у Ризі угоди про перемир'я та попередні умови миру між РСФРР та УСРР, з одного боку, та Польщею, – з іншого.

1920, листопад – остаточний розгром армії П. Врангеля в Криму. Ліквідація Південного фронту.

1921, березень – ухвала X з'їздом РКП(б) постанови про запровадження нової економічної політики (неп).

1921, 18 березня – підписання Ризького мирного договору між Польщею і РСФРР та УСРР.

1921–1923 – голод в Україні.

1922, 30 грудня – затвердження I з'їздом СРСР декларації про утворення Союзу РСР і союзного договору.

1923, березень – остаточне визнання Східної Галичини частиною Польщі Радою послів великих держав у Парижі.

1923, 20 вересня – остаточна ліквідація Наркомату закордонних справ УСРР.

1924 – II з'їзд Рад СРСР, що затвердив Конституцію СРСР.

1925, березень – саморозпуск УКП.

1925, грудень – проголошення XIV з'їздом РКП(б) курсу на індустріалізацію.

1925–1928 – літературна дискусія, розпочата М. Хвильовим.

1928–1932 – п'ятирічний план розвитку народного господарства України.

1928 – «Шахтинська справа».

1929, січень – створення у Відні Організації Українських Націоналістів (ОУН).

1929 – перехід до політики суцільної колективізації.

1930 – кампанія «пацифікації» в західноукраїнських землях.

1932–1933 – голод в Україні.

1932, жовтень – пуск Дніпрогесу.

1933–1937 – другий п'ятирічний план розвитку народного господарства України.

1937, січень – ухвалення нової Конституції УРСР Надзвичайним XIV з'їздом Рад України.

1938, 11 жовтня – здобуття Закарпаттям автономії.

1939, 15 березня – проголошення самостійності Карпатської України.

1939, 23 серпня – підписання договору між СРСР і Німеччиною про ненапад, а також таємної угоди про розмежування сфер інтересів у Східній Європі.

1939, 1 вересня – початок Другої світової війни.

1939, 17 вересня – перехід радянськими військами польського кордону. Початок радянзації Західної України.

1939, вересень – підписання радянсько-німецького договору про дружбу та кордони.

1940, червень – інкорпорація Бессарабії та Північної Буковини до складу Радянського Союзу.

1941, 30 червня – ухвалення Українськими національними зборами у Львові Акта про відновлення Української держави.

1941, липень-вересень – оборона Києва.

1941, жовтень-липень – оборона Севастополя.

1942, 20 червня – створення українського штабу партизанського руху (УШПР).

1942, жовтень – утворення Української Повстанської Армії (УПА).

1942, 18 грудня – визволення першого українського населеного пункту – с. Півнівки Міловського р-ну Ворошиловградської (Луганської) обл.

1942 – рейд партизанського формування С. Ковпака з Путивля до Карпат.

1943, листопад – Київська наступальна операція, внаслідок якої визволено Київ.

1944, липень – утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

1944, 28 жовтня – визволення радянськими військами Закарпатської України.

1945, 6 травня – прибуття української делегації до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН.

1945, 9 травня – перемога збройних сил СРСР над нацистськими військами гітлерівської Німеччини.

1946-1947 – голод в Україні.

1947, квітень – операція «Вісла» – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі.

1949, грудень – звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, обрання на цю посаду Л. Мельникова.

1950, 5 березня – загибель командуючого УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки).

1953, 5 березня – помер Й. Сталін.

1953, червень – звільнення Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КП України, призначення на цю посаду О. Кириченка.

1954, 19 лютого – передача Криму зі складу РСФСР до складу УРСР рішенням Президії Верховної Ради СРСР.

1956, лютий – XX з'їзд КПРС. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки».

1957, травень – проголошення М. Хрущовим здійснення програми тваринництва.

1959, 15 жовтня – вбивство в Мюнхені агентом КДБ С. Бандери.

1960, лютий – пуск першого атомного реактора в Україні.

1961, січень – суд у Львові на членами Української робітничо-селянської спілки (УРСС), створеної Л. Лук'яненком.

1963, липень – звільнення М. Підгорного з посади першого секретаря ЦК КПУ, призначення на цю посаду П. Шелеста.

1972, травень – звільнення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, обрання на цю посаду В. Щербицького.

1976, жовтень – утворення Української Гельсінської групи на чолі з М. Руденком.

1985, квітень – проголошення на Пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову.

1986, 26 квітня – аварія на Чорнобильській АЕС.

1988 – XIX Всесоюзна конференція КПРС.

1989, вересень – установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.

1989, жовтень – прийняття Верховною Радою УРСР Закону про мови в УРСР.

1988, березень – вибори до Верховної Ради УРСР.

1990, 16 липня – ухвала Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.

1991, серпень – спроба державного перевороту в СРСР.

1991, 24 серпня – проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.

1991, 1 грудня – проведення референдуму про незалежність України. Обрання Президентом України Л. Кравчука.

1991, 8 грудня – юридичне оформлення розпаду СРСР. Проголошення утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

1992, 15 січня – ухвала указу Президії Верховної Ради України про Державний гімн України (затверджено мелодію М. Вербицького «Ще не вмерла Україна...»).

1992, 19 лютого – затвердження Верховною Радою України тризуба малим гербом України.

1993, 2 липня – схвалення Верховною Радою України «Основних напрямків зовнішньої політики України».

1994, 27 березня – вибори до Верховної Ради України.

1994, червень – вибори Президента України. Президентом обрано Л. Кучму.

1995, 8 червня – підписання Президентом України Л. Кучмою та головою Верховної Ради України О. Морозом Конституційного договору.

1996, 28 червня – прийняття Верховною Радою Конституції України.

1997, 30 травня – підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною.

1997, 9 липня – підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

1998, 29 березня – вибори до Верховної Ради України.

1999, жовтень–листопад – вибори Президента України. Президентом обрано Л. Кучму.

2000, 16 квітня – проведення всеукраїнського референдуму з питань державного будівництва.

2000, осінь – 2001, весна – масові акції протесту («Україна без Кучми»), спричинені вбивством журналіста Г. Гонгадзе, «касетний скандал».

2001, січень – зміна керівництва Верховної Ради України, названа «оксамитовою» революцією;

– створення парламентської більшості.

2004, жовтень– грудень – вибори Президента України;

– «помаранчева революція».

2004, 26 грудня – переголосування у другому турі виборів, у результаті якого Президентом України обрано В. Ющенко.

2006, 26 березня – вибори до Верховної Ради України.

2007, 30 вересня – позачергові вибори до Верховної Ради України.

2010, січень–лютий – вибори Президента України. Президентом обрано В. Януковича.

2013, 28 листопада – Вільнюський саміт. Президент В. Янукович відмовляється підписати Згоду про асоціацію з ЄС.

2013, 30 листопада – вночі силовики зробили спробу зачистити Майдан від мітингувальників, прибічників євроінтеграції. 79 постраждали.

2013, 11 грудня – відбувся другий штурм Майдану.

2014, 22 січня – третя спроба зачистити Майдан.

2014, 28 січня – прем'єр М. Азаров пішов у відставку.

2014, 20 лютого – масовий розстріл мітингувальників на Майдані.

2014, 22 лютого – В. Янукович залишає свою резиденцію Міжгір'я. Верховна Рада позбавляє його повноважень. Спікером, а потім в.о. президента стає О. Турчинов.

2014, 27 лютого – створюється нова коаліція. Прем'єром стає А. Яценюк.

2014, 1 березня – Рада Федерації Росії дозволила президенту В. Путіну ввести війська в Україну.

2014, 16 березня – в Криму відбувся «референдум» про приєднання до Росії.

РОЗДІЛ 9 КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм (лат. absolut – довершений) – необмежена монархія. Форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі – монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Абсентеїзм (лат. absens – відсутній). Відхилення виборців від участі у виборах. Систематична відсутність членів колегіальних органів на засіданнях цих органів.

Авантюризм (від франц. aventure – пригода) – політичні наміри і дії, що спираються на віру й обман, спрямовані на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без врахування реальних політичних сил і можливостей, наукового їх обґрунтування, та розрахованої на випадковий успіх. Прибічниками авантюризму політичного є політики-авантюристи, котрі являють собою тип політичного керівника, який пропонує програму популістського характеру.

Автокефалія (грецьк. autos – сам і kephal – голова) – незалежна, самоврядна православна церква.

Автаркія (від грецьк. autarkeia – самозадоволення) – політика й ідеологія, спрямовані на відокремлення економіки однієї держави чи групи держав від економіки інших країн, що має на меті створення замкнутої системи господарювання, зорієнтованої на самозабезпечення.

Автократія (грецьк. autokrateia – самовладдя) – система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

Автономія (грецьк. autonomia – незалежність) – форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм (лат. *auctoritas* – влада, вплив) – тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Автохтонний (від грецьк. *autochthon* – місцевий, корінний) – організми, які виникли на тому самому місці, де знаходяться й зараз.

Альянс (франц. *alliance* – союз, об'єднання) – союз, об'єднання (держав, організацій) на основі договірних зобов'язань.

Анархізм (грецьк. *anarchia* – безвладдя) – ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством.

Анахронізм (грецьк. *anachronismos* – назад, проти часу) – пережиток старини; порушення хронологічної точності помилковим віднесенням подій однієї епохи до іншої, неточним вираженням або зображенням чого-небудь.

Андрусівський мир – договір про перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, укладений 30.01.(02) 1667 р. у с. Андрусів поблизу Смоленська, внаслідок якого під владою Московської держави залишилася Лівобережна Україна, сіверська земля з Черніговом і Смоленськом. До Речі Посполитої відходили Правобережна Україна, Білорусь. Київ на два роки передавався Московській державі, Запорозька Січ опинилася під спільним управлінням Речі Посполитої та Московщини, які зобов'язалися спільно виступати проти кримського хана в разі його нападу на українські землі. Цей договір, порушивши умови Переяславської Ради, закріпив насильницький поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Акр – одиниця площі в англійській системі мір (4046,86 м² або приблизно 0,4 га).

Анексія (лат. *annexi* – приєднання) – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави, народу.

Антанта (франц. *Entente* – згода) – військово-політичний союз між Великою Британією, Францією та царською Росією, створений 1904–1907 рр. на противагу так званому Троїстому Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) в боротьбі за перерозподіл світу.

Аристократія (грецьк. *aristokratia* – влада найкращих, найзначніших) – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що має особливі права чи можливості.

Артикул (лат. *articulus* – розділ, стаття) – рубрика, стаття в деяких законах, інших офіційних актах; офіційний акт.

Білі хорвати – частина слов'янського племені хорватів, що входило до Склавенського об'єднання і первинно займало територію Прикарпаття й Верховного Подніпров'я. Внаслідок аварської експансії

(перша половина VII ст.) у переважній більшості плем'я хорватів переселилося з прикарпатських областей на Балкани. Білі хорвати увійшли до складу Київської Русі після походу на них київського князя Володимира Святославовича (992).

Брацлавщина – історична область України в XIV–XVIII ст., що займала територію Вінницької та Хмельницької областей.

Бужани – східнослов'янське плем'я, що населяло лісостепову частину басейну Південного Бугу. Після входження до складу Київської Русі (IX–X ст.) в давніх писемних джерелах не згадується.

Буковина – історична назва етнічних українських земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським ребром у долинах верхньої течії Пруту і Серету. Зараз входить до складу України (Північна Буковина – Чернівецька область) та Румунії (Південна Буковина – область Сучава та Ботошани Румунії).

Васал (лат. *vascus* – слуга) – феодал (у середньовічній Західній Європі), який одержував земельне володіння від могутнішого феодала-сеньйора і був залежним від нього.

Варяги (стародавньо-скандинавське *varing*, *var* – вірність, порука, обітниця) – в Давній Русі: вихідці зі Скандинавії, об'єднувалися в збройні загони для торгівлі й розбійництва, нерідко осідаючи на Русі в князівських дружинах.

Венд (лат. *Vtnedi*) – назва стародавнього слов'янського племені венеди або венди.

Верв – сільська територіальна община, орган місцевого самоврядування, що охоплювала кілька взаємонаближених населених пунктів.

Вікінг (стародавньо-скандинавське – *viking*) – стародавньо-скандинавський воїн, учасник морських завойовницьких походів. На Русі вікінги були відомі під ім'ям варягів, в Західній Європі – під ім'ям норманів.

Віче – народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувало поряд із владою князя і було безпосереднім продовженням родоплеменних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

«Вічний мир» – мирний договір між Польщею та Московською державою, укладений 6.(16.) 05.1686 р. у Москві, за яким Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, за що отримала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина (Вінницька та Хмельницька обл.) і південна Київщина визнавалися нейтральною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини. Остаточо затвердив розпочатий Андрусівським договором насильницький поділ України.

Волиняни – східнослов'янське плем'я (союз племен), що жило на території Волині у басейні Західного Бугу, де до VII ст. мешкали дуліби.

У VII–VIII ст. волиняни створили ранньодержавне об'єднання на чолі з царем Маджаком.

Волость – територія, підпорядкована єдиній владі князя, монастиря тощо (у Київській Русі); адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту (в Росії до 1917 р., в СРСР до 1929 року).

Вотчина – одна з форм феодалної власності часів Київської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін походить від слова «отчина» – батькова власність.

Галичина – історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір, в басейні річок Дністер (верхня та середня течії), Західний Буг (верхня течія), Сян (верхня течія). Охоплює територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (за винятком північної частини), а також Перемишльське, Жешівське, Замоїське, Холмське воєводства Польщі.

Генезис (грецьк. genesis – походження, виникнення) – процес виникнення і становлення явища, що розвивається.

Геноцид (грецьк. genos – рід і лат. caedo – вбиваю) – здійснювані владою масові переслідування, гоніння та навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грецьк. ge – земля, politike – політика) – політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Глобалізація (від англ. global – світовий, всесвітній) – загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичні й інші сфери людського буття.

Городові козаки – частина українського козацтва, яка проживала не на Січі, а на волостях або городах – землях, що були під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського; назва козицького стану у XVII–XVIII ст., до якого належали особи, внесені до козицьких списків (компутів).

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції та соціально-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX століття. Виникли в умовах пожвавлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти. Не мали усталених програм і не були чіткими організаційними структурами, а лише репрезентували найбільш активну національно свідому інтелігенцію та студентство. У зв'язку з громадівським рухом з'явився термін «українофіли» – спочатку у правлячих колах і з певним негативним відтінком. Згодом і самі діячі культурно-національного руху, яких цікавили проблеми української історії, культури, мови, літератури, етнографії, називали себе українофілами.

Данина – найдавніша форма оподаткування населення, яка в різних історичних епохах здійснювалася у формі прямого державного податку, військової контрибуції, феодалної ренти тощо.

Декларація (лат. *deklaro* – заявляю, оповіщаю) – офіційне проголошення державою, політичною партією, міжнародними, міждержавними організаціями головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій; повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

Денонсація (лат. *denuntiatio* – повідомлення) – оголошення недійсним, що припинило свою дію.

Депортація (лат. *deportatio* – вигнання, вислання) – примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави, особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом соціально небезпечними.

Деревляни – східнослов'янське плем'я (союз племен), областю розселення якого було Прип'ятське Полісся та басейн р. Тетерева. Перед входженням до складу Київської Русі землі деревлян становили самостійне князівство (так зване «племінне княжіння»). У 883 р. Олег їх підкорив, але після його смерті вони вийшли з-під влади Києва. Вдруге у 913–914 рр. знаходились під володінням князя Ігоря. Останній раз згадуються у джерелах у 1136 році.

Деспотизм (грецьк. *despots* – володар, самодержець) – система державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстоке придушення волевиявлення народу.

Десяцький – командир дружини, яка складалася з десятка воїнів.

Детермінізм (лат. *determinare* – обмежувати, визначати) – філософська концепція, яка визнає об'єктивну закономірність і причинну обумовленість усіх явищ природи й суспільства.

Диктатура (лат. *diktatura* – необмежена влада) – нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим (скажімо, Д. пролетаріату); тимчасовий авторитарний режим, що вводиться на термін дії надзвичайних обставин для вживання рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану (наприклад, Д. генерала Піночета в Чилі).

Директорія УНР – тимчасовий найвищий орган державної влади Української Народної Республіки, створений у листопаді 1918 року для усунення від влади гетьмана П. Скоропадського.

Дисиденти (лат. *dissidens, dissidentis* – незгідний, від *dissidere* – погоджуватися, розходитися) – інакомислячі особи, які виступають проти існуючого державного (політичного) ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.

Діаспора (грецьк. diaspora – розсіяння) – розсіяння по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Дреговичі – східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло територію між Прип'яттю і Західною Двіною. Цю назву пов'язують з давньоруським словом «дрягва» (болото), що вказує на характер місцевості, де проживало це плем'я. Воно становило так зване «племінне княжіння», що у X ст. увійшло до складу Київської Русі. Під час поділу князем Володимиром Святославовичем Русі на уділи більша частина землі дреговичів була включена до Турівського князівства, північно-західна – до Полоцького.

Дружина – загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, згодом князя, короля, збройні загопи в Київській державі, які становили постійну військову силу, члени якої брали участь в управлінні князівством та особистим господарством князя.

Доктрина (лат. doctrina – учення) – систематизоване філософське, політичне чи ідеологічне учення, сукупність принципів, концепцій.

Домен (лат. dominium – володіння) – спадкове земельне володіння короля в європейських країнах за середньовіччя.

Домінанта (лат. dominans – панівний, домінуючий) – панівна ідея, основна ознака або найважливіша складова частина чого-небудь.

Дуліби – одне з найраніших племінних утворень слов'ян, яке не дожило до часу утворення давньоруської держави. Приблизно ареал їхнього проживання знаходився на Волині та в Північному Прикарпатті (VI–IX століття).

Дуумвірат – термін, прийнятий в сучасній науці для позначення своєрідної влади в Києві XII ст., за якою київський стіл ставав об'єктом співправлення представників двох наймогутніших князівських ліній для збереження політичної рівноваги і стабільності в державі. Один із дуумвірів майже не залишав Києва, а другий вирізнявся військово-політичною активністю.

Експансія (лат. expansio – розширення, розповсюдження) – розширення сфери впливу держав, громадських груп, організацій, здійснюване насильницькими або іншими подібними засобами.

Екстремізм (лат. extremus – крайній) – в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Етнос (від грец. ethnos – народ, плем'я) – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю

та етнонімом. Під позачасовістю мається на увазі, що етноси – не лише сучасні покоління, а й минулі та прийдешні. Етноси існують 12–15 століть, тобто щонайменше 40 поколінь. Щодо позатериторіальності та позадержавності етносів, то тут йдеться про той незаперечний факт, що сьогодні важко знайти етнос, усі індивіди якого проживали у межах якоїсь однієї держави на якійсь одній чітко окресленій території.

Закарпаття – історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. Зараз – територія Закарпатської області.

Закуп – людина, яка потрапила в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві хазяїна повернути одержану у нього «купу» (борг).

Земства – органи місцевого (земського) самоврядування, створені, згідно з земською реформою 1864 р., у більшості губерній Європейської Росії, в т. ч. України. Юридично вони були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Займалися питаннями місцевого господарства, медицини, народної освіти, місцевого зв'язку, страхування, статистики. Скасовані у 1918 році.

Ієрархія (грецьк. *hierarchia-hieros* – священний + *arche* – влада) – порядок підпорядкування нижчих (чинів, посад і т. п.) вищим.

Ізоляціонізм (франц. *isojationnisme* – ізолювати) – політика державної замкненості, соціальної відокремленості.

Імідж (англ. *image* – образ) – уявлення (часто цілеспрямовано створюване) про чий-небудь внутрішній і зовнішній облік, образ.

Імпічмент (англ. *impeachment* – звинувачення) – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інаугурація (лат. *inaugurare* – посвячувати) – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура І. передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Командно-адміністративні методи управління (лат. *administrato* – керівництво і франц. *commande* – наказ, розпорядження) – сукупність форм і методів управління суспільством, згідно з якими діяльність людей стимулюється переважно засобами адміністративного примусу, а всі фази управлінського циклу – прийняття рішення, організація виконання, контроль за виконанням рішення – ініціюються та здійснюються засобами жорстокого централізму, обмеженням процесів самоврядування на всіх рівнях.

Комнезам (комітет незалежних селян) – громадська організація, яка використовувалась більшовиками для зміцнення своєї соціальної бази на селі.

Консенсус (лат. consensus – згода, одностайність) – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Конфедерація (лат. confoederatio – спілка, об'єднання) – союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Конформізм (лат. conformism – подібний, відповідний) – пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Коренізація – політика, яку проводили більшовики з 1923 р., спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію культурно-освітніх закладів, видання преси мовами корінних національностей.

Корупція (лат. corruptio – підкуп, занепад) – підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Кривичі – східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло верхів'я Дніпра, Західної Двіни та витoki Волги. Кривицький союз племен являв собою об'єднання трьох племінних груп полоцьких, смоленських і псковських кривичів. У результаті походів князя Аскольда землі кривичів увійшли до складу Київської Русі. Пізніше на цій території (у 864 та 870 рр.) були утворені Смоленське і Полоцьке князівства, а північно-західна частина відійшла до володінь Новгороду. Останній раз кривичі згадуються в літописах у 1162 році.

Ксенофобія (грецьк. xenos – чужий + phobos – страх) – ворожість до всього іноземного.

Лівобережна Україна (Лівобережжя) – історико-географічна назва українських земель, що охоплюють територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних районів Сумської, східної частини Київської, Черкаської областей.

Ленд-ліз (англ. to lend – здавати у позику + to lease – здавати в оренду) – під час Другої світової війни: система допомоги США країнам антигітлерівської коаліції, яка передбачила передачу в позику або в оренду озброєння, боєприпасів, продуктів харчування.

Литовські статuti – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в XVI – першій половині XIX століття.

Лобізм (англ. lobby – кулуари) – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Малоросійство – комплекс провінціалізму серед частини громадянства України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії. Виявляється у байдужому ставленні до українських національно-державницьких традицій і прагнень, часто в активній підтримці російської культури, великодержавної політики.

Меджліс (араб. madzlis – збори) – назва вищого законодавчого органу в деяких мусульманських країнах; представницький орган кримськотатарського народу у Кримській АР.

Менталітет (франц. mentalit – склад розуму, світосприйняття) – своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Микитинська Січ – Запорозька Січ, розташована в 40–50-х рр. XVII ст. на мисі Микитин Ріг на правому березі Дніпра (тепер у межах м. Нікополя Дніпропетровської обл.). Тут у лютому 1648 року було проголошено гетьманом Б. Хмельницького та розпочато повстання, що переросло в національно-визвольну війну українського народу.

Монархія (грец. monarcha – єдиновладдя) – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха.

Націоналізм (natio – народ) – ідеологія і політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою). Термін «буржуазний націоналізм» використовувався радянською ідеологією на означення шовіністичного, агресивного націоналізму, який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації та ворожості до інших націй.

Націонал-соціалізм (лат. natio – народ, нація + socialis – суспільний) – ідеологія німецького фашизму, яка проявлялась у проповіді крайнього націоналізму, винятковості «арійської раси» в з'єднанні з деякими ідеями соціалізму, зокрема ідеєю контролю держави над економікою.

Нація (лат. natio – народ) – політично, державно організований народ.

Номенклатура (лат. nomenclatura – перелік, список) – коло посадових осіб, призначення та затвердження яких відноситься до компетенції вищих органів.

Нормани (ст.-фр. nortman – букв. північний чоловік) – загальна назва племен, які були заселені в Скандинавії в середньовіччі.

Обструкція (лат. obstructo – запирання, закривання, перешкода) – навмисний зрив чого-небудь (наприклад, парламентського засідання) шумом, проголошенням тривалих, непотрібних промов, запитань і т. п. на знак протесту, незгоди.

Охлократія (грец. ochlos – натовп і cratos – влада) – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Парцеляція (лат. particula – частка) – поділ землі на дрібні ділянки (парцели).

Пацифікація (лат. pacificatio – втихомирення, умиротворення) – придушення революційного, національно-визвольного рухів засобами каральних акцій.

Плебіцит (лат. plebes – простолюди і scitum – рішення, постанова) – загальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.

«Повість минулих літ» – найдавніший серед літописів, що збереглися до нашого часу. Названий так за вступним реченням: «Ось повісті врем'яних літ звідки пішла Руська земля...». Літописання на Русі почалося в кінці XI століття. Порічні статті були об'єднані в перший давньоруський літописний звіт 1037–1039 рр., створений при дворі Ярослава Мудрого в Києві. Далі були складені Новгородський звід (1050) і два київських (1073 і 1095). «Повість» мала три редакції. Перша складена, ймовірно, Нестором у Києво-Печерському монастирі (1116 і 1118). До нашого часу дійшла редакція 1118 року. Пам'ятка є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть н. е. до початку XII століття.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії.

Плутократія (грец. plutocratia – влада багатіїв) – політичний лад, за якого влада належить найбагатшим представникам панівного класу; купка найбагатших представників панівного класу.

Погост – адміністративно-територіальна одиниця в Київській Русі з середини X ст. – місце, куди з'їжджалися купці для торгів.

Поділля (Подільська земля) – історико-географічна область України, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і ліву притоку Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та невеликої частини Івано-Франківської, Львівської областей.

Полемологія (грец. polemos – війна + logos – наука) – наука про війну як явище соціального порядку, про її причини й наслідки для людського суспільства.

Політична еліта (франц. elite – краще, добірне) – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану

групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична етика (грец. *ethika*, від *ethos* – звичай, характер) – галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).

Політична ідеологія – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична криза – фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

Політична опозиція – легальна форма протистояння, протидії певної соціальної або політичної групи чи партії офіційному курсові.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Політичне життя – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів та соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політичний авантюризм (франц. *aventure* – пригода) – політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.

Політичний антагонізм (грец. *antagonistes* – суперечка, боротьба) – непримиренні суперечності між певними політичними силами суспільства.

Політичний блок (англ. *bloc* – угода, союз) – об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгодження дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичний конфлікт – зіткнення несумісних, часом протилежних інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Політичний лідер (англ. lead – вести, керувати, схилити до чогось) – глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Політичний режим (франц. régime – управління) – сукупність методів, засобів і способів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політологія (грец. politike – політика і грец. logos – учення) – наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною й суспільством, посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві. Щодо П. в зарубіжній та вітчизняній літературі часто вживаються терміни «політична наука», «наука про політику», «політична соціологія», що відображають традиції та особливості національних політологічних шкіл.

Половці – угруповання тюркомовних племен, які XI ст. поступово осідають у Північному Причорномор'ї і починають здійснювати численні напади на Русь. Протягом XI – першої половини XIII ст. південноруські князі з перемінним успіхом ведуть боротьбу з половцями. У середині XIII ст. половці частково перейшли до Угорщини, а основна маса підкорена монголо-татарськими ханами.

Поляни – східнослов'янське плем'я (союз племен), що знаходилося в VI–IX ст. на території Середньої Наддніпрянщини (так звані київські поляни). Із середини I тисячоліття входили до антського союзу, а після його розпаду разом з русами та іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI–VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. У середині VIII ст. поляни підпадають під владу Хозарського каганат і виплачують йому данину. У 80-ті рр. IX ст. полянські землі після захоплення їх Олегом стають ядром утворюваної Давньоруської держави. Етнонім «поляни» поступово виходить з ужитку. Восстання згадується в літописі у 944 р. і змінюється етнонімом «Русь».

Популізм (лат. populus – народ) – загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянках надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Посадник – місцевий представник князівської влади.

Радикал (англ., франц. radical; від лат. radix – корінь) – прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список (реєстр).

Референдум (лат. referendum – те, що має бути повідомлене) – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Самоврядування місцеве – політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і за підтримки держави.

Сейм – станово-представницький орган за доби феодалізму в Чехії, Польсько-Литовський державі; верховний орган державної влади і законодавчий орган Польщі.

Сепаратизм (франц. *separatisme*, від лат. – відокремлення) – рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Сіверяни – східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало область дніпровського Лівобережжя. Наприкінці VI–VII ст. разом з полянами та іншими племенами утворили ранньодержавне об'єднання на Східній Наддніпрянщині. У VIII ст. разом із в'ятичами та радимичами опинилися під владою хозарів. Внаслідок війни князя Олега з хозарами у 884 р. частина земель сіверян увійшла до складу Київської Русі. Останній раз згадуються у літописі у 1024 році.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історико-географічна область у північно-східній частині України, що охоплює територію Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронезької, південь Курської, більшість Белгородської областей Росії.

Смерд – селянин (у Давній Русі), який належав до селянської общини й отримував від князя землю, сплачуючи йому данину.

Соцький – командир дружини, яку складала сотня воїнів.

Суверенітет (франц. *souverainit* – верховна влада) – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Теократія (грец. *theos* – Бог + *kratos* – влада) – форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству.

Тероризм (лат. *terros* – жах, страх) – здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і залякування, політичних вбивств, провокацій.

Тиверці – східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало територію між Дністром і Дунаєм. Починаючи з X ст., входять до складу Київської Русі. З середини X ст. їх землі постійно зазнають нападів печенігів та половців, унаслідок чого тиверці поступово змішуються з іншими слов'янськими племенами. У XII–XIII ст. входили до складу Галицького князівства. Пізніше нащадки розчинилися в населенні Молдови.

Тисяцький – начальник гарнізону, так званої тисячі, що поділялася на сотні.

Тіун – найближчий помічник посадника або волостеля.

Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами – індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях.

Тоталітаризм (лат. *totalis* – увесь, повний) – спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (лат. *usurpatio* – оволодіння) – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Українізація – політика партійно-державних органів УРСР у 20-ті та на початку 30-х рр. ХХ ст., спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.

Унітарна (лат. *unitus* – єдність, однорідний, що складає ціле) держава – єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Унія – (пізньолат. *unio* – єдність, об'єднання) – союз держав під владою одного монарха.

Устрій адміністративно-територіальний – певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. У. а.-т. будь-якої держави – це поділ її території на певні частини – краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Ухил (за політичною термінологією 20–30-х рр. ХХ ст.) – відхилення від «генеральної» (основної) лінії комуністичної партії, певний напрям діяльності та поглядів, яких дотримувалася частина партії, не згодна з більшістю («анархо-синдикалістський» дрібнобуржуазний, соціал-демократичний, правий).

Фашизм (італ. *fascio* – пучок, в'язка) – ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федерація – союзна держава, до складу якої входять державні утворення – суб'єкти федерації.

Харизма – (грец. charisma – милість, благодать, божий дар) – особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

Холоп – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше – двірський слуга, кріпак.

Хунта (ісп. junta – зібрання, об'єднання) – група заколотників, яка незаконно захоплює владу і править із застосуванням диктаторських методів.

Централізація (лат. centros – серединний) – політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Цивілізація (лат. civilis – гідний, вихований) – форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей та ідеалів.

Чортомлицька Січ (Стара Січ) – Запорозька Січ, що існувала наприкінці XVI – на початку XVIII ст. на о. Чартомиш (Базавлук) при впаданні в Дніпро притоки Чортомлик поблизу теперішнього с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Заснована в 1652 році. У травні 1709 року зруйнована царськими військами.

Челядь – раби, полонені, які знаходилися під владою хазяїна, зовсім безправні особи.

Шляхта – світські дрібні та середні феодали у країнах Центральної Європи (Польща, Литва, Україна та ін.).

Шовінізм (франц. chauvinisme – від прізвища капрала наполеонівської армії Н. Шовена) – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протистояння інтересів однієї нації інтересам іншої нації; схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

РОЗДІЛ 10 ЛІТЕРАТУРА

Андреев А. Р. Запорожская Сечь / А. Р. Андреев, М. А. Андреев, А. В. Мастеров. – М. : Алгоритм, 2008. – 240 с.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.

Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернатива, 1998. – 335 с.

Баран В. Д. Слов'яни у первісному і ранньому середньовіччі: зб. вибраних етнологічних пр. / В. Д. Баран. – К., 2011. – 108 с.

Баран В. К. Походження слов'ян / В. К. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський. – К., 1991. – 139 с.

Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 2000. – 304 с.

Бойко М. П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова) / М. П. Бойко. – Дніпродзержинськ : ДВ ДДТУ, 2008. – 261 с.

Бойко О. Д. Історія України : підручник / О. Д. Бойко. – 4-те вид., доп. – К. : Академвидав, 2012. – 704 с.

Боляковський А. В. Іноземні військові формування у збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) : монографія / А. В. Боляковський. – Львів : Вид-во Львів. Політехніка, 2013. – 878 с.

Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття : навчальний посібник / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.

Брайчевський М. Вступ до історичної науки : навчальний посібник / М. Брайчевський. – К. : КМ Akademia, 1995. – 166 с.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1968. – 224 с.

- Булда М. Край Григорія Сковороди. Історичний нарис / М. Булда. – Гадяч : Вид-во «Гадяч», 2013. – 320 с.
- Бунятян К. Давнє населення України : навчальний посібник / К. Бунятян. – К. : Либідь, 2003. – 230 с.
- Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта. – Л. : Каменяр, 2006. – 314 с.
- Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упоряд. О. Реєнт. – К. : ТОВ «Вид-во КЛІО», 2013. – 784 с.
- Величко Самійло. Літопис / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 372 с.; Т. 2. – 642 с.
- Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада / В. Ф. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 341 с.
- Верстюк В. Ф. Революція 1917–1921 рр. у різних форматах (гортаючи числа «Українського історичного журналу») / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2017. – № 6. – С. 105–122.
- Відейко М. Ю. Україна від Русі до Святої Русі / М. Ю. Відейко. – К. : Кріон, 2010. – 255 с.
- Відейко М. Ю. Україна: від Трипілля до антів / М. Ю. Відейко. – К. : КВІЦ, 2008. – 278 с.
- Відображення Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів : монографія. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 222 с.
- Віднянський С. В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) / С. В. Віднянський // Укр. іст. журн. – 2015. – № 5. – С. 172–185.
- Газін В. В. Павло Тетеря / В. В. Тетеря. – К. : Арій, 2013. – 224 с.
- Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення / П. Гай-Нижник. – К. : ЩеК, 2010. – 304 с.
- Генега Р. Я. Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.) / Р. Я. Генега // Укр. іст. журн. – 2014. – № 6. – С. 77–91.
- Гетманец М. Ф. Каяла / М. Ф. Гетманец. – Х. : Майдан, 2013. – 240 с.
- Гирич І. Б. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи // Укр. іст. журн. – 2016. – № 2. – С. 51–58.
- Голобуцький В. Запорізьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
- Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В. Е. Гончаревський. – К. : Логос, 2012. – 132 с.
- Гордуновський О. М. Український хліб і його реалізація в ХІХ – на початку ХХ ст.: (Нариси з історії та економіки) / О. М. Гордуновський, О. І. Гуржій, О. М. Реєнт ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 224 с.

Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / В. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 2006.

Горобець В. М. Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни / В. М. Горобець. – К. : Кріон, 2009. – 203 с.

Горюнова К. І. Євроінтеграція : навч. посібник / К. І. Горюнова. – К. : Академвидав, 2013. – 221 с.

Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К. : ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 467 с.

Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні / А. Гриневич ; відп. ред. С. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 435 с.

Грицюк В. М., Лисенко О. Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 79-річчя вигнання нацистських окупантів з України) // Укр. іст. журн. – 2014. – № 5. – С. 4–20.

Гула Р. В. Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації / Р. В. Гула, І. Г. Передерій // Укр. іст. журн. – 2017. – № 2. – С. 160–182.

Гуржій О. Війна 1812 року: український контекст / В. Гуржій, О. Гуржій ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 154 с.

Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт. – К. : Арій, 2013. – 336 с.

Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / Г. Г. Єфіменко. – К. : Ін-т історії України НАН України. – 230 с.

Залізник Л. Первісна історія України : навч. посібн. для вузів / Л. Залізник. – К. : Вища школа, 1999. – 263 с.

Залізник Л. Стародавня історія України / Л. Залізник. – К. : Темпора, 2012. – 542 с.

Історична наука на порозі ХХ ст.: підсумки та перспективи (матеріали Всеукр. наук. конференції). – Х. : Вид-во ХДУ, 1995. – 354 с.

Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. Письменник, 1991. – 318 с.

Горобець В. М. Історія України в особах: козаччина / В. М. Горобець та ін. – К. : Україна, 2000. – 302 с.

Дзюба О. Історія України в особах: Литовсько-Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко та ін. – К. : Україна, 1997. – 272 с.

Войцехівська І. Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст. / І. Войцехівська, В. Обліцов, О. Божко та ін. – К. : Україна, 1995. – 479 с.

Історія України : навчальний посібник / під заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 1997. – 424 с.

Литвин В. М. Історія України : навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін. ; за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.

Історія України: нове бачення / під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 2000. – 464 с.

Історія України: Новітня доба : навч. посібник / В. М. Литвин, В. Ф. Колесник, А. Г. Слюсаренко та ін. ; за ред. В. М. Литвина. – К. : Академвидав, 2012. – 480 с.

Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – 2 вид., доп. – К. : Генеза, 2012. – 512 с.

Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: іст.-екон. дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 рр. / І. Карпинець. – Львів : ВД «Панорама», 2009. – 408 с.

Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблема дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко. – К. : Ін-т історії України, 2013. – 128 с.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник ; за ред. В. Смолія. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.

Кондратюк К. К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2000 рр.) : навч. посібник для вузів / К. К. Кондратюк, О. М. Суховій. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 261 с.

Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слободський козацький полк (1659–1705) / О. М. Корнієнко. – К. : Наш час, 2008. – 488 с.

Корольов Г. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти / Г. Корольов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 250 с.

Коршук Р. М. Етнополітологія : навч. посібник / Р. М. Коршук. – К. : Алерта, 2011. – 196 с.

Котляр М. Ф. Духовний світ літописання / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 120 с.

Котляр М. Ф. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.) / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 2015. – № 3. – С. 21–36.

Коцур Г. Г. Петро Камлишевський: нескорений духом : монографія / Г. Г. Коцур, Ю. І. Шовкун. – К. : Переяслав-Хмельницький. Книги ХХІ, 2012. – 184 с.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1996. – 376 с.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 406 с.

Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. ; за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 600 с.

Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 / С. Кульчицький. – К. : Темпора, 2013. – 316 с.

Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. / С. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 208 с.

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.

Кульчицький С. В. Міжвоєнна та повоєнна історія радянської України на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2017 рр.) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2017. – № 6. – С. 123–139.

Лазарович М. В. Етнополітика Української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: Компаративний аналіз : монографія / М. В. Лазарович. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.

Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір / Ф. Левітас. – К., 2011. – 272 с.

Лисенко О. Є. Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Укр. іст. журн. – 2015. – № 5. – С. 19–42.

Литвин В. Історія України : підручник / В. Литвин. – 6-те вид., доп. – К. : Наукова думка, 2011. – 840 с.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Знання України, 1992. – 192 с.

Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 207 с.

Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.: / В. Лободаєв. – К. : Темпора, 2010. – 672 с.

Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 152–171.

Любовець О. М. Політична опора гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // Укр. іст. журн. – 2013. – № 2. – С. 31–44.

Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Укр. іст. журн. – 2017. – С. 112–132.

Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років (історіографія проблеми) / В. Г. Меша. – К. : Донеччина, 2004. – 155 с.

Мицик Ю. А. Іван Сірко / Ю. А. Мицик. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – 159 с.

Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик. – К. : КМ Академія, 2002. – 187 с.

Могильний Л. Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України / Л. Могильний. – К. : ПанТот, 2011. – 296 с.

Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 / Г. Мотика – К. : ДУХ і ЛІТЕРА, 2013. – 360 с.

Моця О. Дніпровська Русь / О. Моця. – К. : Стародавній світ, 2013. – 232 с.

Моця О. П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. П. Моця // Укр. іст. журн. – 2012. – № 5.

Назарова К. В. Історія України (1917–1939 рр.) : навч.-методич. посібник / К. В. Назарова. – Миколаїв : ФОП Швець В. Д., 2013. – 172 с.

Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / Н. М. Наймарк. ; пер. з англ. В. Старка. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років / гол. ред.-кол. В. А. Смолій ; кер. авт. кол. В. Ф. Верстюк. – К. : Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – 464 с.

Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті роки ХХ ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

Новицький И. Адам Кисель, воевода Киевский / И. Новицький. – Біла Церква : Видавець О. Пшонівський, 2012. – 106 с.

Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.

Павленко С. О. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. О. Павленко. – 2-ге вид. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 267 с.

Павленко С. О. Іван Мазепа / С. О. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 415 с.

Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники / С. О. Павленко. – К. : КМ Академія, 2004. – 602 с.

Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового конституційного погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К. : Меланіка, 2010. – 590 с.

Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси / Р. Пиріг. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.

Пірен М. І. Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель) : монографія / М. І. Пірен. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2013. – 136 с.

Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К. : Критика, 2013. – 559 с.

Політична енциклопедія / гол. ред. Ю. Левенець. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 808 с.

Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002–2003.

Політична історія України: навч. посібник / В. А. Греченко, В. І. Танцюра, В. В. Калініченко та ін. ; за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.

Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

Рендюк Т. Г. Пилип Орлик. Молдавські та румунські шляхи / Т. Г. Рендюк. – Чернівці : Букрек, 2013. – 240 с.

Рильський Т. В житті ніколи неправді не служив / Т. Рильський. – К. : Успіх і кар'єра, 2013. – 576 с.

Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті / В. Ричка. – К. : Скіф, 2012. – 208 с.

Розпутенко І. Третє тисячоліття – Україна і неокolonіалізм / І. Розпутенко. – К. : К.І.С., 2014. – 356 с.

Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 456 с.

Сас П. Хотинська війна 1621 року / П. Сас. – 2-ге вид., випр. і доп. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2012. – 526 с.

Смолій В. А. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Темпора, 2011. – 631 с.

Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. В. Степанков. – К. : Альтернатива, 1997. – 367 с.

Смолій В. А. Українська національна революція XVII століття (1648–1676) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 447 с.

Солдатенко В. Проект «Україна» 1917–1920 рр. Постаті / В. Солдатенко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 511 с.

Стороженко І. С. 29 квітня – 16 травня 1649 року у світлі нових досліджень : монографія / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Wizunogpress, 2013. – 194 с.

Танцюра В. І. Історія України: навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. о. Пересада. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 492 с.

Терлецька І. В. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму : монографія / І. В. Терлецька. – К. : КНТЕУ, 2013. – 390 с.

Тимченко В. В. Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1919 – квітень 1920 рр.) / В. В. Тимченко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 347 с.

Томас Приймак. Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. / Приймак. Томас // Укр. іст. журн. – 2018. – № 1. – С. 46–72.

Ткаченко І. В. Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914) / І. В. Ткаченко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 55–67.

Тельвак В. В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського / В. В. Тельвак // Укр. іст. журн. – 2016. – № 2. – С. 4–50.

Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944: Володимир-Волинський район / упор. та авт. комент. І. Пушук. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 420 с.

Удод О. А. Питання історичної дидактики на сторінках «Українського історичного журналу» / О. А. Удод // Укр. іст. журн. - 2017. – № 6. – С. 176–189.

Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер. – К. : КПС, 2011. – 416 с.

Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / ред. рада : В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – XII, 810 с.

Українська політична нація: проблеми становлення. Зб. наук. ст. / за заг. ред. М. М. Розумного ; В. М. Яблонський, М. А. Ожеван, О. М. Майборода та ін. – К. : Вид-во НІСД, 2012. – 380 с.

Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення / гол. редкол. В. М. Литвин. – К. : Укр. ін.-т нац. пам'яті, 2013. – 656 с.

Українське радянське суспільство 30-х рр.: нариси повсякденного життя / відп. ред. С. В. Кульчицький ; гол. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 785 с.

Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Харків : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 301 с.

Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі / В. А. Чумак. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.

Чухліб Т. В. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Т. В. Чухліб ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.

Чухліб Т. Іван Мазепа / Т. Чухліб. – К. : Арій, 2013. – 224 с.

Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах (1500–1700) / Т. Чухліб. – К., 2010.

Чухліб Т. В. Козацьке падіння Миколи Гоголя / Т. В. Чухліб. – К. : Інформ. аналіт. атестація «Наш час», 2013. – 271 с.

Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919–1924 рр.) / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2016. – № 6. – С. 4–23.

Шаповал В. М. Історія Основного Закону: конституційний процес в Україні у 1990–1996 рр. / В. М. Шаповал, А. В. Корнєєв. – Х. : Фоліо, 2011. – 111 с.

Шитюк М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / М. М. Шитюк, К. В. Назарова. – Миколаїв, 2012. – 228 с.

Шурхало Д. Скоропадський, Маннергейм, Врангель: кавалеристи-державники / Д. Шурхало. – Львів : ПАУС, 2013. – 224 с.

Щербак В. Українське козацтво, формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : КМ Akademia, 2000. – 296 с.

Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990; Т. 1. – 1900. – 577 с.; Т. 2. – 1990. – 558 с.; Т. 3. – 1993. – 558 с.

Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.) / В. Д. Яремчук. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 504 с.

Навчальне видання

Танцюра В..... І.....
Куліш С..... М.....
Пересада О..... О.....

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Коректор *Н. Мазепа*
Комп'ютерне верстання *В. В. Савінкова*
Макет обкладинки

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 20.19. Наклад **100** пр. Зам. № 91/20.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32